

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԳԱԱ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՍՔԻՈՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈԿ

ՀԱՏՈՐ Ա

ԸՆՅԿԱԿԱՆ ԸՈՐՑ

Կազմել, ծանոթագրել

Եւ ներածությունը գրել է ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Թարգմանել է ՎԱԼՏԵՐ ԴԻԼՈՅԱՆԸ

Հրատարակիչ-խմբագիր ԱԼԲԵՐՏ ԻՍՈՅԱՆ

**«Հայագիտական» հրատարակչությունը
երախտագիտություն է հայտնում մեծ դասաբանի
ազգական ՌՈՒՄԵՎ ՄՈՒՇԵՂԻ ԱԳՈՆՅԻՆ՝ գրքի
սղագրությանը նյութադես և բարոյադես
օժանդակելու համար:**

ԱԳՈՆՅ Ե. երկեր չորս հատորով. հատ. Ա. Հայկական հարց:
Կազմող՝ Պ. Հովհաննիսյան:
Թարգմանիչ՝ Վ. Դիլոյան:
Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Ա. Իսոյան:
Երեւան, «ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ» հրատ., 1996, 244 էջ:

Հատորն ընդգրկում է հայ մեծ պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի
/1871-1942/ հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները հայկական
հարցի վերաբերյալ: Այն հանձնարարվում է պատմաբաններին,
քաղաքագետներին, դիվանագետներին, հայագետներին և
ընթերցողների մեծ լսարանին:

«ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ» հրատ., 1996

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նիկողայոս Ադոնցը բացառիկ երեսույթ է մեր դասագրության մեջ, իր բարձր կրթվածությամբ, լեզուների խոր իմացությամբ, հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն սեղծագործելու ունակությամբ, դասաբանի ու բանասերի ֆունդամենտը և ճգրիտ սաղանդների զուգորդմամբ, սարքեր ժամանակաշրջանների և երեսույթների լայն ու համակողմանի ընդգրկմամբ, անկողմնակալ ու սթափ հայրենասիրությամբ, դասեհաղացությունից և մի-սունմավորությունից հեռու մնալու հեռաստությամբ, ազնվասնիմ ծագմամբ ու գործելակերպով և, վերջապես, իր բողոքի հարուստ ժառանգությամբ:

Դժբախտաբար, այդ ժառանգության միայն մի փոքր մասն է ծանոթ մեր ընթերցողին: Նրա բազմաթիվ աշխատություններ, որ գրված են սարքեր լեզուներով, դեռևս չեն բարգձմանված հայերեն: Իսկ հայագիտությունը առանց Ադոնցի հիմնարար աշխատությունների անհնար է դասկերացնել:

Այդ մտահոգությամբ «Հայագիտական» հրատարակչությունը ձեռնարկել է լույս ընծայել Ն. Ադոնցի երկերի ժողովածուն չորս հատորով: Հրատարակչությունը ոչ ամբողջական է և ոչ էլ, մասնավորապես, լիակատար: Մեր նույնասակն է անել առաջին ֆայլը մեկսեղելու մեծ հայագետի այն երկերը, որոնք գրեթե չեն հրատարակված մեզանում: Հրատարակչությունը թեմատիկ է: Առաջին հատորը ամբողջովին ներկայացնում է Հայկական հարցը և հայոց ցեղասպանությունը: Հրատարակվող նյութերի մեծ մասը բարգձմանություն է ռուսերեն բնագրից, որ կատարել է որո՛ք. Վ. Դիլոյանը: Հայերեն բնագրերում կատարված են անճշտ, անհրաժեշտ ուղղումներ: Երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտնականի հայ-բյուզանդական նոթերը, այսինքն՝ աշխատությունների այն շարքը, որ ժամանակին տպագրվել է ֆրանսերեն և գրեթե անծանոթ է մեր ընթերցողին: Երրորդ հատորում տեղ կզգնեն դասագիտական աշխատություններ: Իսկ վերջին հատորն ընդգրկում է հայագետի բանասիրական հետազոտությունները, հրատարակախոսական հոդվածներն ու նամակները: Մյուս հատորում կլինեն նաև ֆառահատորի անձնանունների, սեղանունների և առարկայական ցանկեր:

Քառասներորդ ժողովածուն հրատարակության է դասադասել ադոնցագետ դասաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը:

Քառասներորդում տեղ չեն գտել Ն. Ադոնցի «Հայաստանի դասություն» և «Հայաստանը Հուսիսիանոսի դարաշրջանում» աշխատությունները, որոնք լույս են տեսել Երևանում առաջինը 1972-ին, իսկ երկրորդը՝ 1987-ին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա «Հայկական Վարդ-արքայ ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Մերենցի վերջին, ժամատաճական խմբագրության» և «Գիտնական թրակտիկա և հայ մեկնիչները» ռուսերեն աշխատություններին, առաջ դրանց բարգձմանությունն ու հրատարակչությունը աղազայի գործ են:

Հրատարակչությունը երախտագիտություն է հայտնում Համազգային մշակութային միության Բեյրութի մասնաճյուղին՝ Ն. Ադոնցի աշխատությունների բնագրերը տրամադրելու համար:

Նորերը կրկսին ինչ որ հիները
վերջացուցած են:

Ռ. Չարդարյան

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

3 ուրաքանչյուր սերունդ սկսում է այնտեղից, ուր կանգ են առնում նախորդները: Նորերն էլ ավելի են առաջ տանում ու զարգացնում նախորդների գաղափարներն ու գործը: Սա է կյանքի գոյության իմաստը, սա է հաջորդականության բանալին:

Նիկողայոս Աղոնցի մահվան պահից անցել է 55 տարի, սակայն բովանդակ հայագիտության մեջ այդ տարիների ընթացքում չեղավ որևէ մեկը, որ բռներ նրա տեղը, շարունակեր նրա կիսատ թողած գործը: Սա է Ն. Աղոնցի գործի ինչպես մեծությունն ու վեհությունը, այնպես էլ ողբերգությունը: Խոսքն, անշուշտ, չի վերաբերում առանձին ինչ-որ փաստերի կամ խնդիրների, որոնք բնականաբար, տարիների ընթացքում կարող էին եւ ստացել են փոքր-ինչ այլ ձևակերպում, կամ հակառակ ապացուցում, ճշգրտում: Խոսքն ընդհանրապես գործի մասին է: Չարմանալիորեն մարգարեական դարձան դեռևս 1942 թվականին Ն. Աղոնցի մահվան կապակցությամբ պատմաբան Գառնիկ Գյուլալյանի գրած հետևյալ տողերը. «Հայոց պատմագիտությունում նրա տեղը դեռ շատ երկար ժամանակ բաց կմնա»*:

Արտասահմանի հայ իրականությունը չկարողացավ եւ չէր էլ կարող տալ նման մի մեծություն, իսկ խորիրոյհայ իրականությունն էլ կաղապարված վարչա-հրամայական, պատվերային ու համձնարարված գաղափարներով վիճակի չէր ծնել վերլուծող ու համադրող մտքի այն ազատ ու անկաշկանդ փայլատակույժը, այն ինտելեկտն ու պատրաստությունը, որ պետք է շարունակեր Աղոնցի գործը, կարողանար նոր նյութերի բնութային հիման վրա, նոր տեսակետներ զարգացնել եւ նոր համակարգ մշակել:

Երեւի այս իրողությանը պետք է բացատրել նաեւ այն, որ Ն. Աղոնցի կյանքն ու գործն էլ առ այսօր չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության**։ Հայ պատմաբանադատական միտքը դեռ չի սովել նրա կյանքի ու գործի անկողմնակալ, պատշաճ գնահատականը: Այս իմաստով սույն համառոտ ակնարկը պետք է համարել առաջին համեստ փորձերից մեկը:

* Գ. Գյուլալյան, Նիկողայոս Աղոնցը որպես պատմաբան, Անթիլիաս, 1943, էջ 1, հմմտ. «Դասկ», ամսագիր, Բեյրութ-Անթիլիաս, 1942, N 5-6, էջ 88:

** Թերեւս բացառությամբ Գ. Գյուլալյանի, Ռ. Աղալյանի եւ Կ. Ն. Յուզբաշյանի որոշ ակնարկների, որոնց կանդիդատանանք ստորեւ:

Բ ուրըր գինվում են, որդես թե խաղաղության համար:
Մենք կովազան չենք եւ զենք էլ չունենք կովելու:
Բայց սովորենք զոնե զինավարժություն, ծանոթանանք
ժամանակակից ահավոր զենքերին, զինվորագրվենք եւ ոչ
թե խուսափենք օսար շարքերում: Օգտվենք
դասեհուրյունից, խոհուն ճակատով եւ համբ բերանով:
Ոչ ոք չզիսե, անցքերի թավալզոր անիվը ո՞ւր է սանում:
Պատրաստ եւ զգաս լինենք, որդեսգի չկորչենք
անփառունակ, կովողների ոսքերի սակ կոխան:

Նիկողայոս Աղոնցը ծնվել է 1871 թ. հունվարի 10-ին (22-ին) Սիսիանի Բոնակոթ գյուղում*։ Նա սերուն է հայտնի ընտանիքներից։ Հայրը՝ Գևորգ Առաքելի Տեր-Ավետիքյանը ծոռն էր Դավիթ Բեկի զինակից Տեր-Ավետիքի, իսկ մայրը՝ Մելիք Մամուչարի եղբոր՝ Ռուստամի դուստր Դանա Ռոստոմբեկյանը ծագում էր Օրբելյան իշխանական ընտանիքից եւ ազգական էր Դավիթ Բեկին։ Մամուլ Աղոնցը մեծամուտ էր ավանդապահ ու խստաբարո ծնողների հսկողության ներքո։

Նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, պապ սովորել է Տաբեի վանական վարժարանում։ Տասնմեկ տարեկան հասակում՝ 1882 թվականին ընդունվում է Գևորգյան ճեմարանի դպրանոցական հանրակրթական բաժինը եւ այն ավարտում 1889 թ. մայիսին։ Պատկանվել է «հույժ գովելի» եւ «գովելի» գնահատականներով Ն. Աղոնցի դպրանոցական ավարտական վկայականը. «Ուսումնական խորհուրդ Հոգևոր ճեմարանի Հայոց Մայր Արոս Է. Էջմիածնի վկայե զի Նիկողայոս Գևորգյան Տեր-Ավետիքյան ծնյալ ի 1871 թ. ամի իզ. Բոնակոթ թեմին Երեսնա յամի 1882 մոյալ պատրաստական դասարան դպրանոցական բաժնի եւ հույժ գովելի վարուք կատարել ինմին զընթացս ուսմանց, եզուց հարցաքննության յամսյանն մայիսի 1889 ամի առաջադիմություն յայսպիսի»**։

1889 թ. սեպտեմբերից մա շարունակում է ուսումնառությունը նույն ճեմարանի լատինական մասնագիտական բաժնում։ Սակայն, անսպասելիորեն, Ն. Աղոնցը որոշում է ընդհատել հետագա ուսումնառությունը ճեմարանում եւ լատինական բաժնի երկրորդ կուրսի դասընթացներն չավարտած խնդրագիր է ներկայացնում վարչությանը, որը եւ ընդունվում է***։

Գևորգյան ճեմարանը, ուր անցկացրեց Աղոնցն իր մանկությունն ու պատանեկության տարբ տարիները, անջնջելի հետք բողեց նրա աշխարհայացքի ձևավորման, բնավորության, դաստիարակության ու հակումների վրա։ Այն տարիներին այս հաստատությունում դասավանդում էին ժամանակի ամենանշանավոր մտավորականները, ինչպես օրինակ Ստ. Պալասանյանը, Մ. Օրմանյանը, Ն. Քարամյանը, Ս. Մանդինյանը, Ա. Նահապետյանը, Մ. Սմբատյանը, Ս. Գասպարյանը, Գ. Ալվազովսկին, Ն. Խոսրովյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Գր. Աղավիրյանը, Ե. Մաղաթյանը, Հ. Հովհաննիսյանը եւ ուրիշներ։

Ազգային-պահպանողական նկարագիրը, սերը հարազատ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, լեզվի նկատմամբ, հոգեհարազատությունը ազգային ավանդույթներին ու մե-

ծագույն պատկառանքը առ հայոց եկեղեցին, որ եղել են Ն. Աղոնցի որպես քաղաքացու հատկանիշները, գալիս էին իր ուսուցիչներից, Ս. Էջմիածնից, վանական այն մթնոլորտից, որ ստեղծվել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա-ի շուրջ բոլորը եւ որանդ, դաստիարակվում էին Ն. Աղոնցն ու նրա դասընկերները։ Իսկ Ն. Աղոնցի աշակերտակիցներից էին, ավագ կամ կրտսեր լատիններում էին սովորում Մամուլ Արեղյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Գևորգ Չորեքյանը, Խորեն Մուրադբեկյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հուսիկ Զոհրաբյանը, Տիգրան (Տիրան) Տեր-Հովհաննիսյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանը (Կոմիտաս) եւ ուրիշներ, որոնք հետագայում դարձան հայ կյանքի, մշակույթի, գիտության եւ եկեղեցու ակնազարդ դեմքերը։

1891 թ. վետարվարի վերջերին Ն. Աղոնցը տեղափոխվում է Թիֆլիս, ուր եռամսես քաղաքում է ռուսերեն եւ մեկ տարի անց, 1892 թվականին ընդունվում է Թիֆլիսի ռուսական 2-րդ դասական գիմնազիան։ Հետաքրքիր միջադեպ է տեղի ունենում գիմնազիայի ընդունելության ժամանակ։ Վարչությունը, ըստ ռուսական սովորության, Աղոնցի «Տեր-Ավետիքյան» ազգանվան ձևը փոխում է «Տեր-Ավետիքովի»։ Գիմնազիայի Դրբոզյավ ազգանունով չէիս տեսուչը անուշաղբության է մատնում նորեկ գիմնազիստի «ազգայնական» բուն բողոքները եւ գիմնազիայում սովորելու տարիների ընթացքում Աղոնցն աղյպես էլ մնում է որպես Տեր-Ավետիքով։ Սակայն, ավարտական քննությունների նախօրյակին մա ներկայացնում է Երեսնի կոնսիստորիայից ստացված վկայաթուղթ այն մասին, որ իր իսկական ազգանունը ոչ թե Տեր-Ավետիքով է, այլ Աղոնց *։

Գիմնազիայի ավարտական քննություններից հետո մա արդեն դարձել էր Աղոնց եւ ավարտական դիպլոմը նրան տրվում է այդ ազգանվամբ։ Գիմնազիայում Աղոնցը հասկապես հմտանում է լատիներենի եւ հունարենի ուսումնասիրության մեջ։ Որպես արտակարգ ընդունակ եւ մեծ հեռանկարներ խոստացող աշակերտի նրան ներկայացնում են ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանբաշյանին, որը խոստանում է հոգալ Ն. Աղոնցի հետագա ուսումնառության ծախսերը։

XIX դարի 80-90-ական թվականներին հայ ինտելեկտուալ երիտասարդության մի հուծկու հոսանք է ուղղվում դեպի Ռուսաստանի եւ Եվրոպայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, մասնավորապես գերմանական համալսարանները։ Գիմնազիան ավարտելուց հետո Ն. Աղոնցի առջև եւս ծառանում է բարձրագույն կրթություն ստանալու հարցը։ Իր հետաքրքրասիրություններով, նախասիրությամբ ու կրթությամբ մա հակված էր դեպի հումանիտար գիտությունները, մասնավորապես հայագիտությունը։ Բարձ-

Գևորգյան ճեմարանի սաները։ Ն. Աղոնց՝ ձախից առաջինը։

* Ն. Աղոնցի ծննդյան թվականի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տարբեր ջուցումները (1873 թ. հիմնականում 1875 թ.) հետևանք են հենց Աղոնցի փաստաթղթերում տեղ գտած անճշտությունների։ Դեռևս Կ. Ն. Յուզբաշյանը շրջանառության մեջ էր մտցրել Աղոնցի ծննդյան կոնսիստորական վկայականը, որը փաստում էր նրա 1871 թ. ծնվելու իրողությունը (տե՛ս Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Աղոնցի գիտական ժառանգությունը «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, N 4 էջ 115, հմմտ. Կ. Ն. Юзбашян, Н. Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана", Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, էջ 3)։ Ի հավելումն կարելի է ներկայացնել նաև Բոնակոթի գյուղական ծխական մատյանից կատարված հետևյալ քաղվածքը՝

«Ծնունդ - հունվարի 10, 1871
անուն - Նիկոլայ
անվանք ծնողաց - Գևորգ Առաքելյան
Դանա Ռոստոմբեկյան» (տե՛ս Գ Գ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 47, ց. 3, ց. 237)։

** Գ Գ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, ց. 1448, էջ 1։

*** «Յուզբաշյան էջմիածնի հայկական հոգևոր ճեմարանի հեռագած սաների» փաստաթղթում նշված է, որ Ն. Աղոնցը ճեմարանից հեռացել է 1891 թ. փետրվարի 1-ին եւ նրան տրվել է ութերորդ դասարանի ավարտական վկայական (տե՛ս Գ Գ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 312, ց. 1. ց. 123, էջ 18)։

* Դրանդ-Սամուել, Նիկողայոս Աղոնց. կյանքն ու գործը, տե՛ս «Դպրակաշեն», ամսագիր, Փարիզ, գիրք երկրորդ, 1948, էջ 30։

րագույն կրթություն ստանալու Ն. Աղոնցի ձգտումը առարկայական հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ շոշափելի է դառնում միայն այն բանից հետո, երբ Ա. Մանթաշյանը պատասխանաձեռնում է իր վրա է վերցնում նրա ուսման ծախսերը:

1894թ. Ն. Աղոնցը ընդունվում է Ա. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը: Նա միաժամանակ հեռեւում է նաեւ Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետի դասընթացներին: Ակնհայտ է, որ Աղոնցը դեռեւս վերջնականապէս չէր կողմնորոշվել իր ապագա մասնագիտության վերաբերյալ եւ շարունակ փնտրատումների մեջ էր: Դրանով պետք է բացատրել նաեւ այն, որ նա շուտով բողոնում է պատմա-բանասիրական պարպմունքները եւ տեղափոխվում նույն համալսարանի իրավագիտության բաժինը: Մեկ կիսամյակ սովորելուց հետո, 1895 թվականի սկզբներին Կարապետ Եզյանցի բարեհաճությամբ տեղափոխվում է Դորպատ՝ տեղի համալսարանում ուսումը շարունակելու մտադրությամբ: Կ. Եզյանցին ուղղված 1895թ. մայիսի 20-ի նամակից պարզվում է, որ Ն. Աղոնցը Դորպատում մասնավոր դասեր էր ստանում, հետեւում էր գերմաներենի պարապմունքներին՝ աշակերտելով Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Լ. Կ. Մազինցին*:

Ի վերջո, 1895 թվականի սեպտեմբերին Աղոնցը վերադառնում է Ա. Պետերբուրգ եւ վերսկսում իր ընդհատված ուսումը պատմա-բանասիրական ֆակուլտետի գրականության եւ Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետի (սանսկրիտ-պարսկերեն-հայերեն լեզուներ) ճյուղերում՝ աշակերտելով այնպիսի ճանաչված ուսուցչապետերի, ինչպիսիք էին Ն. Յա. Մառը, Ն. Ի. Վեսելովսկին, Ա. Ֆ. Օլդենբուրգը, Վ. Կ. Երնշտեղաը, Ֆ. Ֆ. Սոկոլովը, Վ. Ի. Լամանսկին, Ա. Ֆ. Պլատոնովը, Կ. Բ. Ջալեմանը, Վ. Ա. Ժուկովսկին եւ ուրիշներ: Համալսարանում Ն. Աղոնցը մեծ եռանդով ուսումնասիրում է ինչպես դասական, այնպես էլ ժամանակակից լեզուներ: Այստեղ է, որ նա սովորում է սանսկրիտ, պարսկերեն, վրացերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, խորացնում իր գիտելիքները հունարենից եւ լատիներենից:

Ուսումնառության չորրորդ տարում Ն. Մառի գիտական ղեկավարության ներքո մասնակցում է Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետի հայտարարած մրցանակաբաշխությանը, որն իրրեւ նյութ առաջադրել էր «Հայկական Վարք-սրբոց ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Ծնրենցի վերջին, ժամապաշտական խմբագրության» բեման: Դա է պատճառը, որ 1898թ. ամառային արձակուրդի ամիսներին նա մեկնում է Վենետիկ ու Վիեննա՝ անհրաժեշտ ձեռագրերի հետ ծանոթանալու եւ առաջադրված բեման գրելու համար: Համառ ու հետեւողական աշխատանքի շնորհիվ, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում նրան հաջողվում է հսկայական նյութեր կուտակել եւ ձեռնամուխ լինել հիմնական շարադրանքին: Մեծ թափով սկսված աշխատանքները ժամանակավորապէս ընդհատվում են հուլիսի կեսերին, սարսափելի դողերոցը (մալարիան) քսան օր շարունակ նրան գամում է անկողնում: Այդ ծանր օրերի վատատեսական տպավորության ներքո է, որ իր ուսուցչապետին ուղղված նամակներից մեկում նա անգուսպ տուրք է տալիս զգացմունքներին. «Ինձ համար ցավալի է, ցավալի արտասովելու աստիճան, որ ճակատագիրն ինձ պատժեց այսպէս: Գլխավորը, հույս չունեն, թե կկազդուրվեմ այն աստիճան, որ կարողանամ թեկուզ եւ ամփոփել արվածը»**:

Հիվանդությունը կրկնվում է մի քանի անգամ: Ահավոր տենդն ու «անիժյալ դողերոցը», ինչպես գրում է նա իր նամակներից մեկում, երկար ժամանակով գրկում են նրան իր սիրելի գրադուռներից: «Եթե ես լսեմ բժիշկներին եւ կատարեմ նրանց ցուցումները, ապա

պետք է մի կողմ դնեմ գրքերը եւ խնամեմ ինձ: Հիմար վիճակ է»: Ի վերջո երիտասարդ հայագետը մտավոր եւ ֆիզիկական ուժերի գերագույն լարումով ավարտում է աշխատանքը եւ այն ներկայացնում մրցանակաբաշխության: Հանձնաժողովը այն գնահատում է «գերազանց», իսկ հեղինակին պարգեատրում ոսկե մեդալով: Ն. Աղոնցի սույն ուսումնասիրության մասին համալսարանի 1898թ. տարեկան հաշվետվության մեջ ասված է. «Նյութերի հարստությամբ... լուսաբանությունների նորությամբ եւ դիպուկ նկատողություններով (Ն. Աղոնցի) աշխատությունը ծանրակշիռ ավանդ է մասնագիտական գրականության մեջ եւ արժանի է համալսարանի միջոցներով տպագրվելու»*:

Հետաքրքիր է որ Աղոնցի սույն աշխատությունը այդպես էլ այն ժամանակ լույս չտեսավ: Հետագայում, փարիզյան տարիներին նա այն վերածափեց եւ տպագրեց ֆրենսերենով: Ահա գիտական այսպիսի ծանր երկունքով ու տառապանքով էր ասպարեզ իջնում XX դարի հայագիտական մտքի ամենաակնավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

1899թ. Աղոնցը առաջին կարգի դիպլոմով ավարտում է համալսարանը: Սակայն ստացած կրթությունը նրան թվում էր անբավարար եւ Կ. Եզյանցի միջնորդությամբ դարձյալ դիմում է Ա. Մանթաշյանին՝ գիտական կատարելագործման նպատակով արտասահման մեկնելու եւ այդ կապակցությամբ ուսումնառության ծախսերը հոգալու համար: Բարերարը, որ շատ բարձր կարծիքի էր Աղոնցի գիտական հնարավորությունների մասին եւ մեծ հույսեր էր տածում նրա նկատմամբ, սիրահոժար համաձայնվում է հոգալ նաեւ այդ ծախսերը՝ սկզբում ամսեկան 80ռ., իսկ այնուհետեւ՝ 100ռ. սահմաններում: Եւ ահա, 1899թ. օգոստոսին նա մեկնում է արտասահման: Նախ հաստատվում է Մյունխենում, ուր հետեւում է նշանավոր բյուզանդագետ Կարլ Կրունբախների դասընթացներին, կատարելագործում իր գերմաներենն ու հունարենը, պարապում է ֆրանսերեն: Մեկ տարի անց՝ 1900թ. հոկտեմբերին տեղափոխվում է Փարիզ: Այստեղ պարապում է Ազգային գրադարանում, հետեւում Շառլ Դիլի բյուզանդագիտական, Ա. Մեյեի համեմատական լեզվագիտության, իսկ Ա. Կարիերի մաս՝ ասորերենի դասընթացներին, շարունակում է կատարելագործել իր հունարենն ու ֆրանսերենը: Փարիզյան պարապմունքները, որ տեւեցին մեկ տարի, ավարտելուց հետո 1901թ. վերջերին մեկնում է Լոնդոն՝ հետեւում Ֆ. Կոմիլերի դասընթացներին, ծանոթանում Օքսֆորդի նշանավոր ձեռագրական հավաքածուի հայերեն գրչագրերին: Այստեղ նա ոչ միայն շարունակում է իր բյուզանդագիտական պարապմունքները, այլեւ սկսում է ասորեացիներ կուտակել ապագա մագիստրոսական թեզի համար: Ն. Մառին

Ն. Աղոնցը Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին:

* Պ. Գ. Գալստյան, *Նիկողայոս Աղոնցի նամակները Կարապետ Եզյանցին եւ Նիկողայոս Մառին, տե՛ս «Լրագրեր»* ԳիտՄՀ ԳԱ (հասարակ գիտ.), 1975, N 11, էջ 83:

** ԱՈՂ, էջ 84:

* ԱՈՂ, էջ 84. ծան. 1:

ուղղված նամակներից պարզվում է, որ որպես մագիստրոսական թեզ նա ընտրել էր «Հայաստանի պատմությունն ու հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում» թեման, ցանկանալով բնութային նյութ դարձնել VII-VIII դարերի իրողությունները: Սակայն, հետագայում թեման ավելի կոնկրետացավ, իսկ ժամանակաշրջանն էլ իջավ ավելի ներքե: Թեև հավաքվել էր իսկայական նյութ, սակայն Ադոնցը կարծում էր, թե թեզի լիակատար ավարտի համար իրեն անհրաժեշտ էր ես երկու տարի ժամանակ: Հասկանալի է, մի առիթով նրա խոստովանությունը. «դիտելով հավաքված նյութերը եւ հաճախ բերելով դրանք, ես հրճվում եմ դրանցով, ինչպես ժլատ ասպետն իր ոսկով եւ ես բազականչում եմ «ի՜նչ պետք է լինի ձեզ հետ, իմ մեռյալ սեւորեր, կիսջողվի արդյոք ձեզ կենդանանալ, կերպար ընդունել, թե կմնաք միշտ այդպես անկյանք»: Իր դիպուկ արտահայտությամբ նա դեռ «միայն ի սկզբանե երկանց էր»: Սակայն Ա. Մանթաշյանի հետ կնքված պայմանագրի ժամկետն ավարտվում էր եւ այն խախտել նա բարոյական իրավունք չուներ: Լոնդոնից անցնում է Կենետիկ, ուր պարապում է Միսիթարյանների նշանավոր մատենադարանում, որից հետո միայն 1902թ. կեսերին վերադառնում է Ս. Պետերբուրգ:

Եռամյա (1899-1902թթ.) կատարելագործումը Մյունխենում, Փարիզում, Լոնդոնում եւ Կենետիկում՝ աշխարհի լավագույն բյուզանդագետների եւ հայագետների իսկողության ներքո, շվուրը ամենալավագույն գիտական շրջանակների հետ՝ վերջնականապես ձեւավորում են Ադոնցին որպես հայագետի: Եվրոպան եղավ երրորդ՝ Ս. Էջմիածնից եւ Ս. Պետերբուրգից հետո, գիտա-բարոյական միջավայրը, որն ամբողջ կյանքում անջնջելի հետք բողեց Ադոնցի գիտական նկարագրի վրա:

1902թ. ուսումնական տարեվերջի բնությունների ժամանակ* նա մեծ հաջողությամբ հանձնում է հայկական բանասիրության մագիստրոսի կոչում ստանալու բնությունները: Ֆակուլտետի խորհուրդը առանձին որոշմամբ նրան ժամկետ է տալիս մինչեւ 1904թ. վերջերը պաշտպանության ներկայացնելու մագիստրոսական թեզը՝ իր վրա վերցնելով այդ աշխատանքի հետ կապված բոլոր ծախսերը, թե՛ գիտական եւ թե՛ կենցաղային: Այս պայմանակով է, որ 1903թ. Ադոնցը մեկնում է Ս. Էջմիածին, պարապում վանքի նշանավոր ձեռագրատանը, ապա Թիֆլիսում լրացնում վրացերենի իր գիտելիքները՝ հաճախելով մասնավոր պարապմունքների** Մյխերում ծանոթանում վրաց իլին մատենագիտության արժեքներին: Հատկանշական է, որ իր կյանքի այս չափազանց ճակատագրական օրերին նա ժամանակ, եռանդ եւ ստանդարտություն է ունենում Ս. Պետերբուրգում հրատարակել «Բանբեր գրականության եւ արվեստի» պարբերականի գույգ. Ա. Չոպանյանի արտահայտությամբ «Սիրուն» հատորները:

Մեծ համառությամբ ու գրական անուրանալի ճաշակով Ադոնցը կարողանում է իր շուրջը համախմբել ժամանակի բոլոր նշանավոր գրողներին եւ հայագետներին՝ Հ. Թումանյանին, Ա. Չոպանյանին, Լ. Եանթին, Ա. Ախարոնյանին, Վ. Փափագյանին, Առանձարին, Ռ. Ջարդարյանին, Ա. Իսահակյանին, Եր. Օտյանին, Հ. Հովհաննիսյանին, Սյամանթոյին, Վ. Թեքեյանին, Ն. Աղբալյանին, Մ. Կյուրճյանին, Ա. Արվիլարյանին: «Բանբերը» դառնում է մի համելի ու հյուրընկալ անկյուն-ժամադրավայր արեւելահայ ու արեւմտահայ բարձր արժեք ներկայացնող մտավորականների համար: «Բանբերի» գույգ համարները անջնջելի հետք են բողել հայ մտքի անդաստանում եւ հասկանալի է, որ դրանում նախ եւ առաջ վիթխարի է նրա անխնայ խմբագրի ծառայությունները:

Ավելորդ չէ հիշատակել, որ հայ լրագրության պատմության մեջ առաջիններից մեկը Ն. Ադոնցը մտցրեց հեղինակներին հոնորար վճարելու կարգը՝ «ճեկ մամուլ ինքնուրույն գրվածքների համար 25-40ռ., բարգձմանությանց՝ 15-20 ռուբլի»*: Այս իրողությունը ոչ միայն բարձրացնում էր «Բանբերի» գրական արժեքն ու հեղինակությունը, այլև նյութական ինչ-ինչ ապահովություն էր տալիս հայ մտավորականներին: 1904թ. դեկտեմբերի 18-ին Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակում Ն. Ադոնցը սրախ կսկիծով գրում է. «Պժբախտաբար անորոշ է «Բանբերի» վիճակը եւ տարտամ, ինչ կլինի չգիտեմ..., աչակից չունեմ, իսկ ինչս ամբողջապես նվիրվել չեմ կարող, գրադված լինելով այլ գործով, որը հուսով եմ կվերջանա առաջիկա աշնան»**:

Ն. Ադոնցի սույն ակնարկն, անշուշտ, վերաբերում էր իր մագիստրոսական թեզին, որի պաշտպանությունը կրկին հետաձգվել էր: Համալսարանի Արեւելյան բաժանմունքը, որը չափազանց բարձր կարծիքի էր իր սանի եւ նրա պատրաստած թեզի մասին, հատուկ խնդրագրով դիմում է Ռուսաստանի Լուսավորության նախարարությանը՝ առաջարկելով նրան մինչեւ 1909թ. հունվարի 1-ը բողեցի համալսարանում եւ հնարավորություն ստեղծել տպագրելու ու պաշտպանության ներկայացնելու իր թեզը: Ի վերջո, 1908թ. լույս է տեսնում Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Հուսիսիմանոսի դարաշրջանում» մեմուարները, որը 1909թ. ապրիլի 5-ին որպես մագիստրոսական թեզ ներկայացվում է հրատարակային պաշտպանության: Պաշտոնական ընդդիմախոսներն էին Ն. Մառն ու Ի. Ջավախովը: Հայտնի է, որ Ն. Մառը խրախուսում էր հատկապես իր այն սաներին, որոնք առավելապես գրսովում էին տեքստաբանական-բնագրագիտական, լայն առումով՝ դասական բանասիրության հարցերով: Հանգամանք, որ շեշտում է նաեւ ինքը՝ Ն. Ադոնցը 1909թ. սկզբներին Գր. Խալաթյանցին ուղղված իր նամակում: «Ձեզ հայանի է, որ Մառը այսպիսի հարցերով պարապելը վաղաժամ է համարում եւ գովեստներ նրանից սպասել չէ կարելի»***: Սակայն սույն աշխատանքը կատարված էր այնպիսի հմտությամբ, այնպիսի գիտականությամբ ու բազմով, որ Մառը ոչ թե բարձր, այլ հիացական կարծիք է հայտնում իր սանի թեզի վերաբերյալ****: Գիտական խորհուրդը միաձայն Ադոնցին շնորհում է հայկական բանասիրության մագիստրոսի աստիճան: Քիչ անց, հուլիսի 1-ին նա ընտրվում է նաեւ պրիվատ-դոցենտ եւ իրավունք ստանում դասավանդելու Ս. Պետերբուրգի համալսարանում:

Սա չափազանց կարեւոր հանգամանք էր ոչ միայն Ադոնցի անձնական կյանքում: Պետք է նկատի ունենալ նաեւ այն, որ Զ. Պատկանյանի մակից հետո (1889թ.) նա առաջին հայ պատմաբանն էր, որ իրավունք էր ստանում դասավանդելու համալսարանում: Հայանի է, որ համալսարանի եւ Լուսավորության նախարարության ղեկավարությունը չէին խրախուսում հայերի մուտքը պրոֆեսորա-դասախոսական կազմից ներս եւ ըստ ամենայնի խոչընդոտներ էին ստեղծում նման բոլոր դեպքերում: Ըստ չուսով Ադոնցը դառնում է համալսարանի ամենահարգված ու ճանաչված գիտական-դասախոսներից մեկը, հանգամանք, որը վաստակում է հետևյալով: 1918թ. Ս. Պետերբուրգում նախատեսված էր իրավիճակ պատմաբանների միջազգային շորրորդ համագումարը: Այդ կարեւորագույն իրադարձությանը իավոր պատշաճի նախապատրաստվելու համար 1913թ. դեկ-

* Տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1903, N 1, հունվար, էջ 113:

** Պ. Գ. Գովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի անտիպ նամակներից, տե՛ս «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1988, N 3, էջ 100:

*** Անդ, էջ 103:

**** Н.Я. Марр, Выступление на защите диссертации Н.Г.Адонца "Армения в эпоху Юстиниана", - текст выступления и материалы к нему, 1908 г. Архив Н.Я. Марра - А-996, л.262 հմմտ. В.А.Миханкова, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, с. 165.

* R.P.Adalian, Nicholas Adontz: The quest for a rational history, Los Angeles, 1987, p.358.

** Nicolas Adontz (notice biographique), տե՛ս N.Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. X.

սեմբերի 15-ին հրավիրվելու էր խորհրդակցություն, որին Ս. Պետերբուրգի համալսարանից պետք է մասնակցեր Ն. Ադոնցը: Նրա թեկնածությունը հաստատվում է նաև Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքի նիստում*:

Դեռ նոր էին ավարտվել մագիստրոսական թեզի պաշտպանության հետ կապված հոգսերը, երբ երիտասարդ հայագետը ձեռնամուխ է լինում գիտական նոր հետազոտության: Աշխատանքներն ամբողջ բավով ընթանում են 1911 թվականից: Նույն այդ ժամանակ նա այցելում է Վիեննա եւ Վենետիկ, 1912 թվականի ամռանը մասնակցում Անիի հնագիտական 11-րդ դաշտային աշխատանքներին**, այնուհետև այցելում է Ս. Էջմիածին, 1913 թվականին դարձյալ Վենետիկ, ծանոթանում նշված մատենադարանների հին հայկական բերականագիտական բնագրերին***: 1915 թվականին լույս է տեսնում նրա «Դիոնիսիոս Թրակացին եւ հայ մեկնիչները» աշխատությունը, որը նույն 1915 թվականի մայիսի 14-ին պաշտպանում է որպես դոկտորական թեզ՝ պաշտոնական ընդդիմախոսներ ունենալով Ն. Յա. Մառն եւ Ս. Ա. Ժեբելեյին: Ն. Ադոնցին շնորհվում է հայկական բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան: Հետագայում է, որ ընդդիմախոսներից Ս. Ա. Ժեբելեյը առաջարկում է նրան միաժամանակ շնորհել նաև դասական բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան:

Գիտական նոր կոչումը հնարավորություն է տալիս նրան զբաղեցնելու պրոֆեսորի հաստիք, եւ իրոք, 1916 թվականի վերջերին նա ընտրվում է հայկական եւ վրացական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր: Նույն 1916 թվականի ամռանը նա Ն. Մառնի, Ա. Լոռու-Մելիք Զալանթարի, Հ. Օրբելու հետ մասնակցում է գիտական այն արշավախմբին, որը գործուղվել էր ռուսական բանակների կողմից ազատագրված Մուշ եւ Էրզրում: Այնուհետև, նույն թվականին ղեկավարում է Վանի հնագիտական արշավախումբը: Այդ օրերի նրա գրառումներն ու օրագրությունները, որ պահվում են Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում, ցույց են տալիս, թե որքան խորն է ապրել հայագետն իր ժողովրդին հասած դաժան հարվածները, որքան մտահոգ է եղել հայկական հիմնավոր դշտության հետազոտական ճակատագրի համար: Այնքան ցնցող են ապավորությունները, որ նա օրեր շարունակ հայտնվել է անզգայության վիճակում. «Չգիտեմ ինչպես եմ շնչում եւ ինչպես եմ ապրում այս բոլորից հետո», գրում է նա իր նոթատետրում****:

Սակայն այդ գրառումներում կան նաև հույսի ինչ-որ շողեր արթնացնող տողեր: Հայագետը լիահույս էր, թե այս արհավիրքն էլ կանցնի եւ ի վերջո հարազատ ժողովրդի մնացորդները հնարավորություն կունենան վերադառնալու հիմնավոր հայրենիք:

Ն. Ադոնցի գիտական անվիճելի հեղինակությունն ու քաղաքացու անբասիր նկարագիրը հաշվի առնելով է, որ Մոսկվայի եւ Պետրոգրադի հայկական բարձրագույն շրջանակները իշխան Ա. Աբամելիք-Լազարյանի մահից հետո նրա թեկնածությունը առաջադրում են Արեւելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնի համար, որը Լուսավորության Նախարարությունը հաստատում է 1917թ. մայիսին*****:

Ադոնցի համար ստեղծվում են գործելու նոր հեռանկարներ: Նա լի էր իր վաղեմի փայլալույսով երագներն իրականացնելու վճռականությամբ: Վաղուց ծրագրել էր Լազարյան ճեմարանը հիմք դարձնել ապագա Հայկական ակադեմիայի ստեղծման գործում: Նրա այդ ծրագրին հավանությամբ էին վերաբերում բարեկամները՝ Ն. Մառն, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Ջավրյանը եւ ուրիշներ: Հասկանալի է, որ դեռեւս 1912թ. ապրիլի սկզբներին Ս. Պետերբուրգի մտավորականության ներկայացուցիչները Ադոնցի նախաձեռնությամբ հրավիրում են խորհրդակցություն եւ որոշում հիմնել հայագիտության ազգային ֆոնդ եւ Հայկական ակադեմիա: Այդ աշխատանքները կազմակերպելու համար ընտրվում է համձնաժողով, որի կազմի մեջ են մտնում Ն. Մառն, Ն. Ադոնցը, Վ. Սուրենյանցը եւ ուրիշներ**:

Ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու ընտրվելուց հետո, հասկանալի է, Հայկական ակադեմիա ստեղծելու նրա երազանքը դառնում էր ավելի առարկայական: Սակայն Ռուսաստանում սկսված քաղաքական նոր ցնցումներն ու փոփոխությունները խմբագրում են նաև Ադոնցի բոլոր ծրագրերը:

1918թ. մարտին Պետրոգրադի համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետը միաձայն նրան ընտրում է հայկական եւ վրացական բանասիրության ամբիոնի հաստիքային պրոֆեսոր: Հասկանալի է, որ խորհրդային կառավարության կողմից ստեղծված հաստիքի համձնաժողովը, որը զբաղվում էր համալսարանի պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմի անցանկալի անդամների գտնման աշխատանքով, Ն. Ադոնցին թողնում է իր զբաղեցրած հաստիքում: Մյուս կողմից էլ Հայկական գործերի եւ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատների կոլեգիաների 1918թ. հունիսի 28-ի համատեղ որոշմամբ վերացվեց Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնը եւ բնականաբար Ադոնցը հեռացվեց ճեմարանից: Շուտով այն վերանվանվեց Մոսկվայի Հայկական ինստիտուտ, որի կոմիտարի մշակակվեց Պ. Մակինցյանը, իսկ խորհրդական՝ ակադեմիկոս Ն. Մառն: Լազարյան ճեմարանի նկատմամբ այս անսքող «հետաքրքրությունն» ուներ նաև այլ պատճառներ: Բուլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ մայրաքաղաքը տեղավորվեց Մոսկվա, բնականաբար, այն դարձավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Մոսկվա տեղավորվեցին ոչ միայն պետական հիմնարկները, այլ գիտական ու ինտելեկտուալ կարող ուժերը: Պետրոգրադը բնագավառներում: Ռուսական արևելագիտության շատ ներկայացուցիչներ մտահոգ իրերի այս վիճակով, խորհում էին դրությունը կարգավորել արևելագիտական մտքի կենտրոնը Պետրոգրադից Մոսկվա տեղավորելու միջոցով: Գործի կազմակերպման գաղափարական ու գործնական աշխատանքներն իրականացնում էր Մառն: Որին էլ հենց պատկանում է Լազարյան մահից ճեմարանը խորհրդային արևելագիտության նոր կենտրոնի վերածելու գաղափարը**:

Բնականաբար, նման կարեւոր ու պատասխանատու աշխատանքում նա պետք է ընդգրկեր նախ եւ առաջ իր լավագույն սանին, արդեն նշանավոր պատմաբան Ադոնցին, որը կհանալի գիտեր Լազարյան ճեմարանն ու նրա հնարավորությունները: Իրոք, շուտով Ադոնցը ընդգրկվում է Հայկական գործերի կոմիտարիատի կոլեգիայի որոշմամբ ստեղծված

*-Г.И. Щетина, Центры изучения истории в дореволюционной академии наук. տե՛ս "История и историки", Историкографический ежегодник 1975 г., М., 1978, էջ 211:
** Ա.Արզումանյան, Օրբելի լեռայրներ, Գիրք առաջին «Թայֆուն», Երևան, 1984, էջ 450-451:
*** Н.Адонц, Дионисий Фракийский и Армянские толкователи, Петроград, 1915, пре-дисловие, տե՛ս նաև R.Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360.
**** Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գգ-րոց Բ, քրթածրար 5:
***** Ա. Սիմոնյանց, Լազարյան ճեմարանը, տե՛ս «Հայրենիք», անասագիր, Բոստոն, 1965, N 2, փետրվար, էջ 38, տե՛ս նաև R.Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360.:

* Նշված խորհրդակցությանը մասնակցել է նաև Գրիգ. Թումանյանը, որը 1912 թ. ապրիլի 8-ին դատարար Նվարդին ուղղված նամակում հայտնում է որոշ մանրամասնություններ (տե՛ս Գ.Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 5, էջ 370, հմմտ. նաև Ա. Ինճիկյան, Թումանյանը եւ հայագիտությունը, տե՛ս «Տեղեկագիր», 1963, N 6):
** Н.Я.Марр, Записка о преобразовании специальных классов Лазаревского института Восточных языков в Этнологогическо-историко-филологический факультет Лазаревского Преднеазматского института, Петроград, 1918, с. 15-16.

Հայկական ինստիտուտի գիտական խորհրդում*, նրա ազգանունը հայտնվում է ինստիտուտի դասախոսների ցուցակում**:

Սակայն սրանով չի ավարտվում հայ բոլշևիկների «Խզասարությունը» Ն. Աղոնցի անձի նկատմամբ: Կոմիսար Պ. Մակինցյանը Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի ուշադրության է ներկայացնում մի ծրագիր, որի համաձայն Լազարյան ճեմարանի եւ Մոսկվայի Հայկական եկեղեցիների գրադարանները, ինչպես նաեւ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրական հարուստ հավաքածուն, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Մոսկվայում, միավորել մի ամբողջության մեջ եւ իրեն ապահով վայր այն մտնել Ալեքսանդր III կայսեր անվան գրադարանի ֆոնդերի մեջ: Առաջարկվում էր պրոֆ. Ն. Աղոնցին էլ նշանակել հայկական այդ գրականության բաժնի սմոթեն***:

Սակայն պրոֆեսորը կտրականապես մերժում է այդ հրեշավոր ծրագիրը՝ փորձելով համոզել կոմիսարներին, որ հանցագործություն է հայերեն ձեռագրերի այդ եզակի հավաքածուն Ռուսական գրադարանի ֆոնդերի մեջ մտնելը: Աղոնցի այս վճռական, մերժողական դիրքորոշումը կարեւոր նշանակություն ունեցավ ձեռագրերի հետագա դրական ճակատագրի համար:

1919 թվականին եւ 1920 թվականի սկզբներին Աղոնցը շարունակում է դասախոսական աշխատանքը Պետրոգրադի Առաջին համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետում, միաժամանակ նա ընդգրկվում է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի շրջանակներում կատարվող գիտական աշխատանքներում: 1920թ. գարնանը Ակադեմիայի նախագահությունը որոշում է Աղոնցին վեց ամսով գործուղել արտասահման՝ գիտական աշխատանքները շարունակելու համար: Սակայն, անսպասելիորեն, չսպասելով անգամ վաստարդների ձեռակերպմանը՝ նա ընդմիջում է Ռուսաստանից: Աղոնցի այս քայլը բացատրվում է գուտ նեղ անձնական նկատառումներով եւ ինչպես գրում է Կ. Ն. Յուզբաշյանը, նախապես այդ մասին լայնորեն հայտնի էր պետրոգրադյան գիտական շրջանակներում****: Հելսինկիի Հայաստանի հյուպատոս Մ. Տեր-Ասատուրովի եւ հյուպատոսական գործակալ Վ. Չմշկյանի աջակցությամբ ապրիլին նա Ֆինլանդիայի վրայով***** անցնում է արտասահման:

Սկզբնապես Աղոնցը հաստատվում է Լոնդոնում, ուր մնում է մինչեւ 1921թ. սկզբները: Լոնդոնյան այդ ամիսների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սուղ են: Հայտնի է միայն, որ համագործակցել է հայագետ Ֆ. Կոմիլերի հետ*****, որի բոլոր փորձերը Ն. Աղոնցին կապելու լոնդոնյան գիտական շրջանակների հետ եւ Օքսֆորդում նրա համար ապահովել ամբիոն՝ որեւէ հաջողություն չունեցան:

Տարվա վերջերին ավարտելով «Հայկական հարցը Սերում» ուսումնասիրությունը եւ այն երկու այլ հոդվածների հետ մի գրքով հրատարակելուց հետո, Աղոնցը տեղափոխվում է Փարիզ: Նախ անձնական շարժառիթը էր այս քայլի, եւ ընդհանրապես արտասահման տեղափոխվելու պատճառը: Նա ամուսնանում է շնորհաշատ երգչուհի Հ. Հովմարանյանի

Աղոնցը կնոջ հետ:

հետ, որի գեղեցիկ արվեստի մասին տարրեր տարիներ այնքան ջերմ տողեր է նվիրել վարիզյան «Յառաջը»: Բացի այդ, 20-ական թվականների վարիզահայ միջավայրը համեմատության դյուզն իսկ եզր չունեւ որեւէ այլ քաղաքի հետ: Այստեղ էին եկել-հավաքվել արեւելահայ ու արեւմտահայ համարյա բոլոր աչքի ընկնող արվեստագետներն ու գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Փարիզը հայկական գրական-մշակութային կյանքի մի ուրույն բուհն էր, որը Հայկական Տասնմիյնցից հետո առաջացած վաստությունը վարաստելու ինչ-ինչ ճիգեր էր կատարում: Այստեղ էին հանգրվանել (ժամանակավորապես կամ մշտական) Ա. Չուպանյանը, Լ. Շանթը, Ը. Շահնուրը, Կ. Ջառյանը, Ավ. Խառակյանը, Ավ. Ախարոնյանը, Վ. Շուշանյանը, Մ. Վարանդյանը, Կ. Մատուցին, Ջ. Բեյ-Նուպարը, Ա. Խան-Կորոյանը, Հ. Խան-Մասեկյանը, Ե. Քոչարը, Ալ. Խատիսյանը, Ս. Վրայանը, Վ. Թորգոմյանը, Օհան Կարոն, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Ա. Ջամալյանը, Ա. Հանրմյանը, Ա. Շախարունին, Հ. Ջավրյանը, Մ. Աճեմյանը, Մ. Պապաջանյանը եւ էլի շատ ու շատ ուրիշներ: Աշխարհի ոչ մի քաղաքում այսպիսի կարող հայկական ուժեր չկային եւ Աղոնցի հայտնվելն այստեղ բնական էր ու սպասելի: Եւ վերջապես այստեղ էր գտնվում Հայկական ազգային պատվիրակության կենտրոնատեղին, որի նորընտիր նախագահ Գ. Նորատունկյանը դեկտեմբերի 3-ի Աղոնցին ուղղված հասուկ նամակով նրան տեղեկացնում էր, թե Աղոնցը նշանակվել է Ազգային պատվիրակության խորհրդական եւ որ «Պատվիրակությունն մեծ հույս ունի, թե չեք զամար Չեր փորձված կարողության եւ արժանյաց նպատար բերել այս առթիվ»*: Ուստի բնական է, որ Աղոնցը ձգտելու էր մտա լինել ազգային կյանքի իրադարձությունների եւ իր համետա լուծան ներդնելու այդ ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումներին:

Ն. Աղոնցի կյանքի վարիզյան տարիները (1921-1931թթ.) լի են գիտական, ազգային-

* Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. *Սկիզբայուս Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 1, գրող Ե, Ա-8, ք. 22:*

* Տե՛ս Ս. Ալիխանյան, *Լենինյան փաստաթղթերը Հայաստանի մասին, Երևան, 1980, էջ 45:*
 ** Տե՛ս Կ. Կ. Կոչբաշյան, *Иосиф Орбели, с. 49. Н. Каграманов, Дом культуры Советской Армении в Москве, Ереван, 1982, с. 134.*
 *** Ս. Միմոնյանց, *Էջմիածնի բանկարժեք ձեռագիրները Առաջին Մեծ պատերազմի ընթացքին, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1966, N 6, էջ 70, հմմտ. նաեւ «Հայրենիք», 1946, N 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 86-87:*
 **** Կ. Կ. Կոչբաշյան, *Н. Адоц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана", с. 9.*
 ***** R. Hovhannesian, *The Republik of Armenia, v. II, Berkley, 1982, p. 526.*
 ***** Տե՛ս «The Armenian Mirror-Spectator», Boston-New York, 1951, 8 սեպտեմբերի:

-հասարակական բուն իրադարձություններով: Ճիշտ է, նա չունի հիմնական աշխատանք, սակայն ի շնորհիվ իր բարեկամ մեծահարուստ Աբրահամ Դուկասյանի նյութական անշահախնդիր աջակցության, ապրում էր տանելի պայմաններում, հանգամանք, որ հավաստում է 1926թ. Ադրնցիս այցելած Ավ. Իսահակյանը. շատերի «տները ծակեր են, մութ, զգվել... Լավ տուն ունի Ն. Ադրնցը»*:

Դեռ ավելին, նա կարողանում է ֆինանսավորել իր ուսուցչի՝ Ն. Մառի եւ հաբեթաբան պրոֆ. Ֆրիդրիխ Բրաունի հաբեթագիտական ուսումնասիրությունները եւ այդ նպատակի համար 1921թ. փետրվարի 4-ին Լեյպցիգի «Ֆյուր Խադել ինդ ինդուստրիզ» բանկում Ն. Մառի եւ Ֆ. Բրաունի անուններով բացում է 23.000 մարկի հատուկ հաշիվ: 1921թ. փետրվարի 9-ին Ադրնցիս ուղղված իր շնորհակալական նամակում Ֆ. Բրաունը շտապում է գրել. «Չգիտեմալով, թե ումից է գալիս դրամը (արդյո՞ք դա գաղտնիք է), ես խնդրում եմ Չեզ, իմ եւ պրոֆ. Ն. Մառի անունից, մրան հայտնել մեր անկեղծ համակրանքն ու անսահման երախտագիտությունը»**:

Իրոք, դժվար է ասել, թե ի՞նչ միջոցներից էր նա ֆինանսավորում հաբեթագիտական այս աշխատանքները, սակայն այժմ արժեքավորել են հնչում Հ. Օրբելու հավաստիացումներն այն մասին, թե Մառը արտասահմանյան գործուղման ժամանակ ստիպված էր օգնել նյութական սուղ պայմաններում գտնվող իր աշակերտին***:

Ինչպես ակներև է, իրականում տեղի է ունեցել միանգամայն հակառակը:

Ն. Ադրնցը գործուն մասնակցություն է ունեցել փարիզահայ գրական կյանքի բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Հատկանշական է, որ այդքան մի տեղ հավաքված գրողներից նա է ընտրվում Փարիզի Հայ գրական ակումբի (միության) առաջին նախագահ (1928): Եղել է Փարիզի հայոց թեմական կենտրոնական առժամյա վարչության (1925) եւ Լենինականի երկրաշարժի աղետյալներին օգնելու կենտրոնական նպաստամատուց մարմնի (1926) անդամ, Ավետիս Ահարոնյանի քառասունյա գրական գործունեության (1890-1930թթ.) հորեյամական կենտրոնական հանձնաժողովի գործադիր մարմնի նախագահ (1930), Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի հորեյամական հանձնաժողովի (1935), Բաֆֆու ծննդյան 100-ամյակի հորեյամական կազմակերպիչ հանձնաժողովի (1937), Սասունցի Դավիթ Էպոսի 1000-ամյակի (1939), Մեյրունյան հրատարակչական հանձնաժողովների (1939) անդամ եւ այլն: Չէր վաճում իր մասնակցությունը բերել երիտասարդ գրողների «Յարդագող» միության 1927թ. Փարիզում հիմնադրած Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի աշխատանքներին: Համալսարանում նա ղեկավարում էր հայագիտական բաժնի աշխատանքները եւ դասավանդում «Հայոց քննական պատմություն» առարկան****: Գրական, ուսանողական, երիտասարդական, կանանց, արվեստագիտական եւ այլ միությունների հրավերով բազմաթիվ դասախոսություններ է կարդում հայ կյանքի ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ*****:

Փարիզյան այս տարիներին է, որ Ադրնցը բուն թրթրակցում է հայ եւ օտար մամուլին («Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Հայրենիք», «Յառաջ», «Ազդարար», «Զվարթնոց», «Armeniaca», «The New Armenia», «Massis», «Revue de L'Orient Chrétien»,

* Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, Երևան, 1970, էջ 225:
** Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. Ն. Ադրնցի ֆոնդ, պահարան 1, զգրոց Ե, Ա-8, ք. 85, հմմտ. ք. 86:
*** Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նշված աշխ., էջ 9:
**** Բ. Բերբերյան, Պրոֆ. Ն. Ադրնց, տե՛ս «Զվարթնոց», տարեգիրք, Փարիզ, 1944, էջ 233:
***** Տե՛ս «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155:

«Byzantinische Zeitschrift», «Revue des Etudes Arméniennes» եւ այլն)՝ սպագրելով հայագիտական իր արգասունների հիանալի արդյունքները: Ինքը՝ Ն. Ադրնցը վաղուց մի երակամբ էր վայելալու՝ աշխարհի բոլոր լավագույն հայագետներին համախմբել իր շուրջը եւ հայագիտական հանդես կամ տարեկան երկու հատորից բաղկացած հայագիտական նյութերի ժողովածու հրատարակել Փարիզում: Ազգային բարերար Ա. Դուկասյանը խոստացել էր հոգալ այդ բացառիկ մեծածախս հրատարակության բոլոր հոգսերը: Ցավոք այդ գեղեցիկ ծրագիրն այդպես էլ չիրականացավ *:

Թե՛ն Ն. Ադրնցը չավագանց բազմազբաղ էր գիտական, հասարակական ու ազգային գործերով, սակայն նա կարոտով էր հիշում համալսարանական իր ամբիոնը. իր ուսանողներին: Նա կարիք էր գգնում իր ծով, ամբարված գիտելիքները փոխանցելու ուրիշներին, սակայն արեւելագիտության եւ բյուզանդագիտության մտքի կարեւորագույն կենտրոններից մեկը՝ Սորբոնը այդպես էլ հնարավորություն չստեղծեց նրա համար՝ մշտական աշխատակից դառնալու: Անպատեխոյո՛նե այդպիսի հնարավորություն ստեղծվեց 1931թ., երբ Բրյուսելյի Ազաս համալսարանում կազմակերպվեց արեւելագիտական կենտրոն (ավելի ուշ վերանվանվեց արեւելագիտության ինստիտուտ): Կենտրոնի ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանում էր հայտնի միլիոնատեր Ռոբերտ Աերմերին, որը ընդառաջելով կենտրոնի փոխտնօրեն, նշանավոր բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարի առաջարկությանը՝ սիրահոժար համաձայնվեց մասամբ ֆինանսավորել նաեւ հայագիտության ամբիոնի կազմակերպման աշխատանքները: Մուսցած 20.000 ֆրանկ գումարը սրամալորեց Բրյուսելյի հայկական գաղթօջախը եւ մասնավորապես կոմսուհի դ'Աբսրոար** որով հայագիտության ամբիոնի վերելք կյանքի կոչվեց***: Որից հետո, Ա. Չոպանյանի վկայությամբ, Անրի Գրեգուարը Փարիզի հայկական շրջանակների հետ խորհրդակցում է հայագիտության ամբիոնի վարիչի հնարավոր թեկնածուրյան վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ բոլորն էլ մատնացույց են անում Ն. Ադրնցի թեկնածությունը****:

1931թ. նոյեմբերի սկզբներին համալսարանի վարչությունը պայմանագիր է կնքում Ադրնցի հետ, որի համաձայն նա նշանակվում է Արեւելագիտության ինստիտուտի հայագիտության ամբիոնի վարիչ: Եւ այսպես, իրերի այսպիսի կտրուկ շրջադարձի հետեւանքով, Ն. Ադրնցը 1931թ. աշնանը հայտնվում է Բրյուսելում, քաղաք, որի հետ են կապված մեծ հայագետի կյանքի վերջին տասը տարիները:

Համալսարանում Ն. Ադրնցը դասավանդում է դասական եւ ժամանակակից հայերեն, հայագիտական եւ բյուզանդագիտական մի շարք առարկաներ*****, կազմակերպում է հայերեն իլիմ բնագրերի ընթերցումներ եւ մեկնություններ: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ Ադրնցի առաջին աշակերտների թվում էր նույն ինքը՝ պրոֆ. Անրի Գրեգուարը*****:

* Հայագիտական այդ հանդեսի բնույթի, ուղղության եւ բովանդակության մասին հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Ս. Վրացյանը Ադրնցին նվիրված իր անտիպ հուշերում (տե՛ս Ս. Վրացյան, Հուշեր պրոֆ. Ն. Ադրնցի մասին՝ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. Ս. Վրացյանի ֆոնդ):
** Պողոս Նուբար Փաշայի դուստրը:
*** Տե՛ս «Annuaire de L'Institut de philologie et d' Histoire Orientales pour 1932/1933», Bruxelles, p. 17.
**** Ա. Չոպանյան, Զրոնիկ. Սեկնողները (Նիկողայոս Ադրնց. բազմավաստակ բանաստեղծ), տե՛ս «Անահիտ», 1949, N 1, հունվար-հունիս, էջ 32:
***** Բ. Ադանյան, Ն. Ադրնցի նամակները. տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, N 3, էջ 118:
***** Ա. Սարուխան, Բելզիա եւ հայերը. Կիեւնա, 1927, էջ 217:

Մյուսույն ժամանակ նա շարունակում է աշխատակցել ժամանակի գիտական մասնա-
լիմ, այժմ հատկապես Գրեգորյան խմբագրած «Byzantion» եւ Արեւելագիտության ինստի-
տուտի «Annuaire...» հանդեսներին, հայկականներից՝ «Սյուն», «Էւեմ», «Անահիտ» անա-
գրերին: Ադոնցի այդ օրերի վերաբերյալ արժեքավոր վկայություն ունի Արեւելագիտու-
թյան ինստիտուտի տնօրէն Մորիս Լըրուան. «Հայագիտության ամբիոնի իմնադրումը
Բրյուսելում իրագործեց Ադոնցին եւ նա հաստատովեց այստեղ, նա մեր մեջ, մեր մոտ
գրեց իր սոււնը, իր ճշմարիտ բարեկամներին, իր սիրելի սաներին, որոնք ընթրչխնում էին
նրա պատկերալից խոսակցությունները, զմայլվում նրա գիտությամբ, սովորում նրա ան-
բավ իմաստությունից»*:

Պրոֆեսորի վերջին աշակերտներից ապագա նշանավոր բանաստեղծ Մուշեղ Իշխա-
նն իր չափազանց արժեքավոր հուշերում եւս հավաստում է, թէ նա «Եվրոպայի համալսա-
րանական շրջանակներու հայ պարծանքն էր: Ուսանողներն անխտիր կապված էին իրեն՝
հիացումով: Իր անձն էր մեծագույն պատճառ, որ Պրյուսել դարձած էր նոր ժրնեւ եւ
հայ ուսանողներու կարեւոր թիվ մը հավաքած իրեն շուրջ»**:

Սակայն Բրյուսելում էլ Ադոնցը չգտավ այնքան սպասված հոգեկան հանգստությունը:
Կնոջ հիվանդությունն ու հանկարծակի մահը (1935) այնքան էին հուսահատեցրել պատ-
մաբանին, որ բարեկամներից մեկին ուղղված նամակում խոստովանում է, թէ «այլեւս աշ-
խարհը կորցրեց ինձ համար իր իմաստը»: Հոգեկան ծանր վիճակը, հարազատների բա-
ցակայությունը, հայկական շրջանակներից կտրված լինելը, հայրենիքից եկող ծանր ու
անմխիթար լուրերը, միայնակությունը, հետզհետե գգացնել սովող ինձ հիվանդությունը
ամբողջովին փաստեցնում են պատմաբանին: Իր վերջին նամակներից մեկում, որն ուղղ-
ված է Ա. Չիլինկիյրայնին (Ռուբեն Դարբինյան 15 ապրիլի, 1940), նա գրում է. «Խռովա-
հույզ մքնդորսն այնպես է ազդել, որ գգացի այն բուլությունը, որ գալիս է ծերությունից,
թէ փաստությունից: Ոչ ամձնական, ոչ հայրենիքյան եւ ոչ ամենուրեքյան ոչ մի նշույլ չձ-
նաց պաշտոն եւ զվարթ լույսի, որ որջագուրեր սառած էություն մոր հույսերով: Վախում
եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի եւ կամ նույնչափ փաստ, ինչպես ես»***:

1941 թ. ապրիլին Ն. Ադոնցի առողջական վիճակը կտրուկ վատացավ, որի հետեւեմ-
բով անգամ սկսեց բաց թողնել համալսարանական պարապմունքները, որն ակնհայտ
ապացույց էր նրա ֆիզիկական ուժասպառության: (galloping consumption, phthisis): Հ. Եսկույրանը
այսպես է ներկայացնում Մեծ Ամձնորի, ինչպես ինքն էր անվանում Ադոնցին. վերջին օրերը: Ամ-
ռանը, երբ համեմատաբար իրեն լավ էր զգում Բրյուսելի հարուստ հայրենակիցները նրան
առաջարկում են գնալ Եվրոպայի բուժվելու, սակայն «ան շատ հպարտ էր նման առա-
ջարկ մը ընդունելու համար» եւ մերժում է: 1941 թ. հոկտեմբերին Ադոնցի առողջական վի-
ճակն այնքան է ծանրանում, որ նրան տեղափոխում են հիվանդանոց, որտեղ «օրէ օր
կսպառվեր», գրում է Հ. Եսկույրանը: Ադոնցի վերջին օրերին ու ժամերին ականատես,
բուժող բժիշկ Մյուսա Միսաքը, որ հարազատ գավակի նման մինչեւ վերջին պահը չէր հե-
ռանում հիվանդի մահճակալից, պատմում է հետեւյալ ուշագրավ դեպքը: Մահվանից մեկ

* «The Armenian Mirror spectator», 1951, 8 սեպտեմբերի:

** Մուշեղ Իշխան, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Ազգակ շարաբօրյակ», 1944, 11 օգոստոսի, N 24, էջ 5:
Չմտն նաեւ Մուշեղ Իշխան, Երեք մեծ հայերը (պրոֆ. Ն. Ադոնց, հուշեր եւ տպավորություն-
ներ), Բեյրութ, 1952, նաեւ նույնի «Իմ ուսուցիչներս. Սիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1984, նաեւ
«Armenian Review», 1986, v. 39, number 3.

*** Տե՛ս «Ղայրենիք», անասգիր, Բոստոն, 1963, N 5, մայիս, էջ 25:

շաբաթ առաջ պրոֆեսորը սաստիկ տենդ ուներ եւ օրերով ուշքի չէր գալիս: Մյուս օր հան-
կարծ արբնանալով բռնում է իր ձեռքը եւ հարցնում. «Ի՞նչ եղավ. Հայաստանի մասին ան-
ղեկություններ մը պիտի բերեիր»: Հայտնի է, որ մինչեւ վերջին օրերը, մինչեւ վերջին պա-
հը մարով հայրենիքի հետ էր:

Ն. Ադոնցը մահացել է 1942 թ. հունվարի 27-ի առավոտյան, «երբ ծյունը ամեն կողմ իր
սպիտակ պատանքը փռած էր»: Թաղումը տեղի է ունեցել փետրվարի 2-ին, հայ եւ օտար
բազմության եւ «հավատարիմ բարեկամների ու բազմաթիվ սանճերի ներկայությամբ»*:

Զավազանցություն չի լինի ասել, որ Ադոնցը մահանում է գրիչը ձեռքին, գիտակից՝ իր
կոչումի վեհությամբ: Աշակերտներից մեկը վկայում է. որ հիվանդանոց տեղափոխելու
առավոտյան, վերջին պահին Ադոնցին տեսել է գրասեղանի առջեւ պարապելիս: Շատ էր
շտապում կիսատ բողձ գործերը գոնե մասամբ ավարտելու, սակայն նրան այն երկրա-
յին կյանքում այլեւս ժամանակ չէր մնացել:

2.

Ն իկողայոս Ադոնցի հայտնի կենսագրականներում մատնանշվում է միայն ականա-
վոր հայագետի գիտական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը, երբեմն առան-
ձին տեղեկություններ են սրվում նաեւ նրա կենսագրության այս կամ այն կողմի վերաբե-
րյալ: Ցավոք, ընդհանրապես ուշադրությունից դուրս է մնացել նրա ազգային-հասարակա-
կան գործունեությունը, որն էլ բնութագրում է նրան որպես անհատի, քաղաքացու եւ անձ-
նացող հայրենասերի:

Ուսանողական տարիներից սկսած Ն. Ադոնցը կամա թե ակամա շփվում էր ազգային
ինչ-ինչ կազմակերպությունների, կուսակցությունների եւ անհատ գործիչների հետ: Իր
հիմնական խնդիրը համարելով ուսումնառությունը եւ գիտական պարապմունքները, նա
հաճախ իրաժարվում էր ուսանողական հավաքույթներից, անգամ դիտավորյալ սկսում էր
խոսափել հայրենակիցներից: Փարիզում ուսումնառության շրջանում նրա վրա ցնցող
տպավորություն էին թողնում այն հայ ուսանողները, որոնք երկու-երեք տարի ապրելով
Ֆրանսիայում, անգամ չէին կարողացել յուրացնել ֆրանսերենը, բանգի ամբողջությամբ
իրենց մվիրել էին զվարճություններին, անմխիտ հավաքույթներին ու աղմկարարությամբ.
«Կարծում եմ ուսանողական շատ ակումբներ, ժամանակի անտեղի վատնում են եւ կո-
րուստ», գրում է նա իր նամակներից մեկում: Դասերից, գիտական պարապմունքներից,
գրքերից ու ձեռագրերից դուրս միակ բնագավառը, որ գրավում էր երիտասարդ Ադոնցին
ու ստիպում մոռանալ առօրյա հոգսերը, ազգային-հասարակական կյանքն էր: Դեռ Փա-
րիզում նա առիթը չէր կորցնում հաճախելու Հայկական հարցի առիթով կազմակերպված
հավաքույթներին, հետևելու Մյուսա Չերազի, Անատոլ Ֆրանսի, Ժորժ Կլեմանտյո,
Ֆրանսիս դը Պրեսամսեի դասախոսություններին: Ադոնց-գիտնականի նկարագրի ձեւա-
վորումը սերտորեն աղերսվում էր Ադոնց-քաղաքացու եւ Ադոնց-իրապարակագրի գուգա-
հեռ ընթացող ձեւավորմանը: Դա էր պատճառը, որ Ադոնցը չդարձավ գուտ գրասենյակա-
յին գիտնական, կամ գուտ լաբորանային դասախոս, նա լայն առումով միաժամանակ նա-
եւ ազգային ու հասարակական գործիչ էր: Ադոնցը երբեք չմնաց կողքից դիտողի ու դիտու-

* «The Armenian Mirror spectator», 1951, 8 սեպտեմբերի, հմտն. նաեւ Գ. Գալեմստեր, Սիկողայոս
Ադոնց, տե՛ս «Ղայքար», անասգիր, 1961, էջ 77:

դուրյուններ անողի դերում:

Ս. Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո, չնայած մեծ զբաղվածությանը նա գործուն մասնակցություն է ունենում մայրաքաղաքի հայկական կյանքին, մասնավորապես եկեղեցու ձեռնարկումներին. քննարկում «Հայոց եկեղեցական գույքերի վարչության» խորհրդի անդամ, ապա փոխնախագահ: Ադոնցի ջանքերով խորհուրդը սկսում է առավել մեծ ուշադրություն դարձնել ուսանողության հոգսերին, դպրոցներին, մշակութային խառնուրդներին, մասնավորապես հայաստանյան իրականությանը*:

Նրա առաջարկով է. որ խորհրդի անդամության ներքո գտնվող գումարներից տարեկան շուրջ 17.000 ռուբլու բոշակներ ու նպաստներ են հատկացվում 40 հայ ուսանողներին, 2000ռ. Գեորգյան ճեմարանին՝ սարքավորումներ գնելու համար**, հայտնի դրամատեր Տարասովի կամրով հայոց եկեղեցուն կտակված 60.000 ռուբլու գումարից 50.000 հատկացվում է Գեորգյան, իսկ 10.000-ը՝ Լազարյան ճեմարանին:

1907թ. փետրվարին մայրաքաղաքի մի խումբ նշանավոր հայ մտավորականների ջանքերով հիմնադրվում է «Սանկտ-Պետերբուրգի հայկական խմբակ» կազմակերպությունը: Շուրջ մեկուարյա քաջքուկներից հետո, 1907թ. դեկտեմբերի 14-ին քաղաքագլուխ գեներալ Գրաչենսկին հաստատում է խմբակի ծրագիրը***:

Խմբակն ուներ 216 անդամ, որոնց թվում էին նշանավոր շատ մտավորականներ, արդյունաբերուներ, գիմնորակներ, պետական գործիչներ: Խմբակի գործունեությանը ակադիվորեն մասնակցում էին Ալ. Սպենդիարյանը, Վ. Մուրեճյանը, Ա. Թամանյանը, Ստ. Գուլիշանբարովը, Ա. Սարգսյանը, Ս. Տիգրանյանը, Վ. Մանուկյանը, Մ. Պապաջանյանը, Հ. Սաղաթեյանը, Մ. Աճեմյանը եւ ուրիշներ: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում նշանավոր գիտնական, պրոֆ. Վ. Ի. Վարդանյանը, իսկ փոխնախագահ՝ Ն. Ադոնցը: Աճեմյանը, նրա հասարակական այս աչքառու գործունեությունը հիմք ընդունելով է, որ Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի կողմից ընտրվում է ազգային-եկեղեցական ժողովի անդամ եւ մասնակցում Գեորգ Ե կաթողիկոսի օժման արարողությանը****: Ադոնցը չափազանց մեծ համարում ուներ հայոց եկեղեցու նկատմամբ եւ մեծ դեր էր հատկացնում նրան արդի հայ հասարակական եւ ազգային կյանքում: Երբ մոդայիկ էին դարձել հարձակումները հայոց եկեղեցու եւ հայ հոգեւորականների դեմ եւ իրենց ազատական համարող մարդիկ աշխատում էին նսեմացնել այդ արժեքների նշանակությունը հայոց անցյալ, ներկա եւ ապագա կյանքում՝ Ադոնցը «Նոր դար»-ում տպագրված հոդվածներով ու հրատարակային ելույթներով հանդես եկավ ի պաշտպանություն ոչ միայն եկեղեցուն, այլ ընդհանրապես ազգային ավանդույթներին, հայոց դավանանքին եւ ազգային մյուս արժեքներին*****:

«Ոչինչ այնքան սաղսկալի չէ, գրում է Ադոնցը, քան այն ստիպել ճշմարտության քարոզը, քե կրոնն ու ազգը տարբեր բաներ են: Ներկա պայմաններում ուղղակի հանցանք է նման քարոզը: Մեր ժողովրդի գիտակցության մեջ ազգն ու կրոնը ոչ միայն տարբեր չեն, այլև սերտիվ կապված են: Ոչ մի բանավոր հիմ չկա կարծելու, քե հայ եկեղեցին այլևս

* Ե. Սարգսյան, *Պեններ ու դեպքեր Պետրոգրադի կյանքից, տե՛ս «Չայրենիք», 1965, N 9, էջ 46, հմմտ. Պ. Գ. Գովհաննիսյան, Ադոնցյան մատուցներ, տե՛ս «Չայկազյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1993, հատ. ԺԳ, էջ 109:*
** «Արարատ», ամսագիր, Ս. Էջմիածին, 1912, N 2, փետրվար, էջ 191:
*** «Коммунист», газ., 1990, 25 ноября, с.3.
**** «Արարատ», 1912, հուլիս-օգոստոս, էջ 609:
***** Ա. Խոնդկարյան, *Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 13:*

ազգային գործուն չէ. նա եղել է եւ մնում է ամրակուռ գոսի հայության մեջքին»*: Ադոնցի նման դիքորոշումը խիստ հստակ է արտահայտվում հատկապես հայ ազատագրական շարժումներին, նրա սոված գեհախատականներում**:

Ն. Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության ասպարեկում նոր հորիզոններ են բացվում 1912 թվականին, երբ Բաղկանյան պատերազմի բողոք մպաստավոր սպավորությունների ներքո հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում վերստին սկսվում են փայլալայել Հայկական հարցի վերաբացման վերաբերյալ գաղափարները: Ռուսական կողմը եւս ակտիվացնում է իր գործունեությունը այս բնագավառում: Ցարական դիվանագիտությունը ցանկանում էր ավելի գործնական կապեր հաստատել պոլսահայ շրջանակների հետ: Ահա հենց այս ժամանակ է, որ ռուսական արտաքին գործերի նախարարության հանձնարարությամբ Կ. Պոլիս են այցելում մի շարք հայ գործիչներ, ինչպես օրինակ Պետական Դոմայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը*** եւ ուրիշներ:

Ն. Ադոնցը Ս. Տիգրանյանի ուղեկցությամբ, Կ. Պոլիս է ժամանում 1912թ. դեկտեմբերի վերջերին եւ գործնական մի շարք հանդիպումներ ունենում Գր. Չոխրապի, Գ. Նորատունկյանի, Պ. Հալաբյանի, Մ. Օրձանյանի եւ պոլսահայ այլ ազգային դեմքերի հետ: Ինչպես ժամանակի շատ առաջավոր հայ հասարակական գործիչներ, այդպես էր Ն. Ադոնցը չափազանց հավաստացած էր, քե առաջիկա բարենորոգումներն Արեւմտյան Հայաստանում, կամ հայկական ինքնավարության կերտումը ինքնավոր է սուկ Ռուսաստանի հովանավորությամբ: Նա համոզված ռուսամետ էր եւ հայերի ռուսական կողմնորոշումը համարում էր միակ ճիշտ ուղենիշն այդ իրադրության պայմաններում: Տեղին է մեջ բերել Ն. Ադոնցի կյանքի վերջին տարիների բարեկամ պրոֆ. Ա. Գրեգուարի հետևյալ դիպուկ նկատողությունը. «Նիկողայոս Ադոնցը միևնույն ժամանակ եւ հայ հայրենասեր էր, եւ ռուս: Նա հավասարապես սիրում էր իր երկու հայրենիքներն էլ: Նա չէր դադարում հավասար Մեծ Ռուսաստանի լավագույն ապագային եւ իր բազմաաչաքառ ժողովրդի, որին կապված էր կրոնապես, հանձնարողությամբ ****»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ դրան հետևող Հայոց ցեղասպանությունը իրենց խոր կնիքն են բողմում Ն. Ադոնցի հասարակական-քաղաքական գործունեության վրա: Նրա համար բացվում են գործելու նոր, ամծանոթ ասպարեկներ: Ամբողջովին ներգրավվում է Պետրոգրադի հայկական կոմիտեի աշխատանքներին, մասնակցում արեւմտահայ տարագիրների ու որբերի սեղավորման, նրանց նյութական օժանդակություն ցույց տալու աշխատանքներին: Երբ 1916թ. սկզբներին ռուսական կառավարությունը միանվազ 250.000 ռուբլի ոսկի է սրբամաղում Հայոց Ազգային Բյուրոյի որբանոցների բաժնի հանձնախմբին, ապա բյուրոյի նախագահ Մեսրոպ եպիսկոպոսը անմիաժեշտ է համարում պրոֆեսորներ Ն. Ադոնցին եւ Վ. Վարդանյանին հանձնարարել այդ գումարը բաժանելու որբանոցներ պահող կազմակերպությունների միջեւ*****: Կազմակերպական կա-

* Տե՛ս «Ազգարար», օրաթերթ, Ստամբուլ, 1931, 24 ապրիլի, N1402, էջ 1 Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է մատնանշել զրաբարի դերի ու նշանակության արդոնցյան մեկնակետի քննադատությունը Լեոյի կողմից (Տե՛ս «Մշակ», 1904, N 130-134): Առավել մանրամասն տե՛ս Ն. Ադոնց, *Կեղծիքը բարբերի եւ մտրերի աշխարհում («Մշակ», 1912, N 71, 72), տե՛ս նաեւ Լեոյի ընդդիմախոսությունը «Պատասխան պարոն Ն. Ադոնցին» («Չորիզոն», 1912, N 79, 80, 81):*
** Դրանք լայնորեն տե՛ս սույն հատորի տարբեր բաժիններում եւ մասնավորապես «Մեծ եղեցի տարելիցին» հոդվածում:
*** Զ. Կիրակոսյան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը:*
**** Nikolas Adontz. (notice biographique), էջ XIV:
***** Լ. Ազատյան, *Չայ որբերը Մեծ եղեցի, Լուս Անձեղես, 1995, էջ 48:*

րեւոր դեր է խաղացել 1916թ. մայիսին Պետրոպոլսում գումարված հայկական խորհրդա-
ժողովի աշխատանքներին*, մասնավորապես օգնել է գեներալ Հ. Բագրատունուն հայկա-
կան բանակային կորպուսի կազմավորման ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումնե-
րին: Բ. Լեոնյանի (Լ. Նազարյանց) վկայության համաձայն, Ադրնցը մասնակցություն է
ունեցել Բրեսա-Լիստվսկի հաշտության բանակցությունների ժամանակ Հայկական հար-
ցի վերաբերյալ Վ. Տերյանի սրմադրության տակ գտնվող թրքաձրարի ստեղծման աշխա-
տանքներին**:

Բացի արակախի գործունեությունից, Ն. Ադրնցը զբաղվում է նաև գիտա-տեսական
հարցերով: Այդ ժամանակ է, որ նա պետրոպոլսյան ամսագրերում տպագրում է խիստ ու-
շագրավ հոդվածներ՝ նվիրված Հայկական հարցին, որոնցում մատնանշում է նրա լուծ-
ման ուղիները: Արտասահմանյան տարիներին եւս, Փարիզում, թե Բրյուսելում Ադրնցը,
անշուշտ ոչ պակաս ակախությամբ, շարունակում է իր հասարակական-ազգային գոր-
ծունեությունը: Հայկական հարցի թեմատիկան եւ Հայաստանի ներկա կացությունը շա-
րունակում են զբաղեցնել նրա ուշադրությունը, որոնք արտահայտվում են հիմնականում
ձեռագիր մնացած նրա նոթերում:

Մինչեւ վերջին շունչը հայրենասեր պատմաբանը հավատարիմ մնաց իր պատանե-
կան իդեալներին, թե որեւէ ազգ կենդանի է իր լեզվով, հավատարիմ ու պատմությանը: Եւ
ամեն ինչ արեց, որպեսզի կարենք գիտական ուսումնասիրություններով իր նպատակը թե-
րի այդ վեհ իդեալների իրականացմանը:

3.

Ն իկողայոս Ադրնցը գիտական գործունեություն է ծավալել XX դարի առաջին կեսին:
Շուրջ 50-ամյա (1895-1940) գործունեության ընթացքում նա բողել է ավելի քան 100
ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են հայագիտության համարյա բոլոր բնագա-
վառներին՝ բանասիրությանը, լեզվաբանությանը, բնագրագիտությանը, կրոնի, եկեղեցու
եւ արվեստի պատմությանը, պատմական աշխարհագրությանը եւ այլն: Նպատակ չե-
տապնդելով մեկ առ մեկ ներկայացնելու Ն. Ադրնցի բոլոր ուսումնասիրությունները,
նշենք, որ դրանց ոչ ամբողջական մատենագիտությունը կազմել է Ն. Ալիյանը***, իսկ
հիմնական աշխատությունների համառոտ նկարագիրը տվել է Կ. Յուզբաշյանը****,
որոնց շնորհիվ էլ կարելի է գաղափար կազմել ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ:

Ն. Ադրնցի բանասիրական բնույթի աշխատանքները հիմնական վերաբերում են հին
հայկական բնագրերին ու հայկական մատենագրության առաձեռն դեմքերին: Աստվա-
ծաշնչի հայերեն բարգմանությանը, Մեսրոպ Մաշտոցին, Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկ-
նիչներին, Եզնիկ Կողբացուն, Կորյունին, Մովսես Խորենացուն, Ղեւոնդ Վարդապետին,
Մովսես Կաղանկատվացուն եւ այլն:

Մյուս բնագավառը, ուր Ադրնցը հասել է շոշափելի գիտական արդյունքների, դա էին
հայկական դիպրաբանության եւ հայոց եկեղեցու պատմության բնագավառն է: Այստեղ,

* Տե՛ս Ս. Վրացյան, Դայաստանի հանրապետություն, 2-րդ տպագրություն, Բեյրութ, 1958, էջ 13:
** Բ. Լեոնյան, Իմ հուշերից, տե՛ս «Հայրենիք», տարեգիրք, Բոստոն, 1943, էջ 149-150:
*** Ն. Ալիյան, Մահվան հուճերը հայագիտական ասպարեզի վրա. Ուսուցչապետ Նիկողայոս
Ադրնց, տե՛ս «Հանդես սաստիյա», 1947, էջ 311-318:
**** Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադրնցի գիտական ժառանգությունը, տե՛ս «Պատմա-բանասի-
րական հանդես», 1962, N 4:

անշուշտ, շեշտելի են Հայոց Հայսամավորներին, ճառընտիրներին, ճաշոցներին նվիրված
նրա ուսումնասիրությունները, որոնց մի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում են պատմա-
բանի բեյրության բողոնում: Չեռագիր վիճակում են գտնվում «Տոնացույց» (600 էջ) եւ
Գրիգոր Անավարդեցու «Տոնացույց» (100 էջ) աշխատությունները: Գիտական լուրջ ներ-
դրում են հատկապես Գրիգոր Լուսավորչին եւ Անակ Պարթեւին նվիրված հետազոտա-
կան շարքերը:

Ն. Ադրնցի գլու պատմագիտական բնույթի առաջին աշխատանքը լույս է տեսել
1904թ., որը վերաբերում է մարզպան Վասակի խնդրին*:

Մույն վտրքաժավ ուսումնասիրությունը լայն արձագանք գտավ հայ պատմա-բա-
նասիրական մտքի եւ ընթերցող հասարակայնության լայն շրջանակներում: Անկախ հող-
վածի թվացյալ վիճարկային միտումներին, այն ակներեւոտն մատնանշում է նրա հեղի-
նակի պատմագիտական լուրջ պատրաստությունը, գիտելիքների խորությունը եւ նոր
խոսք ասելու հաստատակամությունը: Այնուհետեւ մեկը մյուսի հետեւից լույս են տեսնում
«Հին հայոց աշխարհայացքը», «Հին հայ շինականությունը», «Քաղաքական հոսանքնե-
րը հին Հայաստանում», «Հայաստանի ոսկեհանքը», «Բագրատունյաց փառքը», «Արտա-
վան Արշակունի», «Մամիկոնյան իշխանության բյուզանդական գահի վրա», «Կարդ Մա-
միկոնյան», «Կասի Հայկազն», «Աշտ Բ Երկար», «Սամուել Հայր բողոքարների բազա-
վոր», «Հայերը բյուզանդական գիտության մեջ» եւ մեծագրական բնույթի այլ ուսումնա-
սիրություններ:

20-30-ական թվականներին եվրոպական մասնագիտական պարբերականներում
տպագրվում են Ադրնցի բյուզանդագիտական վտրքաժավ ուսումնասիրությունները,
ինչպես օրինակ՝ Լեոն V Հայկազնին, Նեկեփորաս կայսրին, Մավրիկիանոսին, Փլյար-
ստոսին, Հովհաննես Ծմչլիկին, Տարոնացիներին, Թոռնիկյաններին, Ռուբինյանների մա-
խառնորը, Դիգեմիս Ալքիսաս հայ-բյուզանդական էպոսին նվիրված էստյուդերը: Ավելի
ուշ մամանտիայ 13 ուսումնասիրություններ վերահիստարակվեցին Լիսաբոնում մեկ գր-
քով**:

Անշուշտ, հիշատակելի են նաև Բրեկիաուգ-Էֆրոն հանրագիտարանում (2-րդ հրատ.)
հայոց լեզվին, գրականությանը եւ պատմությանը նվիրված արդյոցյան շարքը, որտեղ
առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայոց պատմությանը վերաբերող մասը:

Ն. Ադրնցի ընդհանուր գիտական ժառանգության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նրա «Հա-
յաստանի պատմությունը» հատորակը, որը եղավ Մեծ հայագետի կարապի երգը: Երբ
1937թ. Խորհրդային Հայաստանում անհմարին դարձավ «Մեղրնյան հրատարակչական
ֆոնդի» գործունեությունը, ՀԲԸ Միությունը որոշեց այդ գումարները հատկացնել սփյուռ-
քում նույն նյութերի մասին գրվելիք ուսումնասիրությունների տպագրությանը: Այդ ժամա-
նակ է, որ Միությունը Ն. Ադրնցին պատվիրեց գրել ֆրանսերեն լեզվով մի հայոց պատմու-
թյուն՝ սկզբից մինչեւ մեր օրերը: 1938թ. սկսած Ն. Ադրնցը մինչեւ իր կյանքի վերջին օրերը
իրեն նվիրել էր այդ աշխատանքին: Ցավոք, մաւր ընդհատեց արդեն բավականին բաժով
սկսված աշխատանքները: Ադրնցը հասցրեց գրել աշխատության միայն առաջին հատու-
րը (375 մեքենագիր էջ)***, մնացած հատորների նյութերը՝ հիմնականում երկրորդ եւ մա-

* H. Adontz. Марзбан Васақ перед судом историков, отд. оттиск, СПб., 1904.
** N. Adontz. Etudes Armeno-Buzantines, Lisbonne, 1965.
*** Ն. Ադրնցի մահից հետո, Ս. Չոպանյանի հանձնարարությանը Բրյուսել է գնում հանգուցյալի
բարեկամ Դ. Ջավրիյանը, որը եւ պատմաբանի արխիվից հայտնաբերելով այս գիրքը բերում է
Փարիզ, որտեղ եւ այն լույս տեսավ մի քանի տարի անց (1946):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

*(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից
նրա երկու գործուղված անդամների՝
Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղեւորության մասին)*

սամբ երրորդ, ձեռագիր վիճակում գտնվում են բեյրության նրա թողոցում:
Ինչպես տեսանք հարուստ ու բազմաժամր է Ն. Աղոնցի գիտական ժառանգությունը:
Այդ ժառանգության յուրաքանչյուր կողմ, յուրաքանչյուր արտահայտություն հարստաց-
րել է հայ միաբնակների մեծագույն արժեքներով: Սակայն առավելապես մեծ է Աղոնցի խաղա-
ցած բողոքավեր դերը հայ պատմագիտության զարգացման գործում: Ն. Աղոնցի առաջի-
նն էր, որ հայոց պատմությունը սկսեց շարադրել ոչ թե Հայաստանի քաղաքական դեպքե-
րի նկարագրությունների և կրոնա-դավանաբանական խնդիրների հենքի վրա, այլ ժողո-
վրդի ներքին ու արտաքին կյանքի բոլոր կողմերի ու հարցերի կոմպլեքս ուսումնասիրու-
թյան հիման վրա, հատկապես հասարակական կյանքի ու ամհատի դերի գնահատման
հիման վրա: Նա վճռականորեն մերժում է ամեն մի վտորձից դուրս գանձվող ուժ և նշում, որ
նախախնամությունը չի կարող պատմության կերտող ազդակ հանդիսանալ: Պատմու-
թյունը կերտում է հասարակականորեն ապրող անհատը, նրան օժանդակում է բնությունը,
մեծ դեր են խաղում շրջապատի ժողովուրդները և այլն*:

Խոսելով պատմության նշանակության մասին, Աղոնցը շեշտում է, թե «Պատմությունը
մի գիտություն է, որը ժշխատում է սվյալ ժողովրդի անցյալը այնպես լուսաբանել, որ
հնարավոր լինի հստակ գաղափար կազմել նրա իրագույն դիմագծի և հասարակական կա-
ռույցվածքի մասին»:

Մեծագույն հայագետի մասին մեր խոսքն ուզում ենք ավարտել Մուշեղ Իշխանի բնու-
թագրությամբ. «Հայաստանն իսկ էր կարծես Ն. Աղոնց: Անոր լավագույն հատկանիշնե-
րուն մարմնացումը, անոր մարդկային պատկերը: Հայ մարդն էր ան՝ բառին ավանդական,
արդիական և ազնվական իմաստով: Եթե կարելի է մարդու ալիպարով մը բնորոշել ու երե-
ակայել ամբողջ երկիր մը, պրոֆ. Աղոնց առաջիններեն մեկին է, ապառավար Հայաս-
տանը ներկայացնող մեր մտավորականներուն»:

Պետրոս Հովհաննիսյան

Ս. Պետերբուրգից մենք մեկնեցինք դեկտեմբերի 24-ին ճեպընթաց գնացքով:
Ճանապարհին մենք ավելորդ չհամարեցինք տեղեկացնել Թիֆլիսի և
Բաքվի մեր խորհրդակցությանը¹ համանման խորհրդակցության բյուրոյին²
մեր առաքելության մասին, պատրաստակամություն հայտնելով հարկ եղած
դեպքում օգտակար լինել նրանց: Օղեսայից երկու նամակ գրեցինք Ս.Ս. Արու-
թյունովի³ և Կ.Յ. Խատիսովի⁴ անունով. այդ մասին նույն այդ ժամանակ
հատուկ տեղեկացրինք մեր խորհրդակցության նախագահին⁵:

27-ին «Աֆոն» շոգենավով դուրս եկանք Օղեսայից և հաջորդ օրը, ուրբաթ
կեսօրին, մենք արդեն թուրքական մայրաքաղաքում էինք: Շոգենավի վրա
մենք ծանոթացանք և գրույցի բռնվեցինք մեր պատահական ուղեկցի, ոմն
Յանչեվեցկու հետ, որը նոր նշանակված էր Կոստանդնուպոլսում Ս. Պետեր-
բուրգի Հեռագրական գործակալության թղթակից: Ըստ նրա, նախկին թղթակ-
ցից մասամբ դժգոհ էին այն պատճառով, որ նա քիչ ուշադրություն էր դարձ-
նում թուրքական գավառների, մասնավորապես Հայաստանի կյանքի վրա:
Պրն. Յանչեվեցկին անբռնազրոսիկ կերպով կիսում էր մեզ հետ իր հայացքնե-
րը Արեւելյան հարցում ռուսական քաղաքականության վերաբերյալ: Նա հայտ-
նեց, որ նախկինում եղել է Սերժավոր Արեւելքի տարբեր երկրներում, ապրել է
նաև Պարսկաստանում, որտեղ թեհրանում և նրա շրջակայքում տեսել և ան-
ձամբ զգացել է ռուսների հանդեպ հայ ազգաբնակչության ամենաջերմ, հոգե-
հարազատ վերաբերմունքը: Պատմեց պանիսլամիզմի վերաբերյալ իր դասա-
խոսությունների մասին, որ վերջերս նա կարդացել էր Ս. Պետերբուրգում և
որոնք առարկություններ էին առաջ բերել մահմեդականների շրջանում: Սրանք
դժգոհ էին նրա դասախոսություններում պանիսլամիստական շարժման գոյու-
թյան մատնանշումից: Մեր այն հարցին, թե արդյոք ինքը չէ՞ թեհրանից ստաց-
ված թղթակցությունների հեղինակը, որոնք տպագրվել էին «НОВОЕ ВРЕМЯ»
օրաթերթում⁶ և հարձակումներ էին պարունակում հայերի վրա, մեր ուղեկիցը
պատասխանեց, որ դա իր եղբայրն է, որի հայացքները շատ բաներում ինքը չի
բաժանում: Մեր ուղեւորությունն էլ, թեև մենք նրա նպատակի մասին ոչինչ չէ-
ինք հայտնել Յանչեվեցկուին, հիմք էր ծառայել թղթակցին հունվարի 7-ին Կոս-
տանդնուպոլսից հղված հետեւյալ գործակալական հեռագրի համար, որը
տպագրվեց ռուսական լրագրերում. «Մի քանի օր շարունակ այստեղ (Կոս-
տանդնուպոլսում) տեղի էին ունենում ականավոր հայ գործիչների, գիտնա-
կանների, գրողների խորհրդակցություններ, որոնք հավաքվել էին տարբեր
վայրերից, այդ թվում և Ռուսաստանից»: Մինչդեռ Կոստանդնուպոլսում ոչ մի
խորհրդակցություն և համագումար չէր եղել:

* Գ. Գյուզալյան, *Նշված աշխատությունը, էջ 4-5:*

Կոստանդնուպոլիս ժամանելուց հետո ո՛չ նավահանգստում եւ ո՛չ էլ մաքսատանը թուրքական իշխանությունների կողմից որեւէ դժվարության եւ ստուգումների չհանդիպեցինք: Ազատ մուտք գործեցինք քաղաք եւ իջեւանեցինք լավագույն հյուրանոցներից մեկում՝ «Թոքաթլյան» հոթելում, մայրաքաղաքի գլխավոր մայրուղու: Բերա փողոցի վրա: Հյուրանոցը հայազգի Մկրտիչ Թոքաթլյանը պահում է եվրոպական ոճով, պահանջվող ճաշակի բոլոր տվյալներով, ամեն տեսակի հարմարություններով եւ հարմարանքներով: Առաջին հարկում, որը վիթխարի պատուհաններով փողոց է նայում, տեղավորված են նույնպես նրան պատկանող Կոստանդնուպոլիսում լավագույն ռեստորանը եւ սրճարանը, որոնք իրենց են գրավում բոլոր ազգությունների մտավորականությանը եւ տեղական բարձր հասարակության ներկայացուցիչներից շատերին: Թոքաթլյանն ինքը, որ ծագումով Փոքր Ասիայի Թոքաթ քաղաքից է, բարեհամբույր արտաքինով եւ համեստ շարժունով, դուրս եկավ հետաքրքիր անձնավորություն, ձեռներեց եւ բարեգործ: Հոթելը կառուցել եւ սարքավորել էր ինքն իր միջոցներով՝ հայոց եկեղեցուն պատկանող գետնի վրա, որին էլ բոլորը պետք է մնան որոշակի տարիներ անց:

Հյուրանոցից փողոց դուրս գալով մենք շատ տեղին հանդիպեցինք մեզ քաջածանոթ նկարիչ Թերլեմեզյանին⁷, որը սիրով հանձն առավ ուղեկցել մեզ հայկական «Բյուքանիա»⁸ լրագրի խմբագրատուն, որտեղ մենք հույս ունեինք հանդիպել մեր ծանոթներից մի քանիսին, ամենից առաջ բժիշկ Հ.Ն. Ջավրի-եւիմ⁹:

Խմբագրությունում մենք իմացանք, որ այդ օրը, այսինքն՝ ուրբաթ օրը, երբ սովորաբար տեղի են ունենում Հայոց Ազգային ժողովի նիստերը, պետք է կայանա տոներից առաջ վերջին նիստը: Մենք իսկույնեւեթ շտապեցինք այնտեղ մասնակցելու նիստին եւ ծանոթանալու երեսփոխանների, Ազգային ժողովի անդամների հետ: Բայց, ցավոք սրտի, նիստը, քվորումի բացակայության պատճառով, չէր կարող տեղի ունենալ, եւ մինչեւ մեր գալը ներկա երեսփոխանները գրեթե բոլորն արդեն հասցրել էին ցրվել: Մենք զրկվեցինք այնքան բուռն մեզ հետաքրքրող Թուրքիայի հայոց ներկայացուցչական հաստատությունը տեսնելու հնարավորությունից:

Մեզ հայտնեցին, որ հաջորդ օրը (շաբաթ)¹⁰ տեղի է ունենալու Ազգային ժողովի վարչությանն առընթեր հատուկ հանձնաժողովի նիստը: Այստեղ էլ մենք ծանոթացանք Ազգային ժողովի անդամներից մեկի, որը միաժամանակ Վանի վիլայեթի երեսփոխանն է օսմանյան պառլամենտում, Վահան Փափազյանի¹¹, հայտնի գրողի¹² եղբոր հետ: Այդ ծանոթությունը մեզ համար խիստ օգտակար էր՝ նա մեզ մեծ ծառայություններ մատուցեց եւ աջակցեց Կոստանդնուպոլիսում գտնված ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Մենք դիտեցինք Ազգային ժողովի դահլիճը, ավելի քան համեստ եւ չափերով, եւ կահավորանքով: Հենց այդտեղ էլ մտանք այսպես կոչված Կեդրոնական վարժարանի՝ արեւմտյան տիպի միջնակարգ ուսումնական հաստատության շենքը: Նրա տեսուչը պ. Նալբանդյանը մեզ որոշ տվյալներ հաղորդեց

վարժարանի, աշակերտների (150) եւ ուսուցիչների (26) մասին: Այնուհետեւ դիտեցինք փոքրիկ բակի մեջտեղում գտնվող եկեղեցին, որը շուրջբոլորը կառուցված շենքերով է պատած: Մեզ համար նորություն էին կաթոլիկ եւ յուդեական եկեղեցիների նման եկեղեցուն դրված նստարանները:

Ոչ հարուստ տպավորություններով մենք դուրս եկանք մեր ազգային հիմնարկությունների այդ կենտրոնից եւ գնացինք արդեն վերը հիշված լրագրի խմբագրություն: Առկա էին ամբողջ խմբագրական կազմը եւ գլխավոր աշխատակիցները՝ պատասխանատու խմբագիր Ռ. Ջարդարյանը¹³, Փափազյանը (Վահանի եւ Վրթանեսի եղբայրը, նախկին վանական Մաշտոցը)¹⁴, Խաչատրյանը՝ Սանասարյան վարժարանի նախկին տեսուչը¹⁵, ինչպես նաեւ Ակնունին (Մալումյանը)¹⁶, Ջավարյանը¹⁷, բժիշկ Ջավրիեւը եւ ուրիշներ: Նրանց ընկերակցության մեջ անցկացրինք ամբողջ երեկոն. հետո մեզ միացավ գերմանական լրագրերի աշխատակից եւ թղթակից Թոփչյանը¹⁸:

Հաջորդ օրը առավոտյան (դեկտեմբերի 29-ին, շաբաթ օրը) մենք նորից պատրիարքարան գնացինք: Ստահոգված մեր առաքելության կատարմամբ, մենք կառնում էինք տեղեկանալ ամենից առաջ այն մասին, թե ինչ են նախածեռնել նա մտադիր են նախածեռնել հայ պաշտոնական շրջանները՝ պատրիարքարանը Ազգային ժողովի հետ միասին, ընթացիկ քաղաքական պահի պայմաններում:

Իր դեկտեմբերի 21-ի նիստում Ազգային ժողովը, լսելով Ազգային վարչության գեկուցումը Հայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների հարցում իր ընդունած գործողությունների մարտավարության եւ ծրագրի մասին, արտահայտել էր իր վստահությունը Ազգային վարչությանը՝ հավանություն տալով նրա տեսակետին: Այդ նույն նիստում երեսփոխան Շահրիկյանը¹⁹ հայտարարել էր Դաշնակցության կուսակցության անունից, որ նա, մի կողմ թողնելով իր տեսական նկրտումները, միանում է օրվա պահանջներին, որպեսզի պաշտպանի հայ ժողովրդի միակամությունը հայկական մարզերի բարեփոխումների այնքան կենսական հարցում (նիստի մասին հաշվետվությունը տես «Առաջամարտ» լրագրի²⁰ դեկտեմբերի 21-ի թիվ 35-ում):

Մենք իմացանք, որ Ազգային վարչությանն առընթեր կազմվել է նրա կողմից առանձնացված հատուկ հանձնաժողով՝ Ապահովության հանձնաժողով անվամբ, թվով ութ հոգի եւ որին է հանձնարարված բոլոր գործերի վարումը, կապված Հայկական հարցի եւ նրա նոր փուլի հետ: Հանձնաժողովը նիստեր է անում պատրիարքի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի (Արշարունի)²¹ նախագահությամբ. նրա անդամների թվում են նախկին պատրիարք եղիշե եպիսկոպոսը (Դուրյան)²², Գրիգորիս վարդապետը (Պալաքյան)²³, Գնել վարդապետը (Գալեմբեարյան)²⁴ եւ պարոնայք Ազգային վարչության նախագահ Ստեփան Գարայանը²⁵ եւ նրա անդամներ Ռսկան Մարտիկյանը, թուրքական ֆինանսների մինիստրությունում գլխավոր տեսուչ²⁶, իսկ այժմ Մահմադ Շեքեթ փաշայի երիտթուրքական կաբինետում փոստի եւ հեռագրատների նախարար, Վահան Փափազյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը²⁷: Հանձնաժողովի²⁸ աշխատանքը եւ

բուն գոյությունը պետք է խիստ զաղտնի լինեին: Այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց սրբազնագույն կաթողիկոսը²⁹ պաշտոնապես բարձրացրեց Հայկական հարցը՝ դիմելով ռուսական կառավարությանը, եւ վերջինս հանձնառու եղավ պաշտոնապես այն վարելու, Ազգային Վարչությունը հնարավորություն ստացավ ձեւականորեն հեռանալու միջազգային խորհրդատուական առջեւ այդ միջնորդության մեջ պաշտոնական մասնակցությունից: Բայց Ազգային Վարչությունը, հասկանալի պատճառներով ձեռնպահ մնալով բացահայտ ելույթից, միեւնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր գտնում իրագել պահել, աջակցել եւ մասամբ էլ ուղղություն տալ կաթողիկոսին տերություններին ուղղված նրա դիմումում: Այդ նպատակով էլ նա ընտրել էր հիշյալ հանձնաժողովը ամեն ինչում հայ եկեղեցու գլխի հետ համաձայնությամբ գործելու եւ անհրաժեշտ նյութերի, տեղեկությունների եւ նկատառումների հայթայթումով նրան սատարելու պարտավորությամբ:

Ապահովության հանձնաժողովի գործունեությունը արտահայտվեց բարեփոխումների հայկական տեսանկյունից ենթադրվող եւ ընդունելի նախագծի մշակման մեջ, եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների, եւ գլխավորապես Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու եւ բանակցություններ վարելու գործում: Բացի այդ, Հանձնաժողովը պրակտեքով հրատարակում եւ հարկ եղած ուղորտներում տարածում է նյութեր ու հաղորդագրություններ, որոնք նպատակ ունեն ներկայացնել իրերի փաստական դրությունը Հայաստանում եւ պարզաբանել Թուրքիայի հայոց կյանքում դրանց բավարարման կարիքներն ու միջոցները:

Բարեփոխումների նախագիծը (հիմնական դրույթները) Հանձնաժողովը նախապատրաստեց ղեկավարների կեսերին, կից աշխարհագրական քարտեզով, որտեղ ճշտորեն նշված էր վերափոխման ենթակա տարածքը վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում: Քարտեզին հարակցված է գծված տարածքը բնակեցնող ժողովուրդների եւ հայ, եւ առանձին վերցրած մահմեդական զանգվածի բոլոր մյուս զանազան էթնիկական տարրերի միջեւ հարաբերակցության վիճակագրական աղյուսակ: Մենք ձեռք բերեցինք այդ նախագծի եւ աղյուսակի պատճենները, որոնք առաջարկում ենք խորհրդակցության ուշադրությանը: Դրա համար էլ թող մեզ թույլ տրվի կանգ չառնել դրանց վրա եւ անցնել այն բանակցությունների եւ հարաբերությունների շարադրմանը, որ վարել է Հանձնաժողովը դեսպանությունների հետ Կոստանդնուպոլսում եւ Թուրքիայից դուրս:

Նոյեմբերի 13-ին պատրիարքը պ.պ. Ոսկանի³⁰ եւ Ջոհրայի³¹ ուղեկցությամբ այցելեց ռուսական դեսպան, հոֆմայտեր Մ.Ն. Գիրսի³² եւ, դարձնելով նրա ուշադրությունը Թուրքիայում հայերի ծանր դրության վրա, խնդրեց, որպեսզի ներկա՝ պատմական առումով կարելոր պահին, երբ պատերազմ է գնում³³ հանուն քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման մահմեդական տիրապետությունից, չնռաջվեն մահմեդական միջավայրում հեծող հայերը: Դեսպանը, որի մոտ էր գտնվում առաջին թարգման պ. Ա. Մանդելշտա-

մը³⁴, հարցրել է պատրիարքին, թե ինչ է այժմ կատարվում հայկական նահանգներում եւ չի՞ բարելավվել արդյոք հայերի դրությունը համեմատությամբ նրա հետ, ինչ եղել է նախկինում:

Պատրիարքը նշել է, որ առանձին նահանգներում հայերի դրությունը նախկինի պես մնում է տագնապալի, չեն բացառվում մասնակի կոտորածները, կոդպուտները եւ իշխանությունների կողմից չսանձահարվող վայրի ցեղերի ավերիչ ասպատակությունները:

- Ռուսական կառավարությունը համակրանքով է վերաբերում հայերին, հայտարարել է պ. դեսպանը, - եւ շատ կցանկանար բարելավել նրանց դրությունը Թուրքիայում, բայց թե ինչպես - դա է դժվարին հարցը: Ի՞նչ միջոց կառաջարկեիք դուք ինքներդ, հայերդ:

- Մեզ, հայերիս համար, մեկ բան պարզ է, - պատասխանել է պատրիարքը, - որ մեր փրկությունը համենայն դեպս թուրքերից չէ գալու: Մենք համոզված ենք, որ թուրքերը, անգամ ցանկության դեպքում, անգոր են մեզ համար ստեղծելու կենցաղի այլ եւ լավագույն պայմաններ: Մեր միակ հույսը քրիստոնեական մեծ տերության վրա է, որը կկարողանար դասավորել մեր ճակատագիրը թեկուզ եւ այնպես, ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Հերցեգովինան³⁵:

Պատրիարք խոսքերը, ըստ երեւութի, ազդել էին դեսպանի վրա եւ նա ասել էր, որ պատերազմի հետեւանքները վերացնելու համար նախատեսվում է տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդատուով³⁶ եւ այնտեղ, հնարավոր է, որ կքննարկվի նաեւ Հայկական հարցը:

Դեսպանը ցանկացել է իմանալ, արդյո՞ք հայկական բոլոր կուսակցությունները եւ հասարակական կազմակերպությունները համերաշխ են իրենց քաղաքական բաղձանքներում տվյալ հարցում, ինչպես նաեւ՝ որքա՞ն բարձր է կաթողիկոսի հեղինակությունը թուրքահայերի աչքում: Դրան հետեւել է պատրիարքի հաստատական պատասխանը:

Դեսպանը հայտնել է, որ ռուսական դեսպանությունը նախագուշացրել է թուրքական կառավարությանը, որպեսզի Ռուսելիայից եկած մուհաջիրներին (զաղթականներին) չտեղավորի ռուսական սահմանին մերձակա վիլայեթներում: Հրաժեշտ տալիս դեսպանը հավանությամբ նշել է, որ հայկական մասունքը իրեն պատշաճ կերպով եւ խելամտորեն է պահում քաղաքական արդի պահի առնչությամբ:

Երկրորդ ժամադրությունը տեղի է ունեցել Ոսկան էֆենդու եւ պ. Մանդելշտամի միջեւ (ղեկավարների 28-ին): Զրույցը սկզբում պտտվել է հայկական վիլայեթների համար Բ Դռան կողմից նախագծվող բարեփոխումների հարցի շուրջ, ընդորում պ. Մանդելշտամը հետաքրքրվել է հայոց պատրիարքարանի վերաբերմունքով հանդեպ թուրքական կառավարության այդ ձեռնարկման: Այնուհետեւ Ոսկան էֆենդին ինքն է հարցրել, թե չե՞ն ստացվել արդյոք Ս. Պետերբուրգից սպասվող հրահանգները:

Առաջ քաշել Հայկական հարցը հիմա, - պատասխանել է պ. Մանդելշտամը, - եւ այն հաշվով, որպեսզի այն դրվի խորհրդատուական քննարկմանը, մենք հա-

մարում ենք աննպատակահարմար եւ անօգուտ, եւ հենց ի շահ բուն հարցի: Բանն այն է, որ Եռյակ համաձայնությունը³⁷ հույս չի դնում Եռյակ միության³⁸ աջակցության վրա եւ կարծում է, որ վերջինս ավելի շատ կսկսի հակագործել: Ահա թե ինչու հիմք չկա Հայկական հարցը վեց տերությունների քննարկմանը դնել մի խորհրդածողովում, որը գումարվում է կարգավորելու համար Բալկաններում ծագած վիճելի հարցերը: Եռյակ համաձայնության տերությունները կարող են միմյանց հետ պայմանավորվել Հայկական հարցի մասին եւ լուծել այն Եռյակ միությունից անկախ:

Պ. Մանդելշտամը ցանկացել է իմանալ, թե ինչու՞մ է հայկական պատվիրակության առաքելությունը Փարիզում³⁹: Ոսկան էֆենդին բացատրել է, թե ինչ պայմաններում է ծնվել պատվիրակության մասին միտքը, որ այն կապ ունի ռուսական կառավարությանը հղված կաթողիկոսի դիմումի հետ⁴⁰ եւ բնական հետեւանքն է այն բանակցությունների, որ վարել է Ս. Պետերբուրգում Մեսրոպ եպիսկոպոսը կաթողիկոսի անունից⁴¹: Ոսկան էֆենդին մատնանշել է նաեւ այն պարագան, որ պատվիրակությունը առայժմ ոչ մի գործուն քայլ չի ձեռնարկել, սոսկ հանդիպում է ունեցել Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր պ. Պուանկարեի⁴² հետ եւ ձեռք է բերել ֆրանսիական կառավարության աջակցության խոստումը:

Այնուհետեւ խոսք է գնացել հայկական բարեփոխումների էության մասին եւ թարգմանը հարցրել է պ. Ոսկանին, արդյոք պատրիարքարանը պատրաստի նախագիծ ունի՞ եւ որն է նրա էությունը:

Ոսկան էֆենդին պատասխանել է, որ նախքան սեփական նախագծի մասին մտածելը, մեզ անհրաժեշտ է իմանալ ռուսական կառավարության ծրագրերը: Նախագիծը կազմելիս մենք կուզենայինք այն խարսխել դեսպանությունից ելած հրահանգների վրա, որպեսզի կարողանայինք մեզ հաշիվ տալ հնարավորի սահմանների մասին եւ կանգնեինք իրականացվող ձգտումների հաստատուն գետնի վրա: Այն, ինչ մենք կարող ենք եւ ունենք այժմ հայտարարելու, անկախ ձեր ցուցումներից, դա եվրոպական վերահսկողության անհրաժեշտության գիտակցումն է բարեփոխումների գործում, - ահա միակ եւ անհրաժեշտ պայմանը մեր կյանքում:

- Հետեւաբար, ցանկալի չէ, որ ընդհանուր կառավարիչը թուրք լինի, - եզրակացնում է պ. Մանդելշտամը:

- Ոչ մի դեպքում, փորձը ցույց է տալիս, որ թուրքը ըստ իր էության պիտանի չէ մեր կյանքում բարելավումներ մտցնելու: Մեզ պետք է այնպիսի վերահսկողություն, որը մտցվում է Մակեդոնիայում:

- Արդյո՞ք բոլոր կուսակցություններն են այդպես մտածում, - հարցրեց պ. Մանդելշտամը:

- Եթե խոսքը գնում է դաշնակցություն կուսակցության մասին, ապա նա Հայկական հարցում գործում է միական Ազգային ժողովի հետ, մեր մեջ տարածայնություն չկա:

Ի եզրակացումն պ. Մանդելշտամը խոսեց Վանում Գափամաճյանի⁴³ սպա-

նության մասին եւ հետաքրքրվեց իմանալ, թե դաշնակցականների գործը չէ՞ արդյոք այդ սպանությունը: Եւ լսելով Ոսկան էֆենդուց, որ դաշնակցական մամուլը հանցագործության մեղավորների մասին տարածված լուրերի կապակցությամբ հայտարարել է, որ կուսակցությունը վաղուց է հրաժարվել ահաբեկչությունից՝ պ. Մանդելշտամը նկատեց, որ դա շատ կարեւոր է, քանզի ռուսական կառավարությունը արտակարգ կերպով բացասաբար է վերաբերում ահաբեկչությանը:

Այդ հանդիպման հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 29-ին, պ. Մանդելշտամը իր մոտ է հրավիրել Ոսկան էֆենդուն եւ խնդրել դեսպանատուն ներկայացնել այն բարեփոխումների նախագիծը, որը պատրիարքարանում ցանկալի են համարում: Ոսկան էֆենդին օգտվել է առիթից եւ հայտնել Ապահովության հանձնաժողովում որոշված նախագծի կետերը: Պ. Մանդելշտամը գտել է, որ նախագիծը պետք է բավարար չափով մշակված լինի, մոտավորապես 1895թ. մայիսյան ակտի ծավալով⁴⁴:

Հաջորդ օրը առավոտյան պ. Մանդելշտամը մեկ անգամ եւս իր մոտ էր հրավիրել Ոսկան էֆենդուն եւ զարմանք հայտնել իր ստացած այն տեղեկությունների մասին, որ Նուբար փաշան գնում է Լոնդոն՝ խորհրդածողովում Հայկական հարցի քննարկմանը հասնելու նպատակով: Այդ պարագան, ըստ թարգմանի խոսքերի, չի համապատասխանում ռուսական կառավարության մտադրություններին, ինչպես որ հայտնվել էր նախորդ բանակցություններից մեկի ժամանակ իրեն՝ Ոսկան էֆենդուն: Պ. Մանդելշտամը այդ մասին խոսել էր հուզված, ինչպես թվացել էր պ. Ոսկանին, եւ վերջինս հարկ էր համարել հանգստացնել նրան, հայտարարելով, որ այդ լուրերը վստահության արժանի չեն եւ ամենեւին չեն հաստատվում պատրիարքարանում ունեցած ավելի հավաստի տեղեկություններով:

Դեսպանության հետ բանակցություններ էր ունեցել, ի դեմս պ. Մանդելշտամի, նաեւ բժիշկ Գ.Խ. Զավրիեւը, որը Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջաններում ռուսասիրական քաղաքականության ամենավառ ներկայացուցիչն է: Իսկն ասած, նրան է պատկանում ռուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների նախաձեռնությունը: Հանուն ընդհանուր շահերի ռուսական դեսպանության հետ մերժեմալու եւ փոխըմբռնման առաջին քայլերը արվել են նույն Զավրիեւի կողմից դեռեւս դեսպան պ. Զարիկովի ժամանակ⁴⁵: Իր հայացքների ճշմարտացիությամբ եւ համոզմունքների անկեղծությամբ Զավրիեւը շահել է դեսպանական շրջաններում մեր հարցով հետաքրքրվող անձանց վստահությունը: Պ. Մանդելշտամի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում նա քանիցս այն միտքն է զարգացրել, որ հայերը ռուսների բնական դաշնակիցներն են Թուրքիայի խավարամիտ բնակչության վայրի ու անքաղաքակիրթ գանգվածի մեջ, եւ դրա համար էլ Ռուսաստանի հովանավորության հիմքը եւ հույսը ունեն, ոչ միայն ի շահ իրենց, այլեւ ի շահ ռուսների: Շատ բան, որ մեզ հաղորդել էր Ոսկան էֆենդին դեսպանության հետ վարած իր բանակցությունների մասին, մենք լսեցինք նաեւ Զավրիեւի շուրթերից, որպես արդյունք իր զրույցների պ.

Մանդելշտամի հետ:

Կանխապես ապահովելով ռուսական դեսպանության բարյացակամ վերաբերմունքը, պատրիարքարանը, ավելի ճիշտ նրան առընթեր Հանձնաժողովը սկսեց հող նախապատրաստել եւ մյուս դեսպանություններում:

Դեկտեմբերի 31-ին տեղի ունեցավ հանդիպում ֆրանսիական դեսպանի հետ⁴⁶: Դեսպանը հայտարարեց, որ Հայկական հարցի վերաբերյալ համերաշխություն գոյություն ունի Եռյակ համաձայնության տերությունների միջեւ եւ չթաքցրեց, որ Անգլիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ հակադիր շահերի բախման դեպքում, անկասկած, կտուժի Հայկական հարցը: Ի նկատի ունենալով դա, խորհուրդ տվեց հայերին կապ եւ բարի հարաբերություններ պահպանել այդ երկու տերությունների հետ: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումներին, ապա, գլխավոր գծերով, ծանոթանալով Անվտանգության հանձնախմբի կազմած նախագծին, ֆրանսիական դեսպանը գտավ այն ընդհանուր առմամբ ընդունելի եւ իրականանալի: Միայն նկատեց, որ ընդհանուր կառավարչի կամ կոմիսարի փոխարեն ավելի լավ կլիներ սահմանափակվել եվրոպական վերահսկողության պահանջով: Դեսպանը հետաքրքրվեց իմանալ, թե Ռուսաստանը չէ արդյո՞ք այն տերությունը, որին պետք է հանձնարարվի, ինչպես ասված է նախագծում, ընդունված բարեփոխումների իրագործումը: Նրան պատասխանեցին, որ կազմողները անպայման միայն Ռուսաստանին ի նկատի չունեն, այլ շահագրգիռ տերություններից ցանկացածին, որը կկամենա իր վրա վերցնել այդ խնդիրը մյուս տերությունների համաձայնությամբ: Այնուհետեւ դեսպանը հարցրեց պատվիրակության վերաբերյալ եւ ցանկացավ իմանալ, հետապնդում է՞ արդյոք այն որոշակի քաղաքական խնդիր Եվրոպայում, տերությունների վրա ճնշում գործադրելու իմաստով, թե՞ սոսկ քաղաքավարական պարտքի արտահայտություն է բարեկամական տերությունների նկատմամբ:

Էլ ավելի վաղ, այդ հանդիպումից մեկ շաբաթ առաջ՝ դեկտեմբերի 24-ին, Հանձնաժողովի անդամ պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը այցելել էր անգլիական դեսպան սըր Լաուտերին⁴⁷ եւ պատրիարքի անունից խնդրել ուշադրություն դարձնել հայերի ողբալի դրության վրա: Դեսպանի ընդունելությունը բարյացակամներից չէր:

- Ի՞նչ են ուզում հայերը, -տարակուսալից ծայնեղանգով դիմել էր դեսպանը այցելուին:

- Հայերի դրությունը նախկինի պես մնում է անմխիթարական, -պատասխանում է Տեր-Հակոբյանը, -սպանությունները, ավազակությունները եւ ամեն տեսակի բռնությունները կյանքի ու ունեցվածքի նկատմամբ մոռալում են խաղաղ բնակչության կյանքը, որը աջակցություն չի ստանում կառավարությունից բռնաբարիչների դեմ:

- Մեր հյուպատոսները ոչ մի նման բան մեզ չեն զեկուցում, ըստ մեր տեղեկությունների սպանություններ տեղի են ունեցել միայն Սդերդի շրջանում:

- Սպանությունները սովորական երեւույթ են բոլոր նահանգներում եւ անխուսափելի են դառնում այն բանի հետեւանքով, որ հայերը անգն են, իսկ քո-

դերը զինված, հայերից խլում են զենքը, իսկ քրդերին զինում են: Ահա թե ինչու հայերից ոչ ոք վստահ չէ եւ չի կարող վստահ լինել վաղվա օրվա համար:

- Քրդերը, իրականում, խաղաղ եւ հնազանդ ժողովուրդ են, այդ ինչպե՞ս են նրանք վայրագություններ թույլ տալիս, -առարկում է անգլիական դեսպանը:

- Մեր երկրի ամբողջ դժբախտությունն այն է, որ չկա օրենքի վրա հենվող արդարացի իշխանություն: Թուրքերը մշակում են օրենքներ եւ հրապարակում դրանք, բայց բացարձակապես անհոգ են կամ անզոր դրանք կենսագործելու, որով լայն դուռ է բացվում վայրի ցեղերի սանձարձակ կրքերի եւ տգետ աստիճանավորների կամայականության համար:

- Ուրեմն, ի՞նչ է հայերի պահանջը, -հարցնում է դեսպանը:

- Կյանքի, պատվի եւ ունեցվածքի ապահովություն՝ ահա մեր միակ ցանկությունը:

- Ինչպես Ա՞նգլիայում, -ընդհատում է դեսպանը:

- Օ՛, ոչ: Անգլիան դեռ հեռու է մեզ համար. մեր լավագույն ցանկությունները հանգում են այն տարրական հասկացություններին, որոնք կազմում են վերջին անգլիացու անկապտելի ստացվածքը:

- Ցավոք սրտի, անգլիական նավերը չեն կարող նավարկել մինչեւ Վան ու Մուշ, -ասաց դեսպանը, -եւ դրա համար էլ ինչ նշանակություն կարող են ունենալ բոլոր այդ խոսակցությունները. բարեփոխումների մասին, երաշխիքների մասին եւ այլն...

Այստեղ մասնակցող դեսպանական երկու անձանցից մեկը նկատում է, իբրեւ առարկություն դեսպանին, որ եթե Եվրոպան հրաժարվի հայերից եւ հոգ չտանի նրանց ճակատագիրը կարգավորելու մասին, ապա նրանց դրությունը Թուրքիայում էլ ավելի կվատթարանա եւ նրանք ստիպված կլինեն ձեռք մեկնել իրենց հարեւան Ռուսաստանին:

- Դա կնշանակեր, -խոսք է մեզ զցում դեսպանը, -սատանայի ձեռքից փախել ծովն ընկնել (այսինքն՝ կրակից պրծնել, բոցն ընկնել):

- Ավելի լավ չէ՞, -առարկում է նույն անձնավորությունը, -ծովում խեղդվել, քան սատանայի ձեռքին տանջվել:

Այդ ժամանակ Տեր-Հակոբյանը ոտքի է կանգնում եւ հայտարարում, որ իր այցելության նպատակն է պատրիարքի խնդրանքը դեսպանի միջոցով հաղորդել անգլիական կառավարությանը՝ աջակցելու Հայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Տեր-Հակոբյանի պատմածի, այդ խոսքերը լսելով դեսպանը նկատելիորեն շփոթվեց եւ կատարելապես ուրիշ, ավելի քաղաքավարի եղանակով հայտարարեց, որ պատրիարքի խնդրանքը անպայման կհաղորդի անգլիական կառավարությանը:

Երբ Տեր-Հակոբյանը հեռանում էր, նրան մոտեցավ զրույցին մասնակցած առաջին թարգմանը, Էրզրումում նախկին հյուպատոս պ. Ֆիցմորիսը⁴⁸ եւ ջանաց հանգստացնել շփոթաբար Տեր-Հակոբյանին, հավատացնելով, որ դեսպանի հայացքը չի համապատասխանում անգլիական կառավարության մտադրություններին եւ քաղաքականությանը, որը խիստ բարյացակամ է տրամա-

դրված հայերի եւ Հայկական հարցի նկատմամբ:

Հանձնաժողովը որոշեց իրազեկ դառնալ նաեւ գերմանական տեսակետին Հայկական հարցի վերաբերմամբ եւ հանձնարարեց Չոիրապին խոսել այդ մասին Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանի հետ⁴⁹: Հանդիպումը դեռ չէր կայացել, երբ մենք այնտեղ էինք: Հայերի եւ Հայկական հարցի նկատմամբ գերմանիայի գրաված դիրքի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ կային Կիլիկիայից, որ գերմանական հյուպատոսները սեփական նախաձեռնությամբ եւ պատրաստակամորեն այնտեղ այցելել էին հայ թեմական առաջնորդներին եւ հարցուփորձ արել հայերի կարիքների ու ցանկությունների մասին, հայտարարելով գերմանական կառավարության պատրաստակամության մասին իրենց աջակցությունը ցույց տալու բարեփոխումների գործում:

Ինչ վերաբերում է Ավստրո-Հունգարիային, ապա արտաքին գործերի մինիստր պ.Բերտոլդի հետ բանակցելուն սեփական նախաձեռնությամբ ձեռնանուխ եղան վիեննայի Մխիթարյանները: Նրանց աբբահայրը⁵⁰ հայր Գալեմքեարյանի⁵¹ հետ ներկայացավ հիշյալ բարձրաստիճան անձնավորությանը եւ այն բանից հետո, երբ միանտորեն նրան պատմեց այն ամենը, ինչ իրեն հայտնի էր ռուսական կառավարության հետ կաթողիկոսի բանակցությունների մասին, իր կողմից խնդրեց ավստրիական կառավարության աջակցությունը Հայկական հարցին: Մինիստրը նրանց հայտարարեց, որ Հայկական հարցը չի մտնում դեսպանների խորհրդատուի աշխատանքների ծրագրի մեջ, եւ եթե, այս կամ այն կերպ, հաջողվի այն մտցնել խորհրդատուի, ապա այնտեղ մասնակցող տերությունների ներկայացուցիչները պարտավոր կլինեն զեկուցել այդ մասին իրենց կառավարությանը եւ ստանալ համապատասխան հրահանգներ: Դրանից հետո մինիստրը հարցուփորձ արեց Թուրքիայում հայերի իրական դրության վերաբերյալ, շարունակվում են արդյոք սպանություններն ու բռնությունները եւ որքանով է կյանքն անվտանգ: Հայերը նրան ներկայացրին մի օրինակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի կողմից ֆրանսերեն լեզվով տպագրված 1908-1912թթ. հայերի դրության մասին փաստաթղթերի ժողովածուն (Հանձնաժողովը սիրով այդ հրատարակությունից մի քանի օրինակ մեզ տվեց մեր խորհրդակցության անդամների համար. մենք դրանք հանձնեցինք նախագահին): Մինիստրը թեւ կրկնում է, որ խորհրդատուի լիազորված չէ զբաղվելու Հայկական հարցով, բայց եւ այնպես խորհուրդ է տալիս դիմել տերություններին, թերեւս նրանք կցանկանան հարուցել եւ այդ հարցը:

Հանձնաժողովն իր անդամներից մեկին՝ Գնել վարդապետին⁵², ուղարկեց հունգարական մինիստր-պրեզիդենտ պ. Լուկաչի⁵³ մոտ եւ, ուշադրության առնելով նրա հայկական ծագումը, ուզում էր ավելի շուտ ծանոթանալ նրա հայացքներին եւ օգտվել նրա խորհուրդներից, քան օգնություն խնդրել: Պ. Լուկաչը շատ սիրալիկ ընդունեց վարդապետին, շոյված էր պատրիարքի ուշադրությունից, իսկ երբ հայր Գնելը նրան դիմեց հայերեն խոսքով, ապա նա ներդրություն խնդրեց, որ թեւ ինքը հայ է, բայց հայերեն չգիտի: Պ. Լուկաչը, լսելով հայր Գնելի հաղորդումը, արտահայտվեց այն իմաստով, որ շատ բան կախված

է Անգլիայից եւ որ հարկավոր է միջնորդել անգլիական կառավարության առաջ:

Հունգարիայի ճանապարհին հայր Գնելը, համաձայն իրեն տրված հանձնարարության, ներկայացավ բուլղարական ցար Ֆերդինանդին⁵⁴: Ցարը համարյա մտերմիկ իրադրության մեջ նրա հետ երկար խոսեց, եւ հիշելով այն սրտալի վերաբերմունքը, որ դրսեւորել էին հայերը աքսորյալ բուլղարների նկատմամբ Փոքր Ասիայի խուլ վայրերում, իրեն եւ բուլղարներին պարտավոր համարեց որեւէ բանով վարձահատույց լինել հայերին: Բայց խոստովանեց, որ ինքն անգոր է Հայկական հարցի գործում, եւ խորհուրդ տվեց դիմել ռուսաց մեծ ցարին:

Այսպիսին եւ պաշտոնական բանակցություններն ու հարաբերությունները, որ վարել է Հանձնաժողովը պատրիարքի անունից եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների հետ:

Հանձնաժողովի գործունեության մեջ ուշադրության են արժանի նաեւ նրա կողմից հրատարակվող նյութերը հայերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով: Արժեքավոր են առանձնապես՝ 1) ֆրանսերեն լեզվով հրատարակվող կարեւոր փաստաթղթերը, որոնք բնութագրում են հայկական նահանգների դրությունը (լույս է տեսել երկու պրակ⁵⁵), 2) Տեղեկագրեր հողային զավթումների մասին հայերեն լեզվով (չորս պրակ)⁵⁶, որոնք հարուստ փաստական տվյալներ են պարունակում հողային հարցի վերաբերյալ, որ այնքան կենսական է Հայաստանի հայ ազգաբնակչության համար եւ որը սուր, սպառնալի բնույթ է ընդունել: Տեղակազրերի անաչառ տվյալները վառ կերպով պատկերում եւ վավերաբերով վկայում են թուրքական պետականության չարաբաստիկ սնանկության, անիշխանականության եւ բռնացքի իրավունքի աղաղակող տիրապետության մասին՝ թուրքական կառավարության անվանական իշխանության ներքո, իսկ հաճախ էլ նրա ուղղակի եւ ակնհայտ թողտվությամբ: Ապահովության հանձնաժողովը սիրալիկ կերպով մեզ հասցրեց այդ տեղեկագրերից մեկ օրինակ, որ այժմ առաջարկվում է խորհրդակցության ուշադրությանը: Տեղեկագրի լրացումն է կից դրված նաեւ Մուշի սանջակից օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Գեղամ Կարապետյանի «Հողային հարցը հայերով բնակեցված վիլայեթներում» գրքույկը⁵⁷: 3) Հանձնաժողովը կազմել եւ տպագրել է նաեւ վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում բնակվող ազգաբնակչության վիճակագրական աղյուսակը, որը մենք տեղադրում ենք այստեղ առ ի ուշադրություն խորհրդակցության (տե՛ս ֆրանսերեն լեզվով թերթիկը):

Գտնվելով օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, մշտական հարաբերություններ պահպանելով դեսպանությունների, հատկապես ռուսական դեսպանության հետ, գտնվելով Հայկական հարցի ճակատագիրը տնօրինող միջոցառումների, գործողությունների եւ կարեւոր գործունեների կենտրոնում՝ Ապահովության հանձնաժողովը ենթադրում էր, որ կաթողիկոսը եւ նրա կազմած պատվիրակությունը Պողոս Նուբար փառայի գլխավորությամբ գործի օգտի համար պետք է նրա հետ կանոնավոր հարդորակցություն պահպանեին, նրան

իրագեկ պահեին գործողությունների եւ փաստերի մասին, ինչպես նաեւ հաշվի նստեին իրենց գործունեության մեջ նրա նկատառումների եւ պլանների հետ: Այդ առումով Հանձնաժողովը գոհ չէր պատվիրակության գործելակերպից եւ որոշ քայլերից եւ հույս էր տածում, որ կաթողիկոսը կվերակազմակերպի պատվիրակության ծրագիրը եւ գործելու եղանակը ի շահ նրա գործունեության նպատակահարմարության եւ հաջողության: Այդ իմաստով Հանձնաժողովը հանգամանի նամակով դիմեց ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսին, իսկ դրանից մի քանի օր առաջ, ի նկատի առնելով պատվիրակության Լոնդոն կատարելիք ենթադրյալ ուղեւորության լուրերի ռուսական դեսպանությունում առաջ բերած հուզումները, հեռագրով խնդրել էր կաթողիկոսին հեռագրի միջոցով ետ պահել պատվիրակությանը որեւէ քայլից ընդհուպ մինչեւ պատճառաբանված նամակի ստացումը:

Ինչ վերաբերում է պատվիրակության՝ Թուրքիայի նկատմամբ գրաված դիրքին, պետք է նշել, որ նա ջանում էր հետեւել լիակատար օրինապահության: Ուրք չդնելով անջատողականության ուղին՝ պահանջել եւ հասնել բարեփոխությունների իրականացման, որոնք ընդունված են իր իսկ՝ Թուրքիայի կողմից - այսպիսին է պատվիրակության դիրքավորումը:

Հայ ազգաբնակչության մեջ Հայաստանում բարեփոխումների պահանջի ուժեղացման, տերությունների եւ հատկապես Ռուսաստանի կողմից Հայկական հարցի նկատմամբ արթնացած հետաքրքրության ազդեցության տակ, Քյամիլ փաշայի կաբինետը, թերեւս ի նկատի ունենալով իր ձեռքը վերցնել գործի նախաձեռնությունը եւ դեկավարությունը, վճռեց անձամբ զբաղվել այդ հարցով, հանձնարարելով ներքին գործերի մինիստր Ռեշիդ փաշային պատրաստել բարեփոխումների նախագիծ հայերով բնակեցված վիլայեթների համար: Այդ նախագիծը կատարելապես գոհացուցիչ չէր իր բովանդակությամբ ու բնույթով եւ տարածքապես ենթադրում էր սահմանափակվել սոսկ կիրառմամբ չորս վիլայեթներում (Վան, Բիթլիս, Խարբերդ եւ Դիարբեքիր):

Բ Դուռը հրավիրել էր նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան)⁵⁸, թուրքական «Սաբախ» թերթի խմբագիր Տ. Զելեկյանին⁵⁹, հայտնի բանկիր Գ. Գյուլբենկյանին⁶⁰ եւ դոկտոր Տաղավարյանին⁶¹ լսելու նրանց եզրակացությունը եւ կարծիքը այդ նախագծի մասին: Ի նկատի ունենալով հայ հասարակության որոշ շերտերի դժգոհությունը այդ հրավերի առթիվ, օսմանյան կառավարությունը բացատրել էր, որ հիշյալ անձնավորությունները հրավիրվել են ոչ իրրեւ հայերի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, այլ իրրեւ, իրենց կարծիքով, քննարկման ենթակա հարցերին իրագեկ անձնավորություններ: Հրավիրյալ անձինք մատնացույց էին արել շատ էական թերություններ, որոնք կանխավ նախագիծը դարձնում էին մեռելածին. առարկել էին Հայաստանի տարածքի սահմանափակումը չորս վիլայեթներով վեցի փոխարեն եւ հայտարարել էին, որ հայ ազգաբնակչությունը կորցրել է վստահությունը թուրքական կառավարության նկատմամբ, որը կարող է վերականգնվել միմիայն հայերի դրության բարելավմանն ուղղված վճռական միջոցառումներով:

Նախագծի հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ, իսկ Քյամիլ փաշայի կաբինետի անկումը նրան էլ դատապարտեց մահվան:

Ծանոթանալով գործի վիճակին հայոց պատրիարքարանում եւ թուրքական մինիստրների կաբինետում, նրա, այսպես ասած, պաշտոնական դրվածքով, մենք մեր պարտքը համարեցինք նաեւ հետեւել տվյալ հարցի վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի շարժմանը Կոստանդնուպոլսում՝ պատրիարքարանի շրջանակներից դուրս: Ճիշտ է, Հանձնաժողովի մտադրությունները եւ որոշումները ինքնուստինքյան հասարակական ծայրի արտահայտությունն էին եւ նրա մշակմանը մասնակցել էին ոչ միայն Հանձնաժողովի անդամները, բայց եւ այնպես մենք հարկ համարեցինք տարբեր հասարակական կամ կուսակցական խմբերի առավել ականավոր ներկայացուցիչների շրջայց կատարել, որպեսզի անձամբ համոզվենք, թե որքանով է Հանձնաժողովի գործելակերպը եւ քաղաքականությունը արտացոլում ընդհանուր ցանկությունները եւ ինչպես են հիմնավորում այն առանձին գործիչներ:

Ի Ամենից առաջ մենք այցելեցինք պատրիարք Հովհաննես եպիսկոպոսին (Արշարունի) եւ նախկին պատրիարքներ Եղիշե եպիսկոպոսին (Դուրյան) եւ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան): Պատրիարքը եւ Եղիշե եպիսկոպոսը մտնում էին Հանձնաժողովի կազմի մեջ, դրա համար էլ մենք ավելորդ համարեցինք անհանգստացնել նրանց նոր հարցուփորձով: Մեր այցելությունը Հովհաննես պատրիարքին նրա մասնավոր բնակարանում, համընկալ նրա անվանակոչության օրվանը եւ մենք միաժամանակ մեր շնորհավորանքները մատուցեցինք այդ առթիվ: Պատրիարքը թողնում է ավանդական տիպի բարեհոգի ծերունու տպավորություն, օժտված խոնարհ եւ դյուրահավատ վանականի բարի հատկություններով: Նրա նախորդ Եղիշե եպիսկոպոսը (Դուրյան) նույն գծերը միացնում է արտասովոր գրավչությանն ու կրթվածությանը բարեհոգի վանական տրամադրվածությամբ:

Ի Ինչ վերաբերում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան), ապա նա արտաքինով կտրուկ կերպով տարբերվում է հիշյալ եպիսկոպոսներից: Իր հասակի համեմատ խիստ գեր, իր տարիքին (72 տարեկան) խիստ շարժուն, նա մեծ հաճույքով է խոսում եւ ընդդրում այնպիսի ուրախ տրամադրությամբ, որը, թվում է, չպետք է ներդաշնակեր շնորհագրված մարդու դրությամբ⁶²: Դա նրա բնավորությանը յուրահատուկ գիծ է, թե ժամանակավոր դրսեւորում վերջերս Ազգային ժողովի նրա մասին հանած արդարացուցիչ դատավճռով ներշնչված, դժվար է որոշել: Մաղաքիա սրբազանը խոսում է ժպիտը դեմքին, հաճախակի ընդհատելով իր խոսքը թուրքական ոճի արտահայտիչ եւ կտրուկ բացականչություններով, որոնք փոխարինում են «ճիշտ չէ՞» արտահայտությամբ: Մենք նրա մոտ եղանք երկու անգամ. առաջին անգամ նրա հետ զրուցեցինք ընտանեկան իրադրության մեջ, նրա քրոջ, զարմուհիների եւ մոր ազգականների ըն-

կերակցությամբ⁶³: Հարկ է նկատել, որ Կոստանդնուպոլսում ոչ միայն վարդապետները, այլև եպիսկոպոսները, անգամ պատրիարքները ապրում են քահանաների նման իրենց տանը կամ հարազատների մոտ, հանգամանք, որը շատ անսովոր է մեզ համար եւ խորթ մեր վանական հոգեւորականության բարքերին: Երկրորդ անգամ մենք եկանք նրա մոտ մեզ հետաքրքրող հարցի մասին ասուլիսի համար: Ամենից առաջ Օրմանյանը կանգ առավ Նուբար փաշայի պատվիրակության վրա, որի հետ կապված էր նաև նրա անունը: Նա մեզ պատմեց, որ նորին սրբազնություն կաթողիկոսը 1912թ. նոյեմբերի 10-ի հատուկ կոնդակով Պողոս փաշային նշանակել էր պատվիրակ, որպեսզի նա մյուս հոգեւոր եւ աշխարհիկ անձանց հետ միասին ներկայացնի հայ դատը դեսպանների խորհրդաժողովին: Ընդորում Օրմանյանը մեզ ցույց տվեց կոնդակի պատճենը, որտեղից մենք մեր նոթատետրում արտագրեցինք հետևյալ հատվածը՝ «Կարգեմք զՁեր վսեմափայլութիւն ներկայացուցիչ մեր ընդ այլ եւ հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց եւ խնդրեմք ի Ձէնց յանձն առնուլ երթալ ի վեհաժողով (կոնֆերենցիա) եւ առաջի առնել պատգամաւորաց ելրոպական պետութեանց զխնդիր հայոց եւ զտեղեկագիր մեր, հայցելով զմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութիւնս»⁶⁴:

Պողոս Նուբար փաշան, օգտվելով պատվիրակության կազմակերպման համար կոնդակով նրան վերապահված իրավունքից, նամակով դիմեց Օրմանյանին, իրավիճակով նրան հարել պատվիրակությանը իբրև նրա զխավոր խորհրդական եւ աշխատակից: Պողոս փաշայի նամակի իսկական խոսքերը հռչակում են. «C'est pourquoy ma première pensée a été de vous demander votre précieux concours auquel j'a Hache personnellement une grande importance. Je dois du reste vous avouer, que votre nom ma été suggéré d'Etchmiadzin nême...»⁶⁵

Փաշայի նամակին Օրմանյանը պատասխանել էր, որ քանի դեռ ինքը մեղադրանքի տակ է Ազգային ժողովում, չի կարող համաձայնվել, որքան էլ որ ցանկանա, այդպիսի լուրջ առաքելության, որտեղ ամենից առաջ պահանջվում է ազգի վստահությունը⁶⁶: Դրանից հետո շուտով նրա դատավճիռը Ազգային ժողովում ավարտվեց բարեհաջող: Բայց նույն այդ ժամանակ ստացվեց «Մշակի» համարը կաթողիկոսի դիվանի կառավարիչ Բագրատ վարդապետի հայտնի հաղորդագրությամբ այն մասին, որ Օրմանյան արքեպիսկոպոսին նորին սրբազնության կողմից ոչ մի հանձնարարություն չի տրված թուրքահայ հարցով: Կաթողիկոսի դիվան նման պաշտոնական հայտարարությունից հետո Օրմանյանը հնարավոր չգտավ ընդունել Պողոս փաշայի առաջարկությունը, որքան էլ որ այն մոտ լիներ իր սրտին: Օրմանյանը կարծում է, որ Բագրատ վարդապետի ելույթը ներշնչված էր պատրիարքարանին մոտ կանգնած Կոստանդնուպոլիսի իրեն թշնամական շրջանների կողմից:

- Անցնելով Հայկական հարցին ըստ էության,- ասաց նախկին պատրիարքը,- այն հարցին, որը ձեզ հետաքրքրում է, ես կարծում եմ, որ այն կքննարկվի զարմանից ոչ շուտ: Առայժմ բանակցություններ են գնում հաշտության մասին,

որի կնքման համար կպահանջվի եւս մի քանի շաբաթ: Այնուհետև դաշնակիցների միջև, Ռուսիայի մասնակցությամբ, տեղի կունենա ավարի բաժանման համար պատերազմի հետևանքների վերացումը: Այդ վիճելի հարցերը նույնպես ամիսներ կխլեն: Այդ ամենից հետո վրա կհասնի մեր հերթը, եթե միայն տերությունները լրջորեն մտադիր են որել բան անել մեզ համար: Հայկական հարցը, կրկնում եմ, եթե միայն նրան վիճակված է դառնալ դիվանագիտական բանակցությունների առարկա, կքննարկվի, համենայն դեպս, ոչ դեսպանների խորհրդաժողովում: Որքան որ ես խորամուխ եմ լինում Փոքր Ասիայում եվրոպական տերությունների շահագրգռությունների բարդ հանգույցի մեջ, մասնավորապես Եռյակ համաձայնության շահերի ու խնդիրների մեջ, մեր հարցը կարող է լուծել միայն Եռյակ համաձայնությունը: Այդ է պահանջում, ամենից առաջ, ռուսական դիվանագիտությունը: Ռուսները չեն կարող հաշտվել այն բանի հետ, որ Սան-Ստեֆանոյում նրանց ձեռք բերած իրավունքները տերությունները բռնազավթեցին Բեռլինի վեհաժողովում: Եւ շատ բնական է, որպեսզի ռուսական դիվանագիտությունը գործի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ոգով, անտեսելով Բեռլինի վեհաժողովի դրույթները, այսինքն՝ ջանա հանել Հայկական հարցը տերությունների տնօրինությունից եւ այն ուղղի թեկուզ եւ իր եւ իր դաշնակիցների ազդեցության ոլորտը: Իսկ դա նշանակում է առաջ չբաշել Հայկական հարցը բոլոր տերությունների դեսպանների խորհրդաժողովում: Մի խոսքով, եզրափակեց Օրմանյանը, ռուսական դիվանագիտության խնդիրը եւ այսպես եմ հասկանում՝ եթե Բեռլինի վեհաժողովը կատարեց Սան-Ստեֆանոյում ստեղծված դրության renversement, ապա ռուսները պետք է ձգտեն re-renversement-ի, այսինքն՝ հակառակ շրջադարձի դեպի Սան-Ստեֆանո: Եթե դա հնարավոր է, ապա թերեւս միայն Ռուսաստանին բարեկամ տերություններ Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի աջակցությամբ, Եռյակ միությունը կարող է միայն խանգարել:

Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների տւթյանը, շարունակեց Օրմանյանը, ապա, իհարկե, լավ կլիներ հայկական վիլայեթներից ստեղծել Լիբանանի պես մի բան⁶⁷, եթե դա հաճո կլինի Եռյակ համաձայնությանը: Ի միջի այլոց, դա չէ էականը. Եվրոպայի կամ անգամ Թուրքիայի նախագծած վերափոխումների նախագծումներից ցանկացածը մեր հարցի պատմության մեջ, մեզ կբավարարեր, եթե միայն այն իրականանար: Բայց հենց իրականացումն էլ չի կարելի սպասել Թուրքիայից, այլ անհրաժեշտ է արտաքին ճնշում, զլխավորապես Ռուսաստանի կողմից: Ռուսաստանի միջամտությունը թուրքահայաստանի գործերին մեզ ցանկալի է եւ օգտավետ: Ես չեմ բաժանում որոշ հայկական շրջանների հոռետեսական հայացքները նույնիսկ Ռուսաստանի կողմից հայկական մարզերի օկուպացման կամ բռնակցման դեպքում: Ռուսահայերը, ռուսական քաղաքական կյանքի պայմաններում, հնարավորություն ունեն զարգանալու եւ մշակութային, եւ տնտեսական, եւ ազգային առումներով: Իմ համոզմունքն է, որ Թուրքիան, թողնված ինքն իրեն, ի վիճակի չէ մեզ որել իրական օգնություն ցույց տալու բարեփոխումների անցկացման իմաստով, որոնք այն-

քան անհրաժեշտ են մեր կյանքի կանոնավոր զարգացման համար Թուրքիայում: Թուրքական կառավարությունների գործողությունները այդ առումով միշտ այնքան էլ հուսալի չեն եւ անարդյունավետ են: Հայերը վերջնականապես հուսախաբ են եղել ամեն մի թուրքական կառավարությունից, եւ ես այդ մասին ուղղակի հայտարարեցի մինիստրությունում, երբ 4-ի թվում⁶⁸ հրավիրվել էի խորհրդակցության հայկական վիլայեթների համար կառավարության կողմից նախագծվող բարեփոխումների կապակցությամբ: Ոչ այդ եւ ոչ էլ մյուս նախագծերից ոչինչ չի ստացվի, եթե չլինեն սպառնալիքներ եւ պահանջներ, հատկապես Ռուսաստանի կողմից:

III Իմանալով, որ Օրմանյանը մոտիկ է արտաքին գործերի-մինիստր Գաբրիել էֆենդի Նորատունկյանի⁶⁹ հետ, մենք խնդրեցինք նրան մինիստրի հետ հանդիպում կազմակերպել այնպես, որպեսզի նա մեզ հետ զրուցեր ոչ թե պաշտոնապես եւ դիվանագիտորեն, այլ ավելի վստահաբար եւ բացաիրտ: Երկու օր անց Օրմանյանը մեզ տեղեկացրեց, որ հանդիպել է Նորատունկյանի հետ եւ մեզ ժամադրություն է նշանակված հունվարի 1-ին առավոտյան: Նշանակված ժամին մենք Գաբրիել էֆենդու հյուրասենյակում էինք, նրա սեփական տանը: Մի քանի րոպե անց նա ինքը ներս եկավ եւ մեզ տարավ իր առանձնասենյակը: Հենց սկզբից մինիստրը, իր ձեռքը վերցնելով մեր զրույցի թելը, ինքը ձեռնամուխ եղավ հարցուփորձի եւ հաղորդումների: Ավելի երկար, քան անհրաժեշտ էր, Նորատունկյանը հարցեր էր տալիս մեր մասին, հետո կարծես թե հիշելով, որ մի քանի տարի առաջ Սանասարյան վարժարանի⁷⁰ հոգաբարձությունը (որի անդամներից մեկն է Նորատունկյանը) առաջարկել էր մեզանից մեկին այդ դպրոցի տեսուչի պաշտոնը, նա սկսեց մանրամասն պատմել այն մասին, թե ինչպես եւ ինչու էր հոգաբարձությունը ստիպված փոխադրել վարժարանը Էրզրումից Սվազ: Մեր այն նկատողությունը, թե ռուսահայերը ամենեւին հավանություն չեն տալիս դրան, Նորատունկյանը մատնանշեց, որ դեռեւս վարժարանի հիմնադիրը⁷¹ (Եզյանը⁷² եւ մյուսները) ամենեւին չէր կարծում, որ այն անպայման եւ բացառապես Էրզրումում պիտի լինի, եւ սկսեց մանրամասն բացատրել վարժարանի Սվազում գտնվելու առավելությունները եւ հարմարությունները: Ամբողջ այդ ժամանակ մինիստրին մշտապես ծրարներ եւ թղթեր, այցեքարտեր էին բերում, զեկուցում էին այս կամ այն անձնավորության գալու մասին: Վերջապես մենք շրջեցինք խոսակցությունը եւ բացատրեցինք մեր Կոստանդնուպոլիս գալու եւ, մասնավորապես, նրան այցելելու նպատակը: Թերեւս անհարմար եւ անփափկանկատ է, վերապահություն արեցինք մենք, Հայկական հարցով դիմելը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության դեկավարին եւ մինիստրների կաբինետի անդամին: Բայց մեզ, հայերիս համար, էլ ավելի աններելի կլիներ, եթե մի այդպիսի պատմական պահի ժենք անտեսեինք նրան, արհամարհեինք նրա խորհուրդները ամբողջ հայության համար այդքան կենսական մի հարցում, որում նա առավել իրազեկ, թերեւս միակ բանիմաց հայն է: Ահա թե ինչու ոչ միայն Պետերբուրգի հայերը, այլ ընդհանրապես հայկական շրջաններն ամենուր իրենց պարտքն են համարում իմանալ

նրա կարծիքներն ու հայացքները մեզ հուզող հարցի վերաբերյալ եւ նրա նկատառումները դրա հնարավոր ելքի մասին: Նորատունկյանը պատասխանեց, որ ուրախ է եւ պատրաստ լիովին բացահայտ արտահայտվել տվյալ հարցի մասին, քանզի ցանկություն չունի եւ հարկ չի համարում թաքցնել իր հայացքները: Նա լիովին ազատ չարտահայտում է դրանք նաեւ մինիստրների խորհրդում, որտեղ նրա գործընկերները ըստ կաբինետի լիովին բարյացակամ են տրամադրված հայերի կարիքների հանդեպ: Կտրվե՞ն արդյոք բարեփոխումներ հայերին: Նորատունկյանի կարծիքով, դա կախված է այն բանից, թե կբարեփոխվի՞ Թուրքիան ընդհանրապես: Եթե Թուրքիայում հաստատվեն ավելի լավ կարգեր, ապա հայերը, իբրեւ առավել կուլտուրական, աշխատանքի ընդունակ տարր, մյուսներից առավել եւ մյուսներից վաղ կօգտագործեն իրերի այդ բարելավված դրությունը: Բայց մինիստրը պատասխան չտվեց, թե կա՞ն արդյոք Թուրքիայում կարգերի բարելավման, ներկա կառավարության կայունության եւ նրա բարի ցանկությունների հաստատունության երաշխիքներ: Հայկական վիլայեթների բարեփոխումների վերաբերյալ Նորատունկյանը հաղորդեց, որ բարեփոխվելիք տարածքի մեջ այժմ մտցվում են վեց (եւ ոչ թե չորս) վիլայեթներ, որոնք բաժանվում են երկու գոտիների, որոնք տարբեր աստիճանի են ենթակա բարեփոխման (այդպիսով, թուրքական կառավարությունը ինքը հրաժարվեց իր կողմից նախապես ենթադրվող Հայաստանի տարածքի սահմանափակումից): Մանրամասները նա մեզ առաջարկեց իմանալ Օրմանյանից: Այդ ժամանակ զեկուցեցին իտալական դեսպանի գալուստի մասին: Մենք ոտքի ելանք եւ հրաժեշտ տվեցինք: Մեր հանդիպումը տեւեց ոչ պակաս քան 40 րոպե, բայց մենք մնացինք չբավարարված: Կարելի՞ է արդյոք հուսալ, որ թուրքական կառավարությունը իր նախաձեռնությամբ, հասկանալով իր պետության իրական կարիքներն ու օգուտները, Հայաստանին կտա անհրաժեշտ բարեփոխումները: Ուղղակի պատասխան մենք Նորատունկյանից չստացանք, բայց անուղղակի պատասխան ժխտական էր: Հայերի հույսերը նա կապում էր ոչ թե Հայաստանի տեղական վերակազմակերպմանը, այլ, միշտ էլ կասկածելի, ամբողջ Թուրքիայի բարեփոխմանը: Իսկ Հայաստանի բարեփոխման մասին նա մեզ առաջարկեց հարցնել Օրմանյանին, որը կտրականապես հայտարարել էր մեզ, որ այդ բարեփոխումը կարող է լինել արդյունք միայն արտաքին ճնշման եւ ոչ թե Թուրքիայի կամավոր նախաձեռնության:

IV Պետրոս Հալաճյան⁷³, նախկին մինիստր Սայիդ փաշայի երիտթուրքական կաբինետում, դեռեւս համեմատաբար երիտասարդ անձնավորություն, որի զեղեցիկ արտաքինին համապատասխանում է, ըստ երեւույթին, նաեւ բնավորության մեղմությունը: Խոսում է նա արտակարգ կերպով հաճելի, նրբաճաշակ երանգով, որը երեւան է հանում նրա ծագումը մայրաքաղաքի հայկական արիստոկրատական շրջաններից: Պ. Հալաճյանը դեռ այժմ հաշվվում է «Սիւրբյուն եւ առաջադիմություն» կուսակցության շարքերում: Բայց նա իրազեկ չէ կուսակցական գործերին, իր իսկ սեփական խոստովանությամբ, մասամբ այն պատճառով, որ հիվանդության հետեւանքով վերջին ժամանակներս

գրկված է եղել իր քաղաքական համախոհների հետ հանդիպելու հնարավորությունից, մասամբ էլ ուրիշ պատճառներով: Դրա համար էլ այն հարցերը, որոնք մեզ հետաքրքրում էին եւ որոնց մասին մենք հույս ունեինք նրանից պատասխան ստանալ, հարկ եղած չափով չլուսարանվեցին: Մեր հանդիպումը օգտակար էր այն առումով, որ նա մեզ շատ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդեց քրդական ինքնավարության մասին լրագրեր ներթափանցած լուրերի մասին, որոնք իբրեւ թե ծագում էին հայերի նկատմամբ առանձնապես թշնամաբար տրամադրված թուրքական շրջաններից: Պ. Հալաճյանը հավատացնում էր, որ թուրքերը, եւ հատկապես երիտթուրքերը, ոչ մի դեպքում չեն համաձայնվի քրդերի ինքնավարությանը: Ապակենտրոնացման սկզբունքների եւ ոչ թուրք ազգությունների ինքնակառավարման հայտնի իրավունքների ճանաչման գործում երիտթուրքերը, իբրեւ կենտրոնացման եւ թուրքիզմի հանդգնված կողմնակիցներ առանձնապես այնքան էլ զիջող չեն եւ անհաշտ են մահմեդական, բայց ոչ թուրքական ժողովուրդների նկատմամբ, օրինակ, ալբանացիների, արաբների, քրդերի: Զգտելով թվապես ուժեղ եւ համախումբ-միավորված մահմեդական կորիզի ստեղծմանը պետության մեջ՝ թուրքական ըստ տրամադրության եւ ինքնագիտակցության, երիտթուրքերը հույս ունեն բոլոր ոչ թուրք մահմեդականներին վերածել թուրքերի առանց հատուկ ջանքերի, շնորհիվ դավանական մերձավորության: Եւ դրա համար էլ նրանց կողմից որեւէ ինքնանակախության եւ ինքնորոշման ճանաչում, որն ուղղակի հակառակ է գնում նրանց հետապնդած թուրքացման խնդրին, երիտթուրքերի կողմից մերժվում է հետեւողական եւ անշեղ համառությամբ: Դրա համար էլ, պ. Հալաճյանի կարծիքով, երիտթուրքերը ավելի շուտ հայերին կտան ինքնավարություն, քան թե քրդերին: Իսկ քրդերի մեկուսացմանը երբեք չեն համաձայնվի, թեեւ իհարկե, ամեն կերպ կգրավեն եւ երես կտան, դեպի իրենց կքաշեն նրանց: Պ. Հալաճյանը չմտածված է համարում երիտթուրքերի ձգտումը վերացնելու միջազգային վերահսկողությունը թուրքական տարածքի առանձին մասերի վրա: Այդ վերահսկողությունը լավագույն միջազգային երաշխիքն է պահպանելու այդ մարզերը թուրքիայի ձեռքին: Ահա վերացրեցին այդ վերահսկողությունը Մակեդոնիայի վրայից, թուրքիային թողեցին անձամբ եւ միայն իր ուժերով պահել նրան իր ինքնիշխան տիրապետության տակ, եւ թուրքիան ուժ չունեցավ այդ անել: Ո՛վ գիտե, կլինե՞ր արդյոք Բալկանյան պատերազմը, կկարողանային Բալկանյան դաշնակից պետությունները այդպես լայնորեն խլել թուրքիայից եվրոպական վիճակների տարածքը, եթե նրա վրա լինե՞ր եվրոպական վերահսկողության իշխանությունը: Կրետեի այժմյան կացությունը, Ալբանիայի պաշտպանության հարցը՝ Սերբիայի, Չեռնոգորիայի եւ Հունաստանի ենթակայության տակ ընկնելուց, այդ մտքի լավագույն ու պատկերավոր ազդեցույցն են: Այդ իմաստով Հայաստանի վրա եվրոպական հովանավորության հաստատումը, թուրքիայի գերակայության պահպանմամբ, երաշխիք կլինե՞ր այդ մարզի անանջատելիության Օսմանյան կայսրությունից:

V. Գրիգոր Զոհրապը, փաստաբան ըստ մասնագիտության, գրող, հասարա-

կական գործիչ եւ թուրքական պառլամենտի երեսփոխան՝ մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչության կողմից, իրենից ներկայացնում է խոշոր դեմք, որն իր վրա է դարձնում ոչ միայն հայկական ուղորտների ուշադրությունը: Այս բարձր կրթության տեր անձնավորությունը, մեծ եւ հստակ խելքով, խելք, որին ենթարկվում է ճկուն եւ պերճախոս լեզուն, խոսում է մեծ խանդավառությամբ, գրեթե պատանեկան ավյունով: Ի տես նրա դյուրաշարժության չի կարելի մտածել, որ նա հիսունն արդեն անց է եւ ունի հասուն ամուսնացած որդի: Նրա պերճախոսությունը փոքր-ինչ փաստաբանական է, ինչպես եւ խոսելու ձեւը, ջերմանում է անբռնազբոսիկ հումորով եւ հեշտությամբ է հրապուրում լսողին իր ետեւից: Ի միջի այլոց, նրա խոսքի եղանակի հանդավածությունը հնչում է ավելի շատ իբրեւ վստահություն լսողի նրա հետ համերաշխության, քան թե սեփական հայացքների ճշմարտացիության:

Իմանալով մեր առաքելության եւ մեր այցելության նպատակի մասին, նա իսկույն եւեթ գործի ձեռնարկեց, ինքն էր դնում հարցերը եւ ինքն էլ պատասխանում:

- Կղրվի՞ արդյոք Հայկական հարցը դեսպանների խորհրդաժողովում եւ ցանկալի՞ է արդյոք մեր շահերի տեսանկյունից հասնել այդ բանին:

- Իմ կարծիքով, - հայտարարեց պ. Զոհրապը, - որն արդարացվում է նաեւ իմ ունեցած պաշտոնական բնույթի տեղեկություններով, խորհրդաժողովը Հայկական հարցը չի շոշափի, որի ծրագիրը խստորեն որոշված է: Ռուսաստանի համար գերադասելի է, որպեսզի Հայկական հարցը դրվի եւ լուծվի ոչ թե դեսպանների խորհրդաժողովում, այլ եռյակ համաձայնության խմբակցության մեջ: Այդ մասին վշտանալու եւ փոստալու մենք հազիվ թե հիմք ունենք, եթե ուշադրության առնենք, որ մեր հարցը գերազանցապես կախված է եռյակ համաձայնության տերություններից, որոնք հավակնում են բացառիկ ազդեցության թուրքիայի արեւելյան երկրամասերում (Հայաստան, Սիրիա եւ Սիջա-գետը): Ցանկալի բարեփոխումների էությունը կայանում է գերագույն կոմիսարի (կամ, ինչպես ես եմ մտածում անվանել, «վալիազամի») նշանակման մեջ տերությունների հովանավորության ներքո: Մնացյալ բոլորը էական նշանակություն չունի եւ կարելի է հաշտվել թուրքիայում առկա հաստատությունների հետ. կարելի է թողնել նաեւ այժմ գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ փոփոխության դեպքում պետք է անցնի օրենսդրական հիմնարկություններով, հարկ է թողնել նախկինի պես բարդացումներից խուսափելու համար: Հայկական մարզերի վերափոխումը իրավաբանորեն պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի այն որքան հնարավոր է չշոշափի գործող կայսերական օրենքներն ու կանոնադրությունները եւ ի իրագործման մեջ կախված լինի, զլխավորապես, գերագույն իշխանությունից, սահմանելով ի վնաս կամ ի հաշիվ սուլթանի գերագահ իրավունքների, որն ինքն այս կամ այն ձեւով կամ չափով ընձեռում է կոմիսարին:

Մեր զլխավոր հենարանը Հայկական հարցում՝ Ռուսաստանն է, դրացիության իրավունքով եւ շահագրգռվածության աստիճանով: Ռուսաստանին անհ-

րաժեշտ է ապահովել իր ազդեցությունը նրա սահմաններին հարող թուրքական մահաճգնարանում: Նրան անհրաժեշտ է նույնիսկ հաստատվել այնտեղ, որպես կարելի փուլ՝ իր աստիճանական շարժման մեջ դեպի հարավային բաց ծով: Այդ ճանապարհին նրա միակ բարեկամները, առավել հուսալի հենարանը՝ հայերն են. եւ դա առավել եւս անվիճելի է, որ այդ են պահանջում, ամենից առաջ եւ ամեն ինչից զատ, երկու կողմերի իրական շահերը: Հայերը, նշանակալի ուժ ներկայացնելով տեղում, իրենց աջակցությամբ կարող են ապահովել Ռուսաստանին Հայաստան խաղաղ ներթափանցման հնարավորություն: Ռուսաստանն իր կողմից պետք է նրանց համար ապահովի խաղաղ մշակութային, ազգային զարգացման հնարավորություն: Ռուսական դեսպանական անձանց հետ զրույցներում եւ մշտապես զարգացնում եւ պաշտպանում են այդ տեսակետը, առաջ են քաշում փոխադարձ ծառայությունների սկզբունքը ըստ donant, donant⁷⁴ բանաձեւի, ընդհանուր շահերի հիմքի վրա: Ռուսները շատ են հետաքրքրվում հայերի թվաքանակով թուրքահայաստանում. համենայն դեպս առաջին թարգման պ. Մանդելշտամը հաճախ է ինձ հարց տալիս հայերի թվաքանակի եւ նրանց գրաված տարածքի չափերի մասին: Դրան վերաբերող տեղեկությունները, որ նրան հայտնեցին հայոց պատրիարքարանից, չբավարարեցին նրան⁷⁵: Դեռեւս վերջերս պ. Մանդելշտամը եկավ ինձ մոտ եւ կասկած հայտնեց, արդյոք պատրիարքարանը չի մեծացնում հայերի թվաքանակը եւ արդյոք չափից դուրս հեռու չէ հասցված հայկական տարածքի սահմանը մինչեւ Սվազ: Ես նրան հանգստացրի, մատնանշելով, որ Թուրքիայի ազգաբնակչության վերաբերյալ եղած բոլոր վիճակագրական տվյալները վստահության արժանի չեն, քանզի թուրքական կառավարությանը դեռեւս խորթ է վիճակագրությունը բառիս բուն իմաստով: Բայց բանն ամենեւին էլ դրանում չէ. եթե նույնիսկ հայերը իրականում փոքրամասնություն կազմեին թվաքանակով, բայց եւ այնպես չպետք է մոռանալ, որ որակական առումով նրանք անվիճելի գերակշռություն ունեն, հանդիսանալով տնտեսական, մտավորական ուժ, եւ ներկայացնելով իրենցից համախուսք զանգված բոլոր տվյալներով, որոնք բնութագրում են ազգությունը բառիս եվրոպական իմաստով: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ հայերի նախագծով Սվազն էլ է ներառվում բարեփոխման ենթակա հայկական տարածքի սահմաններում, ապա այդ դեպքում մենք առաջնորդվում ենք նաեւ Ռուսաստանի շահերով, եւ մենք նույնիսկ կարծում ենք, որ Սվազի ներգրավումը ավելի շատ ռուսական դիտավորություններին է համապատասխանում, քան հայերի:

Երկյուղ կրել ռուսական իշխանության ճնշումից եւ նկատի առնելով այդ երկյուղները Հայաստանի համար, գերադասել ազատությունը Ռուսաստանի ազդեցությունից պ. Չոհրապի կարծիքով հիմնավոր չէ: Ինչ էլ որ լինի, անգամ ճնշման վարչակարգի դեպքում, մենք բայց եւ այնպես չենք զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից: Բացի այդ, Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագայի պետություն, եւ այն ճնշումը, որի մասին այսքան շատ են խոսում, միշտ չէ տիրապետելու Ռու-

սաստանում: Հույս դնելով Ռուսաստանի օգնության եւ աջակցության վրա, հայերը պետք է խելամտորեն ձեռնպահ մնան պահանջներ ներկայացնելուց, որոնք չափազանց կամ անթույլատրելի կթվան Ռուսաստանի տեսակետից, որպեսի կարողանան սկզբնապես իրենց համար ապահովել թեկուզ եւ այն քչի իրագործումը, որը պարունակվում է Ռուսաստանի հավանությանն արժանացած բարեփոխումների չափավոր նախագծում. մնացյալը կլրացնի եւ կանի ապագան: Քրդական հարցի վերաբերյալ ռուսական դեսպանությունում Չոհրապի բացատրել են, որ Ռուսաստանը դեմ չէ նախապատրաստել եւ օգտագործել քրդերին, բայց բնավ երբեք չի օգտագործի նրանց կամ աջակցի ընդդեմ հայերի:

VI Թուրքական կառավարության օրգան (պաշտոնաթերթ) «Սաբախի» խմբագիր Քելեկյանը միջազգային իրավունք է դասավանդում Կոստանդնուպոլսի թուրքական համալսարանում. ազատ մուտք ունի բարձրագույն կառավարական անձանց մոտ ընդհուպ մինչեւ սաղրագամը⁷⁶: Մեր այցելության նախօրյակին ընդունվել էր սուլթանի կողմից⁷⁷ ունկնդրության, որը մանրամասն նկարագրվեց թերթում, լուրեր էին պտտվում, որ ենթադրվում է նրա նշանակումը ծերակուտական⁷⁸: Նա ինքն իրեն անվանեց կիսով չափ հայ, հայտարարեց, որ ապրում է ծառայելով Թուրքիային եւ թուրքական կառավարությանը, իսկ իր հայկական ծագումը եւ հայկական գործունեությունը իրեն օգուտ ու շահ բերել չեն կարող: Երիշտ է, նա հետաքրքրվում է այն ամենով, ինչ վերաբերում է հայերին, հետեւում է գրականությանն ու մամուլին, բայց միայն պարապ ժամերին եւ անձնական բավականության համար, քանզի ինքը հայ է, դաստիարակված է հայկական ոգով, նախկինում աշխատել է հայկական մամուլում եւ այդ ամենից հրաժարվել չի կարող: Թուրքական կառավարական շրջաններում Քելեկյանը, ըստ նրա խոսքերի, որը հաստատում են նաեւ ուրիշները, օգտվում է անպայման վստահությամբ եւ ընդունվում է իբրեւ յուրային. օգտվում է որոշ ազդեցությամբ եւ հնարավորություն ունի միշտ իրագեկ լինելու կառավարության մտադրություններին ու գործողություններին, քանզի ամեն օր, իբրեւ պաշտոնաթերթի խմբագիր, այցելում է մինիստրներին եւ մինիստրություններ տեղեկատվության եւ հրահանգներ ստանալու նպատակով: Ներկա պահին Հայկական հարց գոյություն չունի, հայտարարեց Քելեկյանը, այսինքն բացատրեց նա, Հայկական հարց գոյություն ունի, ինչպես որ գոյություն ունի օրինակ, լեհական, ֆինլանդական հարց, բայց գոյություն չունի այն հարցի իմաստով, որ հարուցված չէ միջազգային ատյանի առջեւ եւ դրված լուծման համար: Իմիջիայլոց դա սոսկ ժամանակի հարց է: Հայկական հարցը վաղ թե ուշ կհանգեցվի լուծման եւ, Քելեկյանի կարծիքով, Հայաստանը անխուսափելիորեն պետք է Խբաժին ընկնի այս կամ այն պայմանով Ռուսաստանին, որի շարժումը դեպի հարավ անկասելի է: Քելեկյանը հաստատապես համոզված է Թուրքիայի եւ թուրքերի սնանկության մեջ, որոնք առհասարակ ընդունակ չեն քաղաքական ստեղծագործ գործունեության: Առանց խորտակիչ հետեւանքների չեն մնա նաեւ Թուրքիայից եւ թուրքերի գործած հանցագործությունները: Հայերը

եւ Հայաստանը Թուրքիայի եւ թուրքական կառավարություններից բարեփոխումների սպասելիք չպետք է ունենան՝ Թուրքիան ընդունակ չէ, ասենք հակված էլ չի իր նախաձեռնությանը տալ այդ բարեփոխումները: Հայաստանի ինքնավարությունը կփրկեր այդ մարզի անջատումը Թուրքիայից եւ Ռուսաստանի իշխանության տակ անցնելը, բայց թուրքերը չեն կարողանում դա հասկանալ. ասենք եթե հասկանային էլ, նրանց մոտ հայրենասիրություն չկա: Նրանց իսկական հայրենին եւ հայրենիքը Միջին Ասիայի խորքերում է: Իսկ Փոքր Ասիան, առավել եւս Բալկանյան թերակղզին, նրա համար եղել եւ մնացել են խորքերկիր, սոսկ շահագործման առարկա: Այդ երկրները նրանց համար սոսկ հարկատուներ են եւ ոչ հայրենիք, որի հետ նրանք կապված լինեին բարոյական կապերով, որի համար զոհաբերեին իրենց շահերը: Քելեկյանը մեզ հաղորդեց, որ ինքը ամենեւին չքաշվելով արտահայտություններում, համոզեւ է եկել այն խորհրդակցությունում, որին նա հրավիրվել էր մինիստրության կողմից 4 հայերի թվում՝ քննարկելու համար Հայաստանի բարեփոխումների կառավարական նախագիծը, եւ որ նույնիսկ Քյամիլ փաշան, նիստից հետո, վստահված անձի միջոցով խնդրել է նրան չվախենալ եւ շարունակել արտահայտվել նույնպիսի ուղղամտությամբ եւ բացսրտությամբ: Բարեփոխումները կարող են իրագործվել սոսկ տերությունների կողմից դրանց հարկադրական մտցման դեպքում: Իսկ ավելի շուտ կկատարվի այն, որ Ռուսաստանը միանձնաբար կմիջամտի: Ռուսաստանի իշխանությունը, Քելեկյանի կարծիքով, ունի իր դրական կողմերը, բայց ունի նաեւ բացասական, մեզ՝ հայերիս համար անօգտավետ կողմեր: Հատկապես ցանկալի կլիներ երկարած գել Հայաստանի՝ Ռուսաստանին երնթարկելու ժամանակը, հնարավորություն տալ հայ ազգաբնակչությանը ավելի ամրապնդվելու եւ ուժեղանալու թվապես եւ տնտեսապես, որպեսզի կարելի լիներ ավելի հաջող կերպով դիմադարձել ռուսական կառավարության հնարավոր ճնշումը: Ցավոք սրտի, այդ հարցերում մենք՝ հայերս, չենք վճռողը, այլ ուժեղ տերությունների կամքը, եւ Հայկական հարցի լուծումը կհետեւի այն ժամանակ եւ այնպես, երբ եւ ինչպես կկամենան տերությունները: Հայկական լայն հասարակության մեջ Քելեկյանը բարի համբավ չի վայելում՝ նրան համարում են «ժուռնալի», ի միջի այլոց այդ մակդիրը շատերին են կայցնում: Նա եղել է Ազգային վարչության քարտուղարը Իզմիրլյանի⁷⁹ օրոք, այդ ժամանակ էլ լուրեր էին պտտվում, որ նա ամեն ինչ մատնում է թուրքական կառավարությանը: Քելեկյանն իր հերթին անբարեմպաստ կարծիք ունի այժմյան հայ գործիչների, Ազգային ժողովի եւ նրա մարմինների առկա կազմի մասին: «Ես նրանց բոլորին կկախեի,-արտահայտվեց նա չարացած մարդու կտրուկ շեշտով,- նրանք ոչինչ չեն անում, միայն շաղակրատում են, աղմկում եւ ազգին վնաս հասցնում: Ես դեմ չեմ ժողովրդական ինքնավարությանը, այլ՝ դեմ եմ նման ձեւերի եւ նման անձանց»:

VII Բյուզանդ Քեչյան «Բյուզանդիոն» լրագրի խմբագիր, խոշոր հրատարակիչ եւ հրապարակախոս⁸⁰: Աշխուժորեն հետաքրքրվում էր, հարցուփորձ անում Ռուսաստանի քաղաքական դրության, Պետական դումայի, կուսակցու-

թյունների մասին: Պատմեց, թե ինչպես Գուչկովը, ժամանելով Կոստանդնուպոլիս⁸¹, գրուցել էր հայկական ընկերությունում եւ դեմ արտահայտվել Հայաստանի ինքնավարությանը, իբրեւ Ռուսաստանի համար անշահավետ եւ թե ինչպես էին իրենք ջանացել համոզել նրան, որ հայերը ինքնավարության չեն ձգտում, բայց որ հայերի շահերը եւ պահանջները համընկնում են Ռուսաստանի շահերին: Քեչյանը կողմ էր արտահայտվում Ռուսաստանի հովանավորությանը Հայաստանի վրա, ասելով, որ Թուրքիայի վրա հույս չկա եւ չի կարելի դնել: Եիշտ է, ռուսական կառավարությունն էլ ունի թերություններ, որոնք վայել չեն խոշոր, ուժեղ եւ քաղաքակիրթ պետությանը, օրինակ, Կովկասում ազատ պետական հողերը չեն տալիս կարիքավոր հայ երկրագործներին. դա մանրություն է, որը ոչ արդարացում եւ ոչ էլ բավարար հիմքեր ունի ռուսական հողային չափերի պայմաններում: Բայց պետք է հուսալ, որ առաջընթացի հետ այդ թերությունները կվերացվեն: Թուրքական կառավարությունից կարելի կլինի բարիք սպասել, եթե նա ազնվորեն խոստովաներ ապակենտրոնացման համակարգի անցնելու անհրաժեշտությունը եւ եվրոպացիներին համձնարարեւր կառավարման եւ դատարանի բոլոր կարեւորագույն պաշտոնների տնօրինությունը: Սակայն, այդ հնարավորության վրա Քեչյանը ծայր աստիճան թերահավատորեն է նայում:

VIII Տաղավարյան առաջին գումարման օսմանյան պառլամենտի անդամ, ծագումով Սվազից, կայսրության գավառական կյանքի քաջագիտակ, դեռեւս անցյալ ամառ ճանապարհորդություն էր ձեռնարկել Հայաստանում եւ շրջել էր բոլոր հայկական վիլայեթները երկրի տնտեսական կյանքին եւ ազգաբնակչության կազմին ծանոթանալու հատուկ նպատակով: Նրա դիտարկումները ցույց են տալիս, որ կան մահմեդականացած հայերի ամբողջ շրջաններ: Նշանակալի մահմեդական գոտին էր գրումի եւ Երզնկայի շուրջը, եթե ոչ համատարած, ապա էական մասով անկասկած հայկական ծագում ունի: Բասենի, Թորթումի, Բայբուրդի շատ վայրերում եւ Երզնկայի շրջակայքում բնակիչները թեւ իրենց մահմեդական են անվանում եւ խոսում են թուրքերեն, բայց նրանց տիպը, կենցաղի շատ առանձնահատկություններ, որոշ սովորույթներ, ծեսեր մերկացնում են նրանց քրիստոնեական ծագումը: Մի շարք շրջաններում, օրինակ, Թորթումում նույնիսկ ավանդություն է պահպանվել քրիստոնեական բնակչության իսլամն ընդունելու ժամանակի եւ պայմանների մասին⁸²:

Ինչպես վերը թվարկված անձնավորությունները, որոնց մենք այցելեցինք նրանց կարծիքը հարցնելու հատուկ նպատակով, այնպես էլ գրական, քաղաքական, հասարակական մի շարք անձնավորություններ եւ գործիչներ, որոնց մենք հանդիպում էինք բավականին հաճախ եւ երկար գրուցում Կոստանդնուպոլսում մեր գտնված օրերին, ըստ տության ներծծված էին գրեթե միեւնույն քաղաքական ծրագրով: Լիակատար հուսահատություն թուրքական պետականության, բարեփոխվելու եւ որեւէ բան բարեփոխելու ընդունակության վերաբերմամբ, հենարանի եւ հիմքի փնտրուք հայկական անհրաժեշտ բարեփոխումների առնչությամբ եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի

վրա հարկադրական ճնշում գործադրելու եւ, առանձնապէս, Ռուսաստանի միջամտության մեջ՝ այդպիսին են հիշյալ ծրագրերի հիմնական սկզբունքները: Ռուսաստանի միտումը՝ այնպէս ավանդական կերպով ուժեղ թուրքաշայաստանի ազգաբնակչության մեջ եւ նախկին ժամանակներում Կոստանդնուպոլսում հեղինակությունից զուրկ, այժմ տիրապետող տրամադրությունն է ամբողջ հայ հասարակության մեջ:

Չայները, որոնք մատնանշում են ռուսական վարչակարգի բացասական եւ վտանգավոր կողմերը՝ վտանգավոր հայերի ազգային-ինքնանկախ զարգացման համար Չայաստանի՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ ընկնելու դեպքում, մնում են միայնության մեջ: Հավասարապէս համակրանք չեն գտնում նաեւ որոշ շրջանների հոռետեսական հայացքները, որոնք ենթադրում են, որ ռուսական ղեկավար ոլորտներում գոյություն ունեցող, թեկուզ եւ ճակատագրական թյուրիմացությամբ, անբարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, հազիվ թե կարելի է ապավինել նրանց, եւ երկյուղ են կրում, թե չլինի հանկարծ չափն անցած հրապուրանքը ռուսական անուրով առանց ծանրակշիռ երաշխիքի ռուսական կառավարության կողմից տանեն նոր աղետների, նոր արյունով ներկեն լքված երկիրը... Բայց եւ այնպէս այդ ծայները, կրկնում ենք, աններդաշնակ չեն հնչում դեպի ռուսներին ձգտման ընդհանուր խմբերգում եւ ազդեցություն են թողնում հասարակական մտքի ընթացքի վրա: Ռուսաստանի քաղաքականությունը այժմ ժողովրդական քաղաքականություն է թուրքահայերի մեջ եւ հենց այդ պարագան են վկայակոչում եւ նրանում հենարան ու մխիթարանք փնտրում հայ քաղաքական գործիչները մտորումների ու կասկածների պահին: «Ներկա ժամանակներում մենք,- ասում էր մեզ դողացող ծայնով Ազգային Վարչության ծերունի նախագահը,⁸³- որ վարում ենք հայ ժողովրդի քաղաքականությունը, չափից դուրս պատասխանատու պահ ենք ապրում: Արդյո՞ք ճիշտ ճանապարհ ենք ընտրում մենք, արդյո՞ք չենք գործում քաղաքական սխալ, հետեւելով այդ եւ ոչ թե ուրիշ գծի: Այդ հարցերին կապտասխանի ապագան... Իսկ մենք, պատասխանատու գործիչներս, կարող ենք միայն ասել, որ մեր ընտրած ուղին մատնացույց է արվել ոչ միայն սոսկ մեր սեփական նկատառումներով եւ իրերի դրության ընթրնումով, այլ ամբողջ ազգային տրամադրությամբ, եւ եթե մենք սխալվել ենք, ապա սխալվել ենք ամբողջ հայ ազգի հետ միասին...»:

Հունվար, 1913 թ.
Ա. Պետերբուրգ

Չայները

Արեւելյան Անատոլիայի հայկական նահանգները 1912 թվականին*

N	Ժողովուրդներ եւ ցեղեր	Էրզրում (պարսկ)	Վան	Բիթլիս	Խարբեռլ	Դիարբեքլի	Ավագ	Ընդամենը	%
1.	Թուրքեր	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	25,4
2.	Չերքեզներ	7.000	-	10.000	-	-	45.000	62.000	3,4
3.	Պարսիկներ	13.000	-	-	-	-	-	13.000	3,4
4.	Լազեր	10.000	-	-	-	-	-	10.000	3,4
5.	Գնչուներ	-	3.000	-	-	-	-	3.000	0,1
6.	Քրդեր (նստակյաց)	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	9,2
7.	Քրդեր (թոչվոր)	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	7,1
8.	Ղզբաշներ	25.000	-	8.000	80.000	27.000	-	140.000	5,3
9.	Զազա-Տնիլ-Չարիկլու	30.000	-	47.000	-	-	-	77.000	2,9
10.	Եզդիներ	3.000	25.000	5.000	-	4.000	-	37.000	1,4
11.	Հայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	38,9
12.	Նստողականներ. Հայկերիկաններ, Խալբեր	-	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	4,7
13.	Հույներ եւ այլ քրիստոնյաներ	12.000	-	-	-	-	30.000	42.000	1,6
		630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	2.615.000	100

Ստանդարտներ

Թուրքեր	Քրդեր	Այլ մահմեդականներ	Ընդամենը
666.000	424.000	88.000	1.178.000
140.000	77.000	37.000	254.000
1.018.000	123.000	42.000	1.183.000
1.183.000	1.183.000	2.615.000	2.615.000

* Կիճակագրությունում տեղ չեն գտել նահանգների տարածքների այն մասերը, որտեղ հայերը կազմում են աննշան քանակություն:
Չայները Դիարբեքլի վիլայեթի հարավային մասերը:
Ստանդարտները:
Միայն Էրզրումի վիլայեթ է, որի տարածքն անբողջությամբ ընդգրկված է կիճակագրությունում:
Չայները Կամի վիլայեթից:
Քրդերը Դիարբեքլի վիլայեթից:
Սեզգի վիլայեթից հյուսիս-արեւելքը:
Միայն Էրզրումի վիլայեթ է, որի տարածքն անբողջությամբ ընդգրկված է կիճակագրությունում:
Չայները Կամի վիլայեթից:
Քրդերը Դիարբեքլի վիլայեթից:
Սեզգի վիլայեթից հյուսիս-արեւելքը:
Միայն Էրզրումի վիլայեթ է, որի տարածքն անբողջությամբ ընդգրկված է կիճակագրությունում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի վավերացմամբ¹ Հայկական հարցը կարծես թե դուրս է սպրդում Ռուսաստանի ձեռքից: Բայց սխալ կլինե՞ր կարծել, թե այն հանվում է օրակարգից. այն նոր փուլ է մտնում:

Ռուսաստանը, անդամալուծված ակտիվ գործունեության համար, թեկուզ եւ ժամանակավորապես, իջնում է համաշխարհային քաղաքականության թատերաբեմից, իջնում է պատմության ամենատուր եւ պատասխանատու պահին, դրանով իսկ նա հեռանում է Առաջավոր Ասիայի հարցերով տերությունների կոնցերտից, որտեղ դեռեւս ոչ վաղ նրա ծայրը հնչում էր այնքան ազդեցիկ:

Ռուսաստանի համար Հայկական հարցն այն լծակն էր, որի վրա հենվելով նա կարող էր իր համար հարմար պահին միջամտել Թուրքիայի շուրջ շահերի ու մրցակցության մեծ տերությունների խաղին: Հետապնդելով իր նպատակները, Ռուսաստանը անընդունակ դուրս եկավ մշակելու եւ յուրացնելու որոշակի փոքրիշատե կայուն հայեցակետ պատմության կողմից նրան վստահված հարցի վերաբերյալ, ընդորոում այնպիսի հայեցակետ, որը զուգակցեր կայսրության շահերը հայ ժողովրդի բաղձանքների հետ, դրանով իսկ նախապատրաստելով հարցի լուծումը նրա գարգացման պատմական հունի մեջ: Մինչդեռ ռուսական հոմերը, արտաքին քաղաքականության ղեկավարների տրամադրություններն ու ամենական հայացքները վճռական նշանակություն էին ունենում մի հարցում, որն իր նշանակությամբ պահանջում էր լայն մտահորիզոն՝ կայուն հիմքի վրա դրվելու եւ լուծվելու համար: Նման պայմաններում Ռուսաստանից դժվար էր սպասել հայկական դատի հայցած լուծումը: Հայկական հարցի ռուսական ըմբռնողության եւ մեկնաբանության մեջ բացակայում էր ամենաէականը, այն է՝ նրա կարեւորության գիտակցությունը. եւ դրա համար էլ հասկանալի է, որ հարկ եղած պահին նա կարող էր նաեւ հրաժարվել նրանից: Եւ այդպես էլ պատահեց, ճիշտ է, Ռուսաստանի ապրած ողբերգական ճգնաժամի կապակցությամբ, բայց, ըստ էության, դա կարող էր պատահել եւ անկախ տվյալ իրադրությունից:

Ռուսաստանը բարեփոխումներ վերապահեց Հայաստանի համար 1878թ., բայց չպնդեց դրանց անցկացման վրա²: Բեռլինյան հողվածները³ հայերի ենթադրյալ պաշտպան Ռուսաստանի անտարբերության հետեւանքով վերածվեցին նոր աղետների աղբյուրի: Թուրքերը, հիրավի ծաղրելով եվրոպայի ձեռնարկը, յուրովի բարեփոխումներ մուծեցին՝ նրանք բարեփոխում էին ավարառություններն ու վայրագությունները. կազմեցին քրդական գնդեր⁴ ու տեղափոխեցին դրանք հայկական կենտրոններում՝ հայերի կյանքի ու ունեցվածքի պահպանության համար... Ռուսները չէին բողոքում: Ձիմվորական գործակալները շատ հողվածներ նվիրեցին թուրքական այդ «կազակությանը» եւ հանդարտվեցին, երբ հանդգնեցին, որ այն, իբրեւ մարտական ուժ, վտանգավոր չէ

Ռուսաստանի համար:

Բայց որ հայկական արյունը հեղվում էր անչափ ու անդադար, եւ ժամանակ առ ժամանակ բոցավառվում էին արյունալի հրդեհներ, ինչպես 1894թ., այդ մասին նույն գործակալները քիչ էին հոգ տանում:

Արաքսի այն կողմում գտնվող իրենց ազգակիցներին օգնելու ռուսահայերի փորձերը ոչ միայն համակրանք չէին գտնում ռուսական կառավարության կողմից, այլեւ ճնշվում էին անհասկանալի դաժանությամբ: Թուրքիայում տեղի ունեցող հայկական ելույթներում ռուսները տեսնում էին, ամենից առաջ, հեղափոխական գործողություններ եւ իրենց պարտքն էին համարում ճնշել դրանք: Վերջին քառասուն տարիների ընթացքում ձգվել էր հայերի անվերջ շարանը, որոնք լքում էին իրենց հայրենի օջախները, որպեսզի փրկություն գտնեն օտար երկրների տակ: Նրանց հողերը, տները եւ ամբողջ ունեցվածքը թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ, բաժին էին ընկնում քրդերին ու թուրքերին, որոնք հայերի տեղահանումը եւ արտաքսումը դիտում էին իբրեւ արմատական միջոց աստիճանաբար վերածելու Հայաստանը Քրդստանի եւ այդպիսով ձերբազատվելու Հայկական հարցից:

Ռուսական հյուպատոսներն ու զինվորական գործակալները, խաղաղ դիտողների դերում, լռում էին եւ իրենց գաղտնի ուղերձներում արծաճագում Հայաստանը Քրդստանի վերածման, հայերի համար այնքան ողբալի, գործընթացը՝ օբյեկտիվությամբ, որն արժանի էր ավելի լավ կիրառման: Իսկ երբ առաջ էր քաշվում հայկական բարեփոխումների հարցը, նրանք պատրաստ էին հավաստելու թուրքական իշխանությունների հայտարարությունը, որ հայկական վիճակներում հայերը կազմում են բնակչության ամենաշատ տոկոսը:

Պատերազմի նախօրեին ռուսական դիվանագիտությունը քավեց իր նախկին մեղքերը, առաջին անգամ հանդես գալով Հայկական հարցում աներեր, առանց ավանդական երերումների ու տատանումների եւ խոսեց մի ծայրով, որ արժանի էր մի տերության, որը պաշտպանում էր ինքնամոռաց կերպով իրեն նվիրված ժողովրդի իրավունքները⁵:

Ճայթեց համաշխարհային պատերազմը: Հայերը դառնապես վարձահատույց եղան դեպի Ռուսաստանն իրենց ձգտման ու համակրանքի համար: Պատերազմի մեջ ներքաշված Թուրքիան, ի հատուցումն Հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտության հաջողությունների, որն արտահայտվեց 1914թ. հունվարի 26-ին տերությունների համաձայնությամբ Հայաստանում տեսուչների նշանակմամբ⁶, այնպիսի հալածանք սկսեց հայերի դեմ, որ ստիպեց մոռանալ նախկինում դարերով նրանց բաժին ընկած սարսափները: Հայ ազգաբնակչությունը հայկական նահանգների սահմաններում եւ ամբողջ Փոքր Ասիայում մասամբ կոտորվեց, մասամբ էլ բռնի տեղահանվեց եւ քշվեց Միջագետքի անապատները՝ թողնված բախտի քմահաճույքին, որտեղ նա այսօր էլ տոչորվում է ֆիզիկական զրկանքներից եւ բարոյական տառապանքներից:

Ռուսական գործերը կկարողանային, անկասկած, նվազեցնել ժողովրդի

աղետները, բայց, ցավոք սրտի, զենքի հաջողությանը զուգընթաց փոխվում էր իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ: Դանդաղ առաջխաղացումով եւ արագ նահանջներով⁷ նրանք սոսկ ծայրահեղության հասցրին երկրի ավերածությունը: Իսկ երբ, վերջապես, պետք եղավ առանց մեծ ջանքերի գրավել Հայաստանի նշանակալի մասը, ապա ռուսական իշխանությունները հայերի մնացորդների նկատմամբ սկսեցին այնպիսի քաղաքականություն վարել, որը ոչ միայն չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի դարավոր բաղձանքներին, այլև ոչնչով չէր տարբերվում թուրքական վարչակարգից եւ թուրքական իրավաբանությունից: Հայ գյուղացիությունը ապշած էր մնացել «քրիստոնեական մեծ ցարի» մարմինների գործողություններից, որի համար դարեր շարունակ աղոթել էր⁸: Բայց չէ՞ որ դժվար չէր հասկանալ, որ մի երկիր, որը ենթարկվել է պատերազմի սարսափներին ավելի մեծ չափով, քան Սերբիան ու Բելգիան, արժանի էր այլ բախտի, այլ վերաբերմունքի:

Ռուսաստանը ուշքի եկավ, վերջապես, բայց, ավա՜ղ, ուշ՝ ուշքի եկավ սոսկ իր մեծ տերության կյանքի երեկոյան ժամին: Հայերը լսեցին երկար սպասված ձայնը, որը պետք է հնչեր թուրքիայի սահմանի վրա թնդանոթների որոտմունքի հետ միաժամանակ:

Խորհրդային իշխանության դեկրետը հայերի ինքնորոշման մասին⁹ կարող էր հայերի մոտ միայն թեթևացման հառաչանք առաջ բերել, քանզի նրանց կարծիքով այն բացառապես բարոյական կարգի ակտ է, զրկված ամեն մի քաղաքական նշանակությունից: Հայերի ճակատագրի դեկրետային որոշման սահմանման առթիվ նրանց սրտերում խանդավառության ոչ մի զգացում չէր էլ կարելի սպասել, քանզի հայերը ավելի լավ գիտեին, քան դեկրետների հեղինակները, որ ներկա իրադրության մեջ քաղաքական հարցերը լուծվում են ոչ թե բարի, բայց անգոր կամեցողությամբ, այլ միայն մարտադաշտում երկաթյա ձեռքի ճնշմամբ: Հրատարակել դեկրետ եւ միեւնույն ժամանակ ետ կանչել զորքերը ռազմաճակատից, նշանակում է մի ձեռքով տալ, մյուսով՝ խլել ետ: Դեկրետը - դա վերջին եւ խղճուկ ողորմությունն է աղքատին, որպեսզի օձիքն ազատես նրանից:

Եւ ահա միայնակ, առանց որեւէ տեղից օգնության, իր մեծ հովանավորից ստացած թղթի պատահիկը ձեռքներին, հայերը ծանր մտածմունքի մեջ կանգնած են թշնամու իրենց գլխին ահեղաբար բարձրացված սրի տակ: Իսկ ո՞ր ուղղել քայլերը իրենց շրջապատող անհույս խավարում:

Չուր անցան դարավոր ճիգերը, հզոր հարեւանի վրա դրված հույսերը: Հայկական հարցը վերստին վերադառնում է նախասկզբնական վիճակին, հայերը վերստին կոտրած տաշտակի առջեւ են: Փաղիշահի կայսրությունը, որը դեռեւս երկի դողում էր ահեղ ցարի առջեւ, իր նեխած դիակի մեջ ներշնչելով փոխառած ոգի, ծաղր ու ծանակի է ենթարկում նոր Ռուսաստանը եւ նրա ազատագրական պոռթկումները:

Այն ժամանակ, երբ համաշխարհային դեմոկրատիան պետական գործիչների ճառերում եւ սոցիալիստական կազմակերպությունների բանաձեւերում

պահանջում է թուրքիայի հրաժարումը Հայաստանից¹⁰, թուրքիան ոչ միայն մտադիր չէ հրաժարվել իր ձեռքից զենքի ուժով խլված Հայաստանից, այլև դեռ հավակնում է մարզերի բռնակցման, որոնք վաղուց են նրանից պոկվել՝ Կարսի, Արդահանի, Բաթումի: Մի պետություն, որը հազիվ է շնչում փուլզման շենին եւ կանգուն է մնում միայն շնորհիվ տերությունների մրցակցության, այլև անշունչ մարմինը հանկարծ խղճուկ օբյեկտից դառնում է զավթողական քաղաքականության հավակնող սուբյեկտ:

Թուրքիայի նոր կեցվածքը չի կարող արդարացվել նրա ֆիզիկական ուժով, քանզի այն ջախջախված է բոլոր ռազմաճակատներում, ոչ էլ թուրքական մշակույթի առավելությունների մասին կշռադատումներով, որը ամբողջ աշխարհին է հայտնի: Նրան թելավորում են բացառապես հաղթական զինակցի գեները, Գերմանիայի վրա դրված հաշվարկները: Դա երեւում է այն փաստարկումից, որով փորձում են հիմնավորել հիշյալ օկրուզների գաղութները, փաստարկումից, որն ուսանելի է տվյալ պահի համար եւ, առանձնապես, ռուսական գործիչների համար:

Մեզ ասում են, որ «Կոստանդնուպոլսից եւ այլ մարզերից Բեռլին են քափանցել տեղական մահմեդական ազգաբնակչության օգնության համար աղերսալի խնդրանքները՝ ընդդեմ ներկա գործողությունների, որին նա ենթարկվել է ռուսական կամ իրենց այդպիսին ներկայացնող զինվորական մասերի կողմից: Այդ բնակչությունը հաստատակամորեն խնդրել է թուրքական եւ Բեռլինի կառավարություններից, որպեսզի նրան հնարավորություն ընձեռվի նորից միանալու թուրքիային»¹¹: Եւ ահա, ի կատարումն բնակչության կամքի, անհրաժեշտ է համարվում, որպեսզի «հիշյալ օկրուզները մաքրվեն ռուսական զորքերից եւ բնակչությանը հնարավորություն ընձեռվի, համաձայն ռուսական կառավարության կողմից հայտարարված ինքնորոշման սկզբունքի, անձամբ արտահայտվել իր ապագա ճակատագրի կապակցությամբ», ընդորոմ համաձայնությամբ հարեւան պետությունների (*), «մանավանդ թուրքիայի հետ»¹²:

Դիմումը ինքնորոշման իրավունքին խրատական է, կրկնում ենք, իբրեւ վառ օրինակ այն բանի, թե ինչպիսի չարիք կարելի է գործել ամենազգնիվ սկզբունքներից:

Բանը, իհարկե, նրանում չէ, որ հիշյալ օկրուզների մահմեդականների զանգատները ավելի շուտ հորինված են Կոստանդնուպոլսում, քանզի ո՞ւմ հայտնի չէ, որ ռուսական իշխանությանը ամեն ինչում կարելի է կասկածել, միայն թե ոչ մահմեդականների նկատմամբ վատ վերաբերմունքի մեջ, ոչ միայն ռուսապատակ, այլև թուրքապատակ: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուս զենեղալների վերջերս հղած կոչերը գրավված մարզերից հեռացող թուրքերին, անմեղ հայերի ցուցադրական գնդակահարությունները ի հաճուկս թուրքերի ինքնըստիներյան բավարար են այն բանի համար, որպեսզի այդ առումով համոզվեն անգամ Կոստանդնուպոլսում եւ Բեռլինում:

Մենք մի կողմ ենք թողնում նաեւ այն հարցը, որ խլվող օկրուզներում թուրքերը ամենեւին էլ չեն կազմում քանակապես այնպիսի ուժեղ տարր, որպես-

զին ինքնորոշման արդյունքները հօգուտ Թուրքիայի համարվի նախապես լուծված, ինչպես որ ենթադրում են թուրքական դիվանագետները: Ըստ 1897թ. ընդհանուր մարդահամարի՝ միակ հուսալի վիճակագրության, Կարսի օկրուգում բնակչությունը կազմում է 134.142 մարդ, որոնցից 20.376 ռուսներ, 14.805 հույներ, 46.715 հայեր, 46.870 մահմեդականներ (մեծ մասամբ քրդեր)¹³. Նշանակում է, մահմեդականները կազմում են սոսկ բնակչության մեկ երրորդը: Բաթումի մարզում բնակչության գլխավոր խավը՝ հարյուր հազար աջարացիներ են, նրանք, ճիշտ է, կրոնով մահմեդականներ են, բայց լեզվով ու ծագմամբ՝ վրացիներ: Հագիվ թե հիմք կա նրանց վզին թուրքական կողմնորոշում փաթաթելու:

Բայց այդ ամենը կարելի է: Մենք սկզբունքորեն պատրաստ ենք ողջունելու ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը նույնիսկ այդ մարզերում, կիրառում, իհարկե, ոչ «Թուրքիայի հետ համաձայնեցված», այլ առանց որեւէ արտաքին ճնշման: Բայց ինչո՞ւ նրանք, ովքեր մոտենում են Բաթումի ջրերին եւ Կարսի ամրություններին ինքնորոշման սկզբունքով, մոռանում են այդ ազնիվ զենքը Վանի, Էրզրումի արյունոտված պատերի վերաբերմամբ, Հայաստանի այն մարզերի վերաբերմամբ, որոնք թուրքերը դիվանագիտական լեզվով անվանում են «արեւելաանատոլիական» եւ որոնց մաքրումը պահանջվում է ռուսական իշխանություններից:

Թվում է, դա պարապ հարց չէ: Եթե Բաթումի մահմեդականների աղերսանքները միայն հիմա են թափանցում Բեռլին, ապա թուրքական իրավագրությունից հայերի ողբն ու հեծեծանքը հնչել էւ հնչում են ոչ միայն Բեռլինում, այլ ամբողջ աշխարհով մեկ: Եթե խոսքը, հիրավի, սկզբունքների մասին է գնում, ապա ինչպե՞ս Բեռլինն այնքան զգայուն դուրս եկավ մի բուռ մահմեդականների թուրքական զանգատների նկատմամբ, որոնք Ռուսաստանում առավել բարեկեցիկ են, քան նրանց ազգակիցները Թուրքիայում, եւ միեւնույն ժամանակ խուլ է մնում դարավոր դատով մի ամբողջ ժողովրդի հոգեվարքի նկատմամբ, դատ, որի արդարացիությունը շատ ուրիշ երկրների թվում ճանաչվել է եւ Գերմանիայի կողմից:

Գերմանական կանցլեր կոմս Գերթլինգը¹⁴ փետրվարի 25-ին ռայխստագում արտասանած ճառում պնդում էր, որ Գերմանիան ընդունում է Համաձայնության տերությունների կողմից վեհացված սկզբունքը, որ «բոլոր հստակ արտահայտված ազգային հավակնությունները պետք է ստանան հնարավորին չափ լիակատար բավարարում, առանց ստեղծելու թշնամության նոր տարրեր»:

Այդ հայտարարությունը չի համապատասխանում գերմանական քաղաքականությանը կովկասյան ռազմաճակատում: Թվում է, որ հայ ժողովրդի հավակնությունները արտահայտված են առավել քան հստակ, արտահայտված են ոչ այսօր եւ ոչ երեկ: Դարեր շարունակ հայերը կոչ են անում քաղաքակիրթ աշխարհին, դարեր շարունակ գոչում են Թուրքիայում իրենց կեցության բանտային պայմանների մասին: Բոլոր ժողովուրդները, ովքեր մինչեւ թուրքերի

տիրակալությունը ապրել էին այլ եւ սեփական մշակույթի առավել իրավական իրադրության մեջ, վաղուց դուրս են պրծել թուրքական դժոխքից: Սոսկ հայ ժողովուրդը, չնայած այն բանին, որ նա բոլորից վաղ տրտմջյուն բարձրացրեց, շարունակում է մինչեւ հիմա հալումաշ լինել անտանելի ճնշման ծանրության տակ:

Ոչ մի պատմական հիմնահարց այնքան ողբերգական ճակատագիր չի ունեցել, որքան Հայկական հարցը: Տերությունները, պատելով Թուրքիային, ինչպես ազգավների երանք քայքայվող դիակի շուրջը, ծարավի զավթումների, յուրովի էին հաշվի նստում հայկական վշտի հետ: Նրանք բոլորը՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, եւ յուրաքանչյուրը իր հերթին, հայտնվում էին հայկական երկնակամարում ինչ-որ չար ոգու տխուր ստվերի պես, որը խոստումներով հրապուրում էր հայերին համարձակ հույսերի բարձունքները նրա համար, որպեսզի հետո նրանց այնտեղից գահավիժեցնի հուսահատության ու կործանման հորձանուտը: Այդ տերություններից յուրաքանչյուրը պաշտպան էր կանգնում հայերին, երբեմն նաեւ անկեղծորեն, բայց արդյունքում յուրաքանչյուրը ականա արցունքների հերթական բաժինն էր քանում նրանց աչքերից, բաց էր թողնում արյան հերթական շիթը...

Ֆրանսիան, նոր ժամանակների ազատության մայրը, իր հզորության դարաշրջանում իրեն այնպես էր պահում Թուրքիայում, որ հայերը երբեմն ստիպված էին պաշտպանվել նրանից: 1878թ. Հայաստանը կազատագրվեց, եթե չլինեիր Անգլիայի հոգատարությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջականության մասին: 1894թ. իր քաղաքականությամբ հայկական գործը կործանեց ռուսը՝ իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին¹⁵:

Վերջապես, այժմ, երբ համաշխարհային գոտեմարտի հողմի մեջ ծնունդ են առել ճնշված ժողովուրդների ճակատագրի կառուցման նոր սկզբունքներ, ինքնորոշման սկզբունքը, որը հնարավորություն կընձեռեր հայերին դուրս գալ իր գոյության լաբիրինթոսից անկաշկանդ ձեռքերով դասավորելու սեփական ճակատագիրը, այդ ժամանակ այդ լաբիրինթոսի մուտքի մոտ մենք գտնում ենք Գերմանիային:

Մի՞թե Հայկական հարցին բախտ է վիճակվել վերստին լուվել, մնալ հերթական թրի վրա, այս անգամ՝ Գերմանիայի թրի: Իսկ ո՞ր է արդարությունը, որի մասին գերմանական կանցլերը ասում էր որպես համաշխարհային կարգի պատշաճ հիմքի: Ինչո՞ւ են հայերին մերժում ինքնորոշման իրավունքը, որը ճանաչվում է, համենայն դեպս խոսքով, նույն կանցլերի կողմից իրեւ ազգամիջյան հարաբերությունների նոր կարգավորիչ:

Հայերի ինքնորոշումը, որքանով որ այն վերաբերում է Թուրքիայի հետ համակեցության անհնարինությանը, վաղուց է կատարվել: Դրա վկան են արյունաշաղ Հայաստանը՝ կանանց ու երեխաների համատարած դիակներով, կենդանի մնացածների փախստականական շարանը, Միջագետքի ավազուտներում կործանվողների հառաչանքները եւ նահատակվածների ուրվականները, որոնք աղաղակում են առ երկինք, դիմում մարդկության խղճին: Եւ այդպես,

հանուն ինչի՞ է Գերմանիան սպառնում նորից քշել հայերին լաբիրինթոս, մի նոր մեխ զամելու նրանց դագաղին:

Գերմանիայի առջև համաեվրոպական դիվանագիտական սեղանի վրա դրված է հայկական ազատության վաղեմությունից խունացած խարտիան: Այդ խարտիայի տակ կա նաև Գերմանիայի ստորագրությունը: Խարտիան իր մեջ այլ բան չի պարունակում, քան առնվազն արթուն խղճի պատվիրաններ: Հանուն այդ պատվիրանների Գերմանիան, մեծ մշակույթի ստեղծողը, պետք է սանձահարի կապը կտրած իր դաշնակցին, պետք է պաշտպան կանգնի արդարությանը: Կռվում թուրքիայի կորցրած հայկական նահանգները՝ հարյուր հազարավոր զոհերի գնով, նրան վերադարձնելու պահանջը եւ նոր հողեր բռնի պոկելու ծարավը, որպեսզի ընդլայնի կամայականության ու իրավազրկության տարածքը, իբրև մարտահրավեր եւ անարգ ծաղր ամեն կողմից թափվող հայկական արցունքներին, պետք է մերժվեն:

Պատմության իսկությունը, որը պետք է երբեւ վրա հասնի, չի կարողանա ներել գերմանական կայսրությանը, որ նա տարավ թուրքական հրոսակները անպաշտպան երկրի վրա, որը դեռևս ծխում է նահատակների արյամբ:

Գերմանիայի բոլոր հաղթանակների վիճակը՝ անարգանք է, եթե նա կանգնի մի փոքր ժողովրդից վրիժառու լինելու ուղու վրա այն բանի համար, որ իր գոյության համար մղած պայքարում նա հայտնվեց նրա հակառակորդների ճամբարում: Համաշխարհային չափանիշի վիթխարի նվաճումների համար կռաւիցիների մրցակցության մեջ պատասխանատվության եւ հաշվեհարդարի կանչելու մի փոքր ժողովրդի՝ նշանակում է կատարել մեծագույն հանցագործություն: Եւ եթե պատասխանելու համար բան չկան: Պատերազմի հորձանուտի մեջ ներքաշված բոլոր ժողովուրդներից միմիայն հայ ժողովուրդն է մարտնչում հանուն այն բանի, ինչը որ մարդու տարրական իրավունքն է՝ բառիս տառացի իմաստով հանուն ֆիզիկական գոյության: Եւ մարտնչում է նա, ունենալով դրա համար բոլոր հիմքերը: Թուրքիայի իշխանության տակ գտնված ժողովուրդներից եւ ոչ մեկը չի ծախսել այնքան ուժ, որքան հայերը, չի տվել այնքան զոհեր, որքան հայերը՝ ձգտելով ստեղծել փոքրիշատե տանելի modus vivendi¹⁶, գտնելու Թուրքիայի հետ խաղաղ համակեցության ընդունելի հիմք:

Բոլոր միջոցները սպառված են: Եւ արմատական քարեփոխումներով ամբողջ պետական մեխանիզմը առողջացնելու ուղին, եւ հայկական վիլայեթների մասնակի վերափոխումը՝ ամեն ինչ անհաջող դուրս եկավ:

Անում է միայն հեռանալ թուրքական լճափոսից ինքնորոշման ցանկացած ձևով:

Ենչտ հասկացված Հայկական հարցը ոչ ոքի եւ ոչնչով խոչընդոտ չէ: Հայերի իսկ տված հարցադրումով, այն զուգակցվում է մրցակցող տերություններից ցանկացածի շահերի հետ, որքանով որ այդ շահերը ամենից առաջ պահանջում են Հայաստանում ներածել իրավական կարգ՝ ամեն մի հասարակական կյանքի հիմքը:

Այս կամ այն կողմ շեղումով քաղաքական վերնաշենքը հերթական հարց չէ, որ կարող է տազնապեցնել հայերին: Նրանք իրենց հայացքը հանել էին Ռուսաստանի վրա, ոչ թե հանդեպ հյուսիսի իրենց ճակատագրական հակման կամ հոգիների միտիկական ազգակցության պատճառով: Ռուսական լույսը եղել է եւ մնում է միակ կանթեղը, որը միայնակ կայծկլտում է հայերին շրջապատող մահնեղական գիշերվա մեջ: Եթե վրա հասնի մի երջանիկ օր, երբ մի նոր լույս բացվի եվրոպական մշակույթի հաղթական երթով հարավից, Սիրիայի եւ Միջագետքի կողմից, ի դեմս արեւմտյան պետությունների, ապա Հայաստանը, բնական է, կդադարի շուրջբոլորը նայել օգնության աղերսանքով, այլ իր ամբողջ եռանդը կկենտրոնացնի իր վրա, իր վերքերի բուժման վրա, իր ավերակների վերականգնման վրա:

Աղքատ ու խավար Հայաստանի համար մեծ պերճանք կլիներ վիճաբանությունը եվրոպական մշակույթների համեմատական առավելությունների մասին: Նրա համար, որ թփրտում է ջղածությունների մեջ, միանման փրկարար է ցանկացած մշակութային խնամք, որը կապահովի հաստատուն կարգ ու կանոն՝ ռուսական կլիմի, անգլիական, ֆրանսիական թե գերմանական:

Պատմականորեն դասավորված եւ դրա համար էլ շատ ճիշտ ռուսական կողմնորոշումը չհանգեցրեց Հայկական հարցի լուծմանը: Գերմանական հաղթանակները ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել Հայաստանից եւ սպառնում է շուտ տալ ավանդական հեռանկարները ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Անդրկովկասի ճակատագրի նկատմամբ:

Հայերի համար օրվա տագնապն է՝ ի՞նչ է խոստանում Հայաստանի վրա շուրջող նոր թուրքը:

Գերմանիան, ինչպես եւ Թուրքիայով շահագրգռված մյուս եվրոպական տերությունները, դիտում էին Հայաստանը եւ Հայկական հարցը ինչպես մի ավելորդ կռաքար ռուսական կշեռքի թաթի վրա: Այստեղից էլ բխում էին անտարբերությունը եւ հակագործությունը հայկական բարենորոգումների գործի նկատմամբ, թեկուզ եւ կրավորական, որը առանձնապես դրսևտրվեց վերջերս 1914թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի կապակցությամբ:

Եվրոպացիների կասկածը հայերի անշեղ ռուսասիրական միտումների մասին՝ լիակատար հիմք ունի: Իբրև քաղաքական երեսույթ, հայերի հակումը հանդեպ Ռուսաստանի՝ փաստ է, որը կասկածի ենթակա չէ: Բայց այստեղից ամենեւին էլ չի հետևում, որ այդ հակումը կարող է դրվել Հայաստանի զարգացման հիմքում կամ որ այն կարող է ճանաչվել իբրև գործոն, որը կանխորոշում է Հայաստանի մշտական պտույտը ռուսական ազդեցության ուղեծրում: Հայաստանի զարգացման ուղիները ամենից ավելի քիչ կախված են հայերի կամքից, որքան էլ որ ուժեղ կաշկանդված լինի այն: Յուրաքանչյուր երկիր իր հետագա զարգացման թելերը ամենից առաջ իր մեջ է պարունակում իր ի բնե տրված կառուցվածքի մեջ, աշխարհագրական միջավայրի օբյեկտիվ պայմաններում:

Հայաստանն իր բնական կառուցվածքով շրջված է դեպի հարավ, լեռնագ-

րական առումով՝ դեպի հարավ թեքված լեռնային տանիք է, ուր կոհակում են նրա ջրերը՝ երկրի կենսատու նյարդերը: Որ հայկական լեռնաշխարհը հակվում է դեպի հարավ, դեպի Միջերկրական ծով՝ փաստ է, ապացուցված պատմության կողմից, որը կերտեց հայկական Կիլիկիան¹⁷:

Ինչպես էլ որ դասավորվի Հայաստանի ճակատագիրը, անկասկած է, որ վերջին հաշվով նա կդառնա այն պետական ազդեցության ստացվածքը, որը նրան կընդգրկի հարավից: Ռուս հայրենասերը, կամենալով պահպանել Հայաստանը ռուսական պետականության ուղորտում, լիովին իրավացիորեն պետք է պայքարի հանուն նրա մեկուսացման Միջերկրական ծովի ափերից, հայրենական ազդեցությունը այդքան հեռու տարածելու անհնարիմության պայմաններում, առանց Ալեքսանդրեոսի¹⁸ մոտ մրցակիցների հետ բախվելու վտանգի:

Կյանքի եւ զարգացման կանոնավոր պայմանների մեջ դրված ազատ Հայաստանը կհակվի իր քաղաքական եւ այլ ձգտումներով դեպի այն կողմ, ուր կտանի նրան երկրի տնտեսական ձգտումը՝ երկրի ֆիզիկական, հայերի կամքից կախում չունեցող, իջվածքով դեպի հարավ: Բաղդադի ճանապարհի¹⁹ ճյուղավորումով դեպի Հայկական բարձրավանդակի կողմը, երկրի ճակատագիրը բոլոր առումներով ու դրսեւորումներով կկարգավորվի այդ ուղու հետ կապված ու նրանից անմիջականորեն կախված ուղի, որը պարտավոր է դառնալ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի տնտեսական կյանքի գլխավոր զարկերակը:

Թե ում բաժին կընկնի Թուրքիայի անծայրածիր հարավը Միջերկրական ծովից մինչեւ Պարսից ծոց՝ դրա պատասխանը կտա հավակնորդների նմանը չունեցող մրցակցության ելքը: Իսկ առայժմ Գերմանիան է հիմնավորվում թուրքական տիրույթներում, Բոսֆորից մինչեւ Անդրկովկաս, տանտիրոջ լիակատար իրավունքով: Նման շահավետ դրության մեջ դեռ չի գտնվել ոչ մի տերություն նրանց թվից, որոնք ընդունում էին օսմանների պետական ապարատի արձատական վերափոխման անհրաժեշտությունը: Ի՞նչ ծրագրեր է թաքցնում իր մեջ գերմանական քաղաքականությունը իր այդքան հարուստ ավարի վերաբերմամբ: Դրանից է կախված Հայաստանի ճակատագիրը:

Օղեսայի գրավմամբ²⁰ եւ Ռոստովի ուղղությամբ հետագա առաջխաղացման փորձերի առումով, Բաթումի օտարման պահանջը նոր լույսի տակ է ներկայանում, որը վկայում է դրա եւ ավելի շատ գերմանական, քան թուրքական ծագման մասին: Գերմանիան առայժմ ջանում է ավարտել Ռուսաստանի մեկուսացումը ծովերից, տվյալ դեպքում, Սեւ ծովից: Գերմանիայի լայնորեն մտածված նվաճողական մտադրությունները չեն կարող կանգ առնել ստեղծելու իր տեսակի մեջ երկրորդ Բաղդադի երկաթուղի, բացել նրան զուգահեռ հաղորդակցության ուղի Բեռլինից Օղեսա, Բաթում, Բաքու եւ ավելի հեռու... Հնդկաստանի նկատմամբ սպառնալիքով: Այդ ծրագիրը առավել եւս հավանական է նրանով, որ նոր գիծը կարող կլինի փոխարինել Բաղդադի գիծը այն դեպքում, եթե Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի հաստատվելով Թուրքիայի սիրիա-միջագետքյան հարավում փլուզվեն Բաղդադի երկաթուղու գերմանական հաշվարկները:

Շրջահայաց Գերմանիան, անկասկած ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ Հայաստանի հետ նրա ձեռքն ընկնող, նրա տնօրինության տակ անցնող բոլոր հողերի կազմակերպման պատրաստի նախագիծ:

Թե ո՞րն է այդ նախագծի էությունը, գերմանական դիվանագիտությունը առայժմ չի հաղորդում: Նրա էության մասին որոշ պատկերացում կարելի է կազմել ըստ գրքույկի, որը լույս է տեսել Ցյուրիխում 1916թ. գերմանական պրոպագանդի, այսպես կոչված «Orient Publishing Company»-ի հրատարակությունների մատենաշարով:

Գրքույկը վերնագրված է «Վրաստանը եւ պատերազմը» (Georgia and War, by*²¹). Հեղինակը հանդես է գալիս իբրեւ վրացի, եթե միայն նա կեղծ դեմ չէ, ապա, հավանաբար, պատկանում է նրանց թվին, ովքեր դեռեւս չեն հասունացել մինչեւ բարիդրացիական հարաբերությունների հիմքերի ըմբռնման ու հարգանքի եւ քաղաքական մտքի հայտնի ազնվության:

Այդ երկասիրության մեջ կանխագործված է Կարսի բռնի անջատումը, մի պարագա, որը մատնանշում է գերմանական սադրանքը, իբրեւ աղբյուր: Դրա հետեւանքով գրքույկը ձեռք է բերում որոշ քաղաքական նշանակություն, որն արժանի է ուշադրության հենց հիմա, երբ քարտի վրա է դրված Կովկասի ճակատագիրը:

Հեղինակի դատողությունների ելակետ է ծառայում Վրաստանի դրությունը ռուսական տիրապետության տակ: Վրաց ժողովուրդը խաբված է եւ ճգնված ռուսական կառավարության կողմից: 1783թ. պայմանագիրը²² վրացիների հիշողության մեջ է: Իրադարձությունները, որոնք հանգեցրին Վրաստանի ազատագրությանը մահնեղական լծից, որքանով որ նրանում մեղավոր են վրացիներն իրենք, հեղինակը պատրաստ է մոռացության տալ՝ իր նախնիների քաղաքական սխալի գիտակցումով: Վրաց ժողովուրդը մոռացել է հինը, եւ այն ոչ մի դեպքում չի կարող խոչընդոտ դառնալ պարսիկների եւ թուրքերի հետ բարեկամության կնքման՝ հանուն ընդհանուր բարիքի ձեռքբերման: Հեղինակը ուզում է վստահ լինել նրանում, որ իր պարսիկ ու թուրք բարեկամները կհասկանան իրեն, քանզի ինքը պատրաստվում է նրանց հետ խոսել անկեղծորեն, ըստ հին վրացական ասացվածքի. «Մարդ ճշմարտությունը բարեկամների դեմքին է ասում, թշնամիների՝ ետեւից»: Այսպիսի արիությանը հեղինակը ձեռնանուխ է լինում իր քաղաքական հավատամքի շարադրանքին:

Համաշխարհային պատերազմը քաղաքական ազատագրություն է խոստանում բոլոր փոքր ժողովուրդներին: Մասնավորապես, ռուս-թուրքական պատերազմը հարմար պահ է Վրաստանի համար՝ թոթափելու ռուսական իշխանությունը եւ իրեն վերադարձնելու հարյուր տարի առաջ կորցրած անկախությունը: Վրացիները հասկանում են պահի ամբողջ կարեւորությունը եւ ձեռք են մեկնում Թուրքիային ու նրա հզոր դաշնակիցներին Գերմանիային եւ Ավստրո-Հունգարիային, որպեսզի տապալվի Ռուսաստանը, այդ սոսկալի ուժը, որը ստրկության մեջ է պահում ոչ միայն նվաճված ժողովուրդներին, այլեւ բուն ռուսներին: Հեղինակը հավատում է, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները կհա-

մախմբվեն վտարելու համար ռուսներին:

Սակայն, նրա համար, որպեսզի թուրքերը չկրկնեն ռուսների սխալները եւ, ետ նվաճելով Կովկասը, չընդգրկեն այն օսմանյան նահանգների թվի մեջ, անհրաժեշտ է նախօրոք պայմանավորվել կովկասյան հողերի ապագա կարգավիճակի մասին:

Հասկանալի է, չի կարելի մերժել ինչ-որ բան վերցնելու թուրքիայի ցանկությունը, եւ հեղինակը նրան թույլ է տալիս հարակից հողերի մասնակի բռնակցում ի հատուցումն նրա մղած պատերազմի: Բայց կովկասյան տարածաշրջանի մնացյալ եւ մեծ մասը պետք է կազմի ազատ դաշնություն՝ կովկասյան հիմնախնդրի միակ հնարավոր լուծումը:

Դաշնության մեջ մտնող ժողովուրդները հանգեցվում են չորս խմբի՝ վրացիներ, լեռնցիներ, թաթարներ եւ հայեր: Հեղինակը կանգ է առնում այդ խմբերից յուրաքանչյուրի բնութագրության վրա, ընդդրում փայլում է այնպիսի անխորախորհուրդ սանձարձակությամբ, որը յուրահատուկ է միայն անպատասխանատու անանուն հեղինակներին:

Ուրվագծելով, այնուհետեւ, Կովկասի քաղաքական դրությունը, հեղինակը համոզվածություն է հայտնում, որ թուրքերի համար շատ հեշտ է Կովկասը ետ նվաճելը, քանի որ գլխավոր ժողովուրդները՝ վրացիները եւ թաթարները, կանցնեն նրանց կողմը: Ռուսական տիրակալությունը չի կարող դիմանալ, եթե այդ ժողովուրդները ապստամբություն բարձրացնեն: Թուրքիան, քաղելով պատրաստի պտուղները, պետք չէ, որ հրապուրվի ռուսական վարչության օրինակով: Թուրքիայի տիրապետության կայունությունը կարող է համարվել ապահովված սոսկ քաղաքական դաշնության հիմքի վրա Կովկասի ինքնավարության պայմանով:

Հեղինակը ջանք է թափում ուրվագծելու Կովկասյան երկրամասի ապագա կարգի պատկերը: Պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում.

1. Կարսի մարզի եւ Երեւանի նահանգի մասերն անցնում են Թուրքիային, իբրեւ թուրքերով բնակեցված հողեր:
2. Անդրկովկասը ստանում է պետական ինքնավարություն, Շվեյցարիայի նման, ընդդրում նրա անձեռնմխելիությունը երաշխավորվում է տերությունների կողմից մշտնջենապես:
3. Վրաստանը հարություն է առնում, իբրեւ պետություն, իր պատմական սահմաններում Արխագիայից մինչեւ Տրապիզոն, իսկ արեւելքից՝ Չաքաթայի օկրուգը ներառյալ: Վրաստանում մնալ ցանկացող հայերը, իբրեւ քաղաքացիներ, կապահովվեն եկեղեցու, լեզվի եւ մշակույթի վերաբերյալ իրենց իրավունքներում:
4. Թաթարներին եւ հայերին իրավունք է տրվում կազմակերպելու խառն կանտոններ՝ հարեւաններից կամ եվրոպացիներից միջնորդների աջակցությամբ:
5. Լեռնականները նույնպես ստանում են ինքնավար կարգ՝ կենտրոն ունենալով Դաղստանը:

Կովկասյան Երկրամասի քաղաքական վերածնության պատկերը հեղինակը հոգատարաբար պատկերազարդել է գրքին կցված հատուկ քարտեզում:

Նման նախագծով գրքույկի երեւան գալը համաշխարհային պատերազմի ամենանառուն շրջանում խիստ հատկանշական է, եւ հատկանշական է ոչ վրաց ժողովրդի մտայնության առումով: Ինչ էլ որ մտածեն վրացիներն իրենց ապագայի մասին, նրանք շատ հեռու են՝ Թուրքիայի ձեռքից ազատություն ստանալու մտքից: Միզուցե գրքույկում ինչ որ չափով արտացոլվել է վրացական հասարակության որոշ խավերի տրամադրությունը, համենայն դեպս, աննշան խավերի, ովքեր ծվարում են վատ համբավի թերթերի ընդհատակում, եւ ոչ թե համարձակ քաղաքական գործունեության բաց թատերաբեմում, որտեղ գործում են Վրաստանի լավագույն զավակները, ովքեր տքնում են երկրի պատվի համար, թուրքական հրոսակների ներխուժումից նրա պաշտպանության համար:

Նախագիծը ցուցանշական է ուրիշ առումով: Այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, երբ դիտվի իբրեւ գերմանական ներշնչման արդյունք: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ այստեղ մենք գործ ունենք գերմանական ծրագրերի հետ: Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական իշխանությունները ամբողջ աշխարհով մեկ լայն քարոզչություն են վարում Համաձայնության տերությունների ճամբարում հնարավորին չափ ավելի շատ ընդդիմադիր ուժեր ուղիքի հանելու: Ջարմանալի կլինեն, եթե ամենահաս գերմանական ձեռքը չփորձեր իր դեհ բորբոքել կովկասյան ժողովուրդների մեջ, որտեղ այնքան դյուրավառ նյութ է կուտակվել: Հասկանալի է նաեւ, թե ինչու գերմանական միտքը արտահայտելու համար ընտրված են վրացու շուրթերը՝ իրական կամ երեւակայական, անշահախնդիր կամ վարձու: Վերջին տարիներիս վրացիների թաթարների հետ բարեկամություն անելու համբավը այնպես անլուելի էր ուռճացվում Կովկասի բարեկամների ու թշնամիների կողմից, որ գերմանացիները գերմանացի չէին լինի, եթե չօգտվեին եւ այդ հաղթաթղթից: Հենց նոր շարադրված նախագծին, անկասկած, հաղորդակից է գերմանական ոգին:

Բավական է Գերմանիայի վրա փոխադրել այն ամենը, ինչ ասվում է նախագծում Թուրքիայի մասին, որպես կովկասյան ժողովուրդների ազատարարի, այնժամ նախագիծը ձեռք կբերի կարելու քաղաքական փաստաթղթի ուժ, որը կստիպի մտորել:

Արդյո՞ք դա նախասկզբնական ուրվագիծ չէ, գերմանական Weltpolitike-ի²³ գաղտնարաններում հասունացող վիթխարի ծրագրի կոպիտ, դեռեւս չմշակված ուրվապատկերը: Միզուցե իսկապես Գերմանիային խորթ չէ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի սահմանին մի շարք մանր պետություններ ստեղծելու գաղափարը, նման այն բանին, ինչ ենթադրվում է անել Գերմանիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ ընկած սահմանային գոտում:

Պատերազմի պատճառների եւ նպատակների բարդ ցանցում միախառնված մի ամբողջ շարք վիճելի հիմնահարցեր կարելի կլինեն լուծել պատերազմի բուն ընթացքում, չսպասելով նրա վերջին: Այդպիսով կհաջողվեր աստիճանա-

ՅԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության հեռագիրը

4. Պոլսում դեսպանին

Բեռլին, 14 ապրիլ, 1918թ.

Սոսկվայից¹ ստացվել է հետևյալ ռադիոհաղորդագրությունը. «Ելնելով ստեղծված դժոխային ու անտանելի վիճակից՝ Յայոց Ազգային խորհուրդը², որպես հայ ժողովրդի կամքի դրսեւորման բարձրագույն մարմին, դիմում է Ձեզ:

Յայաստանը, որն արնաշաղախ հագիվ էր ազատվել դարավոր ճնշման վիճակից, դարձյալ նետվեց նոր տառապանքների գիրկը: Օգտվելով ռուսական բանակի նահանջից՝ թուրքական զորքերն անմիջապես ներխուժեցին անպաշտպան երկիրը, ընդ որում, նրանք բնաջնջեցին ոչ միայն թուրքահայերին, այլև բոլոր ռուսահայերին: Յակադրվելով խաղաղության պայմաններին, որոնցով ճանաչվում էր ամբողջ Կովկասի ինքնորոշման իրավունքը, թուրքական զորքը շարժվեց դեպի Կարս ու Արդահան՝ ամայացնելով երկիրը եւ ոչնչացնելով քրիստոնյա բնակչությանը³:

Յայերի հետագա ճակատագրի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, քանզի նրա պնդելով էր, որ ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից: Այժմս էլ Գերմանիայից է կախված թուրքական զորքերին հերթական անկարգություններից հետ պահելը, որոնց հիմքում ընկած են վրեժն ու կատաղությունը:

Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի քաղաքակիրթ պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ Բրեստի հաշտության պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որը հակառակ իր կամքի էր ներգրավվել այս համաշխարհային կռվի մեջ, ծառայի անթիվ տառապանքների աղբյուր: Այդ պատճառով Ազգային խորհուրդը հավատացած է, որ Դուք անհրաժեշտ եւ Ձեզ տրված հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք կառնեք թուրքական իշխանությունների վրա ազդելու, հայ ժողովրդին նոր սարսափներից պաշտպանելու համար:

Որպես Ազգային խորհրդի լիազոր՝

Նիկոլայ Ադոնց (Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր),

Ռովհաննես Ջավրիե⁴ երդվյալ հավատարմտար»⁵:

բար նեղացնել ընդհանուր արյունահեղության տարածքային սահմանները, սահմանափակել վիճելի հարցերի ոլորտը մասնակիորեն լուծելու ուղիով եւ դրանով իսկ դյուրացնել եւ արագացնել նրա վերացումը: Եթե տերությունների համադաշնությունը կողմ է արտահայտվում Պաղեստինի, Սիրիայի, Սիջազետքի, Յայաստանի ինքնավար կառուցվածքին, եւ Ռուսաստանը արդեն զիջել է Կովկասին ինքնորոշման իրավունք, ապա Գերմանիային, թվում է, հարկ էր վարվել նույն ոգով եւ տարածել ինքնավարության սկզբունքը ոչ միայն Կարսի ու Բաթումի այլեւ տերությունների կողմից վիճարկվող թուրքական ժայռամասի ամբողջ տարածքի վրա՝ Յայկական բարձրավանդակից մինչեւ Բոզդանուվյան տափաստանները: «Յարեւան պետությունների» տակ, որոնց համաձայնությունը պահանջվում է խլվող օկուպանտների ինքնորոշման ժամանակ, պե՞տք է արդյոք հասկանալ, պետություններից նրանց մերձավորները, որոնք դեռեւս պետք է առաջանան Գերմանիայի օրհնությանը:

Երկրների, որոնք բնակեցված են ոչ թուրքերով, այլ ծագումով ու պատմական պատգամներով նրանց խորթ ժողովուրդներով, հին մշակութային ավանդույթների կրողներով, ճակատագրի այդպիսի լուծումը կհամապատասխաներ որոշ ազգությունների ձգտումներին եւ մյուսների արթնացող ինքնագիտակցությանը եւ միաժամանակ կբավարարեր շահագրգիռ տերությունների հավակնություններին, նրանց քաղաքական կամ տնտեսական ազդեցության ոլորտի սահմանագծման, վատթարագույն դեպքում նաեւ Թուրքիայի, պայմանով: Աշխարհը կողջուներ պատերազմի նման արդյունքը, իբրեւ հարկ եղած հատուցում թափված արյան: Եւ ծովից ծով լայնածավալ երկրներ, հին մշակույթների կենտրոններ կվերածնվեին իրենց անցյալին արժանի կյանքի համար, եւ արեւմտյան քաղաքացիականության ճառագայթների տակ կաճեցնեին նոր պտուղներ:

Բայց արդյո՞ք այդպես են մտածում մրցակից տերությունները, թե՞ պետք է խոստովանել, որ, երբ նրանք ասում են միեւնույն բանը, ապա դա չի նշանակում միեւնույն բանը: Միզուցե խոսքը գնում է հին վեճի մասին, թե ո՞ւմ սուրը պետք է կախվի այդ երկրների վրա: Ամեն ինչ անորոշ է, ամեն ինչ ծածկված է մառախուղով: Այդ մառախուղի մեջ Յայաստանը տեսնում է միայն գերմանական Յանուսի²⁴ հստակ ուրվագծված կերպարը՝ մեկ դեմքը շշնջում է ճնշված ժողովուրդների ազատագրում, իսկ մյուսը՝ հանգիստ դիտում է թուրքական ջարդարարների իր իսկ ղեկավարած ներխուժումը որբերի ու փախստականների ճգնված ու ստորացված երկիրը: Յայ ժողովուրդը համրացել է անսպասելիություններից, ճակատագրի քմահաճույթներից: Ռուսաստանը, ուղեցույց աստղը, անհետացել է հորիզոնից, խաբելով բոլոր հույսերը, լքելով հայերին «խարույկի վրա, ինչպես խոտ կամ չոր թփուտ», իսկ Գերմանիան, արդյո՞ք սպառնում է նա «աստժոն տաճարները խորտակելով, բարձրացնել լուսնի խորհրդանշանը», ինչպես որ հուսահատության մեջ տրտմում է հայ բանաստեղծը XIII դարի խորքերից²⁵:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը՝ Խորհրդային հանրապետությունը, հանձնեց ամենաժողովրդավարական, տառացիորեն պրոլետարական, դարերով շահագործված, ֆիզիկապես ստրկացված ժողովրդին աշխարհում ամենաբռնապետական պետության՝ թուրքական բռնակալության նզովքին ու անարգանքին:

Յուզադրական եւ, ինչպես կարծում են, «գեղեցիկ» ժեստով ստորագրելով Բրեստի հաշտությունը, սոցիալիստական իշխանությունը հայ ժողովրդի համար ստեղծեց մղձավանջային դրամա, որն այժմ խաղացվում է թուրքական եւ ռուսական Հայաստանի լայն բեմահարթակում գործողություն գործողության ետեւից. դրամա, որի գլխավոր դերակատարներն են թուրքական զորքերը, թուրքական դիվանագետներն ու ազիտատորները եւ տեղական թաթարական հրոսակները:

Թե ինչ է կատարվում այժմ Անդրկովկասում թուրքերի ու թաթարների միաբան գրոհի ներքո, պարզ է բոլոր նրանց համար, ովքեր հետեւում են իրադարձություններին թեկուզ եւ ըստ թերթերի կցկտուր հաղորդումների:

Խորհրդային «Известия ЦИК» պաշտոնաթերթում (N97) Ազգությունների գործերի կոմիսար Ստալինը իր վրա համարձակություն է վերցնում «հայտարարել ի լուր ամենքի, որ մուսուլմաններն ընդունում են Բաքվում կազմակերպված խորհրդային իշխանությունը, որ մուսուլմանների եւ բուլշեիկների միջեւ ոչ մի պայքար չի եղել»¹:

Ընկեր Ստալինը, անվիճելիորեն, քնատ մոլորության մեջ է: Այդ մոլորությունը հասկանալի կլինե՞ր եւ, թերեւս, ներելի, եթե նա ծնված լիներ ոչ թե Կուրի ափին, այլ Վոլգայի կամ էլ ավելի հեռու: Իբրեւ Անդրկովկասի բնիկ նա պետք է, նա պարտավոր է իմանալ, թե ինչ արժեք կարող են ունենալ թաթարական զանգվածի համար ներկա քաղաքական խնդրումների պայմաններում սոցիալիստական եւ, մասնավորապես, բուլշեիկյան կարգախոսները: Եթե Ազգությունների գործերով կոմիսարի պաշտոնական ելույթների կարիքը կա, ապա նա պետք է քաջություն ունենա ճշմարտացիորեն հայտարարել, թե իրականում ուր են սեւեռված թաթարական հայացքները, ուր են մղվում թաթարական համակրանքները, նա պետք է խոստովանի, որ Բաքվի մահմեդականների համար, հիմա անգորական այծերի հասարակ կաթը ալեւի թանկ է, բուլշեիկների նրանց մատուցած բոլոր սոցիալիստական խորտիկներից...

Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդին հարկ է լիովին հստակ պատկերացում ունենալ Կովկասում գործերի դրության մասին, այնտեղ ներքուստ եւ արտաքուստ գործող ուժերի միտումների մասին: Կովկասում ռուսական պետական իշխանությունը կոչված է ծառայելու, իբրեւ կարգավորիչ, տարբեր ազգությունների խաչածեղ շահերի, լինել անաչառ դատավոր տեղական քաղաքա-

կան նշանակություն ունեցող բացահայտ ու խուլ դատավեճերում:

Ներկայումս, լավ է, թե վատ, բայց ռուսական պետական իշխանության կրողը Կովկասում բուլշեիկն է, որքանով որ այն տիրապետում է բուն Ռուսաստանում: Ոչ միայն նրա կովկասյան, այլեւ կենտրոնական մարմնին անհրաժեշտ է ամենից առաջ իմացություն եւ ունակություն գլուխ հանելու մարտնչող ուժերի ըմբռնողության համար ամենեւին էլ ոչ բարդ հնարքներից, եթե ցանկալի է մնալ պետական կոչման բարձրության վրա, թեկուզ եւ Կովկասի հանդեպ: Ժողովրդական կոմիսարները պետք է իրենց հաշիվ տան, թե կովկասյան ազգային ձիերի եռյակում կամ քառյակում ով է քեղածին² երկրի քաղաքական եւ հասարակական կյանքում, եւ ով կողածին³, որը մղվում է դեպի Ռուսաստանի թշնամական ճամբարը...

Ի միջի այլոց, իմ խոսքը կովկասյան գործերի մասին չէ, նույնիսկ ոչ ռուսական Հայաստանի:

Այժմ բարձրացել է թուրքական դիվանագետի ձեռքը, որպեսզի հասցնի վերջին եւ վերջնական հարվածը թուրքական Հայաստանին: Ճիշտ է, հիմա դժվար է սահման անցկացնել թուրքական եւ ռուսական Հայաստանի միջեւ. մեզանից շրջված ճակատագրի չար խաղով ռուսական Հայաստանը չէ, որ ընդարձակվում է թուրքականի հաշվին, նա չէ, որ դեպի իրեն, իր խաղաղ աշխատանքին է ձգում թուրքական մասը, որը ծարավի է անդորրի. այլ ընդհակառակը, նրանից են մաս առ մաս բռնի կերպով խլում, որպեսզի հարակցեն թուրքական Հայաստանի ավերակներին:

Թուրքական դիվանագետը⁴ Մոսկվայում, ինչպես հաղորդում են լրագրերը, երեկ⁵ արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինին⁶ հանձնել է ուսանելի հայտագիր, որը հռչակում է. «Հիմնվելով Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված լրացուցիչ հաշտության պայմանագրի հողվածի վրա, ռուսահպատակ որոշ մուսուլմաններ դիմել են Մոսկվայում օսմանյան կայսերական միսիային Թուրքիա տարագրվելու իրենց իրավունքը իրագործելու նպատակով»⁷:

Թուրքական դեսպանորդի հայտարարությունն այնուհետեւ ամրապնդվում է «հույսով, որ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը, ի կատարումն վերոհիշյալ պայմանագրի որոշման, կբարեհաճի իր կողմից ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր այն իմաստով, որպեսզի վերոհիշյալ մուսուլմանները ապահովվեն արտոնություններով նրանց ունեցվածքի վերացման պահին, եւ որպեսզի նրանց իրավունքները պահպանվեն»:

Ռուսական հասարակությունը, հավանաբար, հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձնի թուրքական հայտագրին: Ես համոզված եմ, որ թուրքական հայտագրի իմաստը հասկանալի չէ ոչ միայն սովորական ընթերցողին, այլեւ Չիչերինին՝ իրեն: «Ինչ-որ մուսուլմաններ ուզում են գնալ Թուրքիա, բարի ծամփա», - կասի հասարակ ընթերցողը, որը իմաստնացած չէ հայ-թուրքական գործերում: Բայց մեր արտաքին քաղաքականության ղեկավարը, նախքան հայտագրին պատասխանելը, պետք է խորամանկ գործի էության մեջ, հայտագրի թաքուն միտման մեջ: Ինչո՞ւ նման շտապողականություն Թուրքիայի կողմից՝

հերթի դնել տարագրության բարդ հարցը, երբ նա դեռ ի վիճակի չէ կարգավորելու գերիների փոխանակության համեմատաբար հասարակ գործը:

Մարդիկ, ովքեր սովոր են օգտագործել լայն խնդիրներ, չեն կարող հասկանալ, որ թուրքիայի համար, թուրքական կարծատես քաղաքագետների համար որպես «causa belli»⁸ ծառայել է, գլխավորապես, Հայկական հարցը՝ թուրքա-Հայաստանը կորցնելու վախը: Չնայած այն բանին, որ հաշտություն է կնքվել պայմաններով, որոնք ավելի շուտ երազ են հիշեցնում, քան թե լուրջ քաղաքական ակտ, թուրք հաղթողները բայց եւ այնպես վստահ չեն իրենց հաղթանակին: Անվատահոլությունը վաղվա օրվա հանդեպ, օրինական երկյուղը թեթևսովի ճակատագրից, որը պատրաստ է խորտակելու թուրքիայի պատրանքները՝ պատերազմի վերջնական արդյունքը ոչ հօգուտ նրա երջանիկ զինակցի եւ հովանավորի⁹ լուծվելու դեպքում, դրդում է շրջահայաց թուրք դիվանագետներին միջոցներ ձեռք առնելու՝ վերացնելու Հայկական հարցը անկախ պատերազմի ելքից:

Թուրքական կառավարությունը Բրեստի պայմանագրի մեջ մտցրեց կես այն մասին, որ մահմեդական դավանանքի ռուսահպատակները իրավունք ունեն տարագրվելու Թուրքիա: Մուհաջիրների հարցին ծանոթ մարդիկ պետք է իմանան, որ այդ կետը իր սուր սայրով ուղղված է Հայաստանի դեմ: Թուրքական քաղաքագետները ցանկանում են, օգտվելով պատերազմական խառնաշփոթությունից, իրագործել այն հրեշավոր ծրագիրը, որը ժամանակին սուր հակահարված ստացավ տերությունների եւ, ամենից առաջ, Ռուսաստանի կողմից¹⁰: Թուրքիան ձգտում է բնակեցնել հայկական մարզերը, որոնք այժմ թափուր են բնակչությունից, մահմեդականներով եւ դրանով պատերազմից հետո եվրոպան դնել քրիստոնեական Հայաստանի մահմեդական երկրի փոխակերպման կատարված փաստի առջև:

Թուրքական քաղաքականությունը Հայկական հարցում միշտ էլ աչքի է ընկել առավել մեծ հետեւողականությամբ, քան եվրոպական դիվանագիտությունը: Տերությունների մերթ Հայկական հարցի կողմ, մերթ դեմ անվստահ, անկայուն ելույթների փոխարեն, թուրքերը տարել եւ տանում են բուն «Հայաստանի» հարցը օրակարգից հանելու անշեղ գիծ:

Այն պահից, երբ Հայկական հարցը դրվեց Բ. Դռան առջև իբրև միջազգային պարտավորության ակտ, օսմանյան պատասխանողներն ամեն կերպ խուսափում էին «Հայաստան» բառից եւ, փակելով մտքի աչքերը, հայտարարում էին, որ այդպիսի երկիր չկա, որ այն վաղուց է անհետացել, կլանվելով քրդերի կողմից:

Այդ քաջ նվաճողներն, իբրև թե, հնազանդեցրել էին Հայաստանը եւ այն վերածել Բրդստանի: Թուրքերը ջանում էին այն համել անգամ միջազգային շրջանառությունից: Եւ դա նրանց հաջողվեց: Եվրոպայի լուսավորյալ տերությունները հաճույքով տգետ էին ծեւանում այդ դեպքում, ավելի շուտ վստահելով թուրքական մամուլի կիսապաշտոնական օրգաններին, քան իրենց գիտնականներին, ովքեր զբաղվում էին Հայաստանով, իբրև հայերի եւ հայկական

մշակույթի երկիր: Անգլիական դիվանագիտությունը առաջինը հավանության արժանացրեց Հայաստանի թուրքերին հաճելի վերանվանումը եւ Էրզրումի իր հյուպատոսին այլ կերպ չէր անվանում, եթե ոչ Բրդստանի հյուպատոս:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Ներսեսը¹¹ ստիպված էր դեռել 1879թ. անգլիական դեսպան Լայարդին¹² ուղղված նամակով բողոքել մեծ տերության նման վերաբերմունքի դեմ հանդեպ երկրի, որի շահերը նա կոչված էր պաշտպանել: Դրանից հետո օսմանյան կառավարողները, ինչպես հայտնի է, պատասխանատու փաստաթղթերում սկսեցին Հայաստանն անվանել Արեւելաանատոլիական մարզեր: Եւ այդ ոչ միշտ ու միտումնավոր տերմինաբանությունը, համոթ Եվրոպայի, ընդունելություն գտավ նաեւ տերությունների միջազգային ակտերում:

Քչերին է հայտնի, թե ինչպես էին ջանում թուրքերը դուրս մղել հինավուրց աշխարհագրական անվանումները, փոխարինելով դրանք թուրքականով կամ աղավաղելով թուրքավարի, որոնք հեռավոր ժամանակների ժառանգությունն են, հաճախ միակ վկան կործանված պաշտամունքի՝ գիտական հետազոտությունների առարկայի:

Բանը, հասկանալի է, անվանակարգության մեջ չէ: Թուրքական կառավարության ձեռներեցությունը չէր սահմանափակվում միայն երկրի արտաքին, անվանակարգային կերպարի թուրքացման մեջ: Միաժամանակ ընթանում էր եռանդուն եւ ծրագրավորված աշխատանք, որպեսզի Հայաստանի նոր անվանման տակ դրվի համապատասխան էթնիկական շերտ, կամ ուժեղացնել առկա օտար տարրը: Դրան հասնում էին փորձված միջոցառումներով՝ բնիկ հայ ազգաբնակչության կոտորածով, նրա արտաքսմամբ, հողերի բռնի զավթումով եւ նրանց հայրենի օջախներում քրդերի եւ ուրիշ ցեղերի բնակեցմամբ, որոնք հաճախ բերվում էին հեռավոր վայրերից:

Ռուս-թուրքական պատերազմները, հակառակ տարածում գտած պատկերացումների, միշտ էլ ամենածանր հետեւանքներ էին ունենում հայերի համար եւ հանգեցնում էին հայկական տարրի թուլացմանը եւ Հայաստանի մահմեդականացմանը: Այս պատերազմում Հայաստանի ավերածության հրեշավոր պատկերը տեղի է ունեցել եւ նախորդ պատերազմների ժամանակ՝ փոքր ինչ ավելի փոքր չափերով եւ փոքր տեսողությամբ: 1878թ. եւս, ինչպես եւ 1829թ., սահմանամերձ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը քվեց երկրի խորքերը եւ դատապարտվեց կործանման սովից ու ճակատագրի քմահաճույթից: 1878թ. մի քանի ամսվա ընթացքում բանակը հինգ անգամ անցավ Ալաշկերտի, Բայազետի եւ Բասենի մերձավոր շրջաններով: Կողոպտում եւ ամառացնում էին ոչ միայն թուրքական, այլ նաեւ ռուսական գործերը: Չորքերի նահանջներին ու հարձակումներին հետեւում էին քրդական հրոսակախմբերը, ինչպես քաղցած ու կատաղած շնագայլեր՝ կողոպուտներով ու գոփումներով կերակուր հայթայթելով իրենց: Մահմեդականների կատաղությունից ու վրիժառությունից հայ ազգաբնակչությունը հարկադրված էր փրկություն փնտրել ռուսական՝ սահմաններում, փոխելով Բասենի եւ Ալաշկերտի հացառատ հովիտները ռուսա-

կան Հայաստանի լեռնային անպտուղ զահավանդակներով: Հայերի լքած վայրերը հանձնվում էին քրդերին ու մյուս մահմեդական ցեղերին, որոնց կանչում էր թուրքական կառավարությունը այլ վայրերից:

Տրապիզոնում բրիտանական փոխխուպատոս Մարենզոն զեկուցում էր 1879թ., որ թուրքական նավերը Սև ծովի ափերի տարբեր կետերում ափ են հանում գաղթականների զանգվածի: Հաջորդ տարում նրանց հոսքն էլ ավելի ուժեղացավ:

1880թ. մայր Թրոտերը¹³ վանի ճանապարհին հանդիպեց նոր վերաբնակների մի երկար կարավանի: Այդ նույն քվականին լեյտենանտ Չերմսայդը հազարավոր սայլեր տեսավ Սվազից երզնկա տանող ճանապարհին, որոնք հիշեցնում էին ժողովուրդների գաղթի դարաշրջանը: Անգլիական հյուպատոսի հարցին, թե ինչու են թողել նրանք իրենց բնակավայրերը, ստացվել էր լակոնական պատասխան՝ «մեզ կանչել են կառավարական գործակալները»:

Բրիտանական հյուպատոսը նկատում է, որ այդ բոլորը արվում է մահմեդական բնակչությունը խտացնելու նպատակով, ընդ որում կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում գաղթականների ճիշտ տեղաբաշխման եւ գոյության պահպանման համար: Ընդհակառակը, նրանց այն միտքն են ներշնչում, որ նրանք պետք է իրենց կերակուր հայթայթեն սրով, որի համար էլ նրանց զինում են մինչեւ ատամները եւ նետում անզեն ազգաբնակչության վրա: Նոր ժամանածներին գանձարանից ապրուստի ոչ մի միջոց չէր տրամադրվում եւ նրանց խրախուսում էին կողոպուտներ կատարելու, որպեսզի վերջնականապես քայքայեն ու կործանեն քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Այդ թուրքիկ օրինակները, որոնք վերցված են բրիտանական գործակալների պաշտոնական զեկուցագրերից, ովքեր այն ժամանակ ամենեւին էլ թշնամական չէին թուրքական կառավարության նկատմամբ, բավական են, որպեսզի բացահայտեն թուրքական հայտագրի իսկական իմաստը ոչ վաղ անցյալի լույսի ներքո:

Պարզ է, որ երիտթուրքերի գովաբանված սահմանադրականները շարունակում են հետել նախորդ բացարձակապետական վարչակարգի ներգաղթի քաղաքականությանը: Նրանք ուզում են հայ նահատակների եւ փախստականների ծխացող օջախները ողողել մահմեդական եկվորների ալիքով:

Հայաստանի հանդեպ Ռուսաստանի պարտքի գիտակցությամբ կոմիսար Չիչերինը պետք է հարկ եղած հակահարվածը տա թուրքական դիտավորություններին, քանզի դրանք վերաբերում են Հայաստանին: Երբ Բալկանյան պատերազմից հետո թուրքական կառավարությունը ցանկանում է արտագաղթող մահմեդականներին, այսպես կոչված մուջահիդներին, Բալկաններից ուղարկել հայկական մարզերը, այնժամ ժամանակի նախարար Սազոնովը¹⁴ պնդում էր եւ ջանում հասնել այն բանին, որպեսզի թուրքական կառավարությունը «ճիշտ ժամանակին համապատասխան միջոցներ ձեռք առնի ուղղելու գաղթականական հոսանքը քրիստոնեական բնակավայրերից հեռու վայրեր, օրինակ, Միջագետք, որտեղ շատ ազատ հողեր կան, որոնք կարող են օգտա-

գործվել այդ նպատակով»¹⁵:

Չիչերինի՝ նախարար-սոցիալիստի, պատասխան հայտագիրը չի կարող եւ չպետք է ավելի թույլ լինի ինքնակալության նախարարի պատասխանից հայերի համար այնքան կենսական հարցում:

Հայկական հարց Թուրքիայում եղել է եւ առ այսօր էլ մնում է միջազգային պարտավորության առարկա: Բրեստի հաշտությունը անգոր է եւ իրավազոր չէ վերացնելու միջազգային ակտը՝ այն հարվածում է միայն Հայաստանի ինքնուրոշման մասին խորհրդային դեկրետին:

Եթե խորհրդային դիվանագետը հարկ չհամարեց հաշտության մասին բանակցությունները վարելիս մի խոսք ասել ի պաշտպանություն սեփական դեկրետի եւ նույնքան հեշտությամբ պատռեց, ինչպես որ տվել էր, իհարկե, դա խորհրդային կառավարության գործն է: Բայց նա, խորհրդային կառավարությունը, իրավունք չունի ոչնչացնելու այն, ինչ ձեռք են բերել հայերը իրենց արյամբ՝ Հայկական հարցի միջազգային դրվածքը, հայերի միջազգային հովանավորությունը: Հայերի ճակատագրի համար պատասխանատու եվրոպական տերություններից ոչ մեկը ի վիճակի չէ օգնություն ցույց տալու, բացի Գերմանիայից: Հայերը հնարվորություն չունեն խոսելու գերմանական դիվանագետների հետ: Իսկ արտաքին գործերի կոմիսարը ամենաաշխույժ հարաբերության մեջ է քարեկամական կայսրության հետ: Նա պարտավոր է հասնել գերմանական աջակցությանը, որպեսզի, համենայն դեպս, այդ դառը թասը բաժին չընկնի Հայաստանին: Բավական չէ Պիդատոսի¹⁶ դերում լվալ ձեռքերը թանաքով: Անհրաժեշտ է ձեռնարկել իրական քայլեր:

Սոցիալիստական պետությունը իրավունք չունի աչք փակել հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների տառապանքների հանդիման, որոնք փրկվել են ապաստանելով ռուսաց Հայաստան եւ բազում հարյուր հազարների, որոնք տառապում են Միջագետքի տափաստաններում: Եթե հաշտությունը իսկապես կայացել է, ապա այն պետք է վերադարձնի նրանց իրենց ավերված օջախները, եւ այդ մասին պետք է հոգ տանեն ամենից առաջ նրանք, ով պայքարել եւ իրագործել է այդ հաշտությունը: Խաղաղասեր եւ ազատ չէ նա, ով մտածում է խաղաղության եւ ազատության մասին միայն իր համար: Ոչ մի ժողովուրդ այնքան կարիք չունի խաղաղության, ինչպես հայ ժողովուրդը. նրան պետք է անդորր արյունից, անդորր տառապանքներից: Ժողովուրդ, որը, ճիշտ է, փոքր է, բայց մեծ է հերոսական սխրամքներով, որոնք նա կատարել է, բարձրանալով մարդկային ոգու անհասանելի բարձունքի, ոգի, որն արհամարհում է բռնակալությունը, տառապանքներն ու մահը...

Այդ բարձունքի վրա նա արժանի է ամբողջ մտածող մարդկության, բոլոր կառավարությունների համակրանքին ու օգնությանը, ծանր եւ դառն է մտածել, որ աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը դուրս եկավ մի մուրճ, որն անսպասելի հարվածով կռեց Հայաստանի ստրկության արդեն ընկնող շղթաները:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՅԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Քաղաքական¹ հորիզոնում կախված վիճելի հարցերի մեջ, որոնք իրենց լուծմանն են սպասում, Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցը իր նշանակությամբ ու բարդությամբ գրավում է բացառիկ տեղ²: Առաջավոր Ասիայի մայրցամաքը մեծ պետությունների հետապնդած համաշխարհային շահերի հանգուցակետն է: Որպես այդպիսին այն, անկասկած, կենտրոնական օղակն է համաշխարհային գերիշխանության համար մղվող կոալիցիաների մենամարտի օբյեկտների շրջայում:

Արցախիցների ազաի հայացքը վաղուց է բեռնված անհույս «հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգության վրա: Մեկ ամբողջ հարյուրամյակ Թուրքիան շրջապատված է, անտիկ Պենելոպեի նման³, հավակնորդներով, որոնք տենչում են նրա լքված հրապուրներին: Օժտված չլինելով վերջինիս առաջինություններով ու զսպվածությամբ, նա հաճույքով գրկից գիրկ էր նետվում, որպեսզի փրկի իր գոյությունը:

Հանրահայտ է, որ եվրոպական մրցակիցները արհեստականորեն պահպանում էին Թուրքիայի կյանքը եւ ասպիտակում նրա ամբողջականությունը ոչ այն պատճառով, որ այդ կենդանի մեռյալը արժանի էր նման հոգատարության, այլ սոսկ նկատառումներով, որոնք բխում էին քաղաքական հավասարակշռության տխրահռչակ սկզբունքից: Հասարակ լեզվով դա նշանակում է, որ *Omnibus ligantibus*-ի⁴ պայմաններում վեճի առարկան հայտնվել է երրորդ կրավորական դեմքի դրության մեջ, որը թույլ է տալիս նրան երկարաձգելու անփառունակ գոյությունը:

Այժմ, երբ համընդհանուր պատերազմը հարց է հարուցում վերացնելու միջազգային քաղաքականության բոլոր հին շարժառիթները, Թուրքիան չի կարող խուսափել նրա համար պատմության նախապատրաստած ճակատագրից: Թող երիտթուրքերից նոր երագողները, հենվելով իրենց զինակիցների հաղթական սվինների վրա, հույսեր փայփայեն իր երբեմնի փառքում Թուրքիան վերածնելու մասին. շուտով իրականությունը կհիասթափեցնի նրանց: Նրանք կհամոզվեն, որ գերմանական նավը, որին նրանք հանձնել են իրենց բեռը, եւ որը առայժմ սահուն նավարկում է քաղաքական անակնկալներով հղի փոթորկոտ ծովում, առաջին իսկ անհաջողության, առաջին իսկ ալեբախման դեպքում այդ նավը չի հապաղի ծովը նետել թուրքական բալաստը, որպեսզի հանգրվանի հաշտության խաղաղ նավահանգստում:

Հաշտություն գտնել Թուրքիայի հաշվին, թերեւս նույնիսկ նրա բնական անդամահատման գնով, կդառնա նույնպիսի *Kriegsunteraschung*⁵, ինչպիսին հանդիսանում է Թուրքիայի այժմյան հաղթանակը, որն անցել է ամենահամարձակ ֆանտազիայի սահմանը: Պատմության Նեմեսիսը բնահաճ է ու անողոք հատկապես նրանց հանդեպ, ովքեր ոտնակոխ են անում նրա օրենքներն ընդ-

դեմ բանականության եւ խղճի: Եւ հաճախ, նախքան իր դատավճիռն արձակելը, եւս մեկ անգամ եւ վերջին անգամ լուսողողում է իր զոհին հույսի անսպասելի ճառագայթներով, որպեսզի առավել տառապալի լինի նրա կործանումը:

Թուրքիայի ապագա ճակատագիրը, որը բացառում է լավատեսական հեռանկարների հնարավորությունը, նա ինքն է նախապատրաստել: Այն պայմանավորված է երկու գլխավոր գործոնների կործանարար ներգործությամբ, որպիսին ընդունված է համարել ներքին քայքայումը եւ արտաքին ճնշումը: Այս գործոնների անհաջողությունների միջեւ Թուրքիան գալարվում է անօգնական, անզոր՝ կասեցնելու նրանց քայքայիչ գործունեությունը:

Այս զույգ գործոնները, ինչպես հայտնի է, կապվում են Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակների ճակատագրի հետ: Այն պահից, ինչ թուրք-քրիստոնեական բախումներից դուրս եկան Բալկանները, նշված գործոնների քայքայիչ ազդեցությունը, կարծում են; կենտրոնացել են հանդեպ Թուրքիայի՝ ռուս-հայկական հարաբերություններում: Ռուսաստանը պատկերացվում է իբրեւ այն ծանրությունը, որը հայկական լծակով ճնշում է գործադրում Թուրքիայի վրա:

Այդպիսին է այն շրջանների կարծիքը, որոնք արտաքին վտանգի տակ հասկանում են միայն տարածքային կորուստների հնարավորություն, իսկ ներքին քայքայման հասկացության տակ դնում են ամեն մի ազգային խնդիր: Այդպես են միաձուլում ամենից առաջ թուրքական ուլեմաները՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ, հին թե նոր կոփվածքի: Դարեր շարունակ ռուսական վտանգը շեղել է Թուրքիայի ուժերը եւ կասեցրել նրա զարգացումը. հայկական հուզումները նպաստում են այն բանին, որպեսզի ավելի լայնամասշտաբով կլանելու Թուրքիայի արեւելյան մարզերը, այն մասերը, որոնց կորուստով խախտվում է Առաջավոր Ասիայում թուրքական կայսրության տարածքային բազայի աշխարհագրական ամբողջականությունը:

Այդ տեսակետը ընդունված է նաեւ եվրոպայում եւ, իսկն ասած, ձեւավորվել է եվրոպական քաղաքական աշխարհի ազդեցության տակ, որ զաղտնի կամ բացահայտ համակրում է թուրքերին: Թե որքան էր այն ժողովրդական արեւմուտքում, կարելի է դատել այն փաստից, որ նույնիսկ Ռուսաստանին բարեկամական Ֆրանսիան չի արհամարհում այն, չափած արդեն թուրքական գործերում Ռուսաստանի պատմական հակառակորդների մասին:

Պատերազմի եռուն պահին միջազգային քաղաքականության եւ համաշխարհային մշակույթի հարցերին նվիրված Ֆրանսիական մի ամսագիր հնարավոր գտավ իր էջերում այնպիսի մտքեր զարգացնել մեզ հետաքրքրող Թուրքիայի նկատմամբ ռուսական եւ հայկական հարաբերությունների թեմայի մասին, որոնք ոգով ու ձեւով կարող են շարժել թերեւս միայն ամենավտար տեսակի թուրքական կամ գերմանական մամուլի նախանձը:

Այդ ամսագիրն է «*La Revue politique internationale*», որը հրատարակվում է Փարիզում 1914 թվականից: 1917թ. մարտ-ապրիլ ամիսների համարում տպագրված է «*La tsarisme en Asie-Mineure. Les origines du problème arménien*» խորագրով հոդվածը: Հեղինակի ստորագրությունը M. Edgar Granville⁶ ինձ

անճամբ ոչինչ չի ասում, բայց ամենեւին չի սքողում հողվածի հետաքրքրակա-
նությունը, որը շատ առումներով ուսանելի է:

Հողվածի բովանդակությունը հանգում է հետեւյալին: Մարդկության ներկա
միջոցին ապրած մեծ դրամայում ռուսական ցարիզմին է պատկանում ամե-
նատխուր դերը: Այժմ, երբ Ռուսաստանի բուն դաշնակիցների համար հնարա-
վորություն է ստեղծվել ազատ բննադատելու տապալված վարչակարգը, որը
երեք դար շարունակ թունավորում էր եվրոպայի մթնոլորտը, թուլատրելի է
կանգ առնել ցարիզմի արտաքին քաղաքականության մեկ գլխի վրա, որի հիմ-
նական զսպանակները հեռու են բավարար չափով հայտնի լինելուց, չնայած
մեծ շահնդին, որով մեծահոգի, բայց ոչ անհրաժեշտ չափի իրազես մտքերը
զբաղվել են նրանով: Խոսքը Հայկական հիմնահարցի մասին է: Համաշխար-
հային դրամայի նախապատրաստական պահերի մեջ, որոնք ստիպեցին մեծ
տերություններին կռվի բռնվել, Հայկական հարցը եղել է ամենակարեւորներից
մեկը, չափից դուրս բարդ մի հարց, որի հիմնական նշանակությունը թերեւս
նկատելի էր արեւելյան գործին քաջածանոթ որոշ դիտորդների: Նրանք էլ հենց
երկյուղելով էին հետեւում Հայկական հարցին Բալկանյան տագնապի եւ համ-
աշխարհային պատերազմի միջև ընկած կարճ ժամանակահատվածում, կան-
խազգալով նրանում ամբողջ եվրոպայի համար հասունացող վտանգը: Նման
գիտակների թվին է դասում հեղինակը, իհարկե, բացի իրենից, մաւ մի քանի
անգլիացի պառլամենտականների, ովքեր 1913 եւ 1914թթ. Համայնքների պա-
լատում իրենց իսկ կատարած հարցապնդման առթիվ կայացած վիճաբանու-
թյուններում՝ ռուս-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ, մատնանշել
էին, որ ցարիզմի գաղտնի գործունեությունը Փոքր Ասիայում ամբողջ Արեւե-
լյան ճգնաժամի շարժիչն է, պատրաստ պոռթկալու համաշխարհային աղետի:

Հեղինակը վկայակոչում է այս վկայությունները, որովհետեւ «մասուլի կող-
մից մոլորության մեջ գցված հասարակական կարծիքը արեւելյան գործերի
մասին սովորաբար կազմում է խիստ գրավիչ, բայց չափից դուրս մանկամիտ
կարծիք. նա հավատ է ընծայում գայլի եւ գառան մասին առակին, մոլեռանդ եւ
վայրագ մահմեդականի, որն իր ժամանակը անցկացնում է հալածելով անմեղ
եւ հրեշտականման արեւելյան քրիստոնյաներին: Եվրոպական առասպելը այլ
մեղավոր չի ճանաչում, բացի մեկից՝ իսլամից: Ի դեմս Արեւելքի քրիստոնյանե-
րի նա տեսնում է անբիծ գոհերի, ի դեմս ուղղափառների հովանավոր Ռուսաս-
տանի՝ Արեւելքի բոլոր ճնշված ազգությունների գորովագուծ մոր: Հենց այդ
դարավոր առասպելի շնորհիվ են հայերը կարողացել ձեռք բերել քաղաքա-
կիրթ աշխարհի բարոյական հովանավորությունը եւ քչերն են հետաքրքրվել
իմանալու, թե արդյո՞ք Արեւելքի խառնակությունների ետեւում չի եղել metteur
en scene⁷, որ աշխատել է երկարածգել անիշխանությունը այդ երկրներում, որ-
պեսզի հարմար պահին օգտագործի դրանք: Բոլոր սխալները, ամբողջ պա-
տասխանատվությունը իսլամի վրա բարդելը, թվում է, հարմար էր նրանց, ով-
քեր ամենուր բավարարվում էին ընդհանուր կարծիքներով եւ ովքեր նեղու-
թյուն չէին քաշում խորանալ հիմնահարցի տւթյան մեջ, որպեսզի ըմբռնեն

նրանց իսկական նշանակությունը: Մարդիկ հազվադեպ էին ուզում հասանալ
որ Արեւելքի թույլը, որը անդամալուծում է իսլամական վերածննդին եւ քոռո-
քրիստոնեական հարաբերությունների բարեխաղախան ուղղված քանցող
նույնական էր այն թույլի հետ, որով ցարիզմը թունավորում էր Ռուսաստանը:
բարոյապես պատնեշում նրան ամբողջ Արեւմտյան Եվրոպայից Ամելք քան
մեկ դար Օսմանյան կայսրության քաղաքական բռնակնեղ հավատում էին
իրենց խնամյալի անբուժելի հիվանդությանը. որին նրանք քանիցս նանաս-
գուշակում էին անխուսափելի մահ, գլխի չընկնելով. որ առավել հասարաւ եւ
առավել արդյունավետ բուժման մեթոդը՝ օրգանիզմից օտար խարդախանքը
թույլի հեռացումն է, անոսրացնելով այն ռուսական քաղաքականութանը
տարբեր ոգով»:

Այսպիսին են ֆրանսիական ամսագրի մտքերը, որոնք լիովին բնութագրում
են որոշակի դիրքավորում թուրքական եւ, ինչպես անվանում են. Արեւելյան
հարցում: Հարիքի արմատը, հետեւաբար, օտարերկրյա եւ գերազանցապես
ռուսական խարդավանքների մեջ է: Չլինեին դրանք, Թուրքիան, իբր թե վա-
ղուց փետրավորված կլիներ, վաղուց ծածկված կլիներ եվրոպական մշակու-
թի աղվափետուրներով: Դրա երաշխիքն են՝ իսլամի դեմոկրատական ոգին եւ
անատոլիական հեզ թուրք գեղջուկի դյուրաբերությունը դեպի մշակութային «Բո-
լոր կշիռ ունեցող արեւելագետները Անգլիայում, ինչպես եւ մյուս երկրներում,
համաձայն են այն բանում, -հայտարարում է հողվածի հեղինակը.- որ Դուրանը
ամենեւին էլ չի արգելում իսլամի քաղաքական հաստատությունների վերա-
կազմակերպումը, որի ըստ էության դեմոկրատական ոգին գնում է ամենաա-
ռաջադիմական բարեփոխումների, եթե նրանք, այդ բարեփոխումները գգնե-
տավորվում են մահմեդական ձեւով, բխում են մահմեդական արեւելյան կառու-
վարությունից, որը գերծ է արտաքին ամեն մի ճշյունից Անատոլիական գրե-
ղացին, որի գովքը երգեցին բոլոր այն անգլիացիները, ովքեր նրանց հետ չէ-
ման մեջ էին մտել այս պատերազմի ընթացքում, բացառում է կտրուկ միջոցնե-
րի անհրաժեշտությունը, որին պետք է ենթարկվելիս ուրիշ ժողովուրդներ նույն
քան բարենորոգումների ուղին ոտք դնելը: Նրա առասպելական Ռուսաստանի
թյունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նա առանց դիմադրության կրկնում էր ունի-
նախոր փոփոխությունները, միայն թե նրան սովորեցնեն այն բանին, ինչի տես
կասը նա ունի ամենից առաջ՝ գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ
որոնք նրա բարեկեցության անրաժամ պայմանն են»:

«Եթե ես պնդում եմ այդ կետի վրա, շարունակում է հեղինակը, սուր ի ներս
տի առնելով այն, որ Հայկական հարցը եվրոպայում միշտ Սերկուստուրի է ի
րեւ դարավոր բախում «մահմեդական մոլեռանդության», որը բարոյաբարե-
թյանը չի ենթարկվում, եւ հայկական ոգու միջեւ, որը մերժեցում է փոփոխում
Արեւմուտքի հետ դեռ այն ժամանակներից, ինչ գոյություն ունին հայերի Փոքր
Ասիայում: Հակամարտությունը այլ բան չէ, քան օտարերկրյա խարդախանքի
րի ոչ վաղ ժամանակների արհեստական պտուղ, բանգի մի պարզ հարցա-
անցյալի թուրք-հայկական հարաբերությունների վրա մեզ ցույց է տալիս. որ

երկու ժողովուրդներն էլ ապրել են բարի համամտությամբ առանց որեւէ բախման, որը կարող էր նրանց խորթացնել միմյանցից»:

Ես վկայակոչեցի գրեթե in extenso⁸ գլխավոր դրույթները, որոնք զարգացվում են ֆրանսիական ամսագրի հոդվածում եւ կազմում են թուրքական հարցի վերաբերյալ նրա հեղինակի աշխարհայացքի հիմքը: Նրա ելակետները կանխորոշում են ռուս-հայկական եւ թուրք-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա դատողություններն ու լուսաբանումը: Ռուսաստանի ռազմատենչ քաղաքականությունը, ռուսական դիվանագիտության խարդավանքները եւ դրանցով պայմանավորված Եվրոպայի միջամտությունը թուրքական գործերին, հեղինակի պատկերացմամբ հանդիսանում են թուրքիայի բոլոր աղետների միակ պատճառը, Արեւելյան եւ նրա հոգեզավակ Հայկական հարցերի հիմնական զսպանակը:

Հոդվածի հեղինակից, հոդված, որն իր եղանակով շատ է դուրս գալիս նրա իմացության սահմաններից, կարելի կլիներ սպասել ավելի թարմ մտքեր: Նրա հավակնությունները չեն համապատասխանում նրա մակերեսային եւ թեթեւամիտ վերաբերմունքին հայկական վշտի հանդեպ, վերաբերմունք, որը բխում է արեւելյան գործերում նույնքան խղճուկ, որքան եւ հնացած աշխարհըմբման: Աղմկալի ելույթը ընդդեմ գայլի եւ գառան մասին դարավոր առակի թույլ էր տալիս հուսալ, որ մեզ ցույց կտրվի այն կանաչ արոտավայրը, որտեղ գառը արածում է խաղաղորեն գայլի կողքին: Դա անհամեմատ ավելի դժվարին խնդիր է, քան հին երգը նորից ու նորից երգելը, ինչ հեղինակը գերադասել է անել՝ հասցնելով այն ճղճղան ակորդների:

Նրան չի հաջողվել մեկնաբանվող հարցի դիվանագիտական մակերեսույթից իջնել պատմական հիմնախնդրի խորքը, որպեսզի ըմբռնի նրա ծագումնաբանությունը այնպիսի լրջախոհությամբ, որին այն արժանի է: Եւ դա չէր կարելի սպասել մի մարդուց, որը թույլատրելի է համարում խարդավանքների վրա հիմնավորել պատմական բարդ երեսույթի հիմքն ու բարձրակետը, որը մեկ դար չէ զբաղեցրել քաղաքակիրթ աշխարհը:

Պատմական կոնցեպցիայի բացակայությունը առավել եւս ուժեղ է անդրադարձել հայ-թուրքական հարաբերությունների մեկնաբանության վրա: Նրա հայացքը հազիվ է հասնում մինչեւ XIX դարի կեսերը, իսկ թափանցել ավելի հեռուն, հաղթահարել անցյալ երկարուձիգ դարերի խավարը այն ի գորու չէ: Դրա համար էլ Հայկական հարցի արմատները փնտրելիս նրա մտքերը խրվում են «ռուսական խարդավանանքի» մակարդակի վրա եւ չեն կարողանում բարձրանալ տանելի պատմական հորիզոնի վրա, որպեսզի ընդգրկեն այն կյանքի ողբերգությունը, որ ստեղծեց Հայկական հարցը Թուրքիայում: Միայն այդ ժամանակ կարելի կլիներ դիվանագիտական խոփվի տակ տեսնել գերանը, որի վրա հանգչում են եւ հայկական վիշտը եւ թուրքական հիմնահարցը:

Եթե մենք կանգ առանք մեզ հետաքրքրող հարցերի մակերեսային մեկնաբանության վրա, ապա այն պատճառով, որ դա այն ստորագրող հեղինակի անհատական ստեղծագործությունը չէ: Նրա արտահայտած հայացքները, հակառակ

հեղինակի հավակնությանը, ավելի քան ծեծված են, քան այն դրույթները, որոնց դեմ զինվում է հեղինակը: Նրան պատկանում է թերեւս միայն շարադրանքի գունեղությունը իր բացահայտ թուրքասիրությամբ՝ հնամաշ տեսակետները մատուցվում են իբրեւ սառած ճաշ՝ տաքացված դեպի թուրքերը տածած քնքույշ ջերմությամբ. ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքական ֆետիզիզարդարում այդ ֆրանկ հեղինակի գլուխը: Դատապաշտպանի դերը ես ամենեւին էլ իբրեւ կշտամբանք չեմ ներկայացնում ֆետիզ. ես ինքս եմ պատրաստվում քննարկել նրանց ընտրած հարցերը հենց օսմանաշինական պետական շահերի տեսանկյունից՝ կանգնելով պատմական ըմբռնողության հիմքի վրա եւ ոչ թե դեգերելով դիվանագիտական խորամանկությունների կիրճերում:

Արտաքին ճնշումը Թուրքիայի վրա, որից տրտմջում է օսմանյան հայրենասերը, ամենեւին էլ Թուրքիայի քայքայման պատճառը չէ, այլ միայն նրա վերասերման ցուցանիշը: Տերությունների միջամտությունը պայմանավորված է հենց Թուրքիայի հիվանդագին դրությամբ եւ նրանց դիվանագիտությունը ջանում է կարգավորել միջամտությունը, բայց աղետների պատճառը դա չէ:

Քաղաքակիրթ երկրների արտադրողական ուժերի չտեսնված աճն իր հարվածն ուղղում է Թուրքիայի վրա, հետեւելով ուժերի բաշխման բնական օրենքին: Ինչպես որ լեցուն ջրավազանի ջուրը ճնշումով թափվելու է հարեւան դատարկ փոսը, այնպես էլ հագեցած եվրոպական միջավայրը պարզվում է ցածր արտադրողականության երկրների ուղղությամբ: Այդ առումով սուլթանի կայսրությունը, փառք Ալլահին, դատարկ սակառ է: Թուրքերը պետք է անսահման երախտապարտ լինեն հենց եվրոպական դիվանագիտության այն բանի համար, որ այն կասեցնում էր արտաքին գրոհը եւ մի ամբողջ հարյուրամյակով հետաձգեց Թուրքիայի փլուզումը. շնորհիվ նրա առաջ քաշած օսմանյան տիրույթների տարածքային անձեռնմխելիության կարգախոսի: Այդ կարգախոսը, սակայն, իբրեւ միջազգային քաղաքականության պարտադիր փաստարկ, այժմ սպառել է իր հրամայական եղանակը: Ռուսաստանի ներկա դրության պայմաններում, որի դեմ էլ այն իսկն ասած ուղղված էր իր սուր սայրով, կորցրել է իր պատմական հիմքը: Այսուհետեւ Թուրքիայի status quo-ն պահպանելու մասին հոգատարությունը պետք է մի կողմ նետվի եւ հիվանդ մարդու ճակատագիրը, վերջապես, կգտնի իր լուծումը:

Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների քաղաքականությունը, որը գերազանցապես հենվում է տնտեսական շահերի վրա, իր նոր փուլում պահանջում է ամենից առաջ հայտնի պետական իրավակարգ: Քանի դեռ Թուրքիայի վրա նայում էին սուկ իբրեւ շուկայի՝ իրացնելու էժան ապրանք, կարող էին եւ չափսոսալ եւ փաստորեն քիչ էին հոգ տանում Թուրքիայի ներքին կացությանը: Բայց այսուհետեւ սուլթանական տիրույթները պետք են ոչ միայն որպես շուկա, այլեւ օգտագործելու համար զուր տեղը ընկած բնական հարստությունները, ստեղծագործ աշխատանքի եւ կապիտալի ներդրման ասպարեզ. նրանց ներքին դրությունը չի կարող անտարբեր համարվել: Պետք է հայտնի իրավական կարգ հաստատվի իբրեւ անհրաժեշտ պայման ցանկացած ձեռն-

րեցության համար:

Թուրքիան այնքան հեռու է ժամանակակից պետություն հասկացությունից, որ նրա համագոյակցությունը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ չի կարելի անոմալիա չհամարել: Նա քիչ ընդհանուր բան ունի եվրոպական պետականության հզոր կառույցի հետ: Թուրքիան եղել է եւ մնում է զինվորական վրան, որը պահվում է բռնության եւ բռնակալության ցցերով: Թուրքերն իրենք անկեղծության պահին օսմանյան կարգը բնութագրում են իբրեւ «Նիզամ ալթընդա հայդուգ»⁹, այսինքն՝ կազմակերպված կողոպուտ, սահմանում, որը հենց վերջերս աստարվում էր նաեւ նրանց գերմանացի բարեկամների կողմից*:

«Սահմանադրությունը» մազաչափ իսկ չի փոխում վարչակարգի էությունը, ինչպես որ եվրոպական գլխարկը թուրքի գլխին չի փոխի վերջինիս սոֆտայի իմաստությամբ լցված գլուխը: Եվրոպացին եւ կուլտուրական շնորհներով օժտված ամեն մի աշխատող չի կարող ապրել թուրքական ճնշման մթնոլորտում: Եթե եվրոպան ցանկանում է օգտագործել թուրքական տիրույթները, պետք է ձգտի Թուրքիայի վերափոխմանը, այնտեղ կարգուկանոնի հաստատմանը, որոնք կերաշխավորեն լայն արտադրողականության հնարավորություն եւ ազատություն: Բարեփոխումները պետք է նախորդեն կամ նրանք պետք է ուղեկցեն եվրոպական աշխատանքի եւ կապիտալի երթը Թուրքիայում: Բայց արդյո՞ք հնարավոր է թուրքական կարգի բարեփոխումը այն ձեւով, ինչ որ մինչեւ հիմա ենթադրում էր եվրոպական դիվանագիտությունը:

Թուրքիան ճանաչողները վաղուց այն համեմատում էին կիսախարխուլ տան հետ, որը ամեն վայրկյան պատրաստ է փլուզվել եւ ձգմել ոչ միայն բնակիչներին, այլև անցորդներին: Փլուզումը կարելի էր կանխել, ինչպես որ սովորաբար արվում է, ժամանակին վերանորոգումով. սակայն Թուրքիայի վերանորոգման բոլոր ժամկետները բաց են թողնվել: Այժմ բարենորոգումների մուրճի փոքր իսկ հարվածից թուրքական կայսրության ամբողջ շինությունը կխորտակվի: Միակ միջոցը, որ մնում է, հիմնիվեր քանդել ամբողջ շինությունը եւ բեկորներից կառուցել նորը: Թուրքերն իրենք հիանալի հասկանում են այդ պարագան, բնագղաբար դիմադրում են բարեփոխումների փորձերին՝ բխելու լինեն դրանք ներքին թե արտաքին ուժերի ճնշումից: Ուղղափառ օսմանցու ըմբռնմամբ բարեփոխումը Թուրքիայի համար հավասարազոր է վիրաբույժի դանակին անատոմիական սրահում: Տխրահռչակ թանգիմաթներով¹⁰ բարեփոխումների պատմությունը համոզիչ կերպով ապացուցում է Թուրքիայում կառուցողական ջանքերի ամբողջ ապարդյունությունը: Լայնածավալ բարեփոխումների մեծադողորդ հռչակմանը, եվրոպական պետականության սկզբունքների ընդունմանը, անկախ անկեղծության աստիճանից, սկզբից եւ եթ ուղեկցում էր լիակատար անգորությունը՝ անցնելու խոսքից գործի եւ գործուեւ արմատականության:

Թանգիմաթի հեղինակներ սուլթան Աբդուլ-Մեջիդը եւ Ռեշիդ փաշան կամ նշանավոր Միդհատ փաշան¹¹: սահմանադրական կարգի կողմնակիցը, ան-

կասկած, լի էին բարի մտադրություններով՝ իրենց հայրենիքը դուրս բերելու զարգացման նոր ուղի: Բայց նրանց ջանքերը խորտակվեցին՝ բախվելով թուրքական քարացածության ժայռերին. նորամուծությունների փորձերը դիտվում էին իբրեւ հայրենի պետականության հիմքերի դեմ ուղղված ոտնձգություն:

Ինչով էլ որ բացատրելու լինեն թուրքական անշարժությունը, փաստը մնում է ակնհայտ: Անարդարացի կլիներ թուրքական կայսրության հետամնացության համար մեղքը բարդել, ինչպես որ դա հաճախ է արվում, քաղաքականապես տիրապետող թուրք ժողովրդի մտավոր պակասության վրա: Թյուրքական ռասայի բնութագրությունը միշտ չէ որ կիրառելի է ժամանակակից օսմանցիների նկատմամբ: Պատմության մեջ թյուրքական ցեղերը ներկայացվում են իբրեւ անսովոր գործության ավերասփյուռ եւ խորտակիչ մի տարերք: Մոնղոլիայի տափաստաններից մինչեւ Ադրիատիկի ափերը սլանում էին պատմության այդ տխրահռչակ բռնաբարիչները մրդիկի մեամ, իրենց ահեղ ու հաղթական երթով ավերելով քաղաքակիրթ երկրների ու ժողովուրդների դարավոր նվաճումները, չթողնելով ոչինչ, բացի անծայրածիր ավերակներից՝ ծածկված մոխիրներով եւ հեղված արյամբ: Հենց նրանց մասին կարելի է ասել, որ մռայլ ամբոխով նրանք անցան երկրիս վրայով, «դարերին չնետելով ոչ բարեբեր միտք, ոչ հանճարի սկսած գործ»:

Այդ իսկական վանդալիզմը յուրահատուկ էր եւ օղուզների թյուրքական այն ցեղին, որին բախտ վիճակվեց ընդունելու Բյուզանդիայի մեծ ժառանգությունը: Այժմյան օսմանները, ռասայական գծերի բոլոր կայունությամբ հանդերձ, նշանակալիորեն հեռացել են իրենց նախնիներից, առ այսօր էլ շարունակվող միաձուլման գործընթացում ամենատարբեր ծագման տեր էթնիկական զանգվածի հետ, որով այնքան հարուստ է եղել Առաջավոր Ասիան եւ որը ամենեւին էլ չի սպառվում առկա ժողովուրդներով, որոնք առ այսօր էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը: Ժամանակակից թուրքը յուրատեսակ էթնիկական բազմախառնուրդ է, որի մեջ օղուզական արյան տոկոսը նույնքան է, որքան ժամանակակից հունգարացիների մեջ՝ հարավուսական տափաստաններում երբեմն թափառող ուզբերի արյունը: Օսմանյան եւ ընդհանրապես թուրքի առաջավորասիական տիպը, որքան էլ որ այն տարբեր լինի զանազան վայրերում՝ կախված նրանց ներծծած հին կուլտուրայի արյունից, բայց շատ հեռու է իսկական թյուրքական նախատիպից: Նա բավականաչափ փոխվել է, բավականաչափ ազնվացել է ֆիզիկապես իր նախնիների համեմատությամբ, որոնց մոնղոլական անճոռնի դիմազծերը սարսափելի տպավորություն էին գործում¹²: Այդ նկատառումներով էլ Թուրքիայի ժամանակակից կացությունը բացատրելիս թուրքի բնական անընդունակությունը վկայակոչելը չի կարող լուրջ փաստարկ ծառայել:

Նույնքան անարդարացի է նրանց դավանած իսլամը վկայակոչելը իբրեւ առաջընթացին թշնամական ուսմունք: Մահմդական պետական իշխանության արատավորությունը ամբողջովին իսլամին վերագրելը նույնքան անթույլատրելի կլիներ, որքան միջնադարյան պապության մեղքերը Քրիստոսի ուսմունքի

* *Das Turkische Reich, von Malbeck, Chesney und Michelsen, p.281.*

վրա բարդելը: Ավտոկրատիան ամենուր միտում է ունեցել հենարան փնտրել կրոնի մեջ, դառնալ թեոկրատիա, նրա հաջողությունը չափվում է տվյալ միջավայրի կրոնական ինքնագիտակցության մակարդակով եւ մտավոր ընդհանուր զարգացմամբ:

Իսլամը պատասխանատու է թուրքիայի ճակատագրի համար այնքանով, որ դառնալով մի կույր գործիք պետական իշխանության ձեռքին, ծառայում է իբրեւ զարգացման արգելալի: Սուլթանական կառավարությունը կառչում էր նրանից եւ նրա անունով սքողում իր բոլոր արատները: Անսխալակամության զուտ կրոնական սկզբունքը եւ սրբազնությունը կրոնի հետ միանման չափով դրվում էր նաեւ պետական ու հասարակական հաստատությունների համար: Դրա համար էլ փոփոխությունները պետական հաստատություններում, կառավարման ձեւերում դիտվում են իբրեւ հակակրոնական ակտ, որը համահավասար է ոտնձգության սրբության դեմ: Բարեփոխիչները եւ բարեփոխությունների կողմնակիցները դրանով իսկ իրենց նկատմամբ պետք է կասկած հարուցել տային իբրեւ հակապետական գործիչներ ուղղափառ, իսկ իրականում կրոնական տգիտության մեջ քարացած մահմեդականների աչքում:

Օսմանյան պետական իշխանությունը, հիմնվելով բոլոր տեսակի տգիտություններից վատթարագույնի՝ այն է՝ կրոնական խավարամտության վրա, որը մոլեռանդություն է ծնում, պահպանում է իր հետամնաց գոյությունը ի վնաս երկրի բնական զարգացման:

Նման մի բան եվրոպական ապրել է կաթոլիկական միջնադարում: Իր կյանքի այդ փուլից նա դուրս պրծավ ռեֆորմացիայի հնոցի միջով, որը մաքրագերծեց կրոնական միտքը նրան խորթ բոլոր շերտանստվածքներից: Արեւմուտքում ռեֆորմացիոն շարժմանը նախորդեց Վերածնության դարաշրջանը, որն ազատագրեց մարդկային միտքը կաշկանդող կապանքներից եւ դրանով իսկ նախապատրաստեց կրոնական մտքի ազատագրումը դարավոր նախապաշարումներից ու սնոտիապաշտությունից: Կրոնական հայացքներն իրենց էությամբ պահպանողական են եւ այդ հատկանիշը խորապես յուրահատուկ է իսլամին: Նրա ռեֆորմացիան հնարավոր է միայն եվրոպական քաղաքակրթության ազատագրական ոգու ճնշման տակ: Այդպիսով, թուրքական իրականության մեջ իսլամը հետադիմական սկզբունք է, որը կասեցնում է եվրոպականության ներթափանցումը թուրքիա: Մյուս կողմից, իսլամը կարող է դառնալ առաջընթացի լծակ միայն նրա բարեփոխման պայմանով, որը հնարավոր է բացառապես եվրոպական մշակույթի ազդեցության ներքո:

Այդ կախարդական շրջանակի մեջ անիմաստ քարշ են գալիս մահմեդականությունը եւ նրա սատարած թուրքական պետությունը: Ինչպե՞ս դուրս պրծնել այդ շրջանակից:

Պատասխանը տալիս է բուն թուրքիայի պատմությունը: Թուրքական տիրակալները հնարավորություն ունեին բարեփոխումների նպատակի համար օգտագործել այն էթնիկական նյութը, որը կազմում էր թուրքերի նվաճած կայսրության մշակութային եւ տնտեսական հիմքը, եւ որը մնացել էր այդպիսին նա-

եւ նրանց տիրապետության ժամանակաշրջանում: Խոսքը գնում է թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին: Դեռ նրանք պետք է ծառայեն իբրեւ եվրոպականության փոխանցողներ թուրքական իրականություն: Այստեղ մենք մոտենում ենք «հիվանդ մարդու» հիվանդ տեղին: Ներկա պահին շատ դժվար է հաղթահարել թուրքական պետականության պատմության մեջ քրիստոնյա ժողովուրդների նշանակության մասին նախապաշարյալ եւ սխալ կազմված պատկերացումը, պատկերացում, որը թուրքերի հետ միասին դժբախտաբար բաժանում է նաեւ եվրոպական դիվանագիտությունը:

Ըստ տարածում գտած կարծիքի, քրիստոնյա ժողովուրդները դիտվում են իբրեւ թշնամական ուժ, պայթուցիկ նյութ, որոնք պատրաստ են բռնկվել եւ ներսից պայթեցնել թուրքական պետությունը: Այդ կարծիքը կազմվել է վերջին ժամանակների իրադարձությունների ազդեցության ներքո, որոնք հարց բարձրացրեցին բարեփոխումների ուղիով բարելավել քրիստոնյա ժողովուրդների կենցաղը կամ ազատագրել նրանց անտանելի վարչակարգի ճնշումից: Քրիստոնեական շարժումը, որը վաղուց է սկսվել, թուրքական իշխանությունների կողմից նրա հանդեպ ճիշտ վերաբերմունքի դեպքում, պետք է խթան ծառայեր նոր շինարարության համար: Դեռնվելով քրիստոնեական, նոր հովերի հանդեպ ավելի զգայուն տարրերի վրա, թուրքական գործիչները կկարողանային երկիրը դուրս հանել լճացումից եւ նոր ոգի ներշնչել նրան:

Մինչդեռ, ճակատագրական թյուրընկալմամբ, թուրքական իշխանությունները գերադասեցին ընթանալ իրենց ավելի մատչելի ուղիով, ջանալով ճնշել շարժումը, նոր կյանքի բնական բաղձանքը, կորցնել քրիստոնեական ժողովուրդների վստահությունը եւ դրանով իսկ զրկել կայսրությունը իր պատմական հիմքից:

Թուրքական կառավարության զուլուս կանգնած անձինք, իրենց մտավոր ու պետական պատրաստությամբ, ընդունակ չէին հասկանալու, թե որպիսի վիթխարի նշանակություն ունեին քրիստոնյա ժողովուրդները թուրքական պետականության կազմավորման գործում: Դրանք առաջնահերթ կարեւորության գործոններ են: Ով իր համար չի պարզել թուրքական հարցի այդ կողմը, նա բնավ երբեք չի ըմբռնի սուլթանների կայսրության բարձրացման եւ անկման իսկական պատճառները:

Չայտնի է, որ ամեն մի պետական կառուցվածքի համար, առավել եւս զուտ ռազմական բնույթի պետության համար՝ չտեսնված ռազմական հզորությամբ, որպիսին թուրքիան էր, ամենից առաջ անհրաժեշտ են նյութական մեծ ռեսուրսներ: Սրանք հնարավոր են սոսկ ընդհանրապես երկրի մշակութային ծաղկման հայտնի զարգացման դեպքում: Արդյո՞ք ի վիճակի էին օսմանցի հովիվները, որոնք իրենց հոտերով դեգերում էին եւ դեռ այսօր էլ չեն խորթացել վաչկատուն կյանքին, ստեղծել պետության համար նյութական եւ հոգեւոր արժեքներ: Օսմանցիները քաղում էին ուրիշի աշխատանքով ստեղծված պտուղները, նրանք օգտվում էին այն ժողովուրդների դարերով կուտակած թանկարժեք պաշարից, որոնցից ծառանգել էին այն վեհապանծ մշակութային տաճարը,

որը Բյուզանդիա էր կոչվում: Թուրքերի ռազմական փառքը եւ տիրապետությունը անհնարին կլինեին առանց՝ այն կապիտալի եւ արտադրողական ուժերի, որոնցով այնքան հարուստ էր երկիրը ի դեմս հենց իր բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչության:

Սելիմ Ահեղը, Սուլեյման Փառահեղը¹³ ռազմական փայլի այդ անվիճելի գագաթները, կարող էին հայտնվել, որքան էլ որ բարձր լինեք թուրքերի ռազմական քաջությունը, սոսկ դարավոր մշակութային աշխատանքով պարարտացված գետնի վրա: Ռազմական գործում թուրքական ցեղերի կազմակերպչական ընդունակությունները չի կարելի ժխտել: Բայց ինչպես որ միայն սերմի լավորակությունը դեռեւս չի երաշխավորում լավ ծլարծակում, այլ պահանջվում է նաեւ հարմար հող, այդպես էլ թուրքական ռազմական տաղանդը անպտուղ կլինեք առանց այն մշակութային եւ տնտեսական հենքի, որի վրա նա ծավալվեց տարերային ուժով:

Շատ վայրերում եւ վաղեմի ժամանակներից թուրքական ցեղերը փորձել են հիմնել եւ հիմնել են պետություններ, բայց նրանք աչքի չէին ընկնում ո՛չ կայունությամբ, ո՛չ էլ ազդեցիկ գորությամբ: Նրանց հաջողվեց կազմավորել համաշխարհային ահարկու պետություն սոսկ բյուզանդական մշակութային աշխարհի սահմաններում, եւ ամենեւին էլ ոչ այն պատճառով, որ օսմանցիները առավել շնորհաշատ դուրս եկան իրենց ազգակից ցեղերից:

Հաջողության գաղտնիքը թաքնված էր հենց այս անսպառ հարստության դիզվածքում, տեղծագործ աշխատանքի այն ավյունի մեջ, որը նրանք գտան բյուզանդական ժողովուրդների մոտ եւ որը նրանք մսխեցին շռայլորեն ու անհոգ կերպով: «Թուրքերը ոչինչ չեն արտադրում, -ասում է Թուրքիայի պատմաբաններից մեկը, -ոչինչ չեն ստեղծում. դրա համար էլ հարստությունները, որոնք նրանք կուտակված գտան նվաճված ժողովուրդների մոտ, այժմ բոլորն արդեն մսխված է, եւ նրանք աղքատության գիրկն են ընկել, որը, ըստ երեւույթին, դեռեւս իր վերջնակետին չի հասել»:

Թուրքական տարրը եղել է եւ մնացել է զինվորական կաստա եւ պետության ռազմական հզորության հիմք: Իսկ քրիստոնյա ժողովուրդները եւ ընդհանրապես բնակչության ոչ մահմեդական խավերը կազմել են աշխատավոր զանգված, կայսրության տնտեսական բարեկեցության եւ ֆինանսական ուժերի գլխավոր աղբյուրը:

Իմիջիայլոց, ռազմական գործի վերաբերյալ պետք է լուրջ վերապահություն անել: Գիշտ է, օրենքով քրիստոնյաներն հեռացված էին զինվորական ծառայությունից, բայց նրանք փաստորեն այն կտարում էին շատ ավելի ծանր ծեւով, քան իսլամի հետետորդները: Հայտնի է, որ թուրքերի նվաճողական բանակի ուժը հիմնված էր ենիչերիների գնդերի վրա: Բայց ինչը որ հասարակությամբ թերեւս հայտնի չէ, դա այն է, որ այդ գնդերը հավաքագրվում էին քրիստոնյա երեխաներից, որոնց բռնի եւ անմարդկային ծեւով խլում էին ծնողներից եւ դաստիարակում մահմեդական ոգով: Ջորահավաքը, որ հատուկ տերմինով անվանվում էր դեւչիլմե¹⁴, անցկացվում էր հույների, հայերի, բուլղարների, քու-

նիացիների եւ առնաուտների մեջ: «Բոլոր ծնվողները ծնվում են իլամի համար», - հռչակում է թուրքական ասացվածքը: Եւ խլելով դժբախտ քրիստոնյա տղաներին, նրանց այնպիսի կարգապահական բովով էին անցկացնում, որ «նրանք վերահաված արծաթի նման էին դառնում», ինչպես արտահայտվել է XVII դարի թուրք գրող Խոջաբեյը¹⁵, թուրքական կայսրության անկման պատճառների մասին աշխատության հեղինակը: Ենիչերական գնդերի կազմակերպումը հառնում է սուլթան Ուրխանի՝ հարստության հիմնադիր Օսմանի¹⁶ հաջորդի, ժամանակներից: Ինտելաբար, ենիչերիները գոյություն ունեն օսմանյան պետականության հենց սկզբից: Նրանք նոր ժամանակների առաջին կանոնավոր հետեւազորն էին, որին էլ պարտական էր օսմանյան նվաճողական բանակը իր անմախընթաց հաջողություններով: Ակնհայտ է, որ ռազմական գործում էլ քրիստոնեական նյութը «ռազմատենչ» թուրքերի ուժի գլխավոր աղբյուրն էր:

Եթե քրիստոնյա ժողովուրդները ռազմական առումով «վերահաված արծաթ» էին, ապա պետական տնտեսության ասպարեզում նրանք զուտ ոսկի էին: Այդ դրույթը ապացուցվում է ոչ միայն ընդհանուր պատմական բնույթի նկատառումներով, այլեւ լիովին օբյեկտիվ տվյալներով, ինչպես կտեսնենք հիմա: Թվում է, թե դա պետք է ընկներ որոշակի պետական քաղաքականության հիմքում: Քրիստոնյաների հովանավորությունը՝ հավասարազոր պետական գանձարանի պահպանությանը, պետք է դառնար ներքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքը: Մինչդեռ օսմանյան կառավարությունը, չհասկանալով այդ հասարակ աքսիոման, դարեր շարունակ հետապնդում էր մի քաղաքականություն, որն այնքան կործանարար էր քրիստոնյաների եւ հավասարապես սեփական պետության համար: Այդ քաղաքականությունը եւ նրա հետեւանքները լավագույնս լուսաբանվում են ըստ հետեւյալ պատմական տեղեկանքի:

Թուրքական տիրույթները Առաջավոր Ասիայում կազմված են Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Քրդստան եւ Արաբական Իրաք նահանգներից: Քրիստոնյա ազգաբնակչությունն այդ երկրներում թուրքերից առաջ եւ հետո հանգում էր երեք հիմնական խմբերի՝ հույն, հայ եւ ասորի ազգությունների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրը, ճիշտ է, ուներ իր մայր երկիրը, իր հայրենիքը, սակայն նրանք սփռված էին ամբողջ Առաջավոր Ասիայում՝ Բաղդադից մինչեւ Կոստանդնուպոլիս: Անիրագեկ անձինք հաճախ պնդում են, որ քրիստոնյա ժողովուրդները Փոքր Ասիայում եկվոր տարրեր են թուրքերի համեմատությամբ: Վիտալ Քինեն¹⁷, Ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ ծավալուն, բայց, ցավոք սրտի, շատ պակասավոր աշխատության հեղինակը, գովասանքի արժանի եռանդով, հաճախ կատարում է պատմական բնույթի էքսկուրսներ: Անատոլիական գավառների հայերի առնչությամբ պնդում է, որ նրանք այստեղ են գաղթել առաջին Սեֆյանների, առավելապես Շահ Աբբասի օրոք, XVII դարի սկզբին: Նույն տեսակետն է նա պաշտպանում Բուրսայի եւ Իզմիրի հայերի առնչությամբ:

Մինչդեռ հայտնի է, որ դեռեւս XV դարում Կոստանդնուպոլսի գրավման ժա-

մանակ Բրուսայում հայ եպիսկոպոս էր նստում եւ նա հայտարարվեց Փոքր Ասիայում բնակվող բոլոր հայերի հովվապետ¹⁸: Ծայրագույն կետ Ադրամեդայում¹⁹ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ շուրջ 30.000 հայեր հարեցին խաչակիրներին: Մենք կարող ենք հավատացնել Քինեին եւ նրա նման մտածողներին, որ ամբողջ փոքրասիական թերակղզու տարածքում չկա մի կետ, որտեղ հայերը չլինեին բնիկ բնակիչներ, հաստատված այնտեղ թուրքերի հայտնվելուց շատ առաջ:

Քինեի խոսքերը կարող են ընդունելի լինել միայն այն իմաստով, որ հայ բնակչությունը Փոքր Ասիայում մշտապես թարմանում էր Հայաստանի բուն նահանգներից ելածների նոր մակընթացությամբ, ընդորում մեծի մասամբ թուրքական սուլթաններն իրենք էին բռնի արմատախիլ անում իրենց օջախներից եւ վերաբնակեցնում Անատոլիայի խորքերում՝ ի շահ տնտեսական կյանքի բարգավաճման:

Քրիստոնեական, ավելի ճիշտ, ոչ մահմեդական ժողովուրդների տարաբնակեցումը Անատոլիայում հառնում է մինչեւ բյուզանդական ժամանակները: Նշված երեք խմբերը կազմում էին Բյուզանդական կայսրության գերակշռող էթնիկական հիմքը: Բյուզանդիայի պատմական վաստակներից մեկն էլ այն է, որ նա առաջինը օրինակ ծառայեց ամենատարբեր ծագման տեղ ժողովուրդների բարեկամական համագործակցության՝ բարձրացնելու միասնական պետական կառույցը: Մուտք գործելով այս վեհապանծ կառույցը, թուրքերը ոչ միայն անընդունակ դուրս եկան շարունակելու իրենց նախորդների մշակութային-պետական աշխատանքը, այլեւ, ընդհակառակը, նմանվելով առակի իմաստուն կենդանուն, սկսեցին կտրատել այն ծառաբները, որոնց վրա հանգչում էր նրանց գոյությունը եւ բարեկեցությունը: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականության հտեւանքով ամբողջ երկիրը բաժանվեց միմյանց խորթ երկու ճամբարի՝ մահմեդականների եւ ոչ մահմեդականների, արհեստականորեն բորբոքվեց թշնամանքը նրանց միջեւ: Երկու է, եկվոր քոչվորների եւ հին մշակույթի նստակյաց խավերի միջեւ առանձնապես բարյացակամություն չէր կարող լինել: Բայց վարչության խնդիրն այն է, որ ընդհակառակը, հաշտեցնեն բնական տարընթացության պայմանները, մեղմացնեն հակասությունների սուր եզրերը երկու տարբեր արժեքներ ունեցող ուժերի միջեւ: Թուրքական տիրակալները ենթադրում էին հիմնել իրենց բարեկեցությունը հենց բնակչության երկու մասերի երկպառակության վրա: Նրանց խորթ էր այն տարրական ըմբռնումը, որը երբեմն մատնանշում էին առավել լուսավորյալ թուրքերը: «Մեր պետական իմաստուններին, -ասում է Ահմեդ Ռամսի էֆենդին²⁰, -Ալլահը ոչ խելք է տվել, ոչ էլ փորձառություն՝ պատմության ընթերցումը նրանց զբաղմունքը չէ», դրա համար էլ նրանք «համոզված են, որ մահմեդական ժողովրդի առաջին եւ սրբազնագույն պարտքն է աշխարհի երեսից բնաջինջ անել բոլոր անհավատներին»*:

Քրիստոնյաների՝ սեփական հպատակների, հավածանքը նրանց շնորհագր-

կված դրությունից բխող բոլոր հտեւանքներով անցնում են Թուրքիայի ամբողջ պատմության միջով իբրեւ պետական իշխանության բացահայտ կամ գաղտնի խնդիր, այն իշխանության, որի տարրական բնորոշ հատկանիշը համարվում է միատեսակ վերաբերմունքը բոլոր հպատակների նկատմամբ:

Քրիստոնեական երկրները գտնվում էին հարեւան մահմեդական ժողովուրդների մշտական սպառնալիքի տակ: Սիրիայի քրիստոնյաների դեմ կանգնած էր մահմեդական Իրաքը, քրիստոնեական Հայաստանի դեմ՝ մահմեդական Քրդստանը եւ, վերջապես, Անատոլիայում թուրքերն իրենք, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ճնշում էին հույն, հայ քրիստոնյաներին եւ նախաթուրքական ժամանակաշրջանի մյուս «հոռոմներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը եւ այն դիտում էր իբրեւ միջոց վախի եւ հնազանդության մեջ պահելու այն տարրը, որը տեղի չէր տալիս հավատարացության գաթակալությանը եւ իր դիմադրությամբ իսլամին հավասարապես համարվում էր պետական կյանքի աստվածպետական կարգի թշնամի: Կրոնական աշխարհների հակամարտության մեջ կառավարությանը պատկանում էր ոչ թե հաշտարարի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Դրա հետեւանքով երկու ճամբարները դարձան շարունակ կանգնած էին միմյանց դեմ իբրեւ հակամարտներ՝ ուղղափառներ եւ գյավուրներ, կառավարողներ եւ կառավարվողներ, զինվածներ եւ անզեններ, տերեր եւ ռաջա, շահագործողներ եւ շահագործվողներ, առանց աշխատելու վայելողներ եւ աշխատողներ առանց վայելելու, ավերողներ եւ կերտողներ: Առաջինները համարվում էին հայրենիքի հարազատ զավակներ, վերջինները՝ խորթ զավակներ: Մահմեդականները կոչված են զենք շաչեցնելու հանուն իսլամի, իսկ քրիստոնյաները սոսկ աշխատավոր խավ են ի փառս իսլամի, փաղիշախի ոտքի տակի «փափուկ կարպետ»:

Թե քաղաքական ստորացման եւ տնտեսական շահագործման ինչպիսի ծանր պայմաններում էր անցնում քրիստոնեական զանգվածների կյանքը Թուրքիայում, կարելի է դատել ֆեոդալական զինվորականության հաստատությամբ, որը բացահայտում է խիստ տխուր տեսարան հատկապես քրիստոնյա ազգաբնակչության համար:

Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթները բաժանված էին մի երկու տասնյակ լայնածավալ մարզերի, որոնց զուլխ կանգնած էին ավատատերերը, որոնք կոչվում էին բեյերբեյներ, այսինքն՝ բեյերի բեյեր: Յուրաքանչյուր մարզ կամ բեյերբեյություն ենթաբաժանվում էր սանջակների, որոնք կառավարում էին սանջակբեյերը: Սանջակներն իրենց հերթին կոտորակվում էին հարյուրավոր եւ հազարավոր մանր ավատական վիճակների, այսպես կոչված քուլլեի («սուր»), որոնք կոչվում էին զեամեթ կամ թիմար, նայած վիճակ-քուլլեի մեծությանը կամ եկամտաբերությանը: Թիմարը վիճակ էր, որը տալիս էր մինչեւ 20.000 դուրուշի (ասպրի) եկամուտ²¹, իսկ զեամեթը՝ ավելին. Մանր վիճակների տերերը ենթարկվում էին սանջակբեյին, իսկ սրանք՝ բեյերբեյին²²:

Սուլթանները հողեր էին բաշխում իրենց մերձավորներին ի լիակատար տն-

* В.Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский, С. Петербург, 1873, стр. 31.

օրինություն՝ զինվորական ծառայություն կատարելու եւ ըստ սահմանված պաշտոնական ցուցակի որպէս օգնություն՝ հեծյալ զինվորներ տրամադրելու պարտավորությամբ: Հիմա մեզ այդ հաստատությունը հետաքրքրում է ոչ ըստ էության, այլ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ նրա առնչությամբ: Խիստ ցուցանշական է երկրի էթնիկական եւ քաղաքական ուժերի բաշխումը տվյալ կարգի շրջանակներում: Ամենից առաջ քննարկենք ավատական տիրույթների քանակական հարաբերակցությունը կայսրության մեջ հետաքրքրող մասի տարբեր մարզերում:

1. Անատոլիա բեյլերբեյությունը, որն ընդգրկում էր այժմյան չորս վիլայեթներ՝ Բուրսան կամ Խուրափենդիզյարը, Կաստամունին, Այդինը եւ Անգորան, բաժանված էր 14 սանջակների եւ 7311 քըլըզների, զեանթների եւ թիմարների:
2. Կարաման բեյլերբեյությունը՝ այժմյան Իկոնիա վիլայեթի, Անգորայի վիլայեթի Կեսարիա սանջակի եւ Ադանայի վիլայեթի Իչիլ սանջակի սահմաններում: Փոքր Ասիայի այդ մասը այդպէս կոչվել է Նուրի-Սոֆիի որդի Կարամանի անունով, ծագունով հայ, որն ընդունել էր իսլամը եւ ինքնուրույն իշխանություն հիմնել 1220 թվականին: Այն նվաճվել էր օսմանցիների կողմից սոսկ 1472թ. եւ վերածվել բեյլերբեյության: Կարամանը հաշվում էր 7 սանջակ եւ 1620 քըլըզ:
3. Տրապիզոնի բեյլերբեյությունը՝ մոտավորապէս այժմյան վիլայեթը Բաթում քաղաքով, ուներ 554 քըլըզ:
4. Ռում կամ Սվազ, համարյա այժմյան վիլայեթը: Այստեղ նույնպէս հայ իշխաններից մեկը, որը իսլամ էր ընդունել, 1097թ. Դանիշմանյանների հարստության²³ հիմքը դրեց, որ 1165թ. տեղի էր տվել սելջուկյանների մի ճյուղին: Այդ բեյլերբեյությունը հաշվում էր 7 սանջակ եւ 3130 քըլըզ:
5. Էրզրում, այժմյան վիլայեթը Բիթլիսի վիլայեթի Մելազկերտի հետ, կազմված էր 12 սանջակից եւ 5279 քըլըզից:
6. Կարս, այժմյան Կարսի մարզի Կարսի եւ Կաղզվանի օկրուգները, ներառյալ Էրզրումի վիլայեթից Բասենը՝ 6 սանջակ եւ 1206 քըլըզ:
7. Չըլդըր, Կարսի մարզի Օլթիի եւ Արդահանի օկրուգները, ինչպէս նաեւ Ախալցխայի եւ Ալեքսանդրապոլի գավառների մի մասը՝ 13 սանջակ եւ 656 քըլըզ:
8. Վան, այժմյան Վան եւ Մուշ սանջակները՝ 13 սանջակ եւ 1115 քըլըզ:
9. Դիարբեքիր, այժմյան վիլայեթը, Խարբերդի (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ) վիլայեթի Խարբերդ եւ Դերսիմ սանջակներով, ինչպէս նաեւ Բիթլիսի վիլայեթից Սղերդը (Սեբրտ), 19 սանջակ եւ 730 քըլըզ: այստեղ էին մտնում նաեւ 5 ինքնավար իշխանությունները:
10. Մարաշ կամ Ջուլքարդիա, այժմյան Մարաշ (Հալեպի վիլայեթից), Կոզան (Ադանայից) եւ Մալաթիա (Խարբերդից) սանջակները՝ 5 սանջակ եւ 2169 քըլըզ:
11. Հալեպ, այժմյան Հալեպ (Հալեպի վիլայեթից), Ադանա եւ Ջերել-բերեքեթ

- (Ադանայի վիլայեթից) սանջակները՝ 9 սանջակ եւ 903 քըլըզ:
12. Շամ, այժմ Սիրիան, Երուսաղեմը եւ Լիբանանը՝ 10 սանջակ, 996 քըլըզ:
13. Ռաքքա, այժմ Ուրֆա սանջակը (Հալեպ վիլայեթից) եւ Ջոր մուքեսարի-ֆուրյունը՝ 7 սանջակ եւ 274 քըլըզ:
14. Մոսուլ, այժմյան Մոսուլ սանջակը՝ 6 սանջակ եւ 274 քըլըզ:
15. Շահրիզոր, ներկայիս Մոսուլի վիլայեթի նույնանուն սանջակը, նաեւ Վանի վիլայեթի Հաքքյարի սանջակը. մոտավորապէս 400 քուրդ ցեղապետեր:
16. Բաղդադ, ներկա Բաղդադ եւ Բասրա վիլայեթները՝ 18 սանջակ, որոնցից 7-ը ունեին մի քանի քըլըզներ:

Մարզերի առաջին խումբը՝ Անատոլիան եւ Կարամանիան, որը գրավում է համարյա ամբողջ փոքրասիական թերակղզին, գերազանցապէս մահմեդական բնակչությամբ, հաշվում էր 21 սանջակ եւ 8931 քըլըզ:

Հողերի երկրորդ խումբը, գերազանցապէս հայկական, ուներ 80 սանջակ (ներառյալ նաեւ հինգ իշխանությունները) եւ 14285 քըլըզ:

Երրորդ խումբը, գերազանցապէս սիրիական ու քրիստոնեական, ուներ 26 սանջակ եւ 2552 քըլըզ:

Ի վերջո, չորրորդ խումբը, քրդական եւ արաբական ցեղերով բնակեցված Միջագետքի տափաստանները, հազիվ էր ճանաչում օսմանյան իշխանությանը. սովորական տիպի բեյլերբեյություններ կային միայն մի քանի խոշոր կենտրոններում, մյուս վայրերը մեծ մասամբ գտնվում էին որեւէ վարչակարգի չենթարկվող ցեղապետերի տնօրինության ներքո:

Հազիվ թէ հարկ կա հիշեցնելու, որ քըլըզների բոլոր տերերը, բոլոր թիմարատերերը, զախմները, սանջակբեկերը եւ բեյլերբեյները, թուրքական տարբերակի բոլոր այդ մանր ու խոշոր ավատատերերը բացառապէս, իհարկե, մահմեդականներ էին: Այդ յուրատեսակ մանր արքայիկները լիիշխան տնօրինում էին ռայաթի ճակատագիրը: Սրբան շատ էին նման տերերը, բնականաբար, այնքան ավելի ծանր էր նրանց տնօրինության ներքո ճնշվող երկրի դրությունը: Որպեսզի հասկանալի լինի քըլըզային կալվածների այդքան անհավասար բաշխման նշանակությունն ու հետեւանքները, օգտակար կլինի կանգ առնել բերված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրի եկամուտների պահանջված ցուցակների վրա, որը մեծապէս ապացուցական է մեր հիմնական դրույթի համար:

Հօգուտ ավատատերերի Անատոլիայի եկամուտները ամբողջապէս կամ մասամբ կազմում էին մինչեւ 37318730 դուրուշ, իսկ Կարամանիայինը՝ 10800175 հետեւաբար, երկու մարզերը տալիս էին 48110905 դուրուշ:

Մարզերի հայկական խումբը տալիս էր ընդհանուր առմամբ 83683676 դուրուշի գումարը: Ուշադրության արժանի է, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 դուրուշ Սվազը՝ 13187327, Դիարբեքիրը՝ 11.400.000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Չըլդըրը՝ 9.686.000, Մարաշը՝ 9420310:

Հողերի սիրիական խումբը մուծում էր մինչեւ 14271721 դուրուշ, ընդդրում

Շամը՝ 6558000, Հալեպը՝ 7713121:

Մարզերի չորրորդ կամ Միջագետքյան արաբա-քրդական խմբից Մոսուլը վճարում էր 2.240.000 դուրուշ, իսկ Շահրիգորի, Բաղդադի եկամուտները գտնվում էին պետական վերահսկողությունից դուրս եւ գնում էին նստակյաց ու վաչկատուն ցեղերի անհնազանդ պարագլուխների օգտին:

Իսկ ի՞նչ են ցույց տալիս այդ թվերը: Նրանք աղաղակում են մարզերի անհավասար ծանրաբեռնման դեմ, ամբողջ ծանրությունը քրիստոնեական հողերի վրա բարդելու դեմ: Իսկապես, հայկական եւ սիրիական մարզերը միասին վերցրած իրենց տարածքով հազիվ էին կազմում թուրքական առաջավորասիական տիրույթների մեկ երրորդը. նրանց տարածքը հավասար է հարեւան մահմեդական խմբերից յուրաքանչյուրին, մի կողմից Անատոլիային եւ Կարամահիային, իսկ մյուս կողմից՝ Միջագետքի հողերին: Իսկ հարկման չափով հայկական-սիրիական հողերը նշանակալիորեն գերազանցում են մահմեդականներին. առաջիններից գամծվող եկամուտները հասնում էին մինչեւ 100 միլիոն դուրուշի, իսկ վերջիններից՝ հազիվ էր հասնում այդ գումարի կեսին: Միայն հայկական մարզերը վճարում էին մինչեւ 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը ընկած էր Վանի եւ Մուշի, այսինքն՝ գուտ հայկական շրջանների վրա: Մի խոսքով, քրիստոնեական հողերը գրավում էին եռակի փոքր տարածք, քան մահմեդականներինը, բայց վճարում էին կրկնակի ավելի:

Այս պարագան ամենեւին չի կարող բացատրվել եւ արդարացվել հողերի մեկը մյուսի նկատմամբ ունեցած առավել բերրիությանը կամ հողի գերազանցությանը: Հայկական լեռնաշխարհը, բացառությամբ մի քանի հովիտների, ընդհանուր առմամբ պիտանի չէ բարձրարժեք ցանքսերի համար եւ այդ առումով զիջում է ոչ միայն Միջագետքի հարստագույն տարածքներին, այլ նույնիսկ Անատոլիական սարահարթի շատ շրջանների: Ծանր հարկազանծումը բացատրություն գտնում է միայն հողերի էթնիկական առանձնահատկություններով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյա ժողովուրդներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են շահագործման ավելի մեծ չափով, քան վերջինները:

Հատկապես ծանր էր հայկական հողերի շահագործումը: Մինչեւ 80 խոշոր եւ շուրջ 14.000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրձվել էին հայկական մարմնի մեջ, ընդորում խրախուսված պետական իշխանության կողմից: Երկրի համար ուժերից վեր այդ բեռը պետք է տաներ նրան աղքատացման, հյուժման եւ դարերի տքնաջան աշխատանքով կարգի բերված տնտեսության վերջնական քայքայման:

Այդ առավել եւս անխուսափելի էր, քանզի ավատատերերի դերում առաջ էին քաշվում այնպիսի տարրեր, որոնք շատ եւ շատ ավելի ցածր էին կանգնած երկրի մշակութային-տնտեսական մակարդակից եւ ունակ չէին ոչ միայն բարձրացնելու տնտեսական կյանքը, այլ նույնիսկ պահպանելու այն առկա դրության մեջ:

Օսմանյան սուլթանները Հայաստանում կապվածներ բաշխում էին գրեթե

բացառապես քուրդ ցեղապետերին, հաճախ ժառանգական տիրակալման իրավունքով: Գեղապետերի ետեւից ձգվում էին քոչվոր ցեղերը իրենց հոտերով: Սուլթանների կամքով երկրագործական երկիրը կանգնում էր հետընթացի եւ նախնադարյան կացության՝ քոչվորական հովվական կյանքի վերադարձի, ուղու վրա, որն անխուսափելիորեն իր հետ բերելու էր երկրի մշակութային եւ տնտեսական կյանքի քայքայում:

Բարեբախտաբար, քրդերը Հայաստանում ապրում են ամենեւին էլ ոչ անհիշելի ժամանակներից, ինչպես որ սովորաբար պնդում են քիչ իրազեկ անձիք, երկրամասի պատահական այցելուները, մեծ մասամբ զանազան տերությունների քաղաքական գործակալները: Հայ-քրդական հարաբերություններին մենք կանդրադառնանք ստորեւ²⁴: Այստեղ բավարարվենք մատնանշելով, որ քրդերի Հայաստան գաղթելու սկիզբը, իսկն ասած, համարում է Սելիմ 1-ի ժամանակները, երբ Չալդրանի ճակատամարտից հետո (1514թ.) սուլթանը տիրացավ Հայաստանի մեծ մասին եւ կառավարիչ նշանակեց քուրդ Իդրիսիին²⁵: Այդ քրդի ազդեցության ներքո հիմք դրվեց քրդերի հովանավորության քաղաքականությանը՝ նրանց տրամադրելով ավատատիրական իրավունքներ մասամբ նրանց կողմից զավթված, մասամբ էլ սուլթանների կողմից զիջված հողերի վրա: XVI դարի սկզբից ուժեղանում է քրդական ցեղերի շարժումը Հայաստան թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ:

Առաջ մղելով քրդական տարրը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում եւ թուրքականը՝ Անատոլիայի մարզերում, օսմանյան կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ էր մահմեդականների տիրապետության հաստատմանը քրիստոնյա ռայաների վրա: Եթե ոչ բուն սկզբունքում, ապա անվիճելիորեն նրա կիրառման մեջ էլ արմատացած է այն չարիքը, որից կործանվում է թուրքիան: Գիշտ հասկացված պետական շահերը չեն կարող հաշտվել այն անհեթեթ դրության հետ, որի դեպքում անքաղաքակիրթ ցեղերը, որոնք լճացել են հովվական կենցաղի փուլում, գրավեն պետական շինության վերին հարկերը, իսկ քաղաքակիրթ երկրագործական եւ արդյունաբերական ազգաբնակչությունը ջշվի նկուղները:

Այդպիսի կարգը դատապարտված է տապալման: Եւ կամ էլ կարող է դիմանալ՝ քաղաքակիրթ իսլամների աստիճանական վայրենացման եւ մինչեւ վայրագ վերելների մակարդակը իջնելու դեպքում: Օսմանյան քաղաքականությունը գերադասում էր այս վերջին հնարավորությունը եւ իր առջեւ խնդիր էր դնում հետեւողականորեն թուլացնել եւ անգորացնել քրիստոնյա բնակչությանը: Այդ քաղաքականության ոգեշնչողները, պետական մտածողությունից զուրկ մարդիկ իրենց հաշիվ չէին տալիս, որ հետապնդելով քրիստոնյաներին քաղաքականապես եւ տնտեսապես, իրենք խարխուլում են պետական կեցության տնտեսական հիմքերը, բնաջնջելով նրանց՝ ոչնչացնում են ժողովրդի հարստության աղբյուրը: Ոչ թե քրիստոնեական ժողովուրդները, ինչպես պնդում են թուրքերը եւ նրանց նմանները, այլ իրենց՝ թուրքերի հակաքրիստոնեական գաղափարախոսությունը թուրքիան տարել է եւ տանում է դեպի կործանում:

Քրիստոնյաների նշանակությունը թուրքիայում հաշվի չի առնված դեռ էլի մեկ ուրիշ առումով, այն է՝ իբրև եվրոպական քաղաքակրթությունը թուրքիա փոխադրելու լավագույն հիմնակետի: Որքան էլ որ երկար շարունակվելու լինի «հիվանդ մարդու» հոգեւարքը, հայտնի է, որ նրա հետագա գոյության հարցը շատ սուր է դրված՝ պատմական պահը հրամայականորեն պահանջում է կամ կանգնել քաղաքակրթ պետությունների շարքը արմատական վերափոխումների միջոցով, կամ իջնել տերությունների թատերաբեմից: Թուրքիայի բոլոր փորձերը՝ դեռ նետելու իր կեցության հնամաշ ձեւերը, մինչևի հիմա անհաջող ավարտ են ունեցել: Թուրքիայի վերակառուցումը հնարավոր է արդյունավետ է թվում միայն այն դեպքում, եթե այդ գործի մեջ ներգրավվեն քրիստոնյա ժողովուրդների կուլտուրական տարրերը, որոնք մինչևի հիմա հեռու են վանվել: Նրանց միջոցով էլ հնարավոր է թուրքիայի եվրոպականացումը: Չէ՞ որ Թուրքիայի քրիստոնյաները նախկին բյուզանդացիներ են, մեծագույն մշակույթի, ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքի կերտողներ: Եվրոպական քաղաքացիականությունը նրանց հարազատ է նույնքան, որքան այն խորթ է թուրքերին: Կյանքի նոր ձեւերի ընկալման աստիճանը յուրաքանչյուր ժողովրդի համար կանխորոշվում է նրա պատմական ուղեբեռով: Թյուրք-թաթարները, որոնց պատմական բեռը կազմված է յաթաղանից եւ հովվի փոկավոր տոպրակից, չեն կարող հարազատանալ արեւմտյան քաղաքացիականությանը այնպիսի հեշտությամբ, ինչպես որ այն յուրահատուկ է նրանց հարեւան քրիստոնյաներին: Քրիստոնեական աշխարհներից յուրաքանչյուրը՝ հունականը, հայկականը, ասորա-արաբականն ունի իր մշակութային հնությունը հոգեւոր արժեքներով, որոնց մնացուկները նրանք դուրս են բերել թյուրք-թաթարական տիրակալության հրի ու արյան ծովից եւ նրանով դաստիարակել ու պահպանել իրենց ոգու մշակութային տարողունակությունը: Շնորհիվ այդ առանձնահատկությունների, քրիստոնեական ժողովուրդները պատրաստի մարմիններ էին ներընկալելու համար այն եվրոպական էլիքսիրը, որով պետք էր առողջացնել թուրքական զառամյալ պետականությունը: Հիրավի, պետք է զարմանալ թուրքիայում քրիստոնյա ազգությունների կենսունակության վրա, որոնք, չնայած թուրքական վարչակարգի դժնիությանը, ամեն տեսակի հալածանքներին, բոլոր մշակութային նախաձեռնումներում եւ նվաճումներում մահմեդական զանգվածի առջեւից էին ընթանում:

Երկրի վերածնությունը կատարվում է ո՛չ սոսկական կարգախոսների հռչակումով, ո՛չ աղմկալի ճռոճաբանություններով: Բարենորոգիչների ջանասիրությունը, եթե այն անկեղծ էր, պետք է ուղեկցվեր թեկուզ եւ քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ սկսված բնական շարժմանը նպաստելու պատրաստակամությամբ: Թվում է թե վերանորոգչի խնդիրը պետք է այն լիներ, որպեսզի խրախուսեր քրիստոնյաների եռանդը, դուրս բերեր նրանց ազգային կյանքի շրջանակներից պետական թափի գործունեության ասպարեզ:

Օսմանյան իմաստունները, սակայն, հակառակ քաղաքականություն էին վարում. քրիստոնյաների զարգացման մեջ նրանք վտանգ էին տեսնում պե-

տության համար, եւ նրանց դեմ ուղղված միջոցառումները դառնում էին կառավարության ծրագրային խնդիրը: Որ քրիստոնեական ժողովուրդները թուրքիայում նոր հովերի առաջամարտիկներ էին, դրանում դժվար չէ համոզվել թեկուզ եւ հայերի մեջ մտավոր շարժման պատմությամբ: Ժամանակակից առաջընթացի մեծագույն լծակները՝ գրատպությունը, մամուլը, նոր դպրոցը եւ կրթությունը թուրքական քրիստոնյաների սեփականությունը դարձան շատ ավելի վաղ, քան դրանց կարելուությունը հասավ բուն թուրքերի գիտակցությանը:

Ինչպես հայտնի է, մահմեդական տպարան ստեղծելու առաջին փորձերը վերաբերում են XVIII դարի սկզբին եւ այդտեղ էլ նախաձեռնողը թուրք չէր: 1727թ. մի հունգարացի հավատափոխ, ընդունելով իսլամ եւ զարդարելով իրեն Իբրահիմ անունով, համոզեց թուրքական կառավարությանը տպագրական արվեստի օգտակարության մեջ եւ Ստամբուլում առաջին տպարանի հիմքը դրեց: Ուլեմաներն, իհարկե, ընդվզեցին դիվային նորամուծության դեմ, եւ կառավարությունը մեծ ջանքեր թափեց զսպելու իսլամի տգետ սպասավորների ըմբոստությունը եւ պահանջվեց շեյխ-ուլ-իսլամի ելույթը հատուկ ֆեթվայով, որպեսզի ուղղափառ մահմեդականները հաշտվեին նոր ժամանակների մեծագույն գյուտերից մեկի անվճատության հետ:

Իբրահիմի մահվամբ տպարանը փակվեց՝ լույս ընծայելով ընդամենը 18 գիրք: Կեսդարյան ընդմիջումից հետո այն նորից բացվեց 1783թ. եւ մինչև XIX դարի կեսերը նրա աշխատանքը սահմանափակվեց ոչ ավելի 90 հրատարակություններով²⁶:

Եթե այժմ անցնենք քրիստոնյաներին, ապա մեր առջեւ այլ պատկեր կբացվի: Մի կողմ թողնենք հույներին եւ մյուս քրիստոնյաներին եւ կանգ առնենք հայերի վրա: Տպագրական դազգահը հայերի մոտ բուն Կոստանդուպոլսում աշխատում էր դեռեւս 1567 թվականից²⁷, Ջմյուռնիայում՝ 1759 թվականից, իսկ Թուրքիայի սահմաններից դուրս հայկական տպարանները բազմաթիվ էին եւ կային համարյա բոլոր եվրոպական մշակութային կենտրոններում:

1512թ., այսինքն՝ գրատպության գյուտից մի քանի տասնամյակ անց, Վենետիկում լույս աշխարհ եկավ առաջին հայկական տպագիր գիրքը: Այդ պահից սկսած սկսեցին տպարաններ հիմնադրվել նաեւ մյուս կենտրոններում, որի հետեւանքով խիստ հագեցած հոգեւոր կյանքը ստացավ վիթխարի զարգացման հեռանկարներ: XVII դարում հայկական տպագրությունը գործում էր Լվովում՝ 1616թ., Հռոմում՝ 1623թ.²⁸, Սիլանում՝ 1624թ., Լիվոռնոյում՝ 1643թ., Պադուայում՝ 1690թ., Ամստերդամում՝ 1660թ., Մարսելում՝ 1673թ., վերջապես Պարսկաստանում՝ Սպահանի մոտ ստեղծված հայկական Ջուղա կենտրոնում 1640թ.: Հաջորդ XVIII դարում տպարաններ հայտնվեցին Լոնդոնում՝ 1736թ., Մադրասում՝ 1772թ., Տրիեստում՝ 1778թ., Պետերբուրգում՝ 1783թ., Դոնի Լախիջեւանում՝ 1791թ., Աստրախանում՝ 1796թ.²⁹:

Հայկական պարբերական մամուլը եւս ավելի հին է, քան թուրքականը: Սկսած 1795թ.³⁰ այն գոյություն ուներ տասնյակ տարիներ, երբ 1832թ. Կոստանդուպոլսում սկսեց լույս տեսնել առաջին թուրքական լրագիրը՝ «Թազվիմը

վաքայի»-ն, հայերեն լեզվով զուգահեռ հրատարակությամբ³¹: Ներկայումս, չնայած գրաքննչական ծանր պայմաններին, հայկական մամուլը ե՛լ քանակապես, ե՛լ որակապես հաջողությամբ մրցակցում է թուրքականի հետ, թեև վերջինս մեծ մասամբ նպաստավորվում է կառավարական վարկերով:

ժողովրդական կրթությունը երբեք չի եղել կառավարության հոգատարության առարկան. այն թողնված է տգետ հոգեւորականությանը: Միայն 1845թ. կառավարությունը փորձեց վերափոխել դպրոցական գործը սեկուլյարիզացիայի ոգով եւ եվրոպական մանկավարժության հիմունքներով: Սուլթանի ֆիրմանով կազմվեց հանձնախումբ՝ նոր դպրոցի կանոններ մշակելու համար: Որքան էլ տարօրինակ է, հանձնախմբի գլուխ դրվեց շեյխ-ուլ-խալանը: Պարզ է, որ նման պայմաններում խելքը գլխին ոչինչ չէր կարելի սպասել հանձնախմբից: Փաստ է, որ առ այսօր էլ թուրքերը չեն կարող պարծենալ եվրոպական տիպի դպրոցներով:

Մինչդեռ 1845թ. էլ շատ առաջ հայերն ունեին օրինակելի ուսումնական հաստատություններ ոչ միայն Թուրքիայից դուրս՝ Վենետիկում, Փարիզում, Մոսկվայում, Կալկաթայում, Մադրասում, այլև հենց Կոստանդնուպոլսում եւ Ձմյուռնիայում: Արտասահմանյան հայկական դպրոցներում մեծի մասամբ ուսանում էին թուրքահայեր, որոնք, տարիներ անց, հարուստ գիտելիքներով վերադառնում էին հայրենիք՝ պատրաստ գործելու հասարակական եւ պետական կյանքի ցանկացած ասպարեզում: Հասկանալի է թե ինչու բժշկական, փաստաբանական, գրական, հրապարակախոսական ազատ պրոֆեսիաները գտնվում էին հայերի եւ հույների ձեռքին: Ձարմանալի չէ նաեւ, որ գիտելիքներ պահանջող աստիճանավորական պաշտոնները հարկադրաբար տրամադրվում էին եւ հայերին: Չենք ասում թուրքական թատրոնի մասին, որը հիմա էլ պահպանվում է հայերի եւ ընդհանրապես քրիստոնյա ուժերի շնորհիվ³²:

Թուրքական եւ հայկական հաջողությունների նման հարաբերակցություն նկատելի է նաեւ մյուս բնագավառներում: Առետրի եւ արդյունաբերության մեջ, բանկային գործառնություններում, արհեստներում գլխավոր դերերը քրիստոնյաներն էին ընդհանրապես եւ հայերը մասնավորապես ինչպես անցյալում, այնպես էլ նոր ժամանակներում: Հաղորդակցությունը եվրոպայի հետ նրանց հնարավորություն էր ընձեռում արագորեն հարմարեցնել հին ապարատները նոր պայմաններին: Այսպես կոչված սառաֆները՝ լուծալափոխները, ովքեր ունեին կորպորատիվ կազմակերպություն, ինչպես հայտնի է, ժամանակին սպասարկում էին դրամական շուկայի բոլոր կարիքները եւ նոր իրադրության մեջ վերածվեցին բանկիրական հաստատությունների: Մինչեւ օսմանյան պետական բանկի («Բանկ Օտոման») հիմնումը անցյալ դարի կեսերին³³, թուրքիան այլ բանկային հիմնարկություններ չգիտեր, բացի հայ եւ հույն սառաֆներից. հենց նրանք էին շրջանառու միջոցներով մատակարարում առետրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունները, նրանք էին վարկ տրամադրում կառավարությանը եւ նրա գերտեսչություններին, հաճախ տարբեր նահանգների պետական եկամուտների գրավականի դիմաց, իսկ քանի որ վերջիններս սովորաբար

վճարվում էին բնամթերքով, ապա նրանք ստիպված էին լինում զբաղվել նաեւ ապրանքափոխանակությամբ, ներմուծումով եւ արտահանումով:

Արդյունաբերության շատ ճյուղեր, ինչպես օրինակ մահուղի, մետաղագործական, բոժոժից թել քաշելու, իրենց զարգացմամբ պարտական էին բացառապես հայերին, նրանց նախածնող ոգուն: Այսպես կոչված Բուրսայի մետաքսե ասեղնագործվածքները, որոնք մեծ հաջողություն ունեին եվրոպական շուկաներում, արտադրվում էին հայկական ֆաբրիկաներում: Ձարմանալի չէ, որ նույնիսկ դրամահատարանը, ինչպես եւ վառողի գործարանները գտնվում էին երկու հայկական ընտանիքների ժառանգական տնօրինության նեք³⁴: Նրանցից մեկը, Տատյանները, ովքեր առաջինը հիմնեցին վառողի գործարան Կոստանդնուպոլսում սուլթան Սելիմի օրոք³⁵, հետագայում սեւ երախտամոռության զոհ դարձան պալատական խաղաղվանքների հետեւանքով³⁶:

Առավել եւս նկատելի էր հայկական ձեռքը արհեստագործության մեջ: Սառաֆների կողքին Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեին էսնաֆներ՝ արհեստավորական համքարություններ: Նրանց մեջ հայկական կազմակերպությունները նկատելի էին եւ իրենց անդամների թվով, եւ մասնագիտությունների որակով: Անցյալ դարի կեսերին հաշվվում էր մինչեւ 70 արհեստավորական մասնագիտություն, որոնցով զբաղվում էին հայկական կորպորացիաները եւ նրանցից շատերը կազմում էին բացառապես հայերի մասնագիտությունը: Հայերի տեխնիկական ուժերը ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հայտնի են եւ վկայված են շատ ճանապարհորդների կողմից:

Ինչ վերաբերում է արվեստներին, ապա այդ ասպարեզում ստեղծագործում էին դարձյալ գերազանցապես քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Հայերի ներդրումը շատ էական է: Բավական է մատնանշել, որ շինարարական արվեստի լավագույն հուշարձանները Ստամբուլում՝ Բեյլերբեյի, Չրաղանի, Դոլմաբախչեի պալատները, Բոսֆորի այդ գեղակերտները կառուցել են հայ ճարտարապետները³⁷: Նրանց են պատկանում նաեւ շատ պալատների նրբագեղ զարդանկարները: Անգամ Թոփհանե մզկիթը գյաուր հայի ստեղծագործություն է³⁸...

Թուրքիայի մտավոր շարժման մեջ իրենց առաջատար երթով հայերը պարտական էին գերազանցապես իրենց գաղութային ուժերին: Այդ դրսից գործող ուժերը, դուրս իսկ ասած, այն հայկական պոտենցիալն էր, որը անբարենպաստ ժամանակներում, անտանելի ճնշման սուր պահերին դուրս էր թափվել Թուրքիայի սահմաններից: Այն պահից ի վեր, ինչ Հայաստանը դարձավ թյուրք-թաթարական հորդանների սանձարձակության թատերաբեմ, կյանքի պայմանները առավել նպաստում էին ավազակային կրքերի ծաղկմանը, քան խաղաղ աշխատանքին: Ունեւոր դասակարգերը, քաղաքային բնակչությունը, ովքեր առավել էին ենթակա բռնության ու կողոպուտի, հարկադրված էին փրկել իրենց եւ իրենց խնայողությունները օտար երկրների տակ: Բնական է, որ նրանք ամենից առաջ գաղթեցին այն վայրերը, որոնք նրանց հայտնի էին նախկին եւ ժամանակակից առետրական հարաբերություններից: Կիլիկյան թագավորու-

թյան անկումից հետո հայկական կապիտալը ուղղվում է Ջենովա, Վենետիկ, Ղրիմ, իսկ հաջորդ դարերում այն հաղորդակցվում է առեւտրաարդյունաբերական աշխարհի բոլոր խոշոր շուկաներին, առաջ են գալիս մի շարք ոչ մեծ, բայց ծաղկուն գաղութներ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջազգային հաղորդակցության կենտրոններում:

Հայկական գործունեության այս կողմը սերտորեն կապված է համաշխարհային ընդգրկում եւ նշանակություն ունեցող խնդիրների հետ: Հայերի հանդես գալը համաշխարհային շուկաներում՝ նոր ոգու այդ հալոցներում, որոնք ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքը դրեցին, ամրապնդում է հայերի նշանակությունը որպես գործոնի, որը մասնակցել է նոր աշխարհի ծննդյան երկունքին, որքանով որ նրա վրա արտացոլվել է Արեւմուտքի եւ Արեւելքի փոխհարաբերությունը:

Եվրոպայի հետ ասիական առեւտրի պատմության մեջ անաչառ հետազոտողը պարտավոր կլինի խիստ պատվավոր տեղ հատկացնելու հայերին եւ գնահատելու նրանց կուլտուրաբեր նշանակությունը նրանց առեւտրական հանճարի հարկ եղած ըմբռնումով, առանց որեւէ նախապաշարմունքի, որը յուրահատուկ է մարդկային առաքինության այն փարիսեցիներին, ովքեր շինծու ծամածռությամբ շրջվում են «վաճառական» հայերից, հաճախ իրենք լինելով նրանց անցանկալի մրցակիցները նույն ասպարեզում: Հարեւանցիորեն նշենք, որ XVI-XVII դարերում հայկական գաղութները եւ նրանց առեւտրական գրասենյակները ցանցի պես սփռված էին բոլոր կարեւորագույն շուկաներում, սկսած ճավայից եւ Սումատրայից եւ անգամ Ֆիլիպինյան կղզիներից մինչեւ Մարսել, Ամստերդամ եւ Մանչեսթր: Այդ ցանցի թելերը միանում էին Հայաստանում, մասնավորապես Արաքսի ափին գտնվող Ջուղա փոքրիկ քաղաքում: Այդ վայրի այժմյան անմխիթար տեսքը (Երեւանի երկաթուղու ամենավերջին կայարանը) կարծել չի տալիս, որ ժամանակին այն եղել է համաշխարհային առեւտրի հանգուցակետ³⁹: Նրա երբեմնի վեհության մասին վկայում է սոսկ լայնածավալ ու լուռումունջ գերեզմանատունը: Ծաղկուն քաղաքը, պարսից շահերի նախանձի առարկան, XVII դարի սկզբին, ինչպես արմատախիլ արված ծառ, փոխադրվեց Պարսկաստան: Նոր Ջուղան, շահերի մայրաքաղաք Սպահանի մոտ, ծաղկեց նոր եւ առավել փառքած ծաղկի պես, վայելելով Շահ Աբբասի հովանավորությունը, որը, ասես կամենալով քավել իր անլուր չարագործությունը հայերի եւ Հայաստանի նկատմամբ, ուշադրություն էր դարձնում եւ սատարում էր նրանց ձեռնարկումներին: Ավելի ճիշտ, ազահամուլ շահին առաջնորդում էին սեփական պետության շահերը, որում նա կարող էր համոզվել շուտով տեսնելով ոսկու առատ հոսքը դեպի շահական գանձարանը. «Սեկ հայը ինձ ավելի շատ հարկ է վճարում, քան տասը մահմեդականը»^{*}:

Ասիական առեւտրի շուկաներին տիրանալու իրենց ձգտման մեջ հուլանդացի եւ անգլիացի գործարար վաճառականները դիմում էին հայերի աջակցությանը եւ ամեն կերպ հրապարակում էին նրանց իրենց նոր տիրույթները: Արտա-

կարգ բնութագրական է Արեւելահնդկական ընկերության տնօրենի 1691թ. պատվերը, որով հանձնարարում է Հնդկաստանում ընկերության կառավարիչներին «Ներգրավել հայերին, փորձված վաճառականներին, ովքեր այնքան շատ են նպաստել առեւտրի զարգացմանը Հնդկաստանում, Պարսկաստանում եւ ամբողջ Ասիայում: Նրանց հատուկ թաղամաս տրամադրել Մադրասում, որտեղ նրանք կկարողանային ապրել ըստ իրենց սովորույթների եւ կառուցել եկեղեցի: Այդ արվարձանը կարելի կլիներ անվանել Ջուղա Շահ Աբբասի օրինակով, որը նրանց գաղթեցրել էր իրենց հայրենիքից Սպահան: Այդ հայերը հարուստ ժողովուրդ են եւ ամենափորձված վաճառականները աշխարհում: Նրանց վստահություն ներշնչելու համար անհրաժեշտության դեպքում կարելի է նրանց իրեւավունք տրամադրել մասնակցելու քաղաքի կառավարմանը: Այսուհետեւ միայն անգլիացիներին չէ, որ իրավունք է տրվում ընտրյալ լինելու քաղաքային գործերի քննարկման ժամանակ, այլ նաեւ հայերին եւ մյուս օտարերկրացիներին: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը վաղուց եւ մեծապես իր վրա է հրավիրել Լոնդոնի հասարակության ուշադրությունը: Հայտնի է, որ նրանք առեւտուր անում են սեփական միջոցներով, գործում են Հնդկաստանի բոլոր գլխավոր շուկաներում, որտեղից արտահանում են ամենաթանկ արտադրանքները»^{*}:

Այդ խոսքերը լավագույն գնահատանքն են հայերի առեւտրական գործունեության: Նրանց անբասիր ազնվությունը եւ բարձր վարկը ընդգծված է XVII-XVIII դարերի շատ ճանապարհորդների կողմից: Նրանցից մեկը, ծագումով անգլիացի, հայ վաճառականին տված փայլուն գնահատականի մեջ⁴⁰ նրան անվանում է «ջենթլմեն բոլոր առումներով»^{**}:

Ահա այդ «առեւտրական ջենթլմենները»՝ նետված օտար երկրներ, ստիպված էին այնտեղ ստեղծել մշակութային արժեքներ: Նրանք էլ, դարձան հայերի վերածննդի նախակարապետները: Օտարության մեջ նրանք չէին կորցնում **հոգեւոր** կապերը իրենց հայրենիքի հետ: Նրանց հիմնադրած գաղութները **իրենցից** ներկայացնում էին յուրատեսակ լուսարձակ փարոսներ, որոնք հեռվից լուսավորեցին իրենց մայր-երկիրը՝ խավարի մեջ թաղված Հայաստանը: Առեւտրական կարավանների բացած ուղիներով երկիր էին ներթափանցում նոր հովեր եւ նոր գաղափարներ: Արթնանում էր ազգային ինքնագիտակցությունը, որը եւ մղում էր համապատասխան մշակութային ձեռնարկումների: Դրա հետեւանքով հայերը ոչ միայն Թուրքիայից դուրս, այլեւ այնտեղ ընթացյալ պտուղները յուրացնելու ուղիով: Այդ նույն ժամանակ, երբ ուղղափառ մահմեդականը անհոգ ննջում էր միմարեթից եկող դայլալների հնչյունների տակ, հայերի տագնապալից ձայնը հեռավոր երկրներից շաչում էր իբրեւ կոչնակ կոչելով հայրենակիցներին դեպի նոր լույս, նոր կառուցումներ...

^{*} John Bruce. *Annals of the honourable East-India Company*. III, 111, and II, 617, London, 1810.
^{**} R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817 to 1820*, London, v.1, 1821, s. 424.

Փոքրիկ ժողովրդի հերոսական մաքառումը չբերեց նրա նվիրական նպատակների իրականացմանը թուրքական բանտը զրկում էր նրան աստօծ լուսից, նրա գլխին կախված թուրքական յաթաղանը նրան ընդարմացման մեջ էր պահում: Այժմ Հայաստանը ամբողջովին արյունաշաղախ իր զավակների արյունով, դատ ու դատաստան է պահանջում հանդեպ իր դարավոր դահիճների, իրավունք է պահանջում իր երջանկության դարբինը լինելու համար...

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՐԱՏՈՒՄԸ

Կարգախոսներից¹ մեկը, որի ներքո ընթանում է համաշխարհային պատերազմը, փոքր ժողովուրդների ազատագրումն է ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա: Հայտնի է, որ ոչ մի պետության մեջ չկան այնքան ճնշված ժողովուրդներ, որքան Թուրքիայում եւ ոչ մի տեղ նրանց ճնշումը չի հասցված այնպիսի ստրկացման, որքան սուլթանի իշխանության տակ: Հասկանալի է նաեւ, որ պատերազմի արդյունքները ամենից առաջ իրենց պետք է զգացնել տան Թուրքիայում. նրա նկատմամբ պետք է կիրառվի ինքնորոշման ազատագրական իրավունքը:

Ականավոր պետական գործիչները, հենց նրանք, ում ձեռքին է այժմ գտնվում պատերազմական աշխարհի ճակատագիրը, արդեն հռչակել են իրենց դատավճիռը սուլթանի տիրույթների նկատմամբ: Անցյալ 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին իր կառավարության անունից Լլոյդ Ջորջը կարեւոր հայտարարություն արեց պատերազմի նպատակների մասին: Թուրքիայի առնչությամբ այդ հարդազրույթյան մեջ ասված է. «Մենք չենք վիճարկում թուրքական կայսրության պահպանումը թուրքերով բնակեցված երկրներում Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով. «նեղուցները պետք է չեզոքացվեն եւ միջազգայնացվեն», բայց եւ այնպես մենք գտնում ենք, որ պետք է ճանաչվի Արաբիայի, Հայաստանի եւ Միջագետքի ազգային անկախությունը»²:

Դրանից հետո շուտով, ընթացիկ 1918թ. հունվարի 8-ին կոնգրեսում հանդես եկավ նախագահ Վիլսոնը պատերազմի նպատակների մասին իր հիշարժան ճառով, ընդորոշում իր ծրագիրը բանաձեւելով 14 կետերում: 12-րդ կետը վերաբերում է Թուրքիային եւ հռչակում է. «Այժմյան Օսմանյան կայսրության թուրքական մասերին պետք է տրվի լիակատար ինքնիշխանություն, իսկ ներկայումս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող **մնացյալ ժողովուրդների համար** պետք է երաշխավորվի կյանքի անպայման ապահովություն եւ բացարձակ խաղաղ **ինքնավար ինքնազարգացում**: Դարդանելը պետք է ընդմիջտ բաց լինի բոլոր ժողովուրդների նավերի ազատ նավարկման եւ առեւտրի համար՝ միջազգային երաշխիքով»³: Եւ այդպես, հարյուրամյա տատանումներից հետո քաղաքակիրթ աշխարհը ի վերջո բացել է թուրքական բանտի դռները եւ ազատել տառապած ու տանջված ժողովրդական զանգվածներին: Օ՞, որքան ժողովրդական կենդանի օրգանիզմներ են թարշանում զերեզմանային խավարում՝ լուսի կենսաբեր ճառագայթների սպասումով, որոնց արժանի են նրանք իրենց կենսական տոկունությամբ: Նրանց համբերատարությունը կարող է փոխհատուցվել թերեւս միայն այնպես, որ նրանց ճակատագրերի զորդյան հանգույցը չկտրվի բռնության կոպիտ սրով, այլ լուծվի ինքնորոշման արդարացի սկզբունքի, *cuique suum*⁴ հիման վրա:

Ինքնորոշման իրավունքի իրականացման արդյունքները դժվար չէ կռահել: Եթե այդ դեպքում Թուրքիայի ամբողջականությունը փլուզվի եւ սուլթանների

կայսրությունը տրոհվի առանձին էթնիկական մասերի, որոնք չեն կամենա որեւէ ընդհանուր բան ունենալ Ստամբուլի հետ, դա կլինի միանգամայն հասկանալի:

Թուրքերն անընդունակ եղան պետական կառավարման դեկը շրջելու ժամանակակից քաղաքակրթության հունը: Անգամ մակերեսային, զուտ երեւութական փոփոխությունները տրտունջ էին առաջացնում: Սուլթան Մահմուդը⁵ դժվարությամբ չալման ու խալաթը փոխարինեց ֆեսով ու վերարկուով եւ այդ «նորանօժության» համար սուլթանը վաստակեց «գլավուր սուլթան» մականունը: Թուրքերը չէին կարող ներել Աբդուլ Մեջիդին⁶, որ հանդգնել էր պատվիրել իր դիմանկարը իբր թե հակառակ Դուրանի պատվերների:

Բոլոր բարենորոգչական նախագծերից հաջողվեց անցկացնել միայն բանակի վերակազմակերպումը եվրոպական եղանակով: Եւ այստեղ էլ արտացոլվեց ժողովրդի ոգին, որը «պետություն էր ստեղծել սրով եւ կամենում էր այն պահպանել սրով»:

Մյուս առումներով որեւէ լուրջ շեղում եվրոպականության կողմը դիտվում էր իբրեւ մահիկի նվաստացում խաչի առաջ: Հասկանալի է, թե ինչու դարավոր շփումը եվրոպայի հետ Թուրքիային էական օգուտ չբերեց:

Մինչդեռ կայսրության առանձին մասեր, հենց որ ազատվում էին թուրքական վարչակարգից, իսկույն եւեթ կանգնում էին եվրոպական զարգացման ուղու վրա եւ կարճ ժամանակ անց քաղաքակիրթ երկրի կերպարանք էին ընդունում: Բալկանյան պետությունները կամ Եգիպտոսը պերճախոս վկաներ են: Բավական էր մի քանի տասնյակ տարվա ինքնուրույն կյանք, որպեսզի Բուլղարիան քաղաքակրթությամբ վեր բարձրանար իր նախկին գերագահից:

Այս երկու նախապայմանները կանխորոշում են Թուրքիայի հետագա ճակատագիրը եւ արդարացնում նրա անդամահատումը: Պետական անձանց վերը բերված հայտարարություններում մատնանշված են Թուրքական կայսրության այն բաղկացուցիչ մասերը, որոնք պետք է հայտարարվեն անկախ քաղաքական միավորներ: Թուրքական իրավունքները ճանաչվում են միայն թուրքերով բնակեցված սահմաններում, մնացյալ հողերը, որոնք բնակեցված են այլ ժողովուրդներով, դուրս են բերվում թուրքական իշխանության տակից:

Թուրքիայի անդամահատումը ըստ ազգային հատկանիշի համընկնում է պատմական բաժանմանը Փոքր Ասիայի կամ թուրքական Անատոլիայի (հայկական հողեր, սիրիական հողեր), Միջագետքի (կամ Քրդստան եւ Արաբստան) պատմական բաժանմանը: Չնայած մշտական տեղափոխումներին եւ տեղաշարժերին, հակառակ թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին դիմադրելու էթնիկական այլազանությունը եւ ստեղծելու միատարր մահմեդական զանգված, այն թուրքացնելու վերջնականատակով, հիշյալ երկրները առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց ազգային դիմագիծը: Համաձուլման քաղաքականության այդ նույն պատճառներով, ճիշտ է, այժմ դժվար է սահմանազատել ճշգրտորեն ազգային տարածքները, բայց անկասկած է մի բան, որ նոր պայմաններում հարազատ գոտուց դուրս հանված էթնիկական ալիքները ետ կդառնան

հայրենի ափերը եւ տարագրվածները ավելի հեշտ եւ ավելի կարճ ժամկետներում կվերադառնան իրենց օջախները, քան երբ նրանք հարկադրված լքում էին իրենց հայրենի տները: Հիշյալ երկրներից իր էթնիկական բնույթով առավել վիճարկելին, համեմայն դեպս թուրքական դիվանագիտության մեջ, Հայաստանն է: Մենք կանգ ենք առնում նրա վրա ոչ միայն այն պատճառով, որ նա մեր անմիջական հետաքրքրության առարկան է, այլ նաեւ այն նկատառումներով, որ հայկական տարածքի սահմանների գծումով որոշվում են նաեւ մնացյալ ազգային երկրների սահմանները, քանզի Հայաստանն ընկած է Անատոլիայի, Սիրիայի եւ Միջագետքի հանդիպման անկյունում:

Հայաստանը, թվում է թե լիովին որոշակի հասկացություն է: Դա հնագույն ժամանակներից հայտնի երկիր է, որի սահմաններում ծավալվել է հայերի բազմադարյան պատմությունը եւ այժմ խաղացվում է նրանց կյանքի եղերեղությունը սեփական մշակութային արժեքների ավերակների մեջ: Անենեւին էլ ոչ անհայտ երկիրը, տարօրինակ ճակատագրով, դարձել է անորոշ չափման հասկացություն, հենց որ նրան մոտենում էին թուրքական դպրոցի քաղաքագետները եւ դիվանագետները, որոնք կոչված են լուծելու նրա արյունալի դատը, որոշելու նրա հետագա կացության պայմանները: Կա՞ արդյոք հայկական հող, Թուրքիայում գոյություն ունե՞ն «հայերով բնակեցված մարզեր», -տրվում էր այս տարակուսական հարցը ամեն անգամ, երբ հերթական արյունոտ հրդեհն էր բռնկվում այս դժբախտ երկրում՝ նրա վրա ուղղելով քաղաքակիրթ աշխարհի հայացքը: Չարմանալին, իհարկե, այն չէ, որ օսմանյան իշխանությունները ջանում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ այն, որ նրանց խրախուսում էին մեծ տեղությունների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն բանից հետո, երբ նրանք պարտավորություններ էին ստորագրել «հայերով բնակեցված մարզերի» նկատմամբ⁷:

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի հարցը եւ ընդհանրապես տարածքների վիճարկումը թուրքական իշխանությունների կողմից, բարձրացվում էր մշտապես, երբ հարուցվում էր հերթական ազգային հարցը, երբ խոսք էր գնում տվյալ ժողովրդին Թուրքիայի ճնշումից ազատագրելու մասին: Այդ հարցից չեն խուսափել ո՛չ Հունաստանը, ո՛չ Սերբիան, ո՛չ Բուլղարիան, ո՛չ Ռումելիան. այն այժմ կանգնած է Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի առջեւ, որպես թուրքական մտածողության եւ մարտավարության մեջ անխուսափելի քայլ ձգձգումների, դիվանագիտական առեւտրի համար:

Հայտնի է, որ աղետաբեր հեղաշրջումները Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ճակատագրում, որոնք ուղեկցվել են էթնիկական խոշոր տեղաշարժերով, մեկ անգամ չէ, որ փոխել են նրա ազգագրական քարտեզը: Հայտնի է նաեւ, որ Հայաստանը, գտնվելով այդ շարժերի հորձանուտում, կրել է ամեն կողմից հորդացող ժողովուրդների հոսանքների ավերիչ գործողությունների բոլոր

հարվածները: Նրանց ճնշման ներքո հայերը ջշվում էին բնական կերպով, բայց էլ ավելի հաճախ բռնի, իրենց օջախներից մերթ դեպի արեւելք մինչեւ Սպահան, մերթ հարավ մինչեւ Բաղդադ, մերթ արեւմուտք մինչեւ Կոստանդնուպոլիս եւ ավելի հեռուն, եւ վերջապես, վերջին դարերում հյուսիս՝ Ռուսաստան: Չնայած այս բոլոր ճակատագրական փորձություններին, կոտորածներին, հալածանքներին, տեղահանումներին, Հայաստանը պահպանեց իր բնական էթնիկական բնույթը համեմատաբար ավելի լավ, քան հարեւան, նրա դժբախտություններին բախտակից երկրները: Այն նույնպիսի իրավունքով եւ նույն չափով կարող է համարվել հայկական հող, որքան Քրդստանը՝ քրդական, կամ Սիրիան՝ սիրիական, եւ անգամ Անատոլիան ավելի իրավունք չունի անվանվելու օսմանյան երկիր:

Բարձր լեռնաշխարհը, որը հառնում է Միջագետքի հարթավայրի վրա եւ սահմանագծվում է հյուսիսից եւ արեւմուտքից Եփրատ գետի հովտով, հնուց ի վեր կազմում է հայերի տարածքը, հայտնի Մեծ Հայք անունով: Էրզրունը (հին Կարինը), Ելիզավետպոլը (հին Գանձակը, Գյանջա), Մուֆարկինը (հին Մարտիրոսապոլիսը) եւ Խարբերդը, այժմ Խարպուտ թուրքի բերանով ասած, Մեծ Հայքի եզրային գոտիների գլխավոր կետերն են: Եփրատից արեւմուտք ընկած հողերը Մալաթիայի, հին Մեղլիտիցն, եւ Սվազի, հին Սեբաստիայի, սահմաններում գրավում էր Փոքր Հայքը: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքի հողերը ընդլայնվեցին սկզբում հյուսիս-արեւմտյան, իսկ հետո հարավային ուղղությամբ, որպես բնական ձգտման արդյունք դուրս գալու Հայկական լեռնաշխարհի անձուկ կիրճերից դեպի Սեւ կամ Միջերկրական ծով: Առաջին ուղղությամբ հայերի գրոհը հանգեցրեց ընդարձակածավալ մի մարզի, այսպես կոչված Արմենիակոն թեմի⁸ կազմավորմանը, իսկ երկրորդ ուղղությամբ՝ նրանց հերոսական մաքառումը պսակվեց Կիլիկիայի բարձունքներում դրոշի հաղթական բարձրացմամբ: Հայկական Ռուբինյան հարստության ստեղծած ամբողջ այդ երկիրը միջնադարյան եվրոպական ճանապարհորդները եւ նրանցից հետո էլ թուրքական աշխարհագրագետները հաճախ անվանել են նաեւ Փոքր Հայաստան:

Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես հայտնի է, երկար հակաճառություններից հետո, Եվրոպայի ճնշման տակ ստիպված եղավ մատնանշել «հայերով բնակեցված մարզերը»: Սկզբում որպես այդպիսին այն ճանաչեց միայն Մեծ Հայքի սահմաններում ընկած մարզը, այն է՝ Էրզրուն, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ եւ Դիարբեքիր վիլայեթները, ապա նրանց թվին ավելացրեց նաեւ Փոքր Հայքը Սվազի վիլայեթով: Ադանայի եւ Հալեպի վիլայեթների միջեւ բաժանված Հայկական Կիլիկիայի մասին ապարդյուն կերպով հիշեցնում էր հայոց պատրիարքարանը: Թուրքերը անտեսում էին Կիլիկիան, վրա, իսկ եվրոպական տերությունները չէին հակադրվում: Ընդլայնել հայկական տարածքը, նշանակում էր ընդլայնել այն պետության ազդեցության գոտին, որն այն ժամանակ առկա պայմաններում առավել մեծ հնարավորությունը ուներ հաստատվելու Հայաստանում, իսկ Կիլիկյան ծովեզերքին Ռուսաստանի համար հենակետ նախա-

պատրաստելը շահագրգիռ տերությունների հաշիվների մեջ չէր մտնում: Բայց օսմանցիներն, իհարկե, քաջ գիտեին, որ վաղ թե ուշ Ջեյթունի հայերի արծվաբույնը պետք է մտցվի հայկական մարզերի թվի մեջ, գիտեին, որ պահանջվող բարենորոգումները պետք է տարածվեն նաեւ այդ շրջանի վրա: Ադանայի կոտորածը, երիտթուրքերի տխուր սխրագործություններից մեկը, ցույց տվեց, որ օսմանյան կառավարությունը զուր էր անհանգստանում Հայկական հարցի Կիլիկյան կողմով: Հանցավոր միջոցը, որին դիմեց նա, խայտառակելով սահմանադրական Թուրքիան, աշխարհին ցույց տվեց, որ կա եւս մեկ հայկական մարզ, որը պաշտոնապես չի մտցված Հայկական հարցի վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերում: Հայերով բնակեցված մարզերի սահմանման առավել ճշգրիտ նշանակը կոտորածներն են, որոնք սադրում էր օսմանյան կառավարությունը իրեն արժանի ձեւով, նշանակ, որն ավելի պերճախոս է, քան թե նույն այդ կառավարության բոլոր վիճակագրական տվյալները: Եթե եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչները ավելի լուրջ վերաբերվեին հայերի ճակատագրին, նրանք Կոստանդնուպոլսում նստած այդքան ժամանակ չէին ծախսի հայկական հողերի սահմանների վերաբերյալ թուրքերի հետ վիճաբանությունների վրա: Նրանք կարող կլինեին ճիշտ որոշել հայկական հողերը այն արյունալի իրողությունների հրացուլով, որոնք Հայկական հարցի ծագման ժամանակներից բռնկում էին նրանց աչքերի առաջ հայերով տարաբնակեցված շրջաններում: Բայց եվրոպական դեսպանները համառորեն հետամուտ էին թուրքական կառավարությունից ստանալու թվական տվյալներ, ճշգրիտ վիճակագրություն. իսկ թուրքական բացահայտորեն անբարեխիղճ թվերի առջեւ նրանք նույնքան անօգնական էին դառնում, որքան եւ անտարբեր հայերի բախտի նկատմամբ: Նրանց հայտնի էր, որ թուրքական կառավարությունը ամենից առաջ չունեւր վիճակագրություն վարելու համար անհրաժեշտ աշխատակազմ: Եթե անգամ թուրքերը հնարավորություն ունենային խոսելու թվերի օբյեկտիվ լեզվով, ապա ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այդ դեպքում էլ **թուրքական քաղաքագետները** կօգտագործեին այդ լեզուն հակառակ նպատակով, սքողելու ճշմարտությունը թվային տվյալները աղավաղելու միջոցով:

Թուրքական վիճակագրությունը գլխովին մատնում է ինքն իրեն. դրանում դժվար չէ համոզվել, եթե որոշ քննադատական վերաբերմունք դրսևերովի այն միտումնավոր հաշվարկների նկատմամբ, որոնք Հայկական հարցի սուր պահերին թուրքական կառավարությունը դնում էր միջազգային դիվանագիտության սեղանին: Բայց նախապես կցանկանայինք կանգ առնել վիճակագրության հետ կապված հարցերի վրա սկզբունքային տեսակետից:

Հիրավի անհրաժեշտ էին թվային հաշվարկումները լուծելու Հայկական հարցը այն պարզ դրվածքով, որով հողովում էր իր ծագման ժամանակից, այն է՝ հայերի կյանքի բարելավում պահանջվող բարենորոգումների ճանապարհով: Ենթադրենք, թե այն վիլայեթներում, որտեղ բնակվում էր հայերի գլխավոր զանգվածը, նրանք մեծամասնություն չէին կազմում: Մի՞թե այդ պարագան կխախտի իրենց կյանքի պայմանները բարելավելու պահանջի իրավուն-

քը: Եթե թուրքական իշխանությունները անընդունակ են համապետական ծավալներով բարենորոգումներ անցկացնել, որում հայերը շահագրգռված են թուրքերից ոչ պակաս, թվում է թե նրանք չպետք է դեմ լինեին, եթե հնարավորություն էր ընձեռնվում եվրոպական տերությունների համագործակցությամբ վերափոխել թեկուզ եւ առանձին մարզեր, տվյալ դեպքում հայկական վիլայեթները ոչ միայն հայերի, այլև բնակչության մյուս խավերի բարօրության համար:

Թուրքերն, իրենց կասկածամտությամբ, առանձին մարզերի վերափոխումները համարում էին իբրև ինքնավարության նախաշեմ: Հայկական բարենորոգումներին նրանք այնպես էին վերաբերվում, ասես խոսքը գնում էր Հայաստանից ինքնավար միավոր ստեղծելու մասին: Նրանց վիճակագրական փաստարկումները նպատակ ունեին ապացուցել, որ հայկական ինքնավարության գաղափարը համապատասխան էթնիկական հիմք չունի, քանի որ հայերն ամենուրեք փոքրամասնություն են կազմում: Ընդունելով երբեմն նրանց արհեստական հաշվարկումները, կարելի է առաջ քաշել մի խիստ եական առարկություն ad hoc⁹ թուրքական կառավարողների այն հիմնական դրույթի դեմ, ըստ որի ժողովուրդների թվական հարաբերակցությանը վճռական նշանակություն է տրվում ինքնավարության եւ քաղաքական տիրապետության հարցերում: Այդ պահանջով թուրքերը կտրում են այն ճյուղը, որից կախված է թուրքական պետական իշխանությունը: Եթե քանակական գերակշռությունը համարվում է ինքնավար գոյության համար անհրաժեշտ նախապայման, ապա ինչպե՞ս են մի քանի միլիոն թուրքեր իշխում բազմամիլիոն ժողովուրդների վրա Ստամբուլից մինչև Մեքքա: Ոչ միայն Արաբիայում, այլև Միջագետքի լայնածավալ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում եւ Անատոլիայի որոշ շրջաններում թուրքերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոս: Ինչ իրավունքով են օսմանցիները շղթաների մեջ պահում այդ երկրները, ինչի վրա է հիմնված նրանց տիրապետությունը, որը էթնիկապես կարող է արդարացվել, ինչպես կտեսնենք, միայն Անատոլիայի վիլայեթներում: Ավելին, Թուրքիայի բուն մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, թուրքերը մեծամասնություն չեն կազում: Ըստ 1885թ. պաշտոնական մարդահամարի, սուլթանի մայրաքաղաքն 873.565 բնակիչ ուներ, որոնցից օսմանցիներ, ավելի ճիշտ մահմեդականներ էին միայն 384.910 հոգի, իսկ 488.655-ը պատկանում էին ուրիշ ազգությունների (հայեր՝ 156.851 հոգի, հույներ՝ 152.741, հրեաներ՝ 44.361, բուլղարներ՝ 4.377 եւ օտարերկրացիներ՝ 129.243)*: Եթե Հայկական հարցում թուրքերի որդեգրած տեսակետը՝ որպես փաստարկ հայերի պահանջի դեմ մատնացույց անելն էր, նրանց փոքրամասնություն կազմելը, կիրառենք հենց թուրքերի նկատմամբ, ապա նրանք ստիպված կլինեն հրաժարվել ոչ միայն վերը թվարկված երկրներից, այլև սեփական մայրաքաղաքից:

* Գնմտ. 1844 թ. մարդահամարը. մայրաքաղաքի ամբողջ բնակչությունը՝ 891.000 էր, որից մահմեդականներ՝ 475.000, հայեր՝ 222.000, հույներ՝ 132.000, հրեաներ՝ 37.000, օտարերկրացիներ՝ 25.000:

Թուրքերի դիրքավորումը Հայկական հարցում անտրամաբանական, անհետևողական եւ նույնիսկ անբարոյական է, քանզի նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ իրենք չունեին, նրանք պահանջում էին հայերից թվական գերակշռություն՝ բարենորոգումների իրավունքի համար, մինչդեռ իրենք, լինելով անվիճելի փոքրամասնություն, դարեր շարունակ տիրակալել էին լայնածավալ կայսրությունում:

Եվրոպական տերությունները չէին բարձրացնում այդ նրբանկատ հարցերը. նրանք ավելի ներողամիտ գտնվեցին թուրքերի հանդեպ թուրքական հարցում, քան թուրքերը հայերի նկատմամբ Հայկական հարցում: Համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով, որն առաջ քաշեց ժողովուրդների ճակատագրերի կերտման նոր սկզբունքներ, թուրքական եւ Հայկական հարցերը կքննարկվեն նույն տեսանկյունից. նրանք կգտնեն իրենց արդարացի լուծումը ինքնորոշման հիման վրա՝ համապատասխան էթնիկական տեղաբաշխման եւ համապատասխան պատմամշակութային արժեքների սահմաններում:

Դժվար չէ նշել այն հիմնական մասնաբաժինները, որոնք կգոյանան Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթներից: Թուրքական հավակնությունները չեն կարող անցնել Տրապիզոն-Ադանա գծից այն կողմ, այլ կերպ ասած, Թուրքիային, բառիս նեղ իմաստով, կանցնի համարյա ամբողջ Անատոլիան, այսինքն՝ երկու մութեսարիֆլիքներ՝ Իզմիթը եւ Բիզան, հինգ վիլայեթներ՝ Բուրսան, Չմյուռնիան, Կաստամունիս, Անգորան եւ Կոնիան, բացի այդ, Թուրքիային է զիջվելու Տրապիզոնի վիլայեթից Սամսունի սանջակը, Սվազի վիլայեթից երկու սանջակ՝ Թոքթաթը եւ Ամասիան, իսկ Ադանայի վիլայեթից Իչիլ սանջակը:

Տրապիզոն-Սվազ-Ադանա գծից այն կողմ տարածվում են հայկական հողերը՝ Փոքր Հայքը Հայկական Կիլիկիայով եւ Մեծ Հայքը: Հարավային սահմանը, որը բաժանում է նրանց Միջագետքից եւ Սիրիայից, գծված է Հայկական Լեռնաշխարհի վրա իջնող գծով եւ անցնում է Տիգրիսի երկու գետաբազուկներով՝ Բոհտանով եւ Արեւմտյան Տիգրիսով եւ Դիարբեքիի կողքով, Սեւերեկի վրայով իջնում է մինչև Եփրատ եւ նրա հոսանքով Այնթափի կողքով հասնում Ալեքսանդրետի ծովածոց: Այդ սահմաններում Հայաստանը կընդգրկի Տրապիզոնի սանջակի արեւելյան կեսը, սկսած Կերասունից, Գյումուշխանեի սանջակը, Սվազ եւ Գարահիսար սանջակները, Ադանա, Կոզան եւ Ջեբել-Բերեքթե սանջակները, Մարաշի սանջակը. Էրզրում, Բիթլիս, Խարբերդ վիլայեթները, Վանի սանջակը Աղբակով եւ Դիարբեքիի վիլայեթից Արդանա սանջակը եւ Դիարբեքիի սանջակի մի մասը: Հետեւաբար, դիվանագիտության նախատեսած վեց վիլայեթներից դուրս են մնում Սվազ վիլայեթի երկու սանջակները, Վանից՝ Հաքյարի սանջակը եւ Դիարբեքիից՝ Մարդինի սանջակը, իսկ միացվում են Հայկական Կիլիկիան եւ Տրապիզոնի ծովափը:

Եթե Արեւելյան եւ Արեւմտյան Տիգրիսների բազուկների միախառնման վարից, մոտավորապես Իբն-Ջեզաիից ուղիղ գիծ անցկացվի մինչև Դամասկոս, ապա այդ գծից արեւմուտք կմնան Սիրիական հողերը՝ գերազանցապես քրիստոնեական, իսկ արեւելք՝ Միջագետքի հարթավայրերից եւ Ջազրոսի Լեռնային

մասից կազմված ընդարձակ տարածքը, բնակեցված քրդական եւ արաբական ցեղերով, ընդորում հարթավայրերը գերազանցապես զբաղեցնում են արաբները, իսկ լեռները՝ քրդերը:

Այդպիսով, **Սիրիային** կանցնեն Հալեպի վիլայեթը առանց Մարաշի սանջակի, Դիարբեքիի սանջակի մի մասը, Մարդինի սանջակը, Դամասկոս կամ Շամ, Բեյրութի եւ Լիբանանի վիլայեթները, Ջոր մյութեսարիֆլիքի մի մասը: Եփրատի եւ Տիգրիսի միջեւ ընկած տարածքը, այսինքն՝ Ջոր մյութեսարիֆլիքի մի մասը: Մոսուլի վիլայեթը եւ Բաղդադ ու Բասրա վիլայեթները կկազմեն **Արաբստանը**, իսկ Տիգրիսից արեւելք ընկած ամբողջ բարձրավանդակը, այսինքն Հաքյարի սանջակը, Մոսուլի վիլայեթը (առանց Մոսուլի սանջակի մի մասի) պարսկական հողերով հանդերձ, որոնք Ուրմիա լճից մինչեւ Լուրիստան բնակեցված են քրդական ցեղերով, կկազմեն **Քրդստանը**: Սրա մեջ կմտնեն Մուլջուլաղի մարզը, Արդեւանը եւ Դիզֆուլ գետի ավազանը մինչեւ պարսկական Արաբստան:

Նշված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրը պահանջում է հատուկ մեկնաբանություն: Մեր անցկացրած սահմանազատող գծերը, իհարկե, մանրամասնացման կարիք ունեն, բայց մեր գծած ընդհանուր ուղղությունները չեն կարող վիճարկվել: Թուրքերի դարավոր տիրապետությունը այնպիսի ավերիչ ներգործություն է ունեցել ազգային խմբերի վրա, որ այժմ դժվար է մտածել էթնիկապես միատարր տարածքային միավորներ ստեղծելու հնարավորության մասին. ասենք դրա կարիքն էլ չկա: Առայժմ բավական կլինի նշել ազգային կենտրոնները, որոնց շուրջը կհամախմբվեին համապատասխան ազգային տարրերը: Այդ կենտրոնները մենք մատնանշեցինք, ինչպես եւ մոտավորապես նրանց սահմանազատման տարածքային ոլորտները, ընդորում մենք առաջնորդվեցինք ոչ միայն տվյալ տարածքային միավորում տիրապետող էթնիկական բնույթով, այլեւ նրա պատմամշակութային էությամբ եւ տնտեսական ամբողջականությամբ: Այս երեք սկզբունքները պետք է իբրեւ առաջնորդող դրույթ ծառայեն Թուրքիայի ժառանգությունը նրա տառապյալ հպատակների միջեւ բաժանելիս: Նրանք պետք է դրվեն Առաջավոր Ասիայում նոր կյանքի կերտման հիմքում, որը ամենից առաջ պահանջում է ազգային հիմնահարցի լուծում: Առանց բավարարելու ազգային բաղձանքները, գոնե այն բաղձանքները, որոնք դրսևորվել են բավականին ցցուն ձևով, անհնարին է կարգադրել ժողովուրդների ճակատագիրը նրանց խաղաղ համակեցության գետնի վրա: Այդ խնդիրը այնքան դժվար չէ, որքան բարդ է եւ, անկասկած, չի կարելի այն իսկույնուեթ լուծել բոլոր ժողովուրդների համար ընդունելի ձևով: Նշել կամ նախազգծել խնդրի լուծման ուղին, ահա թե որն է պահի անհետաձգելի պահանջը:

Ազգամիջյան հարաբերությունների հարթեցման միակ եւ ընդորում ամենաճիշտ միջոցը, որը թելադրվում է խնդրի բուն բնույթով, այն է, որպեսզի **ազգային շարժումները տեղայնացվեն թեկուզ եւ թո gras գծված տարածքային միավորների սահմաններում, որն օժտված է տվյալ ժողովրդի կամ ժողովուրդների խմբի համար հարազատ օջախների հրապուրիչ ուժով**: Դրա-

նով սկիզբ կորվի անսովոր կերպով խառնակված էթնիկական զանգվածի բնական տարբերակմանը, եւ պատմական փոթորկից ժողովուրդների հողմացրիվ եղած բեկորները նորից կծափեն դեպի հայրենի օջախները եւ ինքնաբավ ամբողջություն կկազմեն սեփական հողում:

Թուրքական Անատոլիայի կամ Թուրքիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քրդստանի եւ Արաբստանի անդամահատման վերն առաջարկված նախագիծը կլուծի ազգային հիմնահարցը մեր դրվածքով: Այդ երկրներից յուրաքանչյուրը լիովին բավարարում է էթնիկական, պատմամշակութային եւ տնտեսական բնույթի առաջադրված պահանջները:

Մեր նշած սահմաններում Անատոլիան կազմում է 400000-450000 քառ. կմ. 7 մլն. բնակչությամբ, որից մոտավորապես 2 մլն. քրիստոնյաներ են, գերազանցապես հույներ եւ հայեր, իսկ 5 մլն. թուրքեր կամ արտաքուստ թուրքացած կամ բոլորովին այլ ժողովուրդներ: Այդ երկիրը իրավացիորեն կարող է անվանվել Թուրքիա, քանզի էթնիկապես այն գլխավորապես թուրքական հող է, պատմամշակութային առումով դա այն տարածքն է, որտեղ ձեւավորվել եւ զարգացել է թուրքական պետականությունը, եւ վերջապես, երեք կողմերից շրջապատված լինելով ծովերով՝ իրենից ներկայացնում է աշխարհագրական ամբողջություն, որն ապահովում է նրա տնտեսական զարգացումը:

Սիրիան, նշված հողերի կազմով, ունի շուրջ 200-250 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, մինչեւ 2,5 մլն. բնակչությամբ, որի շուրջ մեկ միլիոնը քրիստոնյաներ են, մնացյալները մահմեդականներ, չիաշված մանր աղանդավորական խմբերը: Բայց քրիստոնյաների գերակշռող մասը մահմեդական բնակչության հետ նույն ծագումն ունեն, այնպես որ էթնիկական առումով երկիրը գերազանցապես սեմական է եւ կազմված է ասորիներից ու արաբներից: Երկիրը առավելապես ծովեզրյա է: Սիրիան բոլոր տվյալներն ունի տնտեսական լայն զարգացման համար:

Նույնպիսի շահավետ դրության մեջ է Արաբստանը, որը գրավում է Եփրատ եւ Տիգրիս նավարկելի գետերի ավազանը եւ ելք ունի դեպի օվկիանոս:

Ինչ վերաբերում է Քրդստանին, ապա այն ընդգրկում է, ինչպես նշվեց վերելում, Ջագրոսի երկար լեռնաշղթայի լայնածավալ բարձրավանդակը՝ Ուրմիա լճից եւ Բոհտան գետից համարյա մինչեւ Լուրիստանի տափարակները եւ երկու կողմից նրան հարող արեւմուտքից Տիգրիսի եւ արեւելքից Դիզֆուլի գետահովիտները: Այդ սահմաններում են պարփակվում քրդերով, նրանց ազգակից լեռնական ցեղերով, որոնք գերազանցապես իրանական ծագում ունեն, բնակեցված հողերը: Աշխարհագրական առումով ամբողջական այդ տարածքը լիովին համապատասխանում է նրա բնակիչների հովվական-քոչվորական կենսածեղին: Ջագրոսի Ալպերը իրենց գեղատեսիլ գահավանդակներով, որոնք ցածրանում են դեպի հիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից իրանական հովվական ցեղերի բնակավայր էին: Սրանցից այն ցեղերը, որոնք նստակեցության են անցել եւ զբաղվում են երկրագործությամբ, իրենց աշխատանքի կիրառումը գտնում են մի կողմից Մոսուլի եւ Շահիդգորի, մյուս կողմից

Արդեւանի եւ հարակից մարզերի հացառատ դաշտերում: Երկրի հետագա զարգացման եւ արդյունաբերության ու առեւտրի հաջողությունների պայմաններում Արաբստանին համահավասար այն կարող է հենվել Պարսից ծոցի վրա:

Սակայն շատերին հաճելի է փոխադրել քրդական հարցը հայկական սարահարթ եւ այստեղ փնտրել նրա լուծումը: Որոշ շրջանակներում կարծիք գոյություն ունի՝ այժմ շատ տարածված, ըստ որի քրդական հարցը համարվում է անխզելիորեն կապված հայկական դատին. ավելին, ոմանք հակված են նրան գերակշիռ նշանակություն տալ հայոց հայրենիքում: Հայաստանը Քրդստանի վերածելու տխուր ջանքերում մտերմացել են հայության թշնամիներն ու բարեկամները: Եթե թուրքական քաղաքագետները դարեր շարունակ ջանում էին, ինչպես կտեսնեք այժմ, լցնել Հայաստանը քրդերով եւ վերածել Էրմենիստանը Քրդստանի, ապա դա դեռ հասկանալի է. բայց որ հայկական հողերի նման փոխակերպմանը գաղտնի կամ բացահայտ համակիր լինեին եվրոպական տերություններից նրանք, որոնք կոչված էին պաշտպանել հայերին թուրքական բռնության դեմ, դա պետք է սրտախառնուք առաջացնի իր անբարոյականությամբ: Խիստ¹⁰ ցավալի փաստ է, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը, այդ երկու մրցակիցները Հայկական բարձրավանդակում ներողամտություն են ցուցաբերում թուրքական քրդասիրական քաղաքականության հանդեպ, մեկը թյուրքմոլներին, իսկ մյուսը՝ անխելամտությունից: Հայտնի է, որ հայերը ձգտում էին դեպի Ռուսաստան եւ փրկություն որոնում թուրքական շղթաներից: Հայերի այս ռուսասիրական միտումը, որ կազմավորվել էր դարերի ընթացքում եւ ոչ առանց արեւմտյան տերությունների ուղղակի ներշնչման, Անգլիային անհամատեղելի էր թվում Առաջավոր Ասիայում ունեցած իր շահախնդրությունների տեսանկյունից: Այն պահից ի վեր, ինչ Անգլիան համոզում կազմեց հայերի ռուսական կողմնորոշման անդառնալիության մասին, նա սկսեց առաջ մղել քրդերին ի հակակշիռ հայերի, որպես ռուսական ազդեցության տարածողների եւ Անդրկովկասի կողմից Ռուսաստանի առաջխաղացման սատարողների: Ռուսաստանի դեմ պատմեշ ստեղծելու նպատակով Քրդստանը քաղաքական միավոր դարձնելու գաղափարը պատկանում է հյուպատոս Փալգրեյվին: Գիշտ է, նրա հաջորդ հյուպատոս Թեյլորը¹¹ իր 1869 թ. մարտի 18-ի զեկուցագրում Փալգրեյվի առաջարկությունը համարում է անիրագործելի նկատի առնելով նաեւ քրդերի համակրանքը առ Ռուսաստան: Բայց, թվում է, անգլիական գործակալները դեռ էլի շարունակում էին քրդասիրական քաղաքականություն վարել: Բավական է նշել, որ Էրզրումի հյուպատոսին տիտղոսավորում էին ոչ այլ կերպ, քան Քրդստանի՝ հյուպատոս: Թուրքերը վաղուց էին ջանում աշխարհագրական քարտեզի վրայից ջնջել Էրմենիստան անվանումը եւ փոխարինել այն Քրդստանով: Հայերը ապշած մնացին, տեսնելով, որ թուրքական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն է գտել անգլիացիների կողմից եւ ստիպված էին ի դեմս իրենց պատրիարքի¹² վրդավունքի ծայր բարձրացնել, բողոքելով համաշխարհային տերության կողմից նման անխոհեմ քայլի դեմ, տերություն, որը ոչ մի առնչություն չէր կարող

ունենալ փոքր ժողովուրդների եւ ճնշված երկրների ճակատագրերի թուրքական ըմբռնման հետ:

Բայց առավել եւս զարմանալի է այն, որ Ռուսաստանը, որի պատճառով էլ Անգլիան մեջքով էր շրջվում դեպի հայերը, փոխանակ ամրապնդելու իր հայկական դիրքավորումը, ընդհակառակը, արհամարհելով այն, սկսեց նմանվել իր մրցակցին եւ նույնպես քրդասիրական քաղաքականություն զարգացնել: Ակնհայտորեն ռուսական քաղաքագետները հույս ունեին քրդական ցեղերի համակրանքը վաստակելով, Անգլիայից խլել այդ հենարանը: Հայրենի քաղաքականության հանձնարարությանը համապատասխան, ռուսական գործակալները, ռազմական թեմաներով գրողները, ճանապարհորդները¹³ իրենց առջև խնդիր էին դնում նվազեցնել հայերի նշանակությունը՝ քրդական ցեղերի թվական եւ որակական գերազանցության մասին ազգագրային ճշգրտով: Նրանց զրջի տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանը, իբրեւ հայերի երկիր, այսուհետեւ այն փոխարինում էին Քրդստանով, ընդ որում Էրզրումի գոտին անվանում էին Յուսիսային Քրդստան, իսկ Բիթլիս-Վանը՝ Հարավային: Ոմանք, խելքից դուրս ջանալով, այնքան հեռուն գնացին, որ չէին քաշվում պնդել, որ քրդերը Հայաստանում բնիկներ են եւ որ այսպես կոչված Հայաստանը հնուց ի վեր քրդերի բնակեցման երկիր է եղել: Այդ առումով իմիջիպալոց, տգիտությամբ գերազանցեց Վանում ֆրանսիական նախկին հյուպատոս ոմն Ս. Ջարգեցկին, որը, չգիտես ինչու, կամեցավ ցուցադրել իր պատմական աղքատիկ գիտելիքները հայ-քրդական հարցի վերաբերյալ ֆրանսիական «Revue de Paris» ամսագրի 1914 թ. ապրիլի 15-ի համարում¹⁴: Մի քանի տարի ապրելով Վանում Ս. Ջարգեցկին երեւակայում է, որ ըմբռնել է շրջապատող միջավայրի ազգագրական եւ լեզվագրական հարաբերակցության գաղտնիքը եւ այդ բարդ հիմնահարցը լուծում է անսովոր թեթեւամտությամբ: Նրա կարծիքով, հայ ժողովուրդը կազմավորվել է երկու տարրերի միաձուլումից՝ Միջագետքից բարձրացած սեմական ցեղերի եւ արիացիների, որոնք եկել են Պամիրից: Հայերի արիական շերտը նրանց կապում է քրդերի հետ. այդ իմաստով քրդերի եղբայրներն են նրանց թվից, որոնք մնացել են լեռներում եւ չեն կարողացել զարգանալ: Ֆրանսիական հյուպատոսը գտնում է, որ հայերեն եւ քրդերեն լեզուները շատ մոտ են եւ իր անիրագրելիությունը փաթաթում է լեզվաբանների վզին, որոնք իբր թե քրդերեն լեզուն վերագրում են արիական լեզուների հայկական խմբին: Եթե ֆրանսիական հյուպատոսը նեղություն կրեր աչքի անցկացնել հայրենի մասնագետների աշխատությունները իր մեկնաբանած հարցի վերաբերյալ, ապա նա ձեռնպահ կմնար այդքան համարձակ ելույթներից իրեն խորթ բնագավառում: Երբ մտածում ես, որ այդ բոլորը արվում է միայն այն բանի համար, որպեսզի հիմնավորի քրդերի իրավունքը Հայկական լեռնաշխարհի վրա հայերի հետ համահավասար, նման դատողությունները պարսավելի են դառնում: Հայտնի է, որ Անգլիայի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ Առաջավոր Ասիայի հարցերում, հետեւաբար եւ հայերի նկատմամբ, բաժանում է նաեւ Ֆրանսիան, ինչպես որ դա երեւում է թեկուզ եւ Լյուդովիկոս Կոնտանտ-

նի երկերից*, մի անձնավորություն, որը լիովին իրազեկ է արեւելյան հարցին¹⁵:

Հայաստանը որոշակի մշակութային երկիր է, ամենեւին էլ ոչ աղքատիկ համապատասխան պատմական գրականությամբ: Միգուցե պահպանված աղբյուրները բավարար չեն նրա անցյալի հարկ եղած լուսաբանության համար, ցանկալի լրիվությամբ վերականգնելու նրա տարաբախտ ապրումների ամբողջ, բարդ պատկերը, բայց, համեմայն դեպս, այնպիսի հարցերի վերաբերյալ, ինչպիսին է հայ-քրդականը, մենք ունենք բավարար պատմական նյութ, որպեսզի չվիճաբանենք հյուպատոսական աստիճանավորների հետ գործի էության վերաբերյալ:

Քրդական ցեղերի առնչությանը Հայաստանին այնպիսին չէ պատմության լույսի տակ, ինչպես որ կուզենային նրանք, ովքեր հարցին մոտենում են քաղաքական միտումնավորությամբ: Քրդերն Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից չեն ապրում. պատմությունը լավ է հիշում Հայկական լեռնաշխարհում նրանց հայտնվելու ժամանակը՝ այն թվագրվում է վերջին երեք հարյուրամյակներով, եւ ինչպես հիմա, այնպես էլ հնում նրանց այնտեղ էին քշում թուրքական իշխանությունները եւ նրանց կարգերը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, թուրքերը տիրացան Հայաստանին 1514թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, որտեղ նրանք պարտության մատնեցին Պարսից շահ Իսմայիլի¹⁶ զորքերին. առաջին անգամ օգտվելով հրետանուց: Դրանից հետո շատ անգամներ մաքառեցին երկու կողմերը Հայաստանի համար, բայց արդյունքում սահմանները մնացին նույնը, որոնք գոյություն ունեն առ այսօր: Սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին գործուն մասնակցություն ունեցավ Մուլա Իդրիսը, բիթլիսցի մի քուրդ¹⁷, որը տեղաբնիկ լինելով քաջածանոթ էր տեղական պայմաններին: Սուլթանը նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը Նորանվաճ հողերում: Դրանից առաջ նա ծառայել էր Ալ-կոյունլու թուրքմենների գլխավորի մոտ, որը տիրում էր Հայաստանի արեւմտյան մասին Եփրատի երկայնքով եւ Տիգրիսի անկումքներում¹⁸, հենց այն մասին, որը ենթակա էր վերականգնելու: Նա կատարում էր պետական քարտուղարի պարտականությունը եւ, հետեւաբար, երկրամասը կառավարելու փորձ ուներ եւ կարող էր գլուխ հանել նրա վրա դրված առաքելությունը: Իր քաղաքականության հիմքում, ինչպես եւ պետք էր սպասել, Մուլա Իդրիսը դրեց քրդական մանր ցեղապետերի շահերի պաշտպանությունը, որոնք ձգտում էին ավատատիրական իրավունքներ ձեռք բերել հիշյալ մարզերում:

Հայկական հողերի համար մղվող պայքարում պարսից շահերը, հաջողության դեպքում քշում էին քրդական բեյերին նրանց գրաված հողերից եւ նշանակում էին իրենց պաշտոնյաներին: Իսկ թուրքական սուլթանները հակառակ քաղաքականություն էին վարում եւ հողային զիջումներ կատարելով քրդական պարագլուխներին, ջանում էին նրանցից պարսիկների համար թշնամի ուժ ստեղծել: Այս քաղաքականության ոգեշնչողը, անվիճելիորեն, նույն Իդրիսն էր

եւ այն անցկացնում էր հիմնավորապես: Սօբնից մինչեւ Դերսիմ ընկած ամբողջ լայնածավալ երկրամասը Իդրիսը միավորեց Դիարբեքլիի նահանգ անվան տակ եւ դրանք բաժանեց 19 սանջակների (= դրոշների), այսինքն՝ ռազմավատատիրական միավորների: Դրանցից 8 սանջակ նա տվեց քրդական բեյերին ի ժառանգական տիրույթ: Բացի այդ, նա քուրդ ցեղապետներին տրամադրեց 5 ոչ մեծ շրջաններ Տիգրիսի ակունքներում մասնավոր սեփականության իրավունքով, ինչպես «hakymat» (հաքյումաթ): Նա սուլթանից խնդրանքով ստացավ 25.000 դուկատ, 400 պատվավոր կապա (= խալաթ) 70 դրոշ եւ բաժանեց քրդական պարագլուխներին: Չբավարավելով դրանով, նա որոշ քրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Էրզրումի շրջան եւ դրանով հիմք դրեց քրդական էթնոսին հայկական հողերում: Այդ միջոցառումների մասին մենք իմանում ենք Իդրիսի՝ եւ նրա որդի Աբուլֆազիլի բերանից. այդ երկուսն էլ գրիչ բռնել գիտեին եւ պատմական աշխատություններ են թողել:

Նույն XVI դարի վերջին, այն է՝ 1597թ. Բիթլիսի քուրդ իշխողներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը կազմեց քրդական հարստությունների պատմությունը: Նրա աշխատությունը «Շարաֆ-Նամե» խորագրով, հրատարակվել է Պետերբուրգում 1860թ. ակադեմիկոս Վելյամինով-Չեռնովի կողմից, իսկ 1868թ. այն լույս տեսավ Ֆրանսերեն Շարմուայի թարգմանությամբ: Քուրդ պատմիչի աշխատությունը տառապում է բոլոր այն թերություններով, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության բոլոր առաջին փորձերին: Եթե նա սահմանափակվեր իրեն ժամանակակից քրդական ծագում ունեցող իշխող տների տեսությամբ, նրա աշխատությունը տեղեկատուի մշակություն կունենար, որը օգտակար կլիներ պատմաբանին: Բայց Շարաֆեդդինը ձեռնարկել էր իր ուժերից վեր խնդրի՝ շարադրել այդ հարստությունների պատմությունը, ավելի ճիշտ, ծագումը: Պատմական նյութի պակասը նա լրացնում է ծագումնաբանական կապերի անհետք մոզոնվածքով: Որպեսզի փնտրի եւ գտնի այս կամ այն հարստության սկիզբը, քուրդ պատմիչը երեւակայության թելերով թռչում է ետ, հեռավոր դարերի խորքը եւ մեկ անգամ չէ, որ խղճուկ քրդական ցեղերի ցեղապետներին արյունով կապում հայտնի պատմական դեմքերի հետ, չնայելով դարաշրջանին: Որոշ ցեղեր հասցնում է մինչեւ առաջին խալիֆների ժամանակները եւ ազգակցական կապերի մեջ դնում նրանց հետ: Որպես ապացույց իր ենթադրությունների, Շարաֆեդդինը հաճախակի վկայակոչում է իբր թե պահպանված ավանդությունները: Բայց մերձավոր ծանոթությունը դրանց հետ պարզում է, որ բոլոր այդ ընտանեկան ավանդությունները հիմնված են ցեղերի անվանումների ժողովրդական-ստուգաբանական մեկնությունների վրա, գուցե եւ հեղինակի երեւակայությանը պատկանող: Չափից դուրս միամիտ կլիներ արժեք ընծայել նման պատմվածքներին եւ առավել եւս միամտություն ուշադրություն դարձնելու այն արհեստական ծագումնաբանական աղյուսակներին, որոնցով այնպես չարաշահում է հեղինակը, ցանկանալով ավելի իրազեկ թվալ, քան այդ պահանջվում էր գլխավոր անգրագետ, կիսաքոչվոր եւ ավագակային, ամեն մի գրական պաշարից զուրկ ցեղերի պատմիչից: Հենց որ պատ-

* Ludoviq de Contenson. *Chrétiens et musulmans, Paris, 1901.*

միջը անցնում է կեղծ ծագումնաբանությունից եւ նրանց հետ կապված դատարկ դատողություններից փաստական տվյալների, իսկույն իջնում է անցյալ դարերի բարձունքից Սելիմի եւ Իդրիսի ժամանակները եւ միայն այդտեղ է, որ մենք ինչ-որ նյութ ենք գտնում քրդական բնյերի ճակատագրի մասին: Բացառությամբ Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տների, որոնք գալիս են Թեմուրի ժամանակներից, մնացյալ քրդական տիրույթները Չայաստանի նշված շրջաններում եփրատի երկայնքով եւ Տիգրիսի ակունքներում, առաջացել են թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ՝ XV եւ XVI դարերի սահմանագծին: Վանի եւ Բիթլիսի իշխանական հարստությունների քրդական ծագումը, նկատենք հպանցիկորեն, կարող է վիճարկվել եւ պատմիչ Շարաֆեդդինը ավելի իրավացի կլիներ, եթե իր նախնիների փնտրտուքի մեջ որոներ հայկական, այլ ոչ թե արաբական կամ քրդական արյուն. դա հատուկ հարց է եւ այստեղ չենք կարող կանգ չառնել դրա վրա: Դերսիմի քրդերի, այսպես կոչված դուժիկների ծագումը նույնպես խիստ վիճելի է, համենայն դեպս, անգամ այն անձինք, ովքեր ամենուր քուրդ են տեսնում, չեն համարձակվում դասել նրանց գտարյուն քրդերի շարքը:

Դերսիմից մինչեւ Դիարբեքիր նոր ստեղծված սանջակները Իդրիսը հանձնեց քրդական բնյերին իբրեւ ժառանգական տիրույթ եւ դրանով իսկ նրանց համար ստեղծեց իշխանական տների դրություն: Թվարկելով այդ տները, քրդական պատմիչները, սակայն, ոչինչ չեն ասում նրանց ենթակա սանջակների բնակչության կազմի մասին: Սխալ կլիներ կարծել, թե քանի որ տները քուրդ բնկեր էին, ապա բնակչությունն էլ կազմված էր քրդերից, ինչպես որ դա կարող էր թվալ քրդական պատմիչի նկատմամբ ոչ քննադատական վերաբերմունքի դեպքում: Քրդական սանջակ բնկերի նախորդները նրանց գրաված մարզերում, ինչպես եւ Չայաստանի մյուս վայրերում նախորդ դարում թուրքմենական իշխաններն էին, մեծ մասամբ այն ժամանակ տիրապետող սպիտակ ոչխարի եւ սեւ ոչխարի (Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու) թուրքմենական շահերի մերձավոր ազգականները: Դրանք իրենց հերթին հայ ավատական իշխանների հաջորդներն էին, որոնք գրավում էին այդ վայրերը մինչեւ մոնղոլների դարաշրջանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դիմացան մինչեւ Թեմուրի արշավանքը:

Սելջուկյան հորդանների հայտնվելու ժամանակներից բյուզանդական պետական իմաստությունը այլ միջոց չգտավ իր սահմանները ահեղ թշնամուց պաշտպանելու, քան Չայաստանի թագավորական եւ իշխանական հարստությունները իրենց դիրքերից հանելու եւ եփրատից այն կողմ, Փոքր Չայք փոխադրելը, որպեսզի այստեղ եփրատի երկայնքով նոր ճակատ ստեղծի: Սվազից մինչեւ Ադանա մի կողմից էլ Դերսիմից մինչեւ Եդեսիա մյուս կողմից երկու շարքով անցնում էր հայկական ավատական տիրույթներից կազմված պատմեշը: Վանի Արժրունիները որպես վիճակ ստացան Սվազը մինչեւ Եփրատ. Անիի Բագրատունիները հաստատվեցին Լիկանդայում, ներկայիս Մարաշի սանջակի սահմաններում. Կարսի Բագրատունիները գրավեցին Օամնդավի հովիտը Կիլիկիայում, Կոզան սանջակում, իսկ Արժրունիների Թոռնականյան ճյուղը հին-

Ուլեց Տարսունում, ներկայիս Տարսուսում, Ադանայի եւ Մերսինայի միջեւ: Պահլավունիների մի ճյուղը հաստատվեց Քեսուտում, Մալաթիայի սանջակի հարավային մասում. մյուս ճյուղը տիրակալում էր Միջագետքում. Եդեսիան գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին: Մամիկոնյան տոհմը, ապաստանելով Սասունի լեռներում, իր ձեռքին էր պահում Մուշը եւ Խարբերդը: Ավելի հեռու, Դերսիմի ուղղությամբ, տնօրինում էին այն հայկական պավլիկյան իշխանների սերունդները, որոնց դեմ IX դարում պատերազմում էին բյուզանդական կայսրերը:

Բոլոր այդ մանր հարստությունները հողմացրիվ եղան մոնղոլական արշավանքի մրրիկում: Նրանց բերդերն ու ամրոցները անցան մոնղոլական ռազմական իշխանությունների ձեռքը: Թեմուրի կայծակնային ռազմարշավը, վերջ տալով մոնղոլական ժառանգությանը, հող նախապատրաստեց թուրքմենական ռազմաշունչ ցեղերի համար: Սպիտակ ոչխարի եւ սեւ ոչխարի թուրքմենների առաջնորդները XV դարի ընթացքում տեր ու տնօրինություն էին անում Չայաստանում իրենց ռասային հատուկ սանձարձակությամբ: Կարեւորագույն կետերը, ամրոցներն ու քաղաքները գրավված էին նրանց ազգականների կողմից: Պարսից Սեֆյանների երեւան գալով¹⁹ եւ թուրքական սուլթանների դեմ սկսված պայքարով Չայաստանին տիրանալու համար, թուրքմենական ավատատերերի տիրապետությանը վերջ տրվեց: Չայաստանի այն մասում, որն ընկավ Թուրքիայի ձեռքը, Իդրիսի նախածեռնությամբ թուրքմեն իշխողները փոխարինվեցին քրդական բնյերով: Քուրդ կառավարողի ծրագիրը ընդունելի էր Թուրքիայի համար այն իմաստով, որ քրդական տիրույթները կարող էին նրա համար ծառայել այնպիսի պաշտպանություն, ինչպես երբեմնի ծառայում էին հայկական տիրույթները Բյուզանդիայի համար:

Չայոց աշխարհի մակերեսույթի ավատատիրական այդ զարդանկարի փոփոխությունները արդյո՞ք փոփոխում էին համապատասխան ձեւով նաեւ նրա էթնիկական հիմնաները: Վերնաշերտերի փոփոխությունը արտացոլվո՞ւմ էր արդյոք նաեւ ստորին խավերի կազմի վրա: Ինչպես որ մոնղոլների տեր ու տնօրինության օրոք երկիրը չմոնղոլացավ, ինչպես թուրքմենների օրոք այն չթուրքմենացավ, այնպես էլ իշխանությունը քրդական ցեղապետերի ձեռքն անցնելով հայկական երկիրը քրդական չդարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը ինչպես որ եղել էր, այնպես էլ մնաց հայկական: Իհարկե, յուրաքանչյուր տիրապետություն ժառանգություն թողնում էր առանձին էթնիկական խմբերի ձեւով, որոնք անցնում էին նստակյաց երկրագործական կյանքի: Իսկ քոչվոր տարրերը, իրենց պարագլուխների անկումից հետո, հեռանում էին տվյալ վայրից եւ երջանկություն էին փնտրում այնտեղ, ուր քշում էր նրանց ճակատագիրը: Փաստ է, որ թուրքմենական հզոր ցեղերից, որոնք մի ամբողջ ցանցի պես սփռվեցին Չայաստանով մեկ Դիարբեքիրից մինչեւ Երզրում եւ մինչեւ Արաքսի հովիտը, ներկայումս մնացել են մի քանի տասնյակ հազար Կարսի մարզում:

Նույն բախտը կվիճակվե՞ր Չայաստանում բնակեցված քրդական ցեղերին, եւ Թուրքիայում ավատատիրական վարչակարգի ոչնչացմամբ քրդական աշխ-

րեթները իրենց բեյերի հետ միասին, գրկված պետական առանձնաշնորհումներից, ետ կհորդեին Հայկական լեռնաշխարհից:

Ավատատիրական կարգի վերացումը եւ նոր վարչական բաժանումների՝ էյալեթների ստեղծումը հետեւեց 1836թ. սուլթան Մահմուդի հռչակած բարեփոխումներին, իհարկե ոչ առանց եվրոպական տերությունների ճնշման: Ցավոք սրտի, թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չօգտագործեց այդ բարենպաստ ակտը կենսագործելու քաղաքացիական իրավահավասարության եւ հպատակների նկատմամբ միատեսակ վերաբերմունքի սկզբունքը, այլեւ դրա հռչակման պայմաններում նորանոր առիթներ էր փնտրում ուժեղացնելու թշնամական վերաբերմունքը քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ:

Իմիջիայլոց, հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտվեց նաեւ այն բանում, որ խիստ արհեստական միջոցներով թուրքական իշխանությունները աջակցում էին քրդական տարրի տիրապետությանը, անրապնդելով եւ ուժեղացնելով նրանց դիրքերը նոր ցեղերի բնակեցմամբ: XIX դարի ռուս-թուրքական պատերազմները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում Հայաստանում թուրքական ծրագրերի համար: Հարկ է խոստովանել, որ այդ պատերազմները, ինչ էլ որ լինեին դրանց շարժառիթները, ինչ հույսեր էլ որ չծնեին, արդյունքում դրանք անչափ կործանարար էին լինում ամենից առաջ հայ ժողովրդի համար: Բացի երկրի տնտեսական քայքայումից, բացի բոլոր աղետներից, որոնք անբաժան են ռազմական գործողությունների թատերաբեմից, հայությունը տառապում էր նաեւ այն բանից, որ պատերազմը սկսվելուց առաջ թուրքական իշխանությունները բռնի տեղահան էին անում հայերին սահմանամերձ մարզերից եւ քշում էին երկրի խորքերը թողնելով ճակատագրի քմահաճույթին, իսկ պատերազմից հետո ամբողջ շրջանների բնակչությունը, խորտակված հույսերով, ստիպված էին լինում լքել հայրենի օջախները եւ ապաստան փնտրել Ռուսաստանի սահմաններում: Գազանությունները, որ կատարում էին այս վերջին պատերազմի²⁰ ժամանակ թուրքական իշխանությունները հայերի նկատմամբ, այնքան անմարդկային չափերով, տեղի էին ունեցել նաեւ նախորդ պատերազմների ընթացքում ավելի փոքր չափերով:

Հայերից ազատված վայրերը թուրքական կառավարությունը բնակեցնում էր քրդերով եւ այլ մահմեդական գաղթականներով: Հայահալած քաղաքականությունը, որը մոլեգնում էր վերջին կես դարի ընթացքում, Հայաստանն ավելի շատ ավերեց, քան նույնիսկ ավազակային ցեղերի դարավոր տիրապետությունը: Այդ քաղաքականությունը իր էությանը եւ չափերով, որով իրագործվում էր, բացահայտ հանցագործ բնույթ էր կրում: Այն կրկնակի հանցագործ կլինի, եթե նրանք, ումից կախված է Հայաստանի ապագան, հաշտվեն թուրքական չարագործությունների արդյունքների հետ, եւ ինքնորոշման իրավունքը իրագործելիս ելնեին սվերված երկրի, արյունաքամ ժողովրդի ներկա կացությունից: Հայաստանի ճակատագիրը լուծելիս ծայրահեղ դեպքում պետք է ելնել միջազգային դիվանագիտության առջեւ Հայկական հարցի պաշտոնական բարձրացումից առաջ երկրում գոյություն ունեցած դրությունից: Հայերի պարբերա-

բար, պետականորեն կազմակերպված հալածանքները՝ բացահայտ ու գաղտնի միջոցներով, տեղահանությամբ, կոտորածներով սկիզբ առավ այն ժամանակից՝ բարձրացվելով պետական քաղաքականության սկզբունքի:

Բռնությունները, որ գործում էին ոչ քաղաքակիրթ տարրերը, աղետները, որ պատճառվում էին խաղաղ բնակչությանը վայրի ցեղերի կողմից, ավերիչ գործողությունների բնույթ էին ընդունի, եթե դրանց չմասնակցեին պետական իշխանությունները: Նրանք ոչ միայն չէին զսպում սանձարձակ կրքերի խրախճանքը, այլեւ ընդհակառակը, կազմակերպում եւ ուղղություն էին տալիս դրանց: Բավական է հիշատակել տիրահռչակ համիդիե գնդերը՝ ձեւավորված քրդական ցեղերից եւ տեղակայված հայկական կենտրոններում:

Երբ Թուրքիայի հետ հաշիվները մաքրելու պահը գա եւ դրվի Հայաստանի ազատագրման հարցը, ապա արդարության պարտքն է՝ վերապահել հայերին տնօրինել իրենք իրենց եւ իրենց երկիրը, շրջանցելով թուրքական չարամիտ քաղաքականության բոլոր նվաճումները երկիր էթնիկական հենքը փոփոխելու գործում:

Ինչի՞ հասավ թուրքական քաղաքականությունը: Ինչո՞ւն է երկրի էթնիկական փոփոխությունը: Հայաստանի արեւմտյան մարզերը, ոչ միայն Սվազի եւ Մալաթիայի շրջանները, այլեւ Եփրատի հովտով Էրզրումից մինչեւ Խարբեռլ եւ Դիարբեքի ավելի ապագայնացված դուրս եկան, քան մյուս շրջանները: Ապագայնացում ավելի շուտ կրոնական, քան էթնիկական հիմքի վրա: Բանն այն է, որ Հայաստանի նշված մասը տարբերվում է նրանով, որ նրա նշանակալի շրջաններ դավանաբանական առումով ազգային եկեղեցական կազմակերպությանը չէին պատկանում: Եփրատի աջ ափը հարում էր կայսերական եկեղեցուն. դրանք հայ քաղկեդոնականներն էին, որոնք հասարակ ժողովրդին հայտնի էին հայ-հոռոմ կամ հոռոմական=բյուզանդական հայեր անունով: Նրանց մնացուկները պահպանվել են Ակն (Եգիս) եւ Արաբկիր քաղաքների շրջանում: Թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունը այս հայ-հոռոմների մասին լռում է կամ մատուցում է նրանց իբրեւ հույների:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի ձախ ափին, ապա այստեղ Մամախաթունից մինչեւ Բալու գերազանցապես ապրում էին հայ աղանդավորներ: Լայն հասարակությունը, ասեմք նաեւ շատ մասնագետների հայտնի չէ, որ ոչ մի տեղ աղանդավորական շարժումը այնքան ուժեղ չի եղել, որքան Հայաստանում: Հայկական եկեղեցու ծոցում են ծնունդ առել կրոնական մտքի այն հզոր հոսանքները, որոնք դուրս հորդեցին Հայաստանի սահմաններից եւ ժամանակ առ ժամանակ ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ կյանքը: Պավլիկյանությունը, թոնդրակյան, թուլախլյան հեղձվածները սոսկ տարբեր անվանումներ են ազգակից մտահայեցությունների, որոնք իրենց բանականական հիմքով սպառնում էին պայթեցնել ոչ միայն հայկական եկեղեցական կարգը, այլեւ քայքայել կայսերական եկեղեցական աշխարհի միասնությունը: Դերսիմի բարձրունքները հարակից վայրերով աղանդավորների հեճակեւ էին: Հայտնի է կայսրերի, հատկապես Բարսեղ I-ի պայքարը պավլիկյանների դեմ Դիվրիգում²¹:

Չնայած բոլոր խիստ միջոցառումներին՝ արմատախիլ անելու այդ շարժումը, այն չմարեց եւ դիմացավ մինչեւ ամենաուշ ժամանակներս: Ջրկված հայկական եկեղեցու հովանուց, որը հետագայում դարձավ հայության միակ ապաստանը, աղանդավորական զանգվածը եւ նրա հավատալիքները ապագայնացան մահմեդական թուրքատական միջավայրում: Ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում բոլոր այդ ժողովրդական ու կրոնական խմբերը, որոնք տարբեր անուններ են կրում՝ դուժիկներ, ղզլբաշներ, ալի-իլլահիներ, Չըրագ-Սունդրան (այսինքն՝ լույս մարողներ), ավաթախթաքիներ եւ այլն: Ինչո՞ւ է Հայաստանում քուրդ բնակչության ամենահին շերտը անվանվում զագա: Հարցը տերմինների մեջ չէ, որոնք կարող են հեշտությամբ բացատրվել, այլ նրանց ինքնապարփակվածության: Թուրքական իշխանությունները նրանց մահմեդական են համարում: Իրականում բոլոր այդ հավատալիքները երեւան են հանում մահմեդական եւ քրիստոնեական տարրերի մի արտասովոր խառնուրդ: Հատկանշական չէ՝ որոյոք, որ բոլոր այդ խորհրդավոր հավատալիքները տարածված են հատկապես Խարբերդի եւ Սվազի վիլայեթներում, այսինքն՝ հայ աղանդավորների նախկին տարածքի սահմաններում: Շատ հատկանշանակ է, որ այդ տարածքի ծայրամասերում, Մալաթիայի սանջակի հարավում եւ Սվազի սանջակի շրջանում դեռ այժմ էլ հանդիպում են քրիստոնեական-մահմեդական հավատքի հասարակական խմբեր: Հարավում նրանք կրում են բնորոշ կեսկես տերմինը, որը հայերեն է, քանզի պահպանելով մայրենի լեզուն, գաղտնի դավանում են քրիստոնեություն եւ ցուցադրաբար կատարում մահմեդական ծեսեր: Դյուսիսում նման համայնքները կրում են **հեմիստավրիստե** հունարեն անվանումը, այսինքն կես-խաչ, որը իմաստով հանրակրոն է հայկական **կեսկեսից**: Լեզվի հնարավոր կորստի դեպքում, իհարկե, թուրքական վիճակագրությունը այդ համայնքներն էլ կդասի թուրքերի շարքը: Որքան նման համայնքներ, երբեմն հայկական բնակչությամբ ամբողջ շրջաններ, որոնք ստիպողաբար իսլամ են ընդունել, որպեսզի փրկվեն սրից, այժմ հաշվվում են թուրքերի թվում: Վերջին դարերի պատմությունը արձանագրել է կրոնական բռնության առանձին դեպքեր ամբողջ շրջանների նկատմամբ:

Այդ ամենը ցույց է տալիս, թե որքան համածույլ են ազգագրական հարցերը Հայաստանում, հարցեր, որոնց լուծումը պահանջում է նախնական եւ ավելի լուրջ հետազոտություններ, քան կարծում են երկրամասի թուրքիկ այցելուները: Բնակչության թուրքական բաժնումը մահմեդականների եւ քրիստոնյաների ազգագրական արժեք չունի: Շատ դեպքերում ո՛չ հավատը, ո՛չ լեզուն ազգագրական չափման վճռական չափանիշ չեն: Կասկածի ենթակա չէ, որ կրոնական հավատալիքները, որոնք խտտորվում են իսլամից, հավասարապես եւ քրիստոնեությունից, ինչ ծագում էլ որ նրանք ունենան, եթե անգամ օտարերկրյա ծաղիկներ են, բայց ածեցվել են պատմական աղանդավորության տեղական գետնի վրա: Նստակյաց երկրագործ մահմեդական գյուղացիության նշանակալի մասը, որը բնավորությամբ ու կերպարով տարբերում են գտարյուն թուրքերից, գտարյուն քրդերից, երակներում հոսում է կրոնական մուլեռանդու-

թյան զոհ դարձած տեղաբնիկների արյունը:

Հայաստանի արեւելյան մասում քուրդ պատմիչ Շարաֆեդդինի ժամանակներում ապրում էր Պազուկի եզդիական ցեղը: Հետագայում այն դուրս մղվեց Դիարբեքի կողմից Հայաստան շարժվող քրդական ցեղերի կողմից: Նրանք ընդհանուր անունով կոչվում էին սիլվանցիներ: Երբեմն եւ վայրերը, որ նրանք գրավում էին Պատնոցից մինչեւ Ալաշկերտ անվանվում էր Սիլվան: Ինչպես հայտնի է, Սիլվանը Դիարբեքիի սանջակի կազաններից մեկի անունն է, նույն անունը կրող մի փոքրիկ քաղաքով Դիարբեքի քաղաքից հյուսիս: Հայկական սիլվանները՝ գաղթածներ էին այդ շրջանից եւ պահպանել էին իրենց նախկին նստավայրի անունը: Դեռեւս XIX դարի սկզբին սիլվան տերմինը կենդանի էր ցեղային եւ աշխարհագրական նշանակությամբ: Այժմ այն դուրս է եկել օգտագործումից, քանզի բուն սիլվանցիների ցեղն անհետացել է թատերաբեմից: Որոշակի մասը անցավ աշխատանքային նստակյաց կյանքի, իսկ գլխավոր զանգվածը դուրս մղվեց Հայդերանցի եւ Մուքրի առավել ռազմաշունչ ցեղերի կողմից: Հայդերանցիները պատկանում են Հաքքյարիի քրդերի խմբին, իսկ Մուքրին՝ պարսկական: Քրդերը Հայաստան էին շարժվում երեք կետերից, Դիարբեքիի կողմից, Մոսուլից Հաքքյարիի վրայով եւ Պարսկաստանից՝ Սուլեյբուլաղի շրջակայքից: Դեռ ներկա ժամանակներում էլ քոչվոր քրդերը, այսպես կոչված քոչերները, ամառները այդ վայրերից բարձրանում են հայկական լեռները, իսկ ձմռան գալով իջնում են Միջագետքի ցածրավայրերը:

Անպատիժ տեր ու տնօրինության թատերաբեմի վրա մեկ ցեղի մյուսով տխուր հերթափոխությունը երկրում երբեմն թեթեւանում էր առավել խաղաղ տրամադրված տարրերի կողմից, որոնք նստակեցության անցնելով յուրացնում էին տեղական բնակչության ապրելակերպը: Իսկ ավազակային զանգվածները գալիս ու գնում էին, ժամանակավորապես մնալով կյանքի մակերեսային, նման ալիքների կողմից քշվող տաշեղների: Եւ այժմ էլ, երկրի կերտման ընթացքում պետք է հաշվի նստել միայն նստակյաց աշխատավոր գյուղացիության հետ, իսկ սանձարձակ ցեղերը իրենց ցեղապետների հետ պետք է սրբվեն երկաթյա ձեռքով:

Եթե հարց տրվի, թե արդյո՞ք ժողովրդական զանգվածների այս անդադար մակընթացությունն ու տեղատվությունը, թյուրքական, թուրքմենական, քրդական հորդանների այս տարօրինակ կարավանները որեւէ էական փոփոխություն մտցրել են երկրի պատմամշակութային կերպարի մեջ, պատասխանը միայն բացասական կարող է լինել: Քաղաքական աշխարհում կշիռ ունեցող երկիրը չի կազմված միայն լեռներից, հովիտներից եւ հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, իր ֆիզիկական մակերեսից գատ, ունի նաեւ հոգեւոր կերպար, որն առանձնացնում է նրան մյուս երկրներից: Ինչը իսկապես շանակություն ունի կույր բնության մեռյալ նստվածքները չեն, այլ մարդկային հանձարի հավերժ կենդանի ստեղծագործությունները, որոնցով ծածկված է երկիրը: Բանական աշխատանքի այդ կերտվածքներն էլ ստեղծում են երկրի մշակութային ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ դադարո՞ւմ է նա երբեւէ պատկանել

նրան, ով ստեղծել է այն, ում ստացվածքն է այն: Հայաստանն իբրև մարդկային աշխատանքի փորձակայան, եղել է եւ մնացել է հայկական: Այն վերածվել է մարդու կացարանի հայկական ձեռքերով: Մնացյալ բոլորի համար այն եղել է հյուրատուն: Բոլորն օգտվել են նրա օթեանից, մխիթել շռայլորեն նրա մշակութային զանձերը, ոմանք իբրև ժամանակավոր հյուրեր, ուրիշները իբրև բախտից հալածված ճամփորդներ, մինչդեռ ոմանք էլ անսանձ կերպով տնօրինել են այն, ավերել ու քանդել: Նրանցից ոչ ոք հոգեւոր ժառանգություն, մշակութային որեւէ հիշողություն չի թողել. թուրքմենի կամ քրդի ձեռքը ոչ մի աղյուս չի դրել երկրի շինարարական արվեստի զանձարանում: Ճարտարապետության վաղեմի կոթողները՝ պալատները, ամրոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը վեհապանծորեն բազմած լեռնագահերին մշակութային զգեստավորմամբ, այժմ փոշուն հավասարեցված, բայց նրանց մեջ դեռ ապրում է ոգին, նրա ավերակների մեջ դեռ դեգերում են անցյալի սովերները, սովերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու նոր կյանքի համար: Չուր չէ հայկական ժողովրդական երեսակայությունը Հայաստանը պատկերացնում երիտասարդ կույսի կերպարով՝ շրջապատված ավերակներով: Նույնիսկ ոգու շինարարության ավերակներ՝ մի՞թե դրանք ավելի արժեքավոր չեն երկրի համար, քան քուրդ հովիվների խաշները: Եւ եթե լավագույն հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում, լինի դա Հայաստանում թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, մի՞թե դրանով նրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ամեն մի պատմամշակութային երկիր, յուրատեսակ մարմին է. նրանում ավելի ուժեղ բաբախում է հայկական զարկերակը, նրանում ավելի խորը հայկական շունչն է: Իբրև կենդանի մարմին, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել ո՛չ իր անցյալից, ո՛չ իր ապագայից: Թող նա վիրավոր է, արյունաքամ է լինում, բայց նա մեռած չէ: Քաղաքական բժիշկների պարտքը այն է, որ բուժեն նրա վերքերը, բուժեն նրա ցավերը եւ նրան հնարավորություն տան հառնելու նոր կյանքի համար: Նրանք հանցագործություն կկատարեն, եթե Հայաստանի ազատության դարավոր բաղձանքների առջեւ պատնեշ դնեն այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա նրան խորթ ինչ-որ էթնիկական պալարներ են հայտնվել: Դրանում ամենից ավելի մեղավոր են այն դիվանագետները, ովքեր ձգձգելով Հայկական հարցի լուծումը կես դար շարունակ, հնարավորություն տվեցին արյունոտ վարչակարգին ուժեղացնելու հայկական մարմնի մեջ թշնամական տարրերի ներածումը այնքան ավելի եռանդով, որքան անտարբեր էր Եվրոպան հայերի ճակատագրի նկամամբ:

Իմիջիայլոց, հայերի տեսակետով այդ չարիքը այնքան մեծ չէ, որ խանգարի Հայաստանին դեն նետելու դարավոր շղթաները: Հայ ժողովուրդը աչքի է ընկնում անսովոր համբերատարությամբ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ, քիչ զնահատված մի հատկանիշ, որը զարգացել է նրա մեջ աշխարհաքաղաքացիության մտայնությանը զուգահեռ: Հայաստանի դարավոր տերերը չկարողացան ուղի հարթել նրա տարածքում հանդիպած բոլոր ժողովուրդների բարեկամական համակեցության համար: Երկրի քաղաքական ճակատագրի համար

պատասխանատվությունը հայերին անցնելու հետ միասին գաղափարական համագործակցության փնտրվող ուղին կգտնվի: Դրա երաշխիքն է ոչ միայն հայ գյուղացիության անսովոր անհիշաչարությունը, այլեւ այն բարձր մշակութային նվաճումները, որոնք կուտակվել են հայերի մոտ քաղաքակիրթ երկրներում եւ որոնք կլինեն նրանց թանկարժեք ուղեբեռը հայրենիք վերադառնալիս, որն ունակ կլինի բարձրացնելու եւ առաջնորդելու երկիրը դեպի այսօրվա հասարակական եւ քաղաքական պահանջների մակարդակ:

Հայկական բնավորության լայնախոհությունը եւ բազմակողմանիությունը, որոնք վկայված են պատմությամբ, լավագույն երաշխիքն են նման ստեղծագործ գործունեության: Էթնիկական առումով խայտաբղետ միջավայրը զործի ճիշտ ըմբռնման եւ համապատասխան դրվածքի դեպքում ունի իր առավելությունները: Վտանգը ոչ թե էթնիկական տարրերի բազմազանության մեջ է, այլ իրավական հարաբերությունների տարատեսակության. այնտեղ, որտեղ կապահովվեն աշխատանքի եւ տաղանդի իրավունքները, ճակատի քրտինքի իրավունքը, կլինեն հավասարության եւ արդարության միասնական չափանիշներ, այնտեղ էլ էթնիկական տարբերությունները կճառայեն սոսկ ընդհանուր խնդիրների եւ նվաճումների ծաղկեփնջի հարստացմանը միասնական մշակութային կյանքի անդաստանում:

ՆԱՄԱԿ ԼՈՆԴՈՆԻ «ԹԱՅՄԱ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Ազնվաշնորհի խմբագիր.

Ձեր լրագրի¹ բարոյացական վերաբերմունքը հանդեպ հայ ժողովրդի եւ նրա քաղաքական դատի, ինձ հիմք է տալիս կարծելու, որ չեք մերժի մի համեստ անկյուն հատկացնել իմ նոթին²:

Ձեր երկիրն այժմ տոնում է խաղաղության տոնը³, իսկ իմ հայրենիքը շնչահեղձ է լինում արյան մեջ: Ձեր իսկ թղթակցի հաղորդագրության համաձայն թուրքերը, թաթարները, բուլշեիկները, քրդերը՝ այդ նոր մարզաբնները, զառամյալ աշխարհի վերանորոգիչները, գաղափարական միասնությամբ բոլոր կողմերից վրա են տալիս Հայկական հանրապետությանը:

Պատասխանատու տերությունները անտարբեր դիտում են այդ արյունալի տեսարանը: Նրանց դիվանագետները զբաղված են պատերազմի դադարի, խաղաղության հաստատման տարելիցի առթիվ հանդիսություններով:

Այո, թնդանոթները լռեցին Եվրոպայում, բայց նրանք դեռ թնդում են հայկական բարձունքներում, այնտեղ հեղվում է եւ մարտիկների, եւ անզեն մարդկանց, կանանց ու երեխաների արյունը: Գլխավոր գազանը⁴ սամծված է, բայց նրա ծագուկները դեռ շարունակում են գազանությունները, անատամ գայրույթը թափելով մի փոքրիկ ժողովրդի վրա, որի մեղքն այն է համարվում, որ նա այնքան նվիրված է դաշնակիցներին: Բայց դաշնակիցները ընդունում են արդյոք, որ հայերն այժմ, հիրավի, տառապում են նրանց համար: Հարստագույն թիֆլիս քաղաքը, ամբողջ երկրամասի բուրժուազիայի կենտրոնը, որ համեղ պատահ է բուլշեիկյան ախորժակի համար, դուրս է մնում կոմունիստների գայրույթի սահմաններից⁵: Հենց միայն այդ պարագան բավական է, որպեսզի կույրերը տեսնեն, թե ում անտեսանելի ձեռքն է կուլիսների ետեւում ուղղություն տալիս թուրք-թաթարական եւ բուլշեիկյան հրոսակների շարժմանը:

Հայ ժողովուրդը վստահել է իր ճակատագիրը դաշնակիցներին, նա հանգուցել է իր նավակը նրանց հզոր նավերին: Հավատալով նրանց խոսքերին, նա զոհաբերեց մարդկային բյուրավոր կյանքեր: Եւ առ այսօր էլ զուր սպասում է փոխհատուցման:

Դաշնակիցների խոսքերը, խոստումները հավասարազոր են դաշնագրի այն ակտին, որի սրբության մասին անդադրում պնդում էին դաշնակիցները եւ հավատացնում, որ նրանք զենք են վերցրել հանուն այդ սրբության, եւ որ իբր նրա խախտումն է առաջ բերել մեծ արյունահեղությունը:

Քաղաքակիրթ աշխարհը իրավունք ունի սպասելու, որպեսզի դաշնակիցները կատարեն իրենց խոսքը հայ ժողովրդի հանդեպ: Տխուր է գիտակցել, որ երկամյա զինադադարի ընթացքում նրանք չեն կատարել ոչ մի հաստատուն քայլ այդ ոգով: Այն, ինչ այժմ վերապրում է Հայաստանը, տրամաբանական արդյունքն է այն քաղաքականության, որին հետապնդում էին դաշնակիցները զի-

նադադարը կնքելիս եւ նրանից հետո: Հայաստանը պարզապես մոռացվեց եւ թողնվեց ճակատագրի քմահաճույքին: Դաշնակիցները Միջագետքում եւ Սիրիայում թողեցին իրենց զորաբանակները, իսկ Հայաստանում՝ թուրքական: Նրանք ծպտում իսկ չհանեցին նրանց դուրս բերելու կամ զինաթափելու մասին, որպեսզի դրանով հնարավորություն ընծեռնե դժբախտ փախստականներին վերադառնալու իրենց հայրենի օջախները: Սա արդեն յոթերորդ տարին է, ինչ վտարված իրենց օջախներից, նրանք թափառում են եւ մի հանգիստ անկյուն չեն գտնում այս ստոր աշխարհում:

Դաշնակցային նախարարների սպառնալիքները հայկական կոտորածների եւ տեղահանության մեղավորների հասցեին, որոնք այնպես իշխանաբար հնչում էին պատերազմի ժամանակ, մնացին դատարկ խոսքեր: Մեծագույն եղեռնագործները եւ հանցագործները ման են գալիս ազատության մեջ, եւ խրախուսված անպատժելիությունից հանդգնում են ոգեշնչել եւ կազմակերպել նոր ելույթներ ընդդեմ հայերի⁶: Վերջապես, երկու տարվա հոգնեցուցիչ սպասումներից հետո դաշնակցային դիվանագիտությունը Սեւրում հայերին մատուցեց ինչ-որ անորոշ մի բան, կարծես թե ճիշտ այն բանի համար, որպեսզի առաջ բերի թուրքերի կատաղությունը: Մի խոսքով, հաշտության սկզբից իսկ դաշնակիցները այնպիսի վարքագիծ էին որդեգրել, որ միայն մեկ բան կարող էր ներշնչել թուրքերին՝ վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ լուրջ չէ եւ անկախ Հայաստան ստեղծելու միտքը մտացածին բան է:

Ամոթ է նշել, որ որոշ ...* անտարբերությունը տվեց բացահայտ անբարյացակամություն:

Դեռես երեկ Ֆրանսիան, հեղձախեղ լինելով թնդանոթների ծխի մեջ, դիմում էր մարդկության լավագույն զգացմունքներին, իսկ այժմ նրա խրոխտ գեներալները տպտում են, սեթեւեթում թուրքական ավազակների հետ Կիլիկիայում ապաստանած մի բուռ հայերի դիակների վրա⁷:

Ի տալիս, բանականությանը՝ հակառակ, մարդկային ըմբռնությանը անհասկանալի դրդապատճառներով, այդ նույն ավազակներին զենք է մատակարարում:

Անզլիան, առավել պատասխանատուն, լուռ ու մունջ դիրքով, ինչպես միշտ, սպասում է իրադարձություններին:

Հայաստանը իրենց պաշտպանության տակ վերցրած դաշնակից տերությունների հոգը չէ, թե պատերազմի ժամանակի ամայացումից փրկված նրա տարածքի մի պատռոց այժմ կջախջախվի, բնակչության մնացուկը կկործանվի միմյանց արժանի զինակիցների՝ թուրք-թաթարների եւ բուլշեիկների գազանությունից:

Մի քանի հարյուր զերիների պատճառով Անզլիան հնարավոր գտավ իջնել իր բարձրությունից անարժան բանակցությունների մարդկանց հետ, որոնց մասին նա որոշակի կարծիք ուներ: Մեծ տերությունը, մեծ ժողովուրդը դադարում է այդպիսին լինելուց, երբ նա թանկ գնահատելով իր մարդկանց կյանքը,

* Ուսերեն բնագրում մեկ բառ անընթեռնելի է (Պ.Յ.)

անտարբեր դիտում է օտարների անմեղ թափվող արյունը:

Հայկական արյունը իրավունք ունի Անգլիայի ուշադրությանը, առավել եւս որ Հայաստանն էլ հնարավորությամբ ուներ դեռ երկու տարի առաջ ընդունել Ռուսաստանի տիրակալների խաղաղ առաջարկությունը եւ ապահովագրել իրեն ներկայիս դժբախտություններից: Բայց նա արիաբար դիմադրեց գայթակղությանը, ցանկանալով հավատարիմ մնալ իր դաշնակցային պարտավորություններին, եւ այդ բուռն ձգտման մեջ խրախուսվեց դաշնակիցներից:

Հայկական հարցը ծանր քարի պես ընկած է տերությունների խղճի վրա: Կես դար է հայերը պարտասում են կեղծիքի ու դավաճանության ճնշման տակ: Այժմ, երբ կատարվել է գրեթե անհնարինը եւ նրանց մեջքին է իջել ռուսական կոմունիզմը, անգամ թուրքական բարբարոսության հետ, այդ ամենը դաշնակիցների պատճառով է: Այս ճակատագրական պահին հայերը դաշնակիցներից սպասում են բաց սիրտ եւ վճռական խոսք, որպեսզի, վերջապես, դուրս գան մոլորությունների լաբիրինթոսից: Գուցե այն ժամ նրանք մեկընդմիջտ շուռ կգան Եվրոպայից տառապալից համոզմամբ, որ մարդկային արժանիքներից լավագույնը՝ խիղճը, այնտեղ անհույս խլացել է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՐՈՒՄ

Դաշնակիցների վերաբերմունքը դեպի հայերը զինադադարից հետո:

Հայկական հարցի կիսատ-պռատ լուծումը:

Հայաստանի ենթադրվող սահմանների քննարկումը:

Հայաստանի իրական սահմանները:

Սահմանները հաստատելու դրույթները իբրեւ բուն Հայաստանի գոյության պայման:

Սասնակի փոփոխություններ:

Տարածքը եւ բնակվածությունը:

Իրավարարության նշանակությունը:

Թուրքիայի ճակատագիրը վճռված է: Սերի պայմանագրի ստորագրման լուրը քաղաքակիրթ աշխարհն ընդունեց թեթևության հոգոցով, լուր, որին նա սպասել էր դարեր շարունակ:

Հիվանդ պետականության համար այլ միջոց չգտնվեց, քան նրա առողջ մասերն անդամահատելը: Թուրքիան անդամահատված է՝ բոլոր ազգային տարածքները առանձնացված են ինքնուրույն միավորների: Նրան թողել են միայն թուրքական Անատոլիան եւ այն էլ բաժանված օտարերկրյա ազդեցության գոտիների, ընդդրում այդ տիրապետությունը կաշկանդված է տնտեսական, ֆինանսական եւ քաղաքական բնույթի այնպիսի շղթաներով, որ Թուրքիան այսուհետեւ, թուրքերի իսկ արտահայտությամբ, իրենից ներկայացնում է «մի կույր, խուլ, համր մարմին, առանց ոտքերի ու ձեռքերի»...

Օսմանների կայսրությունը հիրավի ջախջախված է: Այն կրեց պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Եվրոպան վերջապես քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջովին ճզմելու, ապա քաշելու թունավոր օձի ատամը, որին նա ինքն էր տաքացրել սեփական քաղաքակրթության կրծքին դարեր շարունակ:

Դաշնակից տերությունները, անշուշտ, չեն կարող այս անգամ կասկածվել Թուրքիայի հանդեպ սովորական կողմնապահության մեջ: Նրանից վրեժխնդիր եղան ե՛ւ ապերախտության, ե՛ւ դարավոր հովանավորների նկատմամբ դավաճանության ե՛ւ եղեռնագործությունների համար:

Եւ կցանկանայի անդրադառնալ այն հարցին, թե ինչպես արտացոլվեց տերությունների այդ ահեղ ու անողոք տրամադրությունը հայկական գործերում, որ մեր հատուկ հետաքրքրության առարկան է: Չի կարելի ժխտել, որ այն ամենը, ինչ ծառայում է եւ կարող է ծառայել իբրեւ բարոյական հիմք Թուրքիայի նկատմամբ նման դաժան հաշվեհարդարի համար, նշանակալի չափով վերցված է հայկական կյանքի տխուր տարեգրությունից: Ինչպե՞ս վերաբերվեցին դաշնակիցները հայերին՝ իրենց կրտսեր եղբոր նկատմամբ: Արդո՞ք վճռակա՞նություն ցուցաբերեցին պատժելու թուրքերին նրանց անլուր հանցանքների համար, որ գործել էին հայերի նկատմամբ թեկուզեւ պատերազմի ընթացքում:

Այդ հարցը թախծալի մտորումների տեղիք է տալիս: Երկու տարի է անցել

այն պահից, ինչ ամբարտավան թշնամին, զենքը վայր դնելով, զինադադար աղերսեց դաշնակիցներից¹: Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում, հայտնի է, որ տերությունները ոչինչ չարեցին, ոչ մի միջոց ձեռք չառան, որպեսզի հրից ու սրից ցանուցիր եղած հայերը կարողանային վերադառնալ իրենց դեռ մինչև այժմ էլ ծխացող տների մոխրակույտերը: Ամայացած ու պատերազմի սարսափներից քայքայված Հայաստանը դեռ հիմա էլ ներկայացնում է մի իսկական անապատ, որտեղ խլացել է աշխատանքային կյանքը եւ ավերակներում ավազակների հրոսակներ են թափառում:

Թուրքական բնաջնջումից Անդրկովկաս՝ իր ազգակիցների մոտ փախուստ տված ողջ մնացած հայ ազգաբնակչությունը՝ այնտեղ էլ հանգիստ չգտավ: Ռուսական հեղափոխության հետեւանքով սեփական ուժերին ապավինած, հայերը պետք է նախ դիմագրավեին թուրքերի արշավանքին, այնուհետեւ էլ դաշնակիցների աջակցության շնորհիվ կյանքի կոչված տխրահռչակ Ադրբեջանական հանրապետության թաթարների գրոհներին: Եւ այժմ նրանք արյուն են թափում բոլոր կողմերից նրանց պաշարած թուրք-թաթարական հրոսակների դեմ մղվող հերոսական պայքարում:

Արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ թուրքական մարզերի հայ ազգաբնակչությունը, կտրված իր օջախներից, թափառում է օտար երկինքների տակ: Դրա կործանարար հետեւանքները անչափելի են: Ազգաբնակչության համար հայրենիքը սոսկական հողային տարածություն է: Ժողովրդի գիտակցության մեջ երկիրը բարձրանում է հայրենիքի հասկացության շնորհիվ այն ամենի, ինչ կապում է, հոգեպես հարազատացնում է ժողովրդին նրա հետ: Որոշակի տեղավայրի պայմաններում եւ նրա բնության հետ հաղորդակցությամբ կազմավորվում են ժողովրդական ասքերը, հեքիաթները, սովորույթները, բարքերը, լեզվական առանձնահատկությունները, ներաշխարհի բոլոր դրսեւորումները: Օտարության մեջ այդ ամենը մոռացվում է, աղավաղվում է եւ կործանվում: Աղտտանում են երկրի հետ կապված պատմական հիշողությունները: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ կազմում է երկրի ու ժողովրդի հոգեւոր կերպարը, ինչ նրանց դարձնում է մշակութային մեծություն, օտար իրադրության մեջ ենթարկվում է վտանգի: Դա ժողովրդի հոգեւոր ջախջախումն է, առավել ծանր մի կորուստ, քան բոլոր նյութական ավերածությունները:

Ոչ ոք նրանց օգնության ձեռք չմեկնեց այդ սարսափի գիտակցման մեջ, ոչ ոք հոգ չտարավ ժամանակին նրանց հայրենիք վերադարձնելու մասին:

Թուրքական տեղահանության զոհերի չարաբախտ մնացորդներին հնարավորություն չի ընձեռած իրենց տները վերադառնալու: Փրկվելով հրաշքով, անմարդկային ջանքերով, նրանք իրենց ապաստան չեն գտնում. նրանց բեռների ման նետում են մի վայրից մի ուրիշ վայր, հաճախ աննկատ: Ամեն օր լսվում են նրանց՝ որբացածների, աղաղակները, որոնք զուր փնտրում են իրենց հարազատներին...

Բայց չէ՞ որ զինադադարը կնքելիս մեկ զորեղ խոսքը, մեկ ազդեցիկ պահանջը բավական կլինե՞ր բոլոր այդ ավազակային տարրերին վտարելու Հա-

յաստանից եւ փախստականներին տունդարձի ճամփա բռնելու:

Դաշնակցային զորաբանակները դեռ այժմ էլ տեղակայված են Միջագետքում եւ Սիրիայում: Ֆրանսիական զենեքալիները Կիլիկիայում հայ բնակչության թիկունքին թեթևուիկ կերպով մարտավարում են թուրք ազգայնականների հետ... Բայց եւ այնպես շարունակում են պնդել, թե իբր դաշնակիցները հնարավորություն չունեն մաքրելու Հայաստանը այնտեղ թափառող սովալուկ արկածախնդիրների հրոսակախմբերից:

Բարեբախտաբար հայ ժողովրդի համբերությունը վերջ չունի: Նա հեզորեն տարավ զինադադարի այս երկու տարին էլ², բոլոր չարակրությունները, բոլոր փորձությունները, իր հույսը դնելով հաշտության կնքման պահի վրա, երբ, վերջապես, ենթադրվում էր, թե ամեն ինչ կստանա ըստ արժանյաց:

Ապաստեցին մինչեւ Սեւրի պայմանագիրը: 88-րդ հոդվածով Հայաստանը ճանաչվում էր ազատ եւ անկախ պետություն³: Այդ հայտարարությունը միայն, որը նշանավորում է հայկական բաղձանքների հաղթանակը, բավարար կլինե՞ր հանդարտեցնելու մտքերը, հատկապես եթե այն ազուցված լինե՞ր առավել իրական, առավել հոգատար պայմաններով, որոնք թույլ կտային նրա անհապաղ իրականացումը ամբողջությամբ վերցրած: Արդեն այն պարագան, որ Հայաստանի սահմանների արմատական հարցը համարյա թե բաց մնաց, նշանակալիորեն նվազեցնում է հռչակված անվիճելիորեն մեծ կարեւորություն ունեցող ակտի տպավորությունը: Ռուսական սահմանը պետք է որոշվի Հայաստանի եւ նրան հարեւան Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ, պետությունների, որոնք իրավական առումով դեռ ճանաչված չեն: Ի միջի այլոց վերապահված է եւ շատ ճիշտ, որ համաձայնություն չկայանալու դեպքում վեճը կլուծվի գլխավոր դաշնակցային տերությունների կողմից: Որոշված չէ նաեւ Հայաստանի սահմանը Թուրքիայի կողմից՝ այդ խնդիրը դրված է Միացյալ Նահանգների նախագահի վրա, սահմանափակելով նրա լիազորությունները չորս վիլայեթների սահմաններում:

Իհարկե, գերադասելի կլինե՞ր փոքր ինչ այլ խմբագրում, որտեղ պարզորոշ տեսնելի կլինե՞ր, որ Թուրքիային կոչ է արվում ճանաչել, ամենից առաջ, նրանից տվյալ հայկական վիլայեթների անջատումը: Այնժամ օսմանյան կառավարությունը ձեռնպահ կմնար այն անհարկի դիտողությունից, որը նա թույլ տվեց իրեն Սեւրի պայմանագրի դեմ իրենց առարկության մեջ, թե կարիք չկա Հայաստանը տարածել նախկին ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Նա միամիտ չէր ձեւանա մտածելու, որ կարծես թե իրենից պահանջվում է ճանաչել ռուսական հեղափոխության թոհուրոհում ծնված Հայկական հանրապետությունը, մի հարց, որը ամենեւին էլ նրան չի վերաբերում: Եթե պայմանագրի 89-րդ հոդվածը⁴ ընդունում է չորս վիլայեթների՝ ամբողջությամբ Հայաստանին անցնելու հնարավորությունը, ապա ցանկալի կլինե՞ր ավելի դրական խմբագրություն, հենց այդ ոգով, նախագահին թողնելով ճշգրտումներ կատարելու իրավունք:

Ի միջի այլոց, այդ ամենը այնքան էլ կարեւոր չէ. ավելի կարեւոր է այն, որ Հայկական հարցի չուծումը Թուրքիայում փաստորեն հետաձգված է: Իսկ Հայ-

կական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի ձգձգում կործանարար անդրադարձ է ունենում հայերի ճակատագրի վրա:

Սեւրի դիվանագիտությունը խիստ վճռական գտնվեց Թուրքիայի ուրիշ, շատ ավելի ընդարձակածավալ մասեր անջատելիս: Նա համարձակորեն թոթափել տվեց թուրքերի լուծող Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից, Հունական Անատոլիայից եւ ժամանակ ու ցանկություն գտավ գծելու նրանց սահմանները: Վճռականությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ գործը հասավ փոքրիկ Հայաստանին: Ազատագրված են երկրներ եւ ժողովուրդներ, որոնց համար թուրքական տիրակալության ճնշումը այնքան էլ զգալի չէր: Իսկ Հայաստանը, մի երկիր, որը կաթսայի պես եռում էր թուրքական կրակի վրա, զոհաբերելով բոլոր կենդանի ուժերը, դատապարտված է նոր սպասումների: Հայերի հուսահատական ճիչերը պատել են ամբողջ աշխարհը: Նրանց արյամբ բոսորված են սիրիական տափաստանները, նրանց դիակները սփռված են Միջագետքի ավազուտներում:

Սիրիան եւ Միջագետքը կյանքի են կոչվում մեծ մշակույթի տեր տերությունների հովանու ներքո, իսկ Հայաստանը դեռ շվարած սպասում է իր ճակատագրին:

Իսկ ի՞նչը ստիպեց Սեւրի բարձր արեոպագոսին կնճռուովել Հայաստանի տարածքի չափերի հարցի առջեւ: Ի՞նչը դժվարացրեց նրան Հայաստանին վերապահել անգամ երեք-չորս վիլայեթ, ինչի՞ համար պետք եղավ դիմել Վիլսոնի միջնորդությանը:

Եթե հարցը համարվում է վիճելի, ապա վիճելի հարցերի լուծման լավագույն բանալին տալիս է նրանց իսկ պատմությունը: Հայոց դատը դաշնակիցներին նվազ հայտնի չէ, քան Վիլսոնին: Կես դար է, որ այն քաշքշվում է միջազգային դիվանագիտության մեջ: Հայկական վիլայեթները մեկ անգամ չէ, որ նշվել են հականե-հանվանե եւ դորշմվել միջազգային ակտերում սկսած 1878 թվականից: Դեռեւս պատերազմի նախօրեին բարեփոխումներ անցկացնելիս նրանք բաժանվեցին երկու սեկտորի: Այդ ամենը աշխարհը հիշում է:

Թվում է թե հարկ էր այդ վիլայեթների սահմաններում էլ փնտրել իսկական Հայաստանը եւ նման դրվածքով դատը հանձնել Վիլսոնի իրավարարությանը, եթե դա համարվում էր անհրաժեշտ: Չկային արտաքին ուժեր, որոնք խանգարեին դաշնակիցներին դրսեւորելու բարի կամք: Թուրքիան ընկած է դիտապաստ, հավասարապես նաեւ Գերմանիան ու Ավստրիան. Ռուսաստանը, համրացած, դեռ է նետված դիվանագիտական սեղանից: Բոլոր թշնամական կամ այդպիսին համարվող ազդեցությունները ջլատված են: Լիակատար հնարավորություն կա Թուրքիային թելադրելու ցանկացած պայմանները: Բայց եւ այնպես դաշնակիցները միայն կիսով չափ բավարարեցին հայերին: Վեց վիլայեթներից երեքը ճանաչվեցին Հայաստանինը, իսկ երեքը դուրս նետվեցին նրա տարածքից⁴: Սերժված վիլայեթների մի մասը մնաց Թուրքիային, իսկ մյուս մասը՝ Եփրատից արեւելք, ամրակցվեց Քրդստանին:

Վերջին ակտը արդեն բացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական

շահերի դեմ: Իհարկե, հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Քրդստանի ստեղծմամբ: Այդ ուղիով անգիտակից քուրդ ցեղապետերը կղաղարեն, վերջապես թուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց: Բայց բանն այն է, որ Քրդստանը այնտեղ չեն ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Օտար հողում նման արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելեր ծեր Մուլլա Իդրիսին կամ թուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, ովքեր երազում են հայկական շրջանների քրդացման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետները ընկալեին եւ սրբագործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքականությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր:

Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երեւույթին, այլ է եւ կարելի է հասկանալ, եթե հիշենք 1916թ. Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ եւ ճիշտ խարբերողի գծով⁵:

Քրդստանին հատկացվող Դերսիմի եւ խարբերողի սանջակները եթեմական եւ աշխարհագրական առումով կազմում են Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Մինչեւ պատերազմը այստեղ հաշվվում էր կլոր թվով մինչեւ 100 հազար հայ (ըստ Լինչի՝ 85 հազար, ըստ Cuinet-ի՝ 70 հազ.) եւ նույնքան կամ փոքր-ինչ ավելի մի այլ ազգություն, որին սխալմամբ քրդական են համարում: Թուրքերը նրանց ղզլբաշներ են անվանում, իսկ հայերը՝ դուժիկներ: Վերջին անվանումը նրանք ավելի հաճախ տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արեւելքում, մահմեդական վարչակարգի երկրներում, լեզուն համարյա դադարել է ազգության նշան լինելուց, գլխավոր գործոնի նշանակությունը զիջելով կրոնին: Ղզլբաշները եւ դերսիմցիները դավանում են մի կրոն, որ առանձնացնում է նրանց մահմեդականներից եւ քրիստոնյաներից: Նրանց հավատալիքները իրենց հիմքում կազմում են քրիստոնեական եւ մանիքեական ըմբռումների մի խառնուրդ, սքողված շիիզմի արտաքին ձեւերով: Պատմական լեզվով դա նշանակում է, որ նրանք աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետեւորդների թվից: Շիիզմի նշանների պատճառով, սուննիները նրանց անվանում են ղզլբաշներ, այսինքն՝ նույնացնում են պարսիկների հետ: Իսկ հետո հայկական դուժիկ անվանումը նշանակում է աղանդավոր. ամենից ավելի հավանական է, որ այդ բառին է հառնում է նաեւ Դերսիմ անվանումը, եւ նշանակում է աղանդավորների երկիր (Դուժ՝ հին Դուրժից, այստեղից Դուրյժանա, արաբականացված ձեւով Դուրսիմ կամ Դերսիմ):

Պավլիկյան աղանդավորները գրավում էին հենց այդ վայրերը, Դերսիմի բարձունքներից մինչեւ խարբերող, ինչպես որ բացատրում ենք մենք հաջորդ հոդվածում⁷: X դարում նրանց գլուխ կանգնած էր մի անձնավորություն, որը կրում էր հայկական Տիրան անունը: Բյուզանդիայի ճնշման ներքո նրանց մի մասը հարեց կայսերական եկեղեցուն, որոնց մնացորդները մինչեւ հիմա էլ պահպանվել են Ակնի (Եգին) շրջանում հայ-հոռոմներ անվանումով, այսինքն՝ քաղեկոնական հայեր:

Սյուս մասը տեղի տվեց իսլամի ազդեցությանը եւ ընդունեց այն առեղծվածային տեսք, որը առ այսօր էլ շփոթեցնում է բոլոր անիրազեկ մարդկանց: Իրենց մոլեռանդության մեջ պավլիկյանները այնպես էին ատում բյուզանդական եկեղեցին, որ զերադասում էին նույնիսկ իսլամը, ինչպես երեւում է արաբների հետ նրանց հարաբերություններից:

Չնայած թուրքերի ողջ ներողամտությանը, ղզլբաշները եւ դերսիմցիները այժմ էլ շարունակում են նրանց վերաբերել ավելի թշնամաբար, քան թե քրիստոնյաներին⁸: Կենցաղային առանձնահատկությունները եւ ավանդույթները նրանց ավելի շատ կապում են վերջիններիս: Ղզլբաշները զբաղվում են երկրագործությամբ, զերազանց այգեգործների եւ ունակ առետրականների համբավ ունեն: Էթնիկական առանձնահատկություններով եւ, ամենից առաջ, իրենց խաղաղասեր բնավորությամբ նրանք տարբերվում են թուրքերից: Ոչ մի հիմք չկա այդ կիսաքրիստոնյա տարրերին դասել քրդերի շարքը. ոչ նվազ իրավունքով նրանք կարող են վերագրվել երկրի գլխավոր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Նույն կշռադատումներով էլ ամարդարացիորեն քրդական են համարում Դիարբեքի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արղանա սանջակը եւ Դիարբեքի սանջակի հյուսիսային անկյունը:

Պատմական Դիարբեքի զերազանցապես ասորի-քաղղեացիների երկրամաս էր, ավելի ճիշտ, երբեմնի հզոր նեստորական եկեղեցու եւ հակոբիկականության հետեւորդների երկրամաս: Այդ եկեղեցու հետեւորդները այսօր էլ ապրում են այնտեղ: Քրիստոնեական դոգմաների մահմեդական ըմբռնումների հետ խառնակումից նրանց միջավայրում էլ առաջ եկան հավատալիքներ ստեղծելով անորոշ կամ չտարբերակվող ազգության կրոնական համայնքներ: Եւ սրանց էլ թյուրիմացաբար քուրդ են համարում:

Իրենց բնական սահմաններում Դերսիմ, Խարբերդ, Արղանա սանջակները մտնում են Հայկական լեռնաշխարհի մեջ: Պետության աշխարհագրական ամբողջականությունը անհրաժեշտ է թեկուզ եւ ռազմավարական բնույթի նկատառումներով, երկրի պաշտպանության տեսանկյունից:

Հայկական բարձրավանդակը որոշակի մեծություն է, որը ոչ մի տարածանություն թույլ չի տալիս: Ըստ Էինչի պատկերավոր արտահայտության, դա լեռնային տանիք է, որը հյուսիսում թեքվում է դեպի Սեւ ծովի ափերը, հարավում՝ Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները, իսկ արեւմուտքում հատվում է Եփրատի ջրերով:

Այդ սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է մի ինչ-որ ամբողջություն աշխարհագրական, մշակութա-պատմական, հավասարապես եւ տնտեսական եւ ընդհանուր առմամբ ազգագրական առումով:

Այստեղ կազմավորվող պետությունը չի կարող համարվել կայուն, եթե այն չի գրավում այդ լեռնային տանիքը ամբողջությամբ իր բնական թեքվածներով:

Հնում Հայաստանի պաշտպանության ռազմավարական գիծն անցնում էր Սղեղոյից Դիարբեքի վերելով մինչեւ Մալաթիա՝ ամրությունների կառույցնե-

րի մի ամբողջ շարքով: Արձնը (այժմ ավերակ, Սղեղոյից արեւմուտք), Մարտի-րուպուլիսը (այժմյան Մուֆարկինը), Անգղը (հայտնի ամրոց, որտեղ պահվում էին հայ Արշակունիների զանձերը, այժմ Դիարբեքից հյուսիս գտնվող Էգիլ գյուղը) գլխավոր ամրացված կետերն էին այդ գծի վրա: Այստեղ էր գտնվում նաեւ նշանավոր Տիգրանակերտ քաղաքը:

Մալաթիայից մինչեւ Սատաղ (այժմ Սաղաղ)՝ Կելկիտ գետի ակունքները Եփրատի աջ ափի երկայնքով անցնում էր ամրոցների արեւմտյան գիծը, որի վրա դեռ այսօր էլ կանգուն են Արաբկիրը, Արգովան, Էգիմը, Դիվրիզը, Չիմարը եւ Կամախը: Այս գիծը եզերում էր Հայաստանի ռազմավարական ամբողջականությունը, որը համընկնում էր բնակահին:

Հայկական պետության սահմանների հարցը վիճաբանություն չէ հողերի մեծ կամ փոքր տարածության մասին, ինչպես որ կարող է թվալ շատերին: Դա պետության զոյության բուն պայմանների եւ նրա մշակութային ու քաղաքական կայունության հարցն է:

Պատմությունը ընդհանուր առմամբ մերժել է հայերին իրենց սեփական լեռնաշխարհին ամբողջությամբ քաղաքականապես տիրապետելու առավելությունը: Բայց դրանում նա հավասարապես մերժել է եւ այն արտաքին ուժերին, որոնց, թուլացնելով հայերին, իրենք են ձգտել հաստատվել նրա բարձունքներին: Մեծ հակառակորդները՝ Հռոմը եւ Պարսկաստանը, Բյուզանդիան եւ Արաբական խալիֆաթը, Թուրքիան եւ Իրանը հաջորդաբար մրցակցեցին նրան տիրանալու համար եւ, չցանկանալով միմյանց զիջել այդ բնական միջնաբերդը, վերջիվերջո համաձայնության էին գալիս կիսելու այն: Մասնատված ազգային օրգանիզմը կիսով չափ կորցնում է կենսունակությունը:

Դրանում է Հայաստանի պատմության տխուր կողմերից մեկը:

Այժմ Հայաստանի վրա կախված է նրան երկատող եւ դրանով իսկ ժողովրդի ուժերը կոտորակող նույն պատմական սուրը: Հայաստանի քաղաքական վերածնության անհրաժեշտ նախապայմանն է՝ միասնական իշխանություն, մեկ տեր նրա ամբողջ տարածքի վրա:

Եղել են ժամանակներ, երբ Հայկական բարձրավանդակում կողք-կողքի գոյակցել են, թեւ ոչ երկար ժամանակ, հայկական, իսկ ավելի ուշ մահմեդական ծագում ունեցող մանր քաղաքական օրգանիզմներ: Իրերի նման դրություն հնարավոր էր եւ հանդուրժելի այն ժամանակների պայմաններում, երբ Հայաստանում, ինչպես եւ ամենուր, տիրապետում էր ժողովրդական տնտեսության փոխանակային ձեւը, պարփակված լեռնային կապաններում: Յուրաքանչյուր հովիտ բավարարվում է իր բարիքով, յուրաքանչյուր լեռ՝ սեփական հողերով ու նախիրներով:

Իսկ մեր ժամանակներում, ինչպես հայտնի է, ոչ մի տերություն չի կարող մեկուսացված գոյություն ունենալ: Պետության ունեւորությունը այժմ որոշվում է նրա տնօրինության տակ եղած հարմարություններով՝ հաղորդակցվելու արտաքին աշխարհի հետ, ավելին, համաշխարհային տնտեսության հորձանուտի մեջ ներգրավվելու հնարավորությամբ: Դրանից է կախված պետությունների

կենսունակությունը, դրանով է պայմանավորված նրանց քաղաքական եւ մշակութային արժեքը:

Դրա համար էլ, եթե ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը հպանցիկ հրավառություն չէ ազգային ինքնասիրության ժամանակավոր բավարարման համար, ապա այն պետք է այնպիսի ձեւերով մարմնավորվի, որոնք հնարավոր կդարձնեին ինքնուրույն պետական գոյությունը:

Այն պահից, ինչ ծագեց Հայկական հարցը, Հայաստանը եվրոպայի աչքին պատկերվեց իբրեւ մուրացկան, որը աղերսում է իր ֆիզիկական գոյության փրկության համար: Թերեւս այդ պատճառով էլ եվրոպական դիվանագետները մտածում են, որ մուրացկան ժողովրդին ամեն մի նվիրատվություն, թեկուզ երկու-երեք վիլայեթ, բարիք է:

Ընդ որում մոռանում են, որ բռնի կերպով իրենց հայրենիքից վտարված հայերը, իրենց տաղանդն ու աշխատասիրությունը տարան ամենուր, որտեղ միայն կարող էին գտնել աշխատանքի անվտանգություն եւ ծավալվեցին գործունեության եվրոպական չափանիշներով: Ոչ բոլորն են հստակորեն հաշվի առնում, թե հոգեւոր ու նյութական զանձերի ինչպիսի պաշար են կուտակել նրանք ոչ միայն իրենց երկրի ծայրամասերում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում այլեւ հեռու Ռուսաստանում, Ամերիկայում եւ եվրոպական կենտրոններում:

Այն բանի համար, որպեսզի ամենուր սփռված հայերի ստեղծագործական ուժերը ուղղվեն Հայաստան, կենտրոնացվեն այնտեղ, անհրաժեշտ է հայկական պետությունը ապահովել այնպիսի պայմաններով, որպեսզի երաշխավորվի այդ ուժերի ազատ ներհոսքը, որպեսզի նրանք այնտեղ իրենց թափին համապատասխան կիրառում գտնեն: Հայկական նավի համար պետք է ապահովել, այսպես ասած, համապատասխան նավարկում:

Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն կլորացված սահմանների. նրան հարկավոր է նաեւ **մշակութային դրացիություն**: Նրա համար առավել կարեւոր է այն սահմանը, որը նրան լեռնային կիրճերից կհաներ չակութային աշխարհ:

Այս հարցը մեկ անգամ արդեն դրվել է հայերի պատմության առջեւ եւ լուծվել փայլուն կերպով: Հայերը միջանցք բացեցին դեպի Միջերկրական ծով եւ այնտեղ հաստատեցին իրենց տիրապետությունը⁹:

Օգտվելով իրենց անցյալի դասից, նրանք ձգտում էին հասնել Հայկական Կիլիկիայի միացմանը Հայաստանին:

Հայերի ցանկությունը, սակայն, հակահարվածի հանդիպեց մեծ տերություններից մեկի կողմից¹⁰: Նա իր ակնկալիքներն ուներ Կիլիկիայից: Հեշտ կլիներ հաշտվել Կիլիկիայի կորստի հետ, եթե միայն Ֆրանսիան տիրանալով նրան, կամ ներքաշելով իր ազդեցության ոլորտը, ընդհուպ մոտենար հայկական սահմաններին: Կորուստը կարելի կլիներ համարել փոխհատուցված քաղաքակիրթ պետության հետ արժեքավոր հարեւանության առավելություններով:

Բայց դժբախտությունն այն է, որ մեծ պետությունը գործում էր ասես ոչ բանականությամբ, այլ ջղագրգռության եռուն պահին՝ ուղղված ընդդեմ փոքր,

անօգնական մրցակցի: Նա Կիլիկիայից իր համար պոկեց այնքան, որքան ուզում էր, եւ հենց նաեւ այն մասը, որ պետք էր Հայաստանին միջանցքի համար Ավելին, նա պատնեշեց իրեն Հայաստանից կամ ավելի ճիշտ, որպեսզի պատնեշվի նրանից, հնարավոր համարեց բարձրացնել մի արհեստական արգելափակոց Քրդստանի տեսքով, ընդդրում ձեւելով այն Հայաստանից խլված հողերի հաշվին:

Երիտասարդ Հայաստանի ծնունդը ուղեկցվում էր այնպիսի մղձավանջային տառապանքներով, որ մենք կորցրեցինք նորածնի քաղցրությունը զգալու ունակությունը: Ծանր վշտի մեջ հայերը կարող էին անշուշտ մխիթարանք գտնել նրանում, որ վերջապես հարավից Հայաստանին մոտեցավ վաղուց ի վեր սպասված եվրոպական քաղաքակրթությունը ի դեմ Ֆրանսիայի Սիրիայում եւ Անգլիայի՝ Միջագետքում:

Ինչպիսի սահմաններ էլ որ թելադրեին Հայաստանին հարավից, ամեն ինչ ընդունելի կլիներ միայն մեկ պայմանով, որպեսզի նրա սահմանային գիծը հարեւանակամորեն Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի նոր տիրույթներին: Դա կլիներ լավագույն օգնությունը, որ դաշնակիցները կկարողանային ցույց տալ Հայաստանին՝ նեցուկ հանդիսանալով նրան հարավից իրենց մշակութային հզորությամբ: Ավելի լավը, քան Հայաստանի այն մանդատը, որի, երկրի համար չափազանց, ստորացուցիչ փնտրտուքին նրանք ձեռնամուխ եղան:

Սակայն, դաշնակիցների դիվանագիտությունը այլ կերպ վարվեց եւ Հայաստանի համար սոսկալի իրադրություն ստեղծեց:

Հայաստանը հայտնվեց անկուլտուրական մահմեդական պետությունների օղակում: Քիչ էր Թուրքիայի հարեւանությունը արեւմուտքից եւ Պարսկաստանինը՝ արեւելքից, ստեղծեցին թաթարական Ադրբեջանը հյուսիսում եւ Քրդստանը՝ հարավում:

Բոլորին հայտնի է, որ Քրդստանը ընկած է ոչ թե Եփրատից արեւելք, այլ Տիգրիսից եւ տարածվում է մինչեւ Չագրոսի լեռները եւ այնտեղից էլ մինչեւ պարսկական Արդեշան նահանգը: Եփրատից արեւելք ֆրանսիական սահմանագծով, որն անցնում է Ուրֆայով եւ Մարդինով, Քրդստանը չէ: Դա հին Օսրոենեն է. Աբգարյան թագավորների¹¹ երկիրը Ուրֆա կամ Եդեսիա մայրաքաղաքով: Նրան պատվավոր տեղ է պատկանում վաղ քրիստոնեության պատմության մեջ: Եւ անգամ հիմա էլ իր խայտաբղետ ազգաբնակչությամբ այն չի կարող դրվել Քրդստան հասկացության տակ:

Թուրքիայի անդամահատման իր նախագծում ֆրանսիական լրագրող Լյուդովիկոս դը Կոնտանսոնը¹² մերժեփրատյան այս մասը հանձնում էր Հայաստանին: Հավանաբար, նա հստակ չէր պատկերացնում իր հայրենակիցների ախորժակը հաջողության պայմաններում:

Հայերն իրենց կողմից նրանով էլ կոտհանային, եթե ֆրանսիական սահմանագիծը Սիրիայում բարձրացվեր մինչեւ Հայաստանի սահմաններին հանդիպելը, որտեղ էլ որ այն լիներ: Այդ դեպքում Սիրիայի եւ Հայաստանի համար երաշխավորված կլինեին եւ աշխարհագրական, եւ մշակութային սահմաններ:

Հայաստանի արեւմտյան սահմանում, Սելրի պայմանագիրը (89-րդ հոդ.)¹³ Թուրքիայի կողմից նախատեսում է ապառազմականացված զուտի Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Քանի որ Քրդստանը խցկված է մինչեւ Դերսիմ, ապա դրանով իսկ հիշյալ միջոցառումը պետք է սահմանափակվի ոչ մեծ սահմանային շերտով Հայաստանի հյուսիս-արեւմուտքում:

Հայկական պետության տարածքը ճիշտ սահմանազատելու դեպքում նրա սահմանը արեւմուտքից պետք է անցնի, ինչպես բացատրեցինք վերը, Եփրատի աջ ափով Մալաթիայից Արաբկիրի, Դիվրիզի, Գարահիսարի վրայով մինչեւ Սել ծով՝ մոտավորապես Կերասունի մոտ:

Այդ կետերով է անցնում հյուսիսի եւ հարավի միջեւ գրեթե միակ հաղորդակցության գիծը: Եփրատի ձախ ափը ըստ բնական պայմանների հարմար չէ հաղորդակցության ուղիների համար: Ռազմավարական նշանակությունից զատ, հիշյալ գիծը խաղացել է եւ այժմ էլ կարելուր դեր է խաղում երկրի տնտեսական կյանքում իբրեւ միակ գլխավոր ճանապարհը, որը միացնում է Հայաստանի վերին մարզերը հարավայինի հետ: Այդ նույն գծով է անցնելու, հավանաբար, նաեւ ապագա երկաթուղին Սել ծովի ափերից եւ հավասարապես Երզրումից դեպի հարավ՝ Ներքին Հայաստան եւ Միջերկրական ծով: Այն դառնալու է Հայաստանի տնտեսական եւ առևտրական կյանքի գլխավոր զարկերակը, որը լայն հորիզոններ կբացի նրա համար դեպի Սել եւ Միջերկրական ծովերը:

Այդ գիծը պետք է ապահովվի Հայաստանի համար: Նման դեպքում ապառազմականացման են ենթակա նաեւ Փոքր Հայքի հողերը Եփրատի աջ ափին՝ Սվազի սանջակի սահմաններում, որը Խարբերդի եւ Դիարբեքիի հետ միասին մերժել են հանձնել Հայաստանին:

Դրված հարցերի լուծումը կախված է մեծ իրավարարից՝ Միացյալ Նահանգների նախագահից: Ինչպես՝ ս է նա ընկալում իր խնդիրը, կարո՞ղ է նա շրջանցել Սելրի պայմանագրով նրան տրամադրված լիազորությունները եւ ի՞նչ չափով՝ միայն նրան է հայտնի: Վստահությունը, որ տրված է իրեն նա պետք է օգտագործի ոչ թե ձեւականորեն, այլ վեճի իսկական եւ արդարացի լուծման համար:

Համենայն դեպս, ոչ ոք չի մերժի նրան սահմաններն ուղղելու իրավունքի մեջ, թեկուզ եւ տարածքների փոխանակության ուղիով: Ըստ պայմանագրի 90-րդ հոդվածի, նախագահը լիիշխան է չորս վիլայեթներն ամբողջությամբ Հայաստանին վերապահելու: Կարծում ենք, նա իրավունք ունի պահանջելու Հայաստանին միացնել նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի նշված մասերը ժայրամասային Սամսուն եւ Հաքքյարի սանջակների հաշվին:

Խարբերդի սանջակը ընդգրկում է 10 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ՝ Դերսիմի սանջակը: Արդանայի սանջակը հաշվվում է 8 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ Դիարբեքիի սանջակի Իյուսիսային անկյունը: Հետեւաբար, Հայաստանի հավակնած հողակտորները կազմում են ընդամենը 30 մինչեւ 36 հազ. քառ. կմ: Տրապիզոնի վիլայեթի արեւմտյան կեսը ընդգրկում է 15000 քառ. կմ ոչ պակաս, իսկ Հաքքյարիի հարավային մասը 17 հազ. ոչ պակաս (ամբողջ սանջակը 25700 քառ. կմ է:

Այսպիսով, փոխանակության համար առաջարկվող տարածքները հավասար չափերի են: Հետեւաբար, չեն կարող կասկածներ լինել, որ Հայաստանը տարածքային ընդարձակման է ձգտում:

Հայաստանի սեփական բնական եւ պատմական սահմանների պահանջը հաճախ ծամածռանք է առաջ բերում որոշ քաղաքական ու հասարակական շրջաններում, կասկած հայտնելով, որ հայ ժողովուրդը ի վիճակի չէ գլուխ հանել այդքան մեծ տարածքից:

Հայկական բարձրավանդակը մեր կողմից առաջարկված սահմաններում գրավում է շուրջ 200 հազ. քառ. կմ տարածք, ներառյալ ոչ միայն թուրքական, այլեւ ռուսական Հայաստանը:

Ներկայումս Անդրկովկասում հաշվվում է, ներառյալ փախստականներին Թուրքիայից եւ Դյուսիսային Կովկասից, ոչ պակաս քան 2,5 մլն հայ: Եթե ոչ հայ ազգաբնակչությանը հաշվենք մոտ մեկ միլիոն, ապա հայկական պետության բնակչությունը կհաշվվի 3,5 միլիոն:

Կոստանդնուպոլսում եւ նրա շրջակայքում այժմ կուտակված է ավելի քան 200 հազ. հայ: Հարյուր հազարից ոչ պակաս կան Կիլիկիայում եւ Սիրիայում: Հայ տարագիրների թիվն Ամերիկայում վաղուց անցել է հարյուր հազարը: Մի կողմ թողնենք Բուլղարիայի, Եգիպտոսի եւ աշխարհի մյուս մասերի գաղութները: Գաղութահայերի նշանակալի մասը, դուրս նետված հայրենիքի սահմաններից, դեռեւս չի կորցրել կապը նրա հետ եւ անկասկած ետ կվերադառնա:

Եթե նույնիսկ սահմանափակվենք 3,5 միլիոնով, ապա բնակչությունը հավասարաչափ բաշխվելու դեպքում, մեկ քառակուսի կիլոմետրին կընկնի ոչ պակաս քան 17 հոգի: Երկրի բնակչության ճիշտ տեղաբաշխումը պետք է լինի նոր պետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Վաղուց ի վեր Անդրկովկասի հայ գյուղացիությունը տառապում է սակավահողությունից եւ հարկադրաբար զաղթում է Թուրքեստան, Սիրիա, անգամ Ամերիկա կամ տարազնաց աշխատանք է փնտրում խոշոր քաղաքներում, ամենից առաջ Բաքվում:

Այսուհետեւ նրա շարժումը պետք է ուղղվի հարավ՝ Հայաստան, առավել եւս, որ հայ գյուղացիության ոչ փոքր մասը դուրս է եկել թուրքահայաստանից 1828 եւ 1878 թթ.: Ախալցխայի, Ախալքալախի գավառների եւ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը բնակեցված են այն գաղթականներով, որոնք թողել են Երզրումի վիլայեթը 1828 թվականին:

Նոր Բայազետի գավառն իր անունը պարտական է հին Բայազետին, որովհետեւ նրա բնակչությունը ծագում է Բայազետի ու Ալաշկերտի շրջաններից: Բնակչության ավելցուկը պետք է կրկին վերաբնակեցվի թուրքաց Հայաստանի իր բնօրրանում:

Ճիշտ տարաբնակեցումը, կրկնում ենք, կապահովի մեկ քառակուսի կիլոմետրին 17 մարդ: Որպեսզի հասկանանք այդ թվի իմաստը, պետք է պատկերացում ունենանք ընդհանրապես Թուրքիայում բնակչության խտության մասին: Այստեղ մեկ քառակուսի կմ սովորաբար ընկնում է 10-15 մարդ: Այսպես, կենտ-

րոնական Անգորա վիլայեթում հաշվվում է 892.901 բնակիչ 83.000 քառ. կմ վրա, այսինքն՝ շուրջ 10 մարդ մեկ քառ. կմ-ին: Իկոնիայում՝ 91.600 քառ. կմ 1.086.000 բնակչությամբ, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին նույնպես գրեթե 10 մարդ: Առավել խիստ բնակեցված Ձմյունոնիայի վիլայեթը 53.000 քառ. կմ տարածությամբ, ունի 1.300.000 բնակչություն, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին հազիվ 20 մարդ է եւ այլն:

Եվ չպետք է մոռանալ, որ Հայաստանը Սիրիա կամ Միջագետք չէ, որտեղ յուրաքանչյուր թիզ հողը պիտանի է ամենաթանկարժեք կուլտուրաների համար: Հայաստանի ճիշտ կեսը լեռներ են, որոնք պիտանի չեն նույնիսկ անասնապահության համար: Անքաղաքակիրթ ժողովուրդների դարավոր տեր ու տնօրինությունը հանգեցրել է այն բանին, որ երբեմնի բուսականությամբ ծածկված լեռները այժմ լերկացած են հեղեղներից եւ անասունների կծղակներից: Երկրիս ներկա կացության մեջ մեկ քառ. կմ-ին 10-12 մարդը պետք է ավելի քան սովորական համարվի: Նա չի կարող ավելի շատ ժողովուրդ կերակրել, մինչեւ որ չկանգնի արդյունաբերական զարգացման ուղու վրա:

Ինչպիսին են նրա հեռանկարները, ինչի վրա կարելի է հույս դնել այդ առումով, դեռեւս պարզ չէ: Երկրաբանների կարծիքները Հայաստանի ընդերքի մասին չեն համընկնում: Ստորգետնյա հարստություններ առայժմ հայտնաբերվել են Հայկական բարձրավանդակի ծայրամասերում, որտեղ հողաշերտերը, բարակելով դեպի շրջակա ցածրավայրերը իջնելիս, բացել են հանքային երակներ: Արդանայի հանքերը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լանջերին, Գյումաշխանեի՝ հյուսիսայինում, Կապանի հանքավայրերը արեւելքում Բազարչայ կամ հայկական Որոտան գետի հովտում եւ, վերջապես, Ալավերդու հանքերը Դեբեդ գետի հովտում: Մետաղների այդ չորս հանքավայրերը Հայաստանի չորս լեռնարդյունաբերական բազաներն են: Առանց սրանց երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումն անհնարին է:

Այսպիսին են Սեւրի պայմանագրի առաջ բերած խոհերն ու առարկությունները: Կան կասկածամիտներ եւ թերահավատներ, ովքեր կասկածի տակ են առնում ծնունդ առած մանր պետությունների հարատւությունը: Հայաստանը չի կարող դասվել նրանց շարքը. դրանք ծնվել են օտար արյան մեջ, Հայաստանը՝ սեփական:

Ղաշնակցային դիվանագիտությունը պետք է ազնիվ լինի հանդեպ մի ժողովրդի, որը վաղուց է որդեգրել այն սկզբունքը, որ քաղաքականություններից լավագույնը՝ ազնիվ քաղաքականությունն է: Նա բացորոշ վստահել է իր ճակատագիրը ղաշնակիցներին: Հարկ չկա թաքցնելու, որ կնքված պայմանագրի անբավարար լինելը, տարածքային սահմանագծումների պակասավորությունը վերջին հաշվով բացատրվում են այն անվստահությամբ կամ կասկածատությամբ, որով տերությունները վերաբերվում են հայերին, իբրեւ ռուսական կողմնորոշման տեր ժողովրդի: Թվում է, թե ռուսական պետականության հանդեպ հայերի թուլությունը նախախնամության կողմից չէ դրոշմված հայոց ճակատին: Ժողովրդի տրամադրությունը ստեղծվում է կյանքի իրական պայման-

ներից եւ ոչ ընդհակառակը: Այդ թուլությունը կարելի է հաղթահարել, եթե փոխվեն ժողովրդի քաղաքական պայմանները: Շրջել հայերին եւ Հայաստանը դեմքով դեպի հարավ՝ դա ամբողջովին կախված է ղաշնակցային դիվանագիտությունից: Մինչդեռ Անդրկովկասում ղաշնակիցների ներկայացուցիչների կասկածելի քաղաքականությունը վերջին երկու տարում ամեն ինչ արեց, որպեսզի համոզի հայերին ճիշտ հակառակը՝ ռուսական ազդեցության անփութաստեղծությունը:

Սեւրի սրահներում էլ ղաշնակիցները հնարավորություն ունեին մեկընդմիջտ վերջ տալու հայի ծագումանը դեպի հյուսիս, խարխուլելով դրա պատմական հիմքերը: Բայց նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան Հայաստանը խցկելը մահմեդական պետությունների շղթայի մեջ, վանելով նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում: Հայերը ջանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լուսյից կտրված բանտ, որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը եւ նրանց մամանները...¹⁴

Ստորեւ¹⁵ տպագրվող հողվածները գրված են Պետրոգրադում դեռեւս 1918թ., ղաշնակցային զենքի հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ: Ինձանից անկախ պատճառներով նրանք հայտնվում են մամուլում միայն հիմա¹⁶, երբ, միզուցե, նրանք հնացել են գործնական հետաքրքրության առումով: Դրանից հետո տեղի ունեցավ մեծ կարելություն ունեցող իրադարձություն՝ իմ կողմից քննարկված հարցերը իրենց քաղաքական լուծումը ստացան Սեւրում:

Բայցեւայնպես, ես լճեցի տպագրել այդ հողվածները առանց փոփոխության, այն տեսքով, ինչպես որ նրանք գրվել էին այնքան մոտ անցյալի պայմաններում: Համարձակվում եմ մտածել, որ նրանց եթե ոչ գործնական, ապա համեմայն դեպս տեսական հետաքրքրությունը ուժի մեջ է մնում:

Դրանք էքսկուրսներ են, հիմնված պատմական ըմբռնողության անաչառության վրա: Այստեղ առաջարկվող հարցերի լուսաբանումը, այդ իսկ պատճառով, միայն ինձ չէ պատկանում: Վաղուց այն պետք է դառնար սեփականությունը նաեւ նրանց, ովքեր կոչված են քակելու արեւելյան հարցի հանգույցը:

Եւ այժմ, կատարված փաստից ոետո, իմ կողմից զարգացվող դրույթները կարող են իբրեւ հիմք ծառայել Սեւրի պայմանագրին հարկ եղած գնահատականը տալու համար: Նկատառումները, որոնք առաջ են գալիս Սեւրում Հայկական հարցի դրվածքով, շարադրված են հատուկ հողվածում, որը նախակցված է հիշյալ էքսկուրսներին:

Լոնդոն, սույն թվականի 20 հոկտեմբերի

ՔՐԴԵՐԻ ԼԵՐԹԱՓՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ցավալի փաստ է, որ Անգլիան եւ Ռուսաստանը՝ այդ երկու մրցակիցները Հայկական լեռնաշխարհում, բարյաքակամությամբ են վերաբերվել թուրքերի քրդամետ քաղաքականությանը: Հայերը միշտ ձգտում են ունեցել դեպի Ռուսաստանը, հույս ունենալով, որ այն կօգնի իրենց՝ թոթափելու թուրքերի բռնակալ լուծը: Հայերի այս ռուսասիրությունը, որն աճել ու զարգացել է դարերի ընթացքում, Անգլիային թվում էր անհամատեղելի՝ Ասիայում ունեցած իր շահերի հետ: Հենց որ նա վերջնականապես համոզվեց, որ հայերի ռուսական կողմորոշումն անխուսափելի է, իր օգնությունն ու համակրանքն ուղղեց դեպի քրդերը՝ ի հակադրություն հայերի, որոնց դիտում էր որպես Ռուսաստանի դաշնակիցներ եւ համախոհներ¹:

Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով Քրդստանը քաղաքական օրգանիզմ դարձնելու գաղափարը պատկանում է անգլիական հյուպատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, նրա հետնորդը՝ հյուպատոս Թեյլորը, 1869թ. մարտի 18-ի իր զեկուցագրում անընդունելի եւ անիրականանալի է համարում Փալգրայվի առաջարկը, քանի որ քրդերն իրենք էլ համակրում էին Ռուսաստանին²: Այնուհանդերձ, անգլիական գործակալները Հայաստանում շարունակում էին իրենց քրդասեր քաղաքականությունը: Բավական է, որ էրզրումի հյուպատոսին նրանք կոչում էին «Քրդստանի հյուպատոս»: Թուրքերն էլ իրենց հերթին ջանում էին ջնջել քարտեզներից Արմանիստան անունը՝ փոխարինելով այն Քրդստանով: Հայերի համար զարմանալի էր տեսնել, թե ինչպես թուրքական հայեցակետը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն էր գտնում անգլիացիների շրջանում³: Նրանք ստիպված եղան իրենց պատրիարքի միջոցով բարձրաձայն բողոքել այդպիսի անբարյացակամ քայլի դեմ:

Ռուսաստանի դիրքորոշումը, որն ինքն էր Հայաստանի նկատմամբ Անգլիայի կասկածամտության պատճառը, առավել անհասկանալի է: Հայաստանում իր դիրքերն ամրապնդելու փոխարեն նա հանդես էր գալիս որպես Անգլիայի մրցակից՝ քրդասեր քաղաքականության մեջ: Ռուս քաղաքական գործիչները ակնհայտորեն հույսը դրել էին Անգլիային քրդերի աջակցությունից զրկելու վրա: Ռուս գործակալները, զինվորական գրողները եւ ճանապարհորդները ձգտում էին արհամարհել հայերի նշանակությունը՝ խոսելով քրդերի թվական գերակշռության մասին: Նրանց գրքերում եւ հոդվածներում Հայաստանը դադարել էր հայերի երկիր կոչվելուց. այն անվանվում էր Քրդստան: Էրզրումի շրջանը կոչվում էր Յուսիսային, իսկ Բիթլիսը (Վանը)՝ Հարավային Քրդստան⁴: Նրանցից մի քանիսն այնքան հեռու էին գնացել, որ անգամ պնդում էին, թե քրդերն են Հայաստանի իսկական բնիկները, եւ որ Հայաստանը միշտ էլ եղել է քրդերի երկիրը:

Քրդերը չեն ապրել Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից, այլ տեղափոխվել են այստեղ թուրքական կառավարող շրջանների կողմից⁵: Թուրքերը

գրավեցին Հայաստանը 1514թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, երբ նրանք պարտության մատնեցին Պարսկաստանի տիրակալ շահ Իսմայիլի զորքերին՝ շնորհիվ իրենց հրետանու, որն այդ ժամանակ առաջին անգամ էին կիրառվում նրանց կողմից: Պարսիկների եւ թուրքերի միջեւ վեճերը Հայաստանի համար դրանից հետո էլ շարունակվեցին, սակայն մինչեւ օրս էլ սահմանները նույնն են մնացել: Մուլա Իդրիսը՝ բիթլիսիցի մի քուրդ⁶, որը տեղի բնակիչ էր ելավ ծանոթ էր տեղական պայմաններին, գործուն մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին: Ինչպես կարելի էր սպասել, մուլա Իդրիսը պաշտպանում էր քրդական մանր ցեղապետերի շահերը:

Պարսիկները Հայաստանի համար իրենց պայքարում հաջողության հասնելով, հեռացնում էին քուրդ բեյերին: Թուրք սուլթանները, սակայն, վարում էին հակառակ քաղաքականություն. նրանք հողեր էին տրամադրում քուրդ առաջնորդներին՝ պարսիկների դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով: Մուլա Իդրիսն իր իշխանության տակ միավորեց մի մեծ նահանգ՝ Սծբիսից մինչեւ Դեբսիմ, անվանեց այն Դիարբեքիր եւ բաժանեց 19 սանջակների («դրոշների») կամ ռազմաֆեոդալական միավորների: Այս սանջակներից ութը ժառանգելու իրավունքով տրվեցին քուրդ բեյերին: Այս քուրդ առաջնորդները որոշ հողատարածություններ ստացան նաեւ Տիգրիսի ակունքներում՝ որպես մասնավոր սեփականություն կամ **հյուքյումեթ**: Մուլա Իդրիսը ցեղապետերին որպես սուլթանի նվեր բաժանեց 25000 դուկատ, 70 պատվո «կաֆտան» (խալաթ) եւ 70 դրոշ: Նա նաեւ որոշ քրդական ցեղեր տեղափոխեց Էրզրումի նահանգ՝ դրանով հիմք դնելով Հայաստանի այդ մասում քրդական էթնիկական տարրի հաստատմանը⁷: Ինչպես Իդրիսը, այնպես էլ նրա որդի Աբուլֆազիլը ընդունակ էին գրիչ բռնելու, եւ հենց նրանց սեփական գրվածքներից է, որ մենք իմանում ենք այդ միջոցառումների մասին⁸:

1597թ. Բիթլիսի կառավարիչներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը⁹, գրեց քրդական հարստությունների պատմությունը¹⁰: Նրա գիրքը հրատարակեց ակադեմիկոս Վելիամինով-Չերնովը 1860-1862թթ. Ս. Պետերբուրգում, «Շարաֆ-Նամե» վերնագրով: 1873-1875թթ. հայտնվեց սույն գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը¹¹: Քուրդ պատմիչի այս երկն ունի բոլոր այն թերությունները, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության առաջին փորձերին: Պատմական նյութի պակասն ազատորեն լրացվում է երեւակայական ծագումնաբանությամբ: Այս կամ այն տոհմի ծագումը բացահայտելու նպատակով Շարաֆեդդինը ճախրում է երեւակայության թեւերով դեպի ամենահեռավոր անցյալը՝ առանց ժամանակը կամ գոնե դարաշրջանը նշելու. մտացածին արյունակցական կապեր է հայտնաբերում խեղճ ու կրակ քրդական ցեղերի նախնիների եւ հայտնի պատմական դեմքերի միջեւ: Ցեղերից մի քանիսը համարվում են առաջին խալիֆների հետնորդներ¹²: Իր պնդումների ճշմարտացիությունը հաստատելու համար Շարաֆեդդինը հաճախ դիմում է հին տոհմական լեգենդներին: Բայց այդ լեգենդների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնված են որոշ ցեղանունների ժողովրդական ստուգաբանության վրա, եւ մեծ

հաջողությամբ կարող էին հորինվել հենց հեղինակի կողմից: Երբ մերօրյա պատմաբանը փորձում է կեղծ ծագումնաբանությունից եւ դատարկ ենթադրություններից անցնել քուրդ բեյերին վերաբերող կոնկրետ փաստերին, նա անմիջապես ստիպված է լինում անցյալ դարերի բարձունքներից իջնել մինչեւ Սելիմի եւ Իդրիսի դարաշրջանը:

Բացառությամբ Թեմուրից սերող Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տների, մնացած բոլոր քրդական ցեղերը, որոնք գտնվում են Եփրատի վերոհիշյալ շրջանում եւ Տիգրիսի ակունքներում, իրենց ծագումը կապում են XY դարի վերջի XYI դարի սկզբի թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանի հետ: Ինչ վերաբերում է Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տոհմերին, պետք է նշել, որ նրանց քրդական ծագումը վիճելի է, եւ Շարաֆեդդին-պատմիչն ավելի շատ հիմքեր ուներ հայկական, քան արաբական կամ քրդական արյուն փնտրելու իր նախնիների երակներում: Դերսիմի քրդերի՝ այսպես կոչված դուժիկների ծագման խնդիրը նույնպես ենթակա է քննարկման: Նույնիսկ նրանք, ովքեր ամենուր քրդեր են տեսնում, չեն համարում նրանց մաքուր քրդեր¹³:

Տալով այս բոլոր իշխող տների անունները, քրդերի պատմիչը մի խոսք անգամ չի ասում Դերսիմից մինչեւ Դիարբեքի ընկած նորակազմ սանջակների բնակչության մասին: Սխալ կլիներ կարծել, որ եթե նրանց ղեկավարները քուրդ բեյեր էին, սանջակների բնակչությունը պետք է նույնպես քուրդ դարձած լիներ:

Սանջակների բեյերի նախորդները գրավված նահանգներում, ինչպես եւ Հայաստանի մյուս մասերում, XY դարում թուրքական իշխաններ էին՝ մեծ մասամբ «Սպիտակ ոչխար» եւ «Սև ոչխար» (Ուկ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու) թուրքմեն շահերի մերձավոր ազգականները: Սրանք իրենց հերթին հայ այն իշխանների հետնորդներն էին, որոնք կառավարել էին այս նահանգները մոնղոլների գալուց առաջ, եւ որոնց մի մասը պահպանվել էր մինչեւ Թեմուրի ներխուժելը:

Երբ սելջուկ հորդաները ներխուժեցին այս երկիրը, բյուզանդական կայսրությունն իր սահմանը ահարկու թշնամուց պաշտպանելու ավելի հարմար ծել չգտավ, քան Հայաստանի թագավորական եւ իշխանական տոհմերի տեղահանությունը եւ նրանց՝ Եփրատի մյուս կողմ՝ դեպի Փոքր Հայք տեղափոխելը՝ Եփրատի երկայնքով մի նոր ճակատ ստեղծելու նպատակով: Մի կողմից Սվազից մինչեւ Ադանա, հսկ մուս կողմից, Դերսիմից մինչեւ Եդեսիա էին ձգվում հայկական իշխանական կալվածքներից բաղկացած պատնեշների զույգ գծերը: Վանի Արծրունիները ստացան որպես վիճակ Սվազից մինչեւ Եփրատ ընկած տարածքը: Անհի Բագրատունիները հիմնավորվեցին Լիկանդայում՝ ներկայիս Մարաշ սանջակի սահմաններում: Կարսի Բագրատունիները զբաղեցրին Կիլիկիայի Ծամնդավի հովիտը՝ Կոզան սանջակում: Արծրունիների Թոռնական ճյուղը հայտնվեց Տարսոնում՝ Ադանայի եւ Մերսինայի միջեւ: Պախլավունիների մի թելը տեղավորվեց Զեսունում՝ Մալաթիա սանջակի հարավային մասում. մի այլ ճյուղ իշխում էր Միջագետքում: Եդեսիան հայ իշխանների ձեռքում էր¹⁴:

Մամիկոնյանների հռչակավոր տոհմը, օթեւանելով Սասունի լեռներում, զբաղեցրել էր Մուշը եւ Խարբերդը: Այնուհետեւ, Դերսիմի ուղղությամբ, իշխում էին այն պավլիկյանների ժառանգները, որոնց դեմ IX դարում պայքար էին մղել բյուզանդական կայսրերը:

Այս բոլոր փոքր տոհմերը անհետացան մոնղոլների հարձակումների հողմապտույտում: Թեմուրի կայծակնային արշավը, որը վերջ տվեց մոնղոլական ժառանգությանը, ճանապարհը բացեց թուրքմեն ռազմատենչ ցեղերի համար: Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու թուրքմեն ցեղապետերը XY դարի ընթացքում իշխում էին Հայաստանում՝ իրենց ազգին բնորոշ կամայականությամբ եւ անօրինակամությամբ:

Արդյո՞ք հայկական տարածքներում տեղի ունեցող ավատատիրական կադապարի այս փոփոխությունը համապատասխան որեւէ ազդեցություն թողեց էթնիկական հիմքերի վրա: Արդյո՞ք վերին շերտի այս տեղաշարժերը ներգործություն ունեցան ներքեւի շերտի վրա: Այն մոնղոլական չէր դարձել մոնղոլների տիրապետության ընթացքում, եւ ոչ էլ թուրքմենական՝ թուրքմեն տիրակալների օրոք: Արդ, երբ իշխանությունն անցավ քրդերի ձեռքը, Հայաստանը քրդական էլ չդարձավ: Նստակյաց աշխատող ժողովրդի հիմնական կորիզը կազմում էին, ինչպես միշտ, հայերը:

Զաղաքական աշխարհում որեւիցե կշիռ ունեցող ոչ մի երկիր բաղկացած չէ միայն լեռներից, հովիտներից եւ հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, բացի տարածքից, ունի նաեւ հոգեւոր հատկանիշներ, որոնք տարբերում են այն մյուսներից: Իրականում դրանք կույր բնության մեռած թափոնները չեն, այլ երկրով մեկ սփռված մարդկային հանճարի հավերժական ստեղծագործությունները: Հենց այս մտավոր աշխատանքի կերտվածքներն են, որ հանդիսանում են նրա մշակույթի ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ երբեւիցե դադարե՞լ է պատկանել նրանց, ովքեր ստեղծել են այն, եւ որոնց ժառանգությունն է ինքը:

Հայաստանը որպես մարդկային աշխատանքի փորձակայան միշտ էլ եղել եւ մնում է հայկական: Այն մարդու համար բնակարաններ է ստեղծել հայի ձեռքերով: Մյուս բոլոր անցնող-դարձողների համար նա լոկ հյուրանոց է եղել: Նրանք բոլորը լոկ օթեւան են փնտրել այդ երկրում, քամուն են տվել նրա մշակույթի գանձերը՝ ոճանք որպես անցորդ հյուրեր, մյուսները՝ որպես ճակատագրի բերումով հայտնված ռազմիկ տարրեր, որոշներն էլ՝ տիրանալով նրան, առանց որեւէ ձեւականության կողոպտել ու ավերել են այն: Նրանցից ոչ մեկը չթողեց որեւէ հոգեւոր ժառանգություն, որեւէ մշակութային հիշողություն: Ոչ մի թուրքմենի կամ քրդի ձեռք թեկուզ մի աղյուս չավելացրեց այս երկրի շինարարական արվեստի գանձերին:

Ճարտարապետության հիասքանչ հուշարձանները՝ պալատներ, ամրոցներ, տաճարներ եւ վանքեր, որոնք վեհաշուք բազմած են իրենց լեռնային գահերին ամբողջ իրենց մշակութային շրջապատով, այսօր թաղված են փոշու մեջ: Սակայն նրանցում ապրում է ոգին, ավերակների մեջ դեռես դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու մի նոր

կյանքի մեջ: Չուր չէ հայկական ժողովրդական երեւակայությունը պատկերացնում Հայաստանը որպես մի երիտասարդ կին՝ շրջապատված ավերակներով: Ոգու աշխատանքի թեկուզ եւ ավերակներ... մի՞թե նրանք ավելի վայել չեն այս երկրին, քան քուրդ հովիվների նախնիները: Հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում՝ լինի դա Հայաստանում, թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, սակայն մի՞թե դրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ցանկացած քաղաքակիրթ երկիր, մի միասնական օրգանիզմ է: Նրա սրտի ամենաուժգին տրոփյունները եւ ամենալսելի շնչառությունը հայկական են: Որպես կենդանի մի օրգանիզմ Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ իր ապագայից: Նա կարող է վիրավորվել եւ արյունաքամ լինել, սակայն նա սպանված չէ: Նրա քաղաքական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վերքերը, ամոքել նրա ցավերը եւ ուժ տալ նրան՝ մոխրից հառնելու դեպի նոր կյանք:

Նրանց կողմից հանցագործություն կլինե՞ր պատմե՞լ դնել ազատության նրա դարավոր ձգտման առջեւ լոկ այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա կա ինչ-որ էթնիկական մակաբույծ ուռուցք: Դրա համար պետք է մեղադրել այն դիվանագետներին, որոնք ձգձգեցին Հայկական հարցի լուծումը կես դար եւ թույլ տվեցին, որպեսզի արյունարբու մի վարչակարգ սաստկացնի օտար եւ թշնամական տարրերի թափանցումը հայկական մարմնի մեջ:

Հայաստանի սահմանների խնդիրը միջնորդ դատի հանձնելուց հետո սպառնած է համարելու եւ միջնորդ իրավախորհի վճիռն ընդունելու անվերապահորեն: Ինչ եւ լինեն այն քաղաքական հանգամանքներն, որ ստիպում են վերանայել Սեվրի դաշնագիրը¹, նրանք բնավ ազդեցություն ունենալու չեն Հայաստանի սահմանների խնդրի վրա, իբրեւ մի վեճի, որ լուծված է ուրույն ճանապարհով, arbitrag-ի² անբռնաբարելի ինստիտուտի միջոցով:

Նախագահ Վիլսոնի գծած սահմաններով տրվում է Հայաստանի հողային եւ հողի լծորդ աշխարհագրական, հաղորդակցական եւ տնտեսական պայմանների այն minimum-ը, որն անհրաժեշտ է ամեն մի պետության, մանավանդ նոր եւ ավերակների վրա կանգնելի հայ պետության, անհրաժեշտ՝ նրա գոյությունը եւ բարգավաճումը բարվոք հիմքերի վրա դնելու:

Հակադաշնակից թուրքերը³ հայկական լուծված խնդիրը նորեն բարդացնելու աղազավ, գրավեցին Արեւելյան Հայքի մի մասը⁴, նեցուկ ունենալով ռուս բոլշեիկներին, որոնք ամեն ոյուրություն ընձեռեցին թուրքերին միմիայն նրա համար, որպեսզի նաեւ Հայաստանի նկատմամբ վարկաբեկ անեն դաշնակիցների քաղաքականությունը արեւելյան ժողովուրդների աչքում: Քեմեւիլսոնների այս քաղաքական խաղը, ինչպես նրանց կատարած սովորական բարբարոսությունները Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի⁵ շրջաններում⁶, ընդհակառակն, միանգամայն եւս պիտի համոզեն դաշնակից պետությանց, որ հայ ժողովուրդն ու հայ երկիրը թրքական արյունոտ արկածներից ազատելն հրամայական պահանջ է: Հայ դատը միայն հայ եւ թուրք հարց չէ, այլ թուրք-եվրոպական եւ ուրեմն Թուրքիան, իբր մեծ պատերազմում⁷ պարտված կողմն, իր հետնյալ զինվորական շահատակություններով, անզոր եւ անիրավ պիտի համարվի հայ հարցի վրա նոր կնճիռ ավելցնելու:

Նմանապես անարդար պիտի դատվին մոլոր այն կարծիքներն, որոնք անգետ շրջաններից թե անձերից կզան պղտորելու հազիվ պարզած մթնոլորտը, կարծիքներ այն մասին, թե վիլսոնյան սահմաններն իբրեւ թե խիստ ընդարձակ են հայերիս համար: Այս հանգամանքը կթվի թե ազդում է նաեւ բարոյացական մտքերի վրա եւ պետք ունի բացատրության:

Սեվրի դաշնագիրը կես դար դիվանագիտության առարկա եղած հայ վիլայեթներից միմիայն երեքի վրա կանգ առավ, կցելով եւս Տրապիզոնը եւ այս չորսի ամբողջովին եւ թե մասամբ Հայաստանին անցնելը թողեց նախագահ Վիլսոնի հայեցողության: Չորս վիլայեթները՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում եւ Տրապիզոն միասին կազմում են մոտ 170 (թրքական հաշվով 185) հազար քառակուսի կիլոմետր: Այս տարածությունից Վիլսոն ձգած է Հայաստանին գրեթե կեսը՝ Վան, Բիթլիս եւ Տրապիզոն կիսած է, կեսը տված թուրքերին եւ կեսը՝ հայերին, իսկ Էրզրումի նահանգից եւս թուրքերին տված է մի զգալի հատված: Այսպիսով հայերին հատկացած հողամասերի ընդհանուր ծավալը հասնում է մոտ 90-95 հա-

զար կմ² եւ ոչ ավելի:

Արդ այս տարածությունը պետություն կազմելու համար (ուրույն թէ նույնիսկ Ռուսահայքի քանի մի տասնյակ հազար կմ² հետ) ինքնըստինքյան մեծ բան չէ. եւ վեճի նյութն էլ այս չէ, այլ այն, թե արդյո՞ք հայերը համապատասխան քանակով ժողովուրդ ունեն երկիր շենցնելու:

Պատասխանը դյուրին է եւ դրական, եթե միայն հարցը դատենք եւ կշռենք ինչ որ արդարությունը կպահանջե-այն չափերով, ինչ որ տալիս է թուրքիայի իրականությունը. նրա մյուս վիլայեթները հողի եւ մարդու փոխադարձ հարաբերության խնդրում:

Թուրքիո վիլայեթները բնակչության խտության եւ նոսրության տեսակետից բաժանվում են երկու կարգի: Ծովափնյա վիլայեթները ավելի խտաբնակ են եւ ունեն մի քառակուսի կիլոմետրի վրա միջին թվով 20-25 մարդ: Այսպես՝

Չմյուզմիայի վիլ. 53000 կմ² ունի 1 395 000 հոգի, այն է՝ մի կմ² 25 մարդ.

Կաստամունի վիլ. 60 000 -,-,-, 1 019 000-,-,-, մի կմ² 19 մարդ.

Բուրսա վիլ. 68 400 կմ² ունի 1 626 000 հոգի, այն է մի կմ² 24 մարդ.

Երկրորդ կարգի են ներքին եւ լեռնային վիլայեթները, որ ավելի նոսրաբնակ են, ունենալով մի կմ² վրա միջին թվով 10-11 մարդ: Այսպես՝

Անկյուրե, թուրքերի նոր home-ը⁸, ունի 83 000 կմ² 893 000 բնակչով, ասել է թէ մի կմ² մոտ 10 մարդ.

Կոնիա՝ 91 000 կմ² եւ 1088 000 հոգի, գրեթե դարձեալ 10 մարդ մի կմ² .

Սիվաս՝ 83 700 կմ² եւ 1 086 000-,-, մոտ 11 մարդ մի կմ²

Այս համեմատությունը ստույգ է նաեւ Սիրիայի նկատմամբ. այսպես Բեյրութի վիլ. ունի 30 500 կմ² 515000 մարդով, այն ինչ Դամասկոսը՝ 62 200 կմ² եւ միայն 604 000 մարդ.

Մի կողմ են թողնում Միջագետքի նահանգներն, որոնք երրորդ կարգի են եւ ունեն մի կմ² հազիվ 5-6 հոգի:

Երկրորդ կարգին են պատկանում թրքական վիճակագրությամբ եւ հայ վիլայեթները: Այսպես՝

Էրզրում, 76 720 կմ² (°) 645 000 մարդ, ուրեմն մոտ 8 հոգի

Վան 47 700-,-, 430 000-,-,-, 10

Դիարբեքիր 46 800-,-, 471 000-,-,-, 10

Բիթլիս 29 850-,-, 398 000 (°)-,-,-, 13 (°)

Խարբերդ 37 800-,-, 575 000 (°)-,-,-, 14 (°)

Մարդահամարի թվերը ստուգությունից հետո են⁹: Հայտնի է թրքական վիճակագրության տխուր հռչակը մանավանդ Հայաստանի վերաբերյալ: Թուրք կառավարությունը սովորություն է արել Հայկական հարցի սուր թուլաներին նոր վիճակագրական տախտակներ հրատարակել կամ հանձնել եվրոպական պետությանը: Հարկավոր է միայն համեմատել միմյանց հետ տախտակները, որպեսզի ակնհայտնի երեւի նրանց կեղծ եւ անարժեք լինելը: Հայ հինգ վիլայեթներում 1879թ. մարդահամարով կար 1 030 028 հոգի

1880թ.-,-, 2 054 200-,-, 1890թ.-,-, 1 934 447-,-, 1895թ.-,-, 2 505 904-

-, -1914թ.-,-, 2 670 104-,-, 10 :

Թվերի այսօրինակ հետաւանաջ թռիչքները հայտնի չեն ոչ մի վիճակագրության: Հայաստանի բնությունն իսկ բողոքում է այս թվերի դեմ: Սա մի լեռնային երկիր է, Փոքր Ասիայի ամենաբարձր սարահարթը, ուր վիթխարի նիստով եւ բարձրությամբ լեռնաշղթաների ամեհի կուտակները այստեղ այնտեղ դիզվելով եւ կամ ցանցի պես կտրտվելով կկազմեն խորխոր ծորեր եւ հովիտներ: Դաշտերը 3000-5000 ոտնաչափ բարձրության վրա են, իսկ լեռների խոշոր մասը կանաչագուրկ ապառաժուտներ են, անհարմար նույնիսկ խաշնարածության: Այս երկիրը, բնական է, որ թրքական ներկա տնտեսական եւ քաղաքական կարգերի տակ, իր տնտեսության հիմնավորը ձեւերով եւ արդյունաբերության գրեթե լիովին բացակայությամբ, անկարող է նույնչափ մարդ կերակրել, որքան խորին Անատոլիայի ավելի հանգիստ եւ ավելի պարարտ նահանգները, մանավանդ որ բնակչության քրդական մասը, որ աննշան չէ, պարապում է միայն խաշնարածությամբ, որ ավելի հողային տարածություն է պահանջում քան երկրագործությունը: Հետեւապես, եթե արեւմտյան ներքին վիլայեթներում քառակուսի կիլոմետրին ընկնում է, ինչպես տեսանք, 10-11 մարդ, հայ վիլայեթներում հաշվելու է ոչ ավելի քան 8-9: Սակայն հարցը բարդացնել չուզելով, ենթադրենք, որ Հայաստանում եւս մի քառակուսու վրա ընդունելու է 10 մարդ, նման արեւմտյան վիլայեթների: Այս հաշվով վիլսոնյան սահմաններում, մոտ 90 հազար կմ² տարածության վրա, ունենալու է 900 հազարի չափ բնակչություն:

Արդ ո՞րտեղից է առնելու այսքանակ ժողովուրդ, եւ թուրքերն են՞ թե հայերը, որ պիտի տան այս բազմությունը:

Վիլսոնի Հայաստանը ճիշտ այն հողամասերն են, որ մեծ պատերազմի ժամանակ կռիվների թեատր էր եւ կրեց պատերազմական ընդհարումներին կապ բոլոր սարսափները եւ ավերածությունը: Տեղական ժողովուրդը թուրք եւ հայ մեծամեծ կորուստներ ունեցան. հայերի մի խոշոր մասը ապաստանեց Ռուսահայք, իսկ թուրք եւ քուրդ բնակչությունը գլխովին ոչնչացավ ռուսական զորքի առաջխաղացումով առաջինը Էրզրումի եւ Երզնկայի շրջանում եւ երկրորդ՝ Մուշի եւ Վանի ճակատներում: Երկիրն այժմ գրեթե ամայի է եւ ավերակների մէջ աստանդական կյանք են վարում հազիվ քանի մի տասնյակ հազար շրջիկ ցեղեր:

Անցյալ հուլիս 24 համարում թուրք ազգայնական օրգան «Իլերի» թերթը հայտարարել էր, որ Էրզրումի վիլայեթում ապրում է ներկայումս 215 266 հոգի, Բիթլիս՝ 108 484 եւ Վան՝ 100 000: Մինչդեռ թրքական պաշտոնական հրատարակության համաձայն, որ լույս տեսավ պատերազմի նախօրեին, 1914թ. մայիսի 1-ին Էրզրում վիլայեթն ուներ 673 297 միմիայն մուսուլմանական բնակիչ, Բիթլիսը՝ 309999 եւ Վանը՝ 179380 առանց հաշվելու քրիստոնյաներին եւ քրդական վաչկատուն ցեղերին¹¹, ինչպես թրքական վիճակագիրն է հաղորդում: Երկու դեպքում էլ, թե այժմյան եւ թե նախապատերազմյան թվերը, իհարկե, հեռու են ստուգությունից, բայց նրանք շատ բնորոշ են, իբր ապացույց, որ մուսուլման ժողովուրդը երեք վիլայեթներում կորցրել է երկու երրորդ մասը, այս

հարաբերական կորուստը, անկախ թվերի քանակից, իրականության շատ մոտ է: Ի նկատի առնելու է, որ վան եւ Բիթլիս մնացած ժողովուրդի բազմությունը ընկնում են գլխավորապես Չաքքյաի եւ Սղերդի, այն է պատերազմական ճակատից դուրս վայրերի վրա, ուրեմն եւ դուրս վիստնյան սահմաններից: Եթե այքաթող անենք այս եւ ընդունենք իսկ, որ թուրք թերթի ցույց տված 200 հազար բնակչությունը հավասարապես է բաշխված վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում, ապա Չայաստանին բաժին է ընկնում այս թվի միայն կեսը, որն է 100 հազար, որովհետեւ նույն վիլայեթների կեսն է մտնում վիստնյան սահմանների մեջ: Ասել է թե, Էրզրումի նահանգի 200 հազար բնակչության հետ կունենանք 300 հազար մարդ: Իրական թիվը, մեր գիտությամբ, շատ ավելի ստոր է, բայց ընդունենք, որ ստույգ է: Այստեղից հետեւում է, որ զինադադարից հետո երեք տարվա ընթացքում¹² թուրք կառավարությունը հազիվ կարողացել է երեք հարյուր հազար մարդ բնակեցնել հայկական վիլայեթներում: Կարծել, որ նոր գաղթականություն կարող է հանել ներքին նահանգներից, անհիմն է: Չայտնի է, որ Թուրքիան մարդկային ահագին զոհեր է ունեցել. ահա 14 տարի է անընդհատ պատերազմական դրության մեջ լինելով¹³, եւ Անատոլիայի վիլայեթներից նոր մարդ հանել Չայաստան բնակեցնելու, նշանակում է նոսրացնել տեղական բնակչության հայ վիլայեթների չափ: Ակնհայտնի է, հետեւապես, որ Չայաստանը, թուրքերի ձեռքին մնա, հայերը հետ դառնալու ո՛չ հնարավորություն եւ ո՛չ ցանկություն պիտի ունենան եւ ուրեմն երկիրը պիտի մնա կիսաբնակ: Թուրքերը Չայաստանի համար ավելորդ ժողովուրդ չունին:

Մինչդեռ հակառակ դեպքում է, որ երկիր պիտի շենանա բնակչությամբ, այսինքն՝ երբ Չայաստանը ազատագրվի թրքական լծից: Այս պարագային, դառնալու են երկիր անմիջապես տեղացի բնիկ հայ բնակչությունը, որ պատերազմի հետեւանքով ապաստանած է ռուսահայ արեւակիցների մոտ եւ ակնկառույց սպասում է ազատության կոչին, որ վերաբնակի եւ վերականգնի հայրենի ավերակները: Այդ փախստականների թիվը հասնում է մինչեւ 300 հազար համաձայն ստույգ ցուցակագրության, որով անհատական պարեն էր բաշխվում ռուսական զանձարանից: Նախորդ ռուս-թուրք պատերազմների եւ մեծ կոտորածների ժամանակ Ռուսահայք գաղթած ժողովրդյան մի մասը¹⁴ եւս դառնալու էր նախկին վայրերը: Էրզրումի, Բասենի եւ ճորոխի հովտից 80 հազար հայեր բնակեցրած են Ախալքալաքի եւ Ախալցխայի շուրջը, որի պատճառով մեր դարավոր հաշտ հարեւանությունը դրացի Կրաստանի հետ մշտապես վտանգված է: Հիսուն-վաթսուն տարվա ընթացքում այդ գաղթականությունն ավելի քան քառապատկվել է եւ հողի պակասության հետեւանքով հեռանում են օտար երկիրներ. իրավացի չէ, որ նրա որոշ մասը դառնալու է իր նախկին տեղն Էրզրումի վիլայեթում: Իսկ որքա՞ն հայություն է խմբված զանազան երկրներում, հալածական թրքական ռեժիմի վերջին տասնյակ տարիների սարսափներից. խոշոր գաղութներ են կազմված Ամերիկա (մոտ 150 հազար հոգի), Եգիպտոս՝ 30 հազար, Բալկաններ՝ 50 հազար, Պոլիս իր շրջակայքով 150 000, Չմյունխա եւ շրջակայքը 50 000, եւ հազարներով եւ հարյուրներով ցիրուցան

են եղած երկրագնդի ամենահեռավոր վայրերը: Թրքական բռնությունից փախած այս հոծ բազմությունը մեծ մասամբ դեռ չէ կտրած կապը իր մայրենի հողի հետ եւ ի դեպ նրա քաղաքական ազատության՝ տալու հայրենիքին 2-3 հազար թարմ եւ կիրթ բնակչություն: Վերջին տեղահանության բեկորներն, որոնց մի մասը վերաբնակած է Անատոլիա իր տները, իսկ մյուս մասը հաճում է առանց կարենալու հանգրվան գտնել՝ նրանք եւս մասամբ գերադասելու են հաստատվել ազատ հայրենիքում: Այսպիսով հայ ազգը իր ազատյալ հայրենիքը շենցնելու համար հարկավոր մարդահամարի պակասություն չի զգում եւ անհամեմատ չափն առած, տալու է նրան 600 հազար ոչ նվազ բնակչություն, որ տեղում մնացած արդի մուսուլմանների, այլեւս մյուս տարրերի՝ ասորիների, եգիպտացիների, կղզաշների եւ հույների հետ կազմվելու հիշածս 900 հազար բնակչությունը, առանց հաշվելու նույնիսկ Տրապիզոնի ժողովուրդը: Այս հնարավոր է միայն, կրկնում ենք, Չայաստանի անկախության դեպքում, այնպես երկիրը մնալու է կիսամայի եւ կիսավեր: Եւ վերջապես մոռանալու չէ եւս այն, որ ժողովրդյան սակավությունը արգելք պիտի չնկատվի նրա քաղաքական դատի լուծման: Չայրենիքը մի սերունդի համար չէ. նա մի գաղափար է, որ անփոփոխ է անցյալ սերունդների հիշատակը եւ ապագայի հույսերը: Այսօր քիչ ենք, որովհետեւ անթիվ անհամար զոհեր ենք տվել մեր դատի համար եւ նրա անուճով, եւ ոչ միայն հալածանքի եւ դառնության սպանդանոցում, այլեւ կռվի դաշտում. վաղը ազատության շինարար եւ անվրդով պայմաններում կլինենք բազմաթիվ: Ապացույց Արեւելյան Չայաստանը, ուր ռուսների տիրապետությունից առաջ քառակուսի կիլոմետրին զալիս էր հազիվ 4-5 մարդ, այժմ 50-60 մարդ է հաշվվում:

Այն էլ ասենք, որ Անատոլիայի ամբողջ տարածության վրա մեկ միլիոն հայ ժողովուրդը՝ տարագրության ատեն խողխողած, թողել է թուրքերին տասնյակ հազար կմ հողային ժառանգություն եւ արդարություն չէ՞, որ ի տրիտուր այդ կորուստների մի քանի թիզ հող ավելի ստանա իր հայրենի երկրից:

Թվում է թե, որ Վիստնի սահմաններն ընդարձակ կարծողները ավելի կակնարկեն Տրապիզոնի վիլայեթի վրա, մեծ կզտնեն այստեղից Չայաստանին հանած բաժինը, որ գրեթե վիլայեթի կեսն է: Ամբողջ վիլայեթը 31300 կմ² եւ Չայաստանի ձգած մասը մերձ 15-16 կմ² իբր հողամաս, մեծ հարստություն չէ, ոչ միայն Թուրքիո համար, որ 600 հազար քառակուսի կիլոմետր երկրներ ունի, այլ եւ նույնիսկ փոքր Չայաստանի համար: Եւ մենք հողային ինչք ձեռք բերելու ազահությունից չէ, որ ուզում ենք տիրանալ ծովափին: Չայաստանի լեռնային կղզուց իջնելու, նրա ծորերից ելնելու եւ արտաքին աշխարհի հետ կապ ունենալու միակ դուռն է սույն ծովագր. եւ սրանից է կախված հայ երկրի տնտեսական կյանքը, որ հիմն է պետության գոյության եւ բարգավաճման: Սահմանագծի ընդլայնումը արեւմտից եւ մինչեւ Կերասուն տանելը ընդառաջում է այն կարեւոր հանգամանքին, որ ապագա երկաթուղիի գծի միակ հարմար եւ արժան ուղին անցնելու է Խարշուտ գետի հովտով: Եթե մասնագետ տեքնիկները ցույց տալ կարենային մի այլ նույն հարմարություն ունեցող ուղղություն, սահ-

մանի սեղմումը դժվար թե առարկության հանդիպեր: Սույն վիլայեթի արևելյան մասը, որ թողված է Հայաստանին, ազգագրական տեսակետից եւ ոչ մի կապ ունի թուրքերի հետ. այստեղ ապրում են լազեր, հայեր (համշենցի մուսուլման, բայց հայախոս), հույներ եւ հայտնի է Լազիստան անվամբ: Տրապիզոնի նշանակությունը, իբր ելեւմտի դուռն, Հայաստանի համար հայտնի էր եւ հին բյուզանդացիներին, որոնք երբեմն այն կցել էին Հայաստանին¹⁵:

Հայ ժողովուրդը, ծարավ հաշտության եւ խաղաղության, ութերորդ տարին է¹⁶, որ դեգերում է օտարության մեջ զրկանքների եւ այլասերման մահացու ճանապարհների վրա, ակնակառույց իր բաղդի վճռին: Եւ այս կամ այն հողակտորի զիջումը չէ, որ պիտի կասեցնեք նրան: Սակայն նա փափագում է ստեղծել մի հայրենիք ազատ դռներով եւ ոչ պարփակ մի բանտ:

Հյուսիսից հրաժարել որեւէ հողակտորից, նշանակում է խափանել հաղորդակցության միջոցները եւ հարվածել երկրի տնտեսությունը: Հարավից զիջելը նշանակում է կորցնել հնուց ի վեր հայաշատ գավառներ եւ վնասել Արեւելյան Հայաստանի (Ռուսահայքի) հետ մի ամբողջություն կազմելու գործին¹⁷: Այսպիսով, վիլսոնյան սահմաններեն որեւէ կողմն սեղմելը հնարավոր չենք տեսնում եւ այն առարկությունները, որ կարվի նույն սահմանների մեծության նկատմամբ, հերքված կհամարենք սույն բացատրություններով, որոնց ամփոփումը հանգում է հետեւյալ կետերի.

1. Վիլսոնյան սահմաններով Հայաստանին տրվում է այն չորս վիլայեթները, որ Սելիի տրամադրությամբ կարող էին եւ ամբողջովին անցնել հայերին, միմիայն կեսը եւ կամ քիչ ավելի. ընդամենը 90 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն:
2. Այդ հողամասերը պատերազմի թեատր լինելու հետեւանքով, բնակչությունը մեծապես վնասված եւ երկիրը այժմ գրեթե ամառի լինելով. վերստին շենացնելու համար հարկավոր է մոտ 900 հազար ժողովուրդ, հաշվելով առ առավել 10 մարդ մի քառակուսի կիլոմետրի վրա, ինչ որ սովորական խտության չափն է Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում:
3. Թուրքերը զինադադարից հետո երեք տարվա ընթացքում հազիվ կարողացել են հավաքել այնտեղ, իրենց վկայությամբ, մոտ 300 հազար ժողովուրդ, ավելին տալ անկարող են եւ թե քաղաքական միտումներով նոր ժողովուրդ բերեն, ստիպված պիտի լինեն դատարկել կամ նույն չափով նոսրացնել ներքին նահանգները: Ուրեմն թուրքերի տիրապետության տակ երկիրը մնում է կիսավեր եւ կիսաբնակ:
4. Այդ հողերի ազատության դեպքում հայերն ավելի մարդ ունեն երկիրը շենացնելու. այսպես
ա) 300 հազար փախստականներ, որ պատերազմի ժամանակ ապաստանել են Արեւելյան Հայաստան եւ մեծ մասամբ Ալաշկերտի, Մուշի, Բիթլիսի եւ Վանի շրջաններից են.
բ) Առաջին պատերազմների ժամանակ գաղթած 80000 ժողովրդյան քառապատկված սերնդի մի մասը Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի շրջաններից

դառնալու են իրենց վայրերը, Էրզրում, Բասեն, Ճորոխի հովիտ:

- գ) Այլուրեք գաղութները Ամերիկա, Եգիպտոս, Բալկանները եւ մյուս ցիրուցան գաղութներ կան ոչ պակաս քան 300 հազար:
- դ) Հաշվէ տեղահանության բեկորները այս եւ այնտեղ կառչած ժամանակավորապես: Ամենահամեստ չափով 5-6 հարյուր հազար հայ դառնալու էին հայրենիք, որ երկրում մնացած այլեւայլ տարրերի հետ պիտի տան ցանկալի քանակը:
- ե) Սեւ ծովի ափերն կենսական նշանակություն ունեն Հայաստան տնտեսության համար, իբր միակ դուռն դեպի արտաքին աշխարհ:
- զ) Վիլսոնյան սահմանները աշխարհագրական, տնտեսական հաղորդակցության եւ ազգային տեսակետներով կազմում են մի ամբողջություն, որից այս կամ այն մասը հանել հյուսիսից եւ կամ հարավից նշանակում է հարվածել տնտեսական եւ ազգային շահերը եւ կտրել հաղորդակցության միջոցները Արեւելյան Հայաստանի հետ եւ այդու վնասել ամբողջացյալ հայրենիքի գործը:

Ահա այս նկատումներով է, որ հայ ժողովուրդը ցանկանում է տիրանալ իրեն բաժին հանած հողերի ամբողջության: Այդ հողերը նրա հայրենիքն են, նրա 3 հազարամյա փոթորկալից կյանքի օրրանը, լի նախնիքների շինարարության հիշատակներով: Քաղաքական ազատությունը նրա համար երեւակայության խաղ չէ, այլ իրական ծգտում, բխած նրա գիտակից հասուն էությունից: Դրա իրավունքը ձեռք է բերված հերոսական մաքառումներով եւ միլիոնավոր զավակների մարտիրոսական արյունով:

Հայ արյունոտ դատը միայն քաղաքական հարց չէ, նա ժամանակակից մարդկության խղճի հարց է:

Ինչ բնույթ պիտի ունենա հողանյութի գիջումը, կպարզվի միմիայն կոնֆերանսում¹: Վիստնյան սահմաններն² ընդարձակ համարողներն, անշուշտ, ազդված են թուրք ազգայնական շրջանակներից³, եւ ի նկատի ունեն հակառակ առաջարկներն, որ ծանր լինելու կերպարանք ունեն: Ձիջումն արվելու է միայն մի պայմանով, որ թուրքերը անմիջապես պարպեն մեզ մնալու հողերը:

Ո՞ր կողմերից են սեղմվելու սահմանները: Ի դեպ հարկ է, այս է խնդրի կարեւոր մասը, պատրաստ պատասխան ունենանք առաջուց: Ընտրությունը պիտի լինի երկու խոշոր հատվածների միջեւ՝ հյուսիսային - Էրզրում եւ Տրապիզոն, եւ հարավային - Վան եւ Բիթլիս: Ո՞ր հատվածն է մեզ համար ավելի կարեւոր ամենայն նկատառումներով, հետեւաբար այն խնայելու է կրճատել որեւէ չափով, եթե պահանջվի:

Երկու հատվածները տարբեր արժեքներ ունեն եւ միեւնույն չափով կշռել դժվարին է: **Տնտեսական** տեսակետից հյուսիսը այն գերազանցությունն ունի, որ հենվում է արծակ ծովին: Իսկ հարավում ազգայնական նկատումներն են, որ վճռական նշանակություն են ունենալու: Նախ բնակչության տեսակետից՝ պատերազմից առաջ միակ հայաշատ շրջանները Վանն ու Բիթլիսն էին⁴ եւ այժմ էլ նույնը պիտի լինի, քանի որ ժողովուրդը Ռուսահայք ապաստանելով՝ փրկված է եւ պատեհ օրին հոժարությամբ դառնալու է իր տեղը: Այնուհետեւ ազգային ոգին, այն որ ժողովրդական ամբոխից կերտում է ազգություն, կենդանի է դարձյալ հարավում ավելի մեծ չափերով քան հյուսիսում: Պատմական հիշատակարաններն ու հիշողությունները, անգիր բանահյուսությունը՝ աշխարհագրական նկարագրի հետ կապված, մնացած են դարձյալ հարավում: Էրզրումի նահանգի, ինչպես եւ Տրապիզոնի, հայությունը բնաջինջ է եղած գրեթե եւ այնտեղ նորեն նոր հայ բնակչություն ստեղծել դյուրին գործ չէ: Կարծել, որ Բիթլիսի եւ Վանի ժողովուրդը կարելի է տեղափոխել Էրզրումի եւ ծովափնյա հողամասերը, հեշտ չէ: Մարդիկ իրենց ծննդավայրերը դառնում են հոժար սրտով եւ ամենայն սիրով, որովհետեւ նրա հետ կապված են տեսակ-տեսակ հիշողություններով: Իսկ բռնի տեղահան անել դեպի անծանոթ վայրերը, դժվար է առանց կազմակերպչական մեծ գործունեության եւ խոշոր նյութական միջոցների: Ո՞ր հատվածն ավելի ապահովություն կտա հայ ժողովրդին: Այս հարցը շատերին է հետաքրքրում եւ զանազան հայացքներ կան այս մասին: Ինձ թվում է, որ բոլոր հեռանկարներն ունայն եւ անհիմն են: **Հայոց պատմությունն ինքն արդեն լուծել է այս պրոբլեմը:** Որտեղ ավելի հայություն է մնացել, պարզ է, որ այդ շրջաններն էլ նկատվել են ավելի ապահով հայրենիք: Ժամանակին Էրզրումի շրջանը նույնպես հայաշատ էր, ինչպես եւ հարավը: Բայց այժմ եւ նույնիսկ պատերազմից առաջ, հայ բնակչությունն այնտեղ քիչ էր⁵: Հայտնի է, որ Հայաստանում եւ Հայաստանի համար մղված կռիվների մեծագույն մասը տեղի են ունեցել Էրզրումի (հիմնավորց Կարինի, միջին դարերի Թեոդուսոպոլիսի ու

մուսուլման Էրզրումի) շուրջը: Նույնն էլ լինելու է ապագայում: Ապահովության տեսակետից հյուսիսը ոչ մի առավելություն չունի: Միակ դրական կողմը ծովն է, որը տնտեսականի համար ահագին նշանակություն ունի: Եթե սրա համար հրաժարվելու լինենք հարավից, այսու պիտի կորցնենք նաեւ Ռուսահայքի արեւելյան գավառները՝ Ղարաբաղը, թերեւս եւ Նախիջեւանը: Երզնկայից մինչեւ Շուշի մոտ 600 կմ է, այսպիսի երկարածիզ պետություն, որը համապատասխան լայնություն չունի՝ դժվար է պաշտպանել եւ հայրենիք դարձնել:

Երկար խորհելուց հետո կարելի է հանգել ավելի շուտով գիջումներ անելու հյուսիսից: Ձիջման առաջին զոհը պիտի լինի.

1. Խարշուղ գետի⁶ հովիտը՝ Կերասունից մինչեւ Տրապիզոն ծովափով, թերեւս մինչեւ Սյուրմիհն:
2. Երկրորդ հերթին թողնվելու է Երզնկան. սահմանն անցնելու է Բաղեր լեռներից՝ կտրելով Եփրատը, դեմ հանդիման Մալբերտ լեռնաշղթայի⁷ եւ նրա վրայով վիլայեթի սահմանագծով իջնելու է ծովափ՝ Սյուրմիհնի մոտերքը:
3. Ի դեպ, հարավից կարելի է զոհել նաեւ Մոկաց աշխարհի մի մասը, սահմանագիծը հարավից մոտեցնելով Վանի ջրաբաշխը զատող լեռներից⁸: Եթե թուրքերը պնդեն նաեւ Էրզրումի գիջման վրա, այն ատեն առարկելու է եւ պարզելու, որ այդու ոչ միայն Հայաստանը կտրվում է ծովափից, ուրեմն եւ արտաքին աշխարհից. այլեւ հենց այդ հետեւանքով Հայաստանը դրվում է Ռուսաստանից⁹ տնտեսապես կախյալ վիճակի մեջ, որի արդյունքը հասկանալի կլինի եւ ոչ ցանկալի դաշնակից պետություններին¹⁰:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

Կան աղետներ, որ չեն մոռացվում եւ որքան հնամուսնի, այնքան դառնանում են: Հրեշտակոր ռժիորը, որին ճարակ եղանք ազգովին, անօրինակ է մարդկության տարեգրության մեջ եւ տեսակով, եւ ծավալով:

Ապրել դարեր լավագույն օրերի հույսով, ապրել սոսկալի զոհողությամբ՝ հլուքյան շղթաները կրծելով, բախտի ոտերի տակ քարշ գալով, ելնել ժամանակի խորխորատներից, գալ հասնել քաններորդ դարը եւ նրա գրկում, նրա լուսի տակ, մորթվել, բնաջինջ լինել, ի տես համայն աշխարհի - մի երեւոյթ, որի հետ չի կարելի հաշտվել, առանց ատելու մարդկությունը իր բոլոր քաղաքակրթությամբ:

Մեր անմուռնչ նահատակների ոսկորները մնացին անապատներում անթաղ, երկնքից լույս չիջավ նրանց վրա, երկնքի սուրը, արդարության սուրը, չշողշողաց սուրբ արյան հատուցման պահանջով...

Սեւ գիշերը փռվեց մեր իղձերի եւ հայրենիքի վրա, անլույս, անհույս գիշեր: Երազների բոցավառ խարույկից մնաց միայն մի աղոտ ճրագ¹, որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, ավաղ, այնքան թույլ, որ նրա շողերը հազիվ են հասնում մինչեւ Արաքսի ջրերը եւ անգոր են լուսավորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, անուժ ճեղքելու այն կողմը տիրող որբ եւ ամայի մթությունը...

Գիշտ այն պահին, երբ ակնիվեր սպասում էինք թափած արյան զնին, մեր մարտիրոսության եւ մարդկային իրավունքների հաղթանակին, շրջմուլիկ բախտը մի անգամ եւս երեսը շրջեց մեզնից:

Եւ ահա հալածական թափառում ենք անհայտության մեջ, անտուն, անտեր: Իսկ այնտեղ մեր տունն ու տեղը, քրտնաթոր աշխատանքը՝ «լքյալ գույքերը»² լավում են գերփիչները (=կողոպտիչները - Պ.Հ.): Այնտեղ մեր սրբազան հայրենիքը, շինարարության վկայարանը³, ընկած է որպես դիակ գիշակերների առաջ ավեր եւ խոպան: Նորեն հին վերքերը, նորեն հին մրմուռներ՝

*Եւ թուխ ալիք մշտափրփուր
Վանայ ծովուն ծիածաւալ
Հառաչանօք լի են տխուր...⁴*

Սոռագությունը չէ, որ հանգիստ պիտի բերե մեր բեկված եւ կողոպտված հոգուն:

Ինչ էլ լինեն մեզ վիճակված դառնությանց բազմիցս բարդ պատճառները, անուրանալի է գործուն սերնդի պատասխանատվությունը:

Առաջին անգամ չէ, որ արյունը ողողում է մեր երկիրը, ոչ հին, այլ նոր ժամանակները: Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին⁵, որոնց ռազմադաշտը մեր հայրենիքն է եղել, մեզ վիճակվել են նույն սարսափները՝ տեղահանություն, կոտորած եւ փախուստ հարեւան երկիրները:

Երբ դժբախտության ալիքը բախում է մեր ճակատին, մի վայրկյան կարծես սրբավիճակ ենք անցած եւ դեռ հնարավոր արհավիրքների գիտակցությամբ:

Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվում է, եւ մնում ենք նորեն մերկապարանոց գալոց օրերի հորձանուտ խաղերի հանդեպ:

Պատճառն այն է, որ ավանդություն չենք սիրում. հայրերի խրատը հարգ չունի որդիների աչքում: Ամեն սերունդ իջնում է գործունեության ասպարեզ առաքելական հավակնությամբ, վստահ, որ մութ երկնակամարում նոր աստղեր է գտնելու եւ անանց հորիզոններում նոր դռներ բանալու:

Ապրած սարսուռները մնում են անկշիռ եւ հին սայթաքումները կրկնվում են ավելի ծանր հետեւանքներով: Որով հայ կյանքը նմանում է սահանուտ գետի՝ անակնկալ ջրվեժներով: Եւ ահա այսօր մեր դրությունը՝ կանգնած ենք մտամոլոր սեփական դիակների առաջ, «տեսանեմք կենդանեաւ զդիակունս անձանց մերոց», ինչպես ասում է հեռավոր Մախնիքներից մինը⁶:

Ահավոր թշվառության առջեւ կծկված է ինքը՝ հայ միտքը, անթեւ, անճարակ: Ո՛րք է մեր լուսաստղը, ո՞րք միահամուռ գործունեության ուղեցույցը:

Կան ինքնակոծներ, որոնց կարծիքով հայի ճակատագրական հատկանիշն է սայթաքել մշտապես քաղաքական ուղիների վրա:

Կան պիղատոսներ, որ հայտարարում են, թե իրենք անպարտ են բոլոր փլուզումների հանդիման եւ զոհ են, որ մեղավորներն ուրիշներն են: Այսօրինակ վերաբերումով չենք կարող ամոքել մեր ցավը: Քննադատությունը հասարակական առաջադիմության հիմն է եւ մեր սուրբ իրավունքը, բայց ոչ թե դատական վճիռներ արձակելու համար, այլ որպեսզի ըմբռնենք անցյալի խտրություններն իրենց ծագումով եւ նորապես դարձանել աշխատենք:

Ասում են, որ պատճառը բոլոր այն չարիքների, որ անցան-դարձան մեր գլխից, որեւէ մասնավոր երեւոյթ չէ, այլ մի քաղաքական գիծ, որ հիմնովին սխալ է եւ կորստաբեր: Արեւելցի լինելով, փարում ենք Եվրոպային, փոխանակ խորհելու բարի հարեւանության, խաղաղ կենակցության մասին մեր պատմական եւ աշխարհագրական միջավայրում, աչք ենք ածում հեռուները եւ օրորվում խաբուսիկ հույսերով: Օտարի ցանկությունը, ասում են, մեզ օգնելու՝ շատ կասկածելի է: Նա իր քաղաքական եւ տնտեսական շահերն ունի, որոնց համար մեր չարատանջ հարցը լոկ բարոյական վարագույր է: Խրոխտ սպառնալիքից հետո, ճայթած իբրեւ թե մեր լուծը դյուրացնելու նպատակով, ահա երկու կողմերը ողջագուրվում են հաշտության ժպիտով, հետ են կանգնում եւ մեզ ձգում մեր չար բախտին: Լավ կլիներ, եզրակացնում են, որ հանդարտ կենսայինք, համակերպման ճանապարհը բռնեինք, եւ ոչ թե սին աղմուկով եւ գանգատներով դրսի աշխարհը թնդացնեինք եւ ականա պատճառ դառնայինք գորացնելու այն ճիրանները, որ սեղմում են մեզ անգթաբար:

Այս մի հայացք է, որ սակայն որոշ չափի մեջ է պահելու, որպեսզի չկորցնի իր արժեքը: Հասարակական խնդիրներում հայացքները նման են թելի, որ շատ ձգելու չէ:

Նախ նկատենք անցողակի, որ առավելապես մեր դրացիներն են, որ սիրում են կրկնել այս միտքը, անխոհեմ համարելով հայերիս բողոքը եվրոպա՝ ընդդեմ տաճկական բռնության:

Սակայն, զարմանալի է, որ նույն վրացի եւ թյուրք հարեւանները խոհեմութեան դասերը ավելորդ համարեցին իրենց համար Ռուսիայի նկատմամբ եւ առաջին առիթով չվարանցեցին եվրոպա վազելու եւ իրենց հարցը օտար անիվների կապելու:

Թուրքիային եւս վայել չէ նախատելու հայի արեւմտասիրությունը, ինքն իր գոյությունը պարտական լինելով եվրոպայի գորավորներին: Կարլովիցի դաշնագրից հետո⁷ ահա երկու դար է, որ Օսմանյան պետությունը գլորվում է անկման սանդուղով եւ եթե ցայժմ չէ ջախջախվել եւ կործանվել, միմիայն շնորհիվ եվրոպական հովանավոր բազկի: Ներելի չէ «հիվանդ մարդ»-ուն արգելել ուրիշներին դիմել այն բժիշկներին, որոնցից օգտվում է ինքը:

Պակաս չեն նաեւ մեզանում այսպես մտածողները: Սրանց թվին ավելացան վերջերս հայ համայնականները (բուլշեւիկները), որ խստիվ քարկոծում են այն գործիչներին եւ դատաւիետում, որոնք դիմում են եվրոպական պետություններին: Հարկավ սրանց տեսակետը իր երանգն ունի, որով խորշելի են համարվում ոչ եվրոպական ընդհանրապես, այլ իշխող դասակարգը եւ օգնություն են սպասում եվրոպայի համայնական աշխատավորությունից:

Այս էլ մի ուրիշ ինքնախաբերություն է, որ տանում է դեպի հուսախաբություն: Հայությունը հիմք չունի վարդեր սպասելու եւ այս կողմից, մանավանդ այն օրից, երբ տեսավ, որ կարմիր Ռուսիան ուրիշ արժանավոր դաշնակից չգտավ քան կարմիր սուլթանի գահի ժառանգները, որ ոտից ցզուխ շաղախված են հայ ժողովրդյան արյունով եւ շատ հեռու են համայնավար մտայնությունից⁸:

Անցնենք սակայն բուն խնդրին, հայի արեւմտասիրության առարկությունները կարող են երբեմն արդար լինել, եթե անգամ արտահայտված լինեն անարդար բերաններով:

Հայության արեւմտահայաց հակումները քաղաքակրթական երեւոյթ են մենից առաջ եւ նրանից ծնած է քաղաքականը: Նա հայ պատմության խթան է, որի դեմ դժվար է աքացել:

Հայաստանը երեսը դարձրեց դեպի արեւմուտք այն օրից, երբ քրիստոնեացավ: Պարսիկ ազգայնությունը նոր թափ առավ Սասանյան հարստության համբարձումով. նա տապալեց պարթեւ տիրապետությունը⁹, կենդանացրեց եւ պետական կրոն հռչակեց զրվանականությունը եւ նրա շնչով սրբագործեց մեծ աշխարհակալ ձգտումներ¹⁰:

Չուլման եւ կորստյան վտանգը կախված էր Հայաստանի վրա: Ուրիշ հնար չկար փրկության, քան ապավինել քրիստոնեության: Ահա մի մեծ խրամատ, որ գալիս էր խզելու հայերի դարավոր կապը արեւելյան ցեղակիցների հետ եւ թե-

քելու նրանց դեպի Արեւմուտք: Սիրո խնդիր չէր բնավ այս թեքումը, այլ սեփական գոյությունը պահպանելու հրամայական պահանջ: Այս է հայոց դարձի պատմական խորհուրդը, այստեղ է երկու ամուլների՝ Տրդատի եւ Գրիգորի պատմական լուսապասկը:

Կրոնը թեքեց եւ մեր քաղաքականության սլաքը: Եթե գաղափարները իրոք դեր ունեն պատմության մեջ, ամենագորեղ դերը զիջանելու է կրոնական ըմբռնումներին գոնե պատմության հին շրջաններում: Եկեղեցու նշանակությունը գուցե քիչ չափազանցած է նախարարական շրջանի նկատմամբ, բայց արեւմտասիրության խնդրում նրա կշիռը անուրանալի է:

Դեռ կենդանի էին վերջին Արշակունիները, երբ երկրի առաջնորդ ուժերը զգալով մոտալուտ վտանգը մտահոգ էին ապագա քաղաքական վարվելակերպի մասին, խորհուրդ արին եւ եկան այն եզրակացության, թե «արժան է գեթ զմի ոք թիկունս առնել եւ խորհեցան խորհուրդ եւ կամեցան թիկունս առնել գարջայն յունաց»¹¹:

Այնուհետեւ հաճախ տեղի ունեցան նման խորհուրդներ. ընդհանուր տրամադրությունը քրիստոնյա Արեւմուտքի կողմն էր:

Մի բան կարող էր փոխել հայ քաղաքական կողմնացույցը՝ քրիստոնեության տարածումը Պարսկաստանում: Արդարեւ, Ջրադաշտի¹² ուսմունքը ի վիճակի չէր մրցելու Ավետարանի հետ եւ կամաց-կամաց տեղի էր տալիս նրա ծայնին: Տիգրանի եկեղեցին արդեն գրավել էր գրեթե բոլոր կարեւոր կենտրոնները իրանական Արեւելքում¹³: Խոսրովների արքունիքն¹⁴ անգամ ազատ չէր մնացել նրա ազդեցությունից: Քրիստոնեությունը հավանորեն պիտի հաղթանակեր, եթե մի նոր հանգամանք՝ արաբական արշավանքը¹⁵, չհեղափոխեր, տակն ու վրա անելով ամբողջ Արեւելքը:

Իսլամը շեղեց պատմության դեկը: Նա հնձեց Իրանում այն սերմերը, որ ցանել էր քրիստոնեությունը եւ մի գորեղ խորոց (=անջրպետ - Պ.Հ) եղավ արեւելքի եւ արեւմուտքի մեջ: Հայերը իրենց թույլ դրացիներով մնացին կղզիացած մահմեդականության մեջ, երեսները հառած դարձյալ արեւմուտքին:

Արեւմուտքն էր տվել հայերին գիր եւ գրականություն, եւ ստեղծել հոծ մտավորություն ազգային ինքնագիտակցությամբ: Նրա համակրությունը փարում էր քրիստոնեական լուսավորության կենտրոնին, հրաշափառ Բյուզանդիոնին: Եկեղեցականությունն էր այս հոսանքի ոգին իր երբեմնական տատանումներով հանդերձ:

Հայ նախարարական դասը, կապված Արեւելքին արտոնություններով, սովորություններով եւ ընդհանրապես հասարակական հիմքերով, տարված չէր Արեւմուտքով եւ մի տեսակ հակակշիռ էր եկեղեցական տրամադրության: Սակայն նոր տիրապետները ոչնչացնելով հայ ազատանին, թուլացրին նրա կազմը եւ ազդեցությունը, նպաստելով այդ կերպ հակաարաբական հոսանքի գորացման: Եկեղեցական մտավորությունը որքան եւ խրտշեր (=խրտներ - Պ.Հ.) Արեւմուտքի դավանաբանական բռնություններից, չէր կարող վարանել քրիստոնյա եւ մուսուլման հովանավորության ընտրության մեջ: «խարդախ» Բյու-

զանդիոնը գերադասելի էր «անօրեն» արարից:

Երբ Արեւմտյան կայսրությունն ընկավ¹⁶ եւ Ս. Սովիայի խաչը տեղի տվավ մահիկին, հայի համար Արեւմուտքը հեռացավ Վոսփորից Զոննոսի ափերը, որպէսզի վերջը այնտեղից անցնէ Նեւայի սառն ջրերը (17):

Այսպէս, որքան մոտեցավ մեզ մոնղոլ-թաթար-թյուրք թափառաշրջիկների Արեւելքը, այնքան հեռացավ մեզնից Արեւմուտքը, քարշելով իր հետ մեր բաղձանքն ու ակնկալությունները:

Ծանր մթնոլորտ: Դայ երկիրն իր զավակների համար բանտ եւ գերեզման: Ավերիչ հրոսակների անվերջ կարավաններ: «Սմբակք երիվարաց մաշեցին գրչուրս եւ գլերինս մեր» (18),- աղաղակում է հայի հուսահատ ծայրը հեռավոր դարերի խորքից: «Յանտառարոյծ խոզից եւ յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաք իբրեւ գլաւ գռեհաց եւ ի գլուխս մեր կուտեցան քարինք», - հառաչում է մյուսը՝ տասներորդ դարից, ալեվոր Դովհաննես կաթողիկոսը եւ պատմագիրը¹⁹, առանց երազելու, որ պիտի զան ժամանակներ, երբ իր զավակները՝ իսկական խոզերի եւ ավազակների ճիրաններում, երջանկության դար պիտի համարեն: Նրա կրած տառապանքի օրերը:

Արեւելքն այն օրեն, երբ մուսուլմանացավ, կորցրեց իր պատմական եւ քաղաքական հրապույրն ու հռչակը: Դային վիճակվեց ստրկության շղթան, խաչն ուսին եւ տրտունջը բերանին: Ելնել խավարամած արգելանոցից լույս աշխարհի, թոթափել խեղդող անուրը (= լուծ - Պ.Գ.)²⁰ մարդու բնական ձգտումն է եւ առաջադիմության խթանը: Քաղաքական ասպարեզում եւս տենչանքը, երբ հազուրդ չի ստանում, ավելի սաստկանում է: Արդար պահանջը բախելով ծախողանքի չի թուլանում բնավ, այլ լարվում է եւ ստանում կրոնական հավատի հաստատություն: Բաղձանքն ու երազները՝ կոթնած արդարության, դառնում են անդրդվելի հավատ:

Դայ դատը հայի համար հավատ է, անընկճելի հավատ: Ողբի եւ հեծծանքի մեջ եւ նրանց հետ պահվել է եւ մեզ ավանդվել մի անշեջ հույս, որ վերջապես արդարության դռները պիտի բացվեն եւ հայ հայրենիքի վրա:

Դույսը վատաբախտի համար կրկնակի ուժ է, մեզ համար այն հսկայական կանթեղը, որ տեսնում էին երազուն հայրերը՝ երկնքից կախ հայրենի բարձունքների վրա:

Այդ կանթեղից հրաժարվել չենք կարող: Ազգերը մեռնում-անհետանում են այն օրից, երբ կորցնում են զգացումը արդարի եւ հավատը նրա հաղթանակի: Մարդկությունը ընթանում է դեպի մարդկայնություն: Եվրոպական մարդկայնությունը շփոթելու չէ անցավոր քաղաքագետների բարոյական կամ մտավոր շեշտվածքի հետ: Դայի դատը ծանրանում է ընդհանրության խղճի վրա որպէս չթափված պատվամուրհակ:

Ժամանակով կար մի սուրբ ծերունի, որ ուզում էր բարձրանալ Արարատի գլուխը, կարոտելով Նոյյան տապանին: Դժվար էր ծերունուն կտրել անցնել այդ անեհի կորողի մեջքը, հասնել ամպերի մեջ թաղված զագաթին: Զկարողացավ: Բայց երկինքը գնահատեց նրա կարոտակեզ վերելքը, եւ հրեշտակը բե-

րեց անծկալի նշխարը²¹:

Դայությունը նման է այս երազագետ ծերունուն եւ հույս ունի, որ անվկանդ (= անվեհեր - Պ.Գ.) մի օր պիտի հասնի իր ձգտած նշխարին՝ իր սրբազան իրավունքների վերականգնման: Ո՞վ կարող է նախատել մեզ այս հույսի համար:

Դայությունը իրավունք ունի հավատալու նաեւ հրեշտակային միջամտության եւ օգնության: Ո՞վ կարող է քամահրել այս հավատը:

Դավատ առ մարդկություն մի գաղափարական լար է գործունեության, ձգված անցյալի եւ ապագայի վրա: Նրանից հրաժարվելու պետք չկա եւ ոչ կարելիություն: Նա չէ մեր դժբախտության պատճառը:

Արտաքին ակնկալությունները կազմում են կշռի մի թաթը եւ արժեք ունեն միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան ծանրություն կա մյուս թաթում՝ պատշաճավոր ներքին գործունեություն, սեփական ճիգերի դաշնակավոր լարում:

Երկու ուղի կա գործունեության, երկու սիստեմ: Մեկ, երբ նպատակը դառնում է մի տեսակ փարոս, մի աստղ հեռու հորիզոնում: Մարդ տեսնում է լույսը եւ գլխիվայր վազում է դեպի նա, առանց նայելու ոտքերի տակ, ուշ չդնելով, որ կարող են անհաղթելի լեռներ, անանց ծորեր, անգամ ծովեր լինել ճանապարհին եւ չթողնել մոտենալ փարոսին:

Մյուս ուղին: Ձգույշ եւ զգաստ՝ մարդ առնում է իր հետ մի ճրագ, մի լամպար եւ ուղղում է իր քայլերը նրա լուսով, ճանապարհ է հարթում, փշերը քաղելով, քարերը հեռացնելով. եթե անանց արգելք կա, պատ է տալիս, եթե ծով է հանդիպում, նավակ է նստում եւ այսպէս գուցե համրաքայլ, գուցե խեցբեկ (= անհարթ - Պ.Գ.) պտույտներով, բայց անվրեպ մոտենում է նպատակակետ փարոսին: Դայ գործիչները հետեւեցին առաջին ուղիին, նետվեցին առաջ, որպէս փութկոտ այծյամ, միտ չդնելով, որ ճանապարհը ողորդաթալիր է եւ բռնված չար որսկաններով:

Եղել են երջանիկ ազգեր, որ նույն ճանապարհը ընտրելով, հասել են իրենց նպատակին, կարելի է ասել, բախտի թելերի վրա: Մեզ համար նա օրհասական եղավ: Ի՞նչ էր պատճառը, որ ալեւոր ժողովուրդը, ինչպէս հայը, կյանքի բոլոր դառնությունները ճաշակած, ընտրեց օրհասական ուղին:

Դայությունը որպէս ազգ միաձուլ զանգված չէ, եւ հասարակական տեսակետից միօրինակ չենք չէ: Դարկեր ունի՝ ռուսահայ, թրքահայ, գաղթահայ, տարբեր երանգներով: Թրքահայ ասածդ եւս ցրիվ հասկացողություն է. այլ է Վան եւ Մուշ, այլ՝ Պոլիս եւ Չմյուռնիա: Ողբերգությունը սկսվում է այն օրեն, երբ հայ վիլայեթների համար քաղաքական ծրագիրներ են մշակում այսպէս ասած

դրսեցի հայերը²²:

Ազատագրական կոչը դրսեցի էր հղացումով եւ գործադրությամբ²³: Ճշմարիտ դարձան էր, եթե կուզեք, որոշ հիվանդության դեմ ընդհանրապես, բայց ոչ նկատառայալ հիվանդի համար: Գաղափարը նման է բույսի եւ ծաղկում է իրեն հողում: Եթե ազատագրության ծառը ներածո չլիներ, այլ տեղական տունկ, տեղի սերմերից ծլած, Հայաստանը սպանդանոց չէր դառնա այնպիսի տկարությամբ:

Պատերազմի ժամանկ բացվեցին մեր երկրի դռները եւ տեսան, ով չէր տեսել, հողն ու ժողովուրդը: Հուսահատական տեսարան էր: Ծանր էր հաշտվել իրականության հետ, ծանր էր մտածել, որ սերունդների երազը փարած է եղել այս ուրվականներին, որ շատ հեռու էին քաղաքական ատաղծ լինելու ունակությունից: Ահա՛ խեղճ քահանան, վարժապետը, գյուղի ռեսը եւ համայն ժողովուրդը ցնցոտիների մեջ մարմնով եւ մտքով: Ոչ, այս փշաստանում վարդեր չէին կարող բուսնել:

Քաղաքական շարժումը բնական ծագումով ենթադրում է նյութական եւ հոգեկան հայտնի մակարդակ: Անտարակույս շարժման ծրագրողները ունեին պահանջած մակարդակը, բայց նույնչափ անտարակույս է, որ այն ժողովուրդը եւ հողը, որի համար ծրագրված էր, չունեն նույն պատրաստականությունը:

Այսպիսի պայմաններում մարտական բողոքը կարող էր տալ լավագույն դեպքում առանձնակի եւ դիպվածական պայթյոցներ, բայց ոչ երբեք ընդհանուր ժայթքում, գիտակցական եւ կազմ խոյանք:

Վան գլուխներ, որ մտածում են, եւ լեզուներ, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդը ընտրեց ընթոստ ուղին հենց այն պատճառով, որ չէր կարող նվիրվել խաղաղ աշխատանքի: Արկածավոր միտք է: Եւ, որ չէ կարող որեւէ պատճառով մի համեստ խրճիթ չինել, հասկանալի է, որ նրա ուժերից վեր է ձեռնարկել քաղաքական մեծ շենքի:

Վաղածամ էին եւ **Հնչակների** ղողանջը, եւ **Դրոշակների** ծածանումը²⁴: Չեն կարծում, որ այս հասարակ ճշմարտությունը հայտնի չլիներ նրանց ղեկավարներին: Բայց եւ այնպես ուխտն արված էր: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ուղեցույց էին ընտրել հեռավոր փարոսը, որի լույսը այնքան թուփչ էր, որ առաջ ուզում էին փարել նրան, հանդգնած, որ դժվար չէր փարել... Բավական էր աղաղակել ժամանակակից մարդկությունը... Հազարավոր թարմ ուժեր, գործուն ձեռքեր զննարկում նրանց ետեւից, գրկեցին արյունոտ ուղին եւ մարտիրոսացան: Արտազնացին նրանց ետեւից, գրկեցին արյունոտ ուղին եւ մարտիրոսացան: Արտաքին ակնկալությունները հիմնովին չկշռադատած, շտապեցինք նետվել մորկահույզ ծովը, բացինք առազատները մեր թեթեւ նավակի մի այնպիսի ժամանակ, երբ ոռնում էին չարաշուք հողմեր:

Ուրիշ հնար չկար, ասում են նրանք, որոնք կարծում են, որ պատմությունը մի բռնակալ է, որ հարկադրում է բոլորին անցնել ընդ նեղ դուռն: Եթե կյանքը ճակատագրական պատգամներ ունենար, ապա ավելորդ էր անհատների եւ խմբերի ճիգերը, կուսակցական շփումներն ու մրցումները՝ քարշելու հասարա-

կությունը այս կամ այն ուղիով:

Ոչ, կյանքը կարծածից ավելի ազատամիտ է, որովհետեւ նա ամենից առաջ գիտակցություն է, որի էական տարրն է ընտրողությունը: Ընտրել այն, ինչ որ թելադրում են իր շահերը՝ բանական էակի իրավունքն է: Արտասահմանյան հայության եւ կամ նրա առաջնորդ մտավորության հարազատ էր այսպես կոչված հեղափոխական մտայնությունը, որպես ծնունդ իր միջավայրի եւ կյանքի ազատ պայմանների: Այլ էր տեղացի հայի հոգեբանությունը, որի վրա ծանրանում էր կորացած մեջքի, կաշկանդված մտքի կարեւոր ապրումները: Նրա աչքը հեռուն չէր կտրում: Խավարի մեջ նստած ժողովուրդը լույս էր ուզում, ո՛չ մութ հորիզոններում փալփող փարոս, այլ ապահով ջահ, որ լուսավորեր նրա առտնին քայլերը անվտանգ շավիղներով:

Այս պետքն ու պահանջը ունեցան իրենց մատակարարները, պատրաստ լինել ցանկացած ջահակիրները: Ուրանալ նրանց արժեքը, անարդարություն կլիներ, թեեւ նրանց ծայրը անլուր մնաց ընդհանուր աղմուկի մեջ:

Տասներուս ղարի վերջերն էր, երբ հնչեց անդրանիկ հեղափոխության դրոշմը հեռավոր Հնդկաստանից (25): Սիմեոն կաթողիկոսը, որ սրաթեւ աչքով տեսնում էր հեռուները, չվարանեց թղթով անիծել, հանդիմանել, ընթոստ կոչի հեղինակին, համարելով նրա ծրագիրները չափազանց վտանգավոր հայ ժողովրդի համար²⁶: Խոսողը էջմիածնի գահակալն էր, եւ նրա բերանով խոսում էր հայ եկեղեցին՝ հայ ժողովրդի ուխտյալ մայրը այն սեւ օրերին, երբ նա որք, անհայր, թողնված էր իր բախտին: Հիրավի, թե որքան խակ պտուղ էր Հնդկաստանի հայի, դարաբաղի Մովսեսի հղացումը, երեւում է նրանից, որ ամբողջ դար էր հարկավոր, որ հասունանար՝ հետեւորդներ գտնելու XIX դարի վերջին:

Թողնեք, սակայն, հինը: Մեր նպատակը չէ պատմական հաշվետվության: Խոհերիս նյութը այն շրջանն է, որի պատասխանատվությունը ընկնում է ընթացիկ սերունդի, մեզ բոլորիս վրա: Ինչ ներելի էր նախքան Բերլինի վեհաժողովը, թերեւս, աններելի էր նրանից հետո: Այդ ժողովը փորձության հնոց էր հայ հասարակական մտքի համար: Հայ գործը փեղկվեց, ընտրելով տարբեր ուղիներ, փոթորիկ եւ աշխատանքի ուղիներ:

Երկու հայ վարդապետների²⁷ ձեռնարկները Վան եւ Մուշ, վեհաժողովից առաջ եւ հետո, հայտնի են իրենց բացառիկ վեհությունը եւ անձնվիրությամբ: Նրանցից առաջ, տակավին վաթսուներկու քակականներին Ակնեցի մի խումբ երիտասարդներ որոճում էին ավելի լայն ծրագիրներ: Նրանց գլուխն էր Միսաք Թիմուրյան, անունը՝ համեստ, գաղափարը՝ մեծ եւ այսօր գոնե արժանի երիտասարդացեալ հիշողության:

Միսաք Թիմուրյանը հասարակագիտական հայացքով գաղափարակից էր ռուսահայ Միքայել Նալբանդյանին: Այն, ինչ որ քարոզում էր վերջինս իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքուկով²⁸, մոտ էր Թիմուրյանի սրտին:

Հավաքաբար գործելու նպատակով Թիմուրյանը հիմնեց Ակնում մի ընկերություն «Նահապետական» անունով: Ի՞նչ էր նրա միտքը եւ հասարակա-

կան ծրագիրը: Այս առթիվ նա հրատարակեց մի տետր, ուր պարզում է իր հայացքը անպաճույճ հստակությամբ եւ պարզությամբ:

Թիմուրյան Ակնցի էր, բայց նրա երազները գետի²⁹ այն կողմն էին: Ակնում «բավական հող չգտնուելուն համար» նա առաջարկում էր հող գնել Մուշ եւ հիմնել մի նոր գյուղ, անունը **Նոր Չայ**, որ նմուշ ծառայե նման շինարարության: «Քանի մը տուն այս կողմի խեղճերէն տանելով եւ քանի մը տուն հայազգի մշակներ ի գիւղ բերել բնակեցնելու, մեր դրամը եւ քաղաքականութիւնը անոնց աշխատութեանը խառնելով, բնական ընթացքով մեր **աստի կենաց պիտոյքը** հոգալով եւ բարոյականութեամբ ալ մեր **հոգւոյն պէտքերը** պատրաստելով, տանելով հետերնիս մաքրակենցաղ **քահանայ** մը եւ աստուածային երկիրը զարգացած, **իմաստուն վարժապետ մը...** աւելորդ սեպելով **անօգուտ ուսումները**, որ մեր **ընթացքին** եւ պարզ վարուցը չեն վերաբերիր»³⁰:

Չեղիմակը շարունակելով իր միտքը, գտնում է որ առօրյա կյանքում պետք է բավականանալ նրանով, ինչ որ տալիս է մեր երկիրը. «բաւական են բողէ եւ բամպակէ զգեստները», «հերիք մեր աշխատանքով մեր հողէն ելած բերքերը՝ ոչխարին կաթը, մեղուին մեղրը, ցորենին պարզ հացը, ծառի պտուղները, ծովի ձուկը եւ օդին թռչունները...»: Այս բոլորը բավական համարենք եւ «յօտարութիւն չզնանք»:

«Գիւղական գործերը», Թիմուրյանի ծրագրով, պիտի վարե տեսչական ժողովը չորս հոգուց բաղկացած եւ այնպէս պիտի կառավարե ժողովուրդը, «որ ո՛չ վէճի պատճառ ըլլայ եւ ո՛չ տարածայնութեան...»: «Արջունական տուրքերը առանց ուշացնելու վճարել... Ասով իրենց **հաւատարմութիւնը տէրութեան** իբրեւ մշտավառ ճրագ մը փայլեցնեն եւ **դրացի գիւղերուն** հետ ալ իմաստութեամբ եւ սիրով վարուելու միջոցներ ձեռք բերելու ենք, որպէս զի երբ **դուրսէն անծանօթ թշնամի** մը պատահելու ըլլայ, ստիպուին դրացի գիւղացիք ալ պաշտպանելու զմեր գիւղերը: Կը պարտաւորիմք նաեւ **դրացի գիւղացուց** մարդասիրութեամբ խնամք տանել, եւ անոնց մտաւորական եւ նիւթական **պիտոյքներ** ընծայել: Ասանկ կացութեամբ **թշնամի** բնաւ չենք ունենար եւ մէկը մեզի հակառակ չի կենար»³¹:

Որքան պարզ եւ վեհ է Նորհայը իր ձգտումներով եւ որքան նման է հին հային: Խորիմաստ միտք, շրջանկատ մտածոյթուն: Հող եւ ջուր, վարժապետ, քահանա, հաշտ կյանք, պետական հավատարմոյթուն, համերաշխ դրացիութիւն՝ հայութեան ծանօթ, հարազատ խոտեր են, քաղած հայ լեռներից եւ դաշտերից: Այս ծրագիրը թելադրանք է հայ պատմական եւ այժմեական կյանքի: Մերծավոր նպատակը՝ պատենշ դնել պանդխտության շարժման դեմ, որ արդեն սկսել էր ծայրը եւ անենակորստաբեր երեւոյթն էր:

Թիմուրյանը չբավականացավ խոսքով, գործի մտաւ: Մուշի դաշտում, Ս. Կարապետից ոչ հեռու Եկավդիան գյուղը գնեց հարյուր ոսկով³²: Ընկերները վատամարդ՝ լքեցին նրան: Ինքը մենակ տեղափոխվեց Ակնից Մուշ... բայց իբրեւ գաղափարակիր մենակ չէր:

Մի քանի տարուց հետո նույն շավղի վրա ենք գտնում Գ. Սրվանձտյանցին: Հայրիկի աշակերտը խոսում է Բերլինի հուսախաբութիւնից հետո: «Փափաքելի է որ մեր դրամատերները իրենց ուշը դարձնէին Հայաստանի մէջ հողեր գնելու... մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, թուրք եւ քիւրդ պէյերուն վրայ իբրեւ օրէնսգետ եւ քաղաքագետ անձինք... Թող չսարսափին այնչափ Հայաստանէն հասած չարիքներէն, միթէ պակաս են նոյն իսկ Եւրոպիոյ եւ մայրաքաղաքիս մէջ աւելի չարաչար չարիք...»

Հայաստանի անենամեծ չարիքը իւր կարող որդոց հեռի մնալն է եւ զանի աղքատ եւ անպաշտպան ձգելը: Պէտք է հողեր գնել, պէտք է տեղ տեղ փոքրիկ պանք հաստատել, որոնք զոնէ հայը **պանդխտութեան դիմել էտ կը կեցնեն**, պէտք է օրէնսգետներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կը պաշտպանուին գոյից եւ կենաց գոհեր: **Հայաստանի մէջն է բուն հայկական խնդիրն, եւ մեք Պերլինի մէջ կորոնենք զայն...**³³:

Բերլինի սառն ջուրը սթափեցրել էր շատերին: Քաղաքական տրտումները դրական արդյունք չտվին, եւ պատճառ եղան մեծ չարիքի, գաղթականութեան զորեղացման: «Ողբալ, անիծել եւ գաղթելու նպատակ ունենալ, այս է գաւառացուց վիճակը, շարունակում է նույն Սրվանձտյանցը: Երբ սուլթանական կոմիսարները աշխատում էին խաղաղացնելու ժողովրդյան հուզված ալիքները, «օտար պետութեանց մարդիկներէն կային, որ կը մնային կամ կը շրջէին միշտ յուզելու եւ խռովելու **հայ ժողովուրդը ընդդէմ հայութեան**»: Դժգոհ ցոյց տալու «**Հայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան**, բողոքել եւ կռուել տալ **հայն ընդդէմ թիւրք եւ քուրդ բնակակցութեան**, եւ դժբախտաբար մեր զանազան դպսերէն ալ շատերը անգիտօրէն կը գտնուէին՝ ջանքեր եւ ցոյցեր նւիրելու այդ օտարին շահ առիթող եւ մեզ կործանումն բերող մքենայութեանց. անշուշտ խաբուած էին ոչինչ բաներով կամ սուտ խոստմամբ...»

Ո՛չ, եղբարք,-հառաչում է հուսահատ հայրենասերը,-այս չէր մեր ընելիքը, այդ ճանապարհը դէպի բաղձալին չէր հաներ: Այդ կեղծ բարերարները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին եւ ոչ հայուն քեռին, այլ աւելի ճարպիկ որսորդներ եւ մսագործներ, որ զմեզ էրէ վայրի, պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, **մեր փարախէն կուզէին խրտոցնել, հեռացնել ու իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել**...³⁴

Ուշադիր լինինք ակնածորեն այս խոսքերին: Սարգաբեական շունչ կա նրանց մեջ: Սրվանձտյանցը շարել է այս գոհարները այն ժամանակ, երբ տակավին հեղափոխական շարժում չկար: Հայրենասիրութիւնը ճշմարիտ հայրենասիրութեան հատուկ զգայարաններ ունի եւ զգում, տեսնում է առաջիմաց ունակութեամբ այն խնորունները, որ սպառնում են փոթորիկներ ծնել: Գ. Սրվանձտյանցի խրատները սուր փշերի նման ծակում են այսօր մեր մերկացած հոգիները...

Արդ այս երկու պանծալի օրինակները ցույց են տալիս, որ մեր առաջ բաց էր մի ուրիշ ուղի, ուրիշ գործելակերպ, որ աչքաթող արհմը. այն՝ մեր հայրենի ավանդական ուղին էր, մեր անցյալից բխած եւ համապատասխան ներկա իրենրի դրությամբ: Յիշածս երկու անձերը, թողնենք ուրիշներին, նրանց զաղափարակից, առաջարկում էին մեզ նախնի ճրագը, որպես ուղեցույց, այն ճրագը, որ պահել է եւ կպահեր, մեզ հայրենի անդաստանի ակոսների մեջ, կառաջնորդեր քաշել կյանքի ծանր լուծը, նման այն երկայնամիտ եզին, որ անուրը վզին ձգում է խոփը անմռունջ, պահելով իր ներսը կանաչ մարգագետնի կարտը, ձգում է, որոճալով, ո՛վ գիտե, որպիսի խորհրդավոր մտորմունքներ, իրեն միայն հայտնի, եւ պատրաստ ժայթքելու իր ներքին թափից եւ դիպող ժամին...

Այսօր մենք մենակ ենք մեր դիակների հետ: Ազավոր ենք, Մեծ եղեռնը մեր պարանոցին, մեղապարտ ենք բոլորս, ամեն ոք իր չափով, որը՝ գործով, որը՝ անգործությամբ: Այս գիտակցության վրա պիտի հիմնենք նոր գործունեությունը:

Այս հավետ սեւ օրին մոռանալու չենք, որ կյանքը դրած եւ սերտած օրենքներ չունի, այլ քմահաճորեն թավալում է անակնկալ ալիքներ, երբ, ուր եւ որպես ուզում է: Վա՛յ մեզ, եթե նորեն համառության մեխը զարկած մեր ճակատին, կուզենք սանձել գոռ ալիքները այս կամ այն վարդապետության, որեւէ տեսության, երասանակով:

Պետք չկա հրաժարվելու բարձրափայլ փարոսից, բայց թող նա նստի մեր խորաթափանց աչերի մեջ եւ ոչ անհայտ հորիզոններում: Գրկենք մանավանդ կյանքի աղոտ ճրագը, զույգ բազուկներով, եւ ընթանանք համրաքայլ, առանց բռնազբոսելու մեր ուղին, լուռ, առանց աղմկարար փող ու թմբուկի: Աղաղակը անախորժ է սզավորին: Լռենք. կա վսեմ լռություն, որի աղաղակները լսելի են ամենուրեք, եւ կան աղաղակներ, որ կորչում են ընդհանուր լռության մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Հայկական հարցը իբրեւ քաղաքական դատ երկու կողմ ունի, երկու ազգակներքին եւ արտաքին: Ներքին եւ անվանում այն ամենը, ինչ-որ բխում է հայերից, այն ջանքերն, որ անում ենք մենք՝ հայերս, գործի հաջողության համար, եւ արտաքին՝ շահագրգռված պետությունների եւ կամ նրանց դիվանագետների դիրքն ու տրամադրությունները:

Մեր ազգային պարտքը կատարած կլինենք եւ պապագա պատասխանատվությունից ազատ միայն այն դեպքում, եթե կարողանանք ասել, որ մենք՝ հայերս, մեր կողմից աշխատեցինք եւ արհմը այն, ինչ որ պահանջում էր ռոպեն եւ սպառեցինք բոլոր հնարավոր միջոցները: Մեզ թվում է, թե որքան էլ շատ բան արած լինենք, տակավին անելիք ունենք եւ մեծ անելիք: Մեր դատը բարդ է եւ պահանջվում է տեսակ-տեսակ փաստարկություններ: Մի կարգի պատճառաբանություն, այն, որ մինչեւ այժմ հիմն է եղել եւ կա հայ դատի պաշտպանության, ստացած է իր լիակատար ամբողջությունը: Նշանախեց անգամ չի կարելի ավելացնել, առանց տարտամ կրկնաբանությանց երկյուղի, եթե գործը կմնա, իհարկե, նույն ձեռքերում, որ մինչեւ այժմ վարել եւ վարում են:

Այն անձինք եւ հաստատությունները, որոնք կոչված են պաշտպանելու հայ դատը ի պաշտոնե եւ կամ անպաշտոն, որոշ կուսակցական եւ հասարակական խավերի ներկայացուցիչներ են: Ինչպես եւ կոչվեն այն կուսակցությունները, որ այսօր հրապարակի վրա գործուն դեր են կատարում, ինչ էլ լինեն նրանց ծրագրային եւ էական տարբերությունները, նոքա բոլորեքյան հասարակական տեսակետից միեւնույն են, քանի որ բոլորն էլ միեւնույն միջին դասակարգի կամ քաղքենիության եւ նրա համապատասխան մտավորականության հայտարարներն են, որոնց մտայնությունը կարելի է բնորոշել ընդհանուր առմամբ վարժապետություն բառով: Գործ եւ անում այդ բառը ոչ հեզմական, այլ վեհ իմաստով: Դրա ներկայացուցիչներն են հայ մտքի եւ լեզվի, հայ մտավոր անդաստանի սպասավորները, որ այսօր կանգնած եվրոպական պետությանց առաջ պաշտպանում են հայ դատը:

Որքան էլ կարող, որքան էլ հմուտ եւ անձնվեր լինեն իրենց կոչման մեջ, բնական է, որ իրենց իսկ մտայնությամբ, ի վիճակի պիտի չլինեն գրկել դատի պահանջած փաստարկությանց ամբողջությունը, նրանց պաշտպանությունը լինելու է միշտ միակողմանի:

Ամեն պետության, ամեն ազգի մեջ գործուն դեր է խաղում բարձր՝ նյութական եւ մտավորական իմաստներով հառաջացած դասակարգը: Արդի ժամանակները բուրժուական հասարակության գերիշխանության դար է, եւ այս հիմունքով արտաքին քաղաքականությունն իսկ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տնտեսական շահերի մրցման արտահայտություն: Բնական է, որ այսօրինակ քաղաքականության հիմնագիծը եւ նրա բեկվածները ըմբռնել եւ շահավետել կարող են ավելի շուտով բուրժուական մտայնության ունակները, քան մի ուրիշ:

Տխուր փաստ է, որ հայի նյութական եւ մտավոր հարստությունը, այլ խոսքով նրա բուրժուական դասը հայրենիքից դուրս է, սփռված ամենուրեք օտար աշխարհներում: Հայ ազգ եւ հայ իայրենիք՝ հավասար գաղափարներ չեն: Մեր հայրենիքն ավելի հետամնաց է, քան ազգը: Մեր երկիրը հազիվ հասած է զարգացման քաղբենիության աստիճանին: Մինչդեռ հայրենի հողից դուրս ունենք խոշոր բուրժուազիա, բառի բուն իմաստով, մի բուրժուազիա, որ երբեմնակի տալիս է եվրոպական մեծության ներկայացուցիչներ: Հայերը հայտնի են առետրի եւ արդյունաբերության աշխարհում: Քաղաքական պայմանների պատճառով վտարվելով հայրենիքից՝ հայ հանճարը հարկադրված թառել է օտար շահաստաններում եւ համաշխարհային հռչակ է վաստակել: Այդ հռչակը նոր չէ: Տակավին դարեր առաջ հայը պատվավոր տեղ է գրավել այն ժամանակվա առետրական ծաղկյալ կենտրոններում եւ բացառիկ օղակ է եղել Արեւելքի եւ Արեւմուտքի առետրական եւ մինչեւ իսկ քաղաքական հարաբերությանց: Միայն բարքերի փարիսեցիներին է հատուկ խեթ աչքով նայել հայի վաճառականական ծիրքերի վրա: Ժամանակակից քաղաքակրթության ազդակներից մինն է վաճառականությունը, եւ հայի դերը եվրոպական վաճառականության պատմության մեջ դեռ սպասում է իր առանձին պատմաբանին¹: Արդի ժամանակներում եւս ակնատես ենք հայի շինարար գործունեության հայրենիքից դուրս տարբեր վայրերում, ուր նա հիմնել է փարթամ գաղութներ, նյութական եւ մտավոր հարստությանց կատարյալ շտեմարաններ: Պետք չէ մոռանալ, որ Թիֆլիսն ու Բաքուն եւ կամ Պոլիսը եւս գաղթավայրեր են: Եթե աչք ածենք արտասահմանի հայության՝ հին եւ նոր աշխարհների կենտրոններում խմբված մեր ուժերին, կարող ենք պնդել, որ եթե հայ հայրենիքը աղքատ է, սակայն այդպես չէ հայ ազգը: Հայ հայրենիքը՝ տգետ եւ հետամնաց, բայց այդպես չէ հայ ազգը ընդհանրապես: Ինչպես որ Անգլիայի ուժը միայն Բրիտանական կղզու վրա չէ, այնպես եւ հայի կարողությունները միայն Երեւան, Վան եւ Բիթլիս որոնելու չէ, այլեւս հեռավոր շեն գաղութներում: Եւ ով է, որ պիտի երեւան հանի այս հանգամանքը եւ ի սպաս դնի հայ դատին, եթե ոչ ինքը՝ հայ բուրժուազիան կանոնավոր կազմակերպության միջոցով: Այսպիսով է, որ պիտի հրապարակ հանվի, որ հայ հայրենիքի քաղաքական բախտը սահմանելիս ի նկատի ունենալու է նաեւ նրա վտարանդի որդիների ուժն ու կարողությունները, նրանց ամբարած մտավոր եւ նյութական հարստությունները, որ գլխավոր հենարաններն են լինելու մեր հայրենիքի վերականգնման եւ տնտեսական բարգավաճման:

Այլեւ նույն արտասահմանյան կազմակերպյալ հայ առետուրն ու արդյունաբերությունն է, որ կարող է իր ծանրության քարը նետել տնտեսական եւ առետրական այն հաշվեկշռի մեջ, որ ստեղծում է եվրոպական դիվանագիտության մեջ այս կամ այն տրամադրություններում Հայկական հարցի հանդեպ: Հայտնի է, որ միջին դարերից ի վեր Արեւելքի եւ մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի ազնվագույն ապրանքներն, ինչպես մետաքս, բամբակ, բուրդ, գահարեղեն, կերպասներ, ծխախոտ, մրգեղեն հայ վաճառականության միջոցով է

արտահանվել եվրոպական շուկաները, այժմս էլ չնայելով բոլոր քաղաքական եւ այլ աննպաստ պայմաններին, հայերի մասնակցությունը այդ մթերքների առետրի մեջ աննշանակ չէ: Եթե հաշվելու լինենք նավթի, պղնձի եւ մարգանցի արդյունաբերությունն եւս, կարող ենք վստահել, որ հայի նշանակությունը պետք է ավելի բարձր գնահատել: Արդ՝ հայն իբր սոսկ առետրական միջնորդ եվրոպացիների համար, կարող է այս կամ այն չափով ազդեցություն ունենալ համապատասխան պետությանց տնտեսական քաղաքականության վրա Արեւելքում: Որքան էլ հոռետես լինենք մեր հիշած ուժերի նկատմամբ, նրանք համենայն դեպս ավելի արժեքավոր են, քան այն տնտեսական վեճերը, որ տեղի են ունենում օրինակ Հայաստանի շուրջը եւ հայ առետրականության ծայնը անհետեւանք չափտի անցնի եվրոպական դիվանագիտության մեջ: (Բերենք մի օրինակ. Մանչեստրի եւ Լոնդոնի 150-ի չափ հայ առետրական տների լուման անգլիական մահուդեղենի արդյունաբերության գործում խիստ արժեքավոր է, քանի որ նրանք մեծամասամբ բամբակի առետրով են զբաղվում, եւ նրանց միասնական դիմումն անգլիական կառավարության, թե իբր Կիլիկիայի հարցի այս կամ այն վճիռը պիտի որոշ ազդեցություն ունենա իրենց առետրի վրա, կրկնում են, այսպիսի դիմումը ավելի նշանակություն պիտի ունենար անգլիական դիվանագիտության համար, քան մեր աղերսագրերը եւ մարդասիրական կոչերը եւ պատմական իրավունքները):

Կես դար է², որ մեր արդար դատը միայն արյուն է բերում մեզ, կես դար է, որ մեր բոլոր գործուն ուժերը, կենսունակ եւ անձնվեր երիտասարդությունը, ամբողջ ժողովուրդը ողջակեզ եղավ մեր դատին, եւ ոչնչի հանգեցանք: Դարձյալ մտամոլոր եւ հուսաբեկ կանգնած ենք նույն պորբլեմի առաջ: Գործունեության եղանակը փոխել կամ նույնը ճոխացնել նոր գործելակերպով՝ անժխտելի անհրաժեշտություն է: Նոր գործելակերպը պիտի ծագե մինչեւ այժմ մեկուսացված, մեզ համար ամուլ, բայց ինքնըստինքյան զորեղ դասակարգից: Նրա լծակը լինելու է մեր առետրի եւ արդյունաբերության ներկայացուցիչների կուռ շաղկապը:

Անհիմն հոռետեսությունը նույնչափ արատավոր է, որչափ եւ ավելորդ շատախոսությունը: Միշտ դնելու է ամեն գործունեության սկզբում, որ առողջ հիմքերի վրա դրված գործը երբեք անպտուղ չի անցնում, եթե նույնիսկ բոլոր ակնկալիքը չի արդարացնում: Մեր առջեւ ունենք կենդանի օրինակ, որ կարող է մեզ խրթախուսել եւ ոգի տալ: Գաղտնիք չէ, որ հրեական կապիտալը ոչնչից ստեղծեց Պաղեստինը³: Հայ կապիտալը պիտի գլխավոր նեցուկը լինի Նոր Հայաստանի: Հարկավ, տարբեր են մեր եւ նրանց կապիտալների արժեքը, բայց տարբեր է նաեւ Հայաստան եւ Պաղեստին ստեղծելու գործը: Մեկն արդեն գոյություն ունի, կենդանի մարմին է, իսկ մյուսը ստեղծվելու է գրեթե ոչնչից: Մեր հարցը դյուրին է նույնչափ, որչափ թույլ՝ մեր կապիտալը:

Մոռանալու չէ նաեւ այն, որ ինչ եւ լինի առաջարկածս կազմակերպության ազդեցությունը Հայկական հարցի վերաբերմամբ, սրանով չէ, որ պիտի սահմանափակվի նրա գործունեությունը եւ արդարացվի նրա գոյությունը: Հայ ար-

դյուցաբերողների և առևտրականների Միությունը համահավասար է հայ գաղութների միության գաղափարին: Հայ գաղթավայրերի նյութական և բարոյական ուժերի շարկապուճը և նրանց միասնական գործունեությունը ինքնըստիցյան մի մեծ ձեռնարկ է, որ խոստանում է նոր զարկ տալ մեր կյանքին և այլ չափեր մտցնել մեր մտավոր և կուլտուրական անդաստանի մեջ:

Գործի նախաձեռնությունը առնելու են իրենց վրա Լոնդոնի և Փարիզի մեծատունները: Բավական է, որ մի քանի հայտնի և ազդեցիկ մարդիկ առևտրի և արդյունաբերության աշխարհից հրապարակ նետվեն և կազմեն ծրագրյալ կազմակերպության կորիզը: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանց շուրջը կբոլորեն ուրիշները՝ արծազանք տալով մոտիկ և հեռու վայրերից: «Հայ առևտրականների և արդյունաբերողների Միության կենտրոնական կոմիտե» անվամբ անմիջապես քայլեր կարելի կլինի անել Հայկական հարցի նկատմամբ, որի էության մասին խոսվելու է, երբ գործի մարմնալու նշանները հրապարակ կգան:

«ՀԱՅ ԱՌԵՏՐՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»

Կազմակերպչական

1. Հաստատված է «Հայ առևտրականների և արդյունաբերողների Միության» կենտրոնական կամ կազմիչ մարմին (անդամների թիվը և ընտրության եղանակը որոշելու է կամ Փարիզ և Լոնդոն գտնվող առևտրականների ընդհանուր ժողով գումարելով, և կամ նախաձեռնողների ուրույն հայտարարությամբ):

2. Կենտրոնական մարմինը կոչ է անում ամենուրեք անդամագրվել և կամ հիմնադիր դառնալ զանազան գաղթավայրերում:

3. Անդամների նկատմամբ «Միությունը» ունենալու է Առևտրական պալատի նշանակություն և կատարելու է իրեն հատուկ գործեր՝ տալով դյուրություններ, ստուգելով և հետեւելով հայ առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը և թերեւս նպաստելով դրան: Ինչպես նաեւ հավաքելով բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք կարող են նյութ լինել նրա պատմությանը:

4. «Միության» գլխավոր նպատակն է լինելու զարկ տալ հանրօգուտ գործունեությանը՝ հայ կյանքի բոլոր ճյուղերում:

5. «Միության» միջոցները գումարվելու են զանազան աղբյուրներից՝ ա) անդամավճար, բ) պարտավորյալ և հոժարական տուրք առևտրական շրջանառությունից, գ) նվիրատվություն, դ) կտակներ և այլն:

«Հայ առևտրական և արդյունաբերական Միության» կենտրոնական կոմիտեի կամ մարմնի առաջին գործը լինելու է իր նպատակը բերել հայկական դատին, ներկայացնելով լուրջ հիշատակագիր Գերագույն խորհրդին⁴, մի հիշատակագիր, որ լրիվ պատասխան է տալու հարցի շուրջը ծագած դժվարություններին:

Հիշատակագրի էական կետերն են լինելու՝

1. Հայաստանն անջատվելու է Թուրքիայից նույն նկատմամբ, ինչ որ եղել է Միջագետքի⁵ և Սիրիայի անջատման ժամանակ: Ինչպես որ սրանք թուրքական բնակչություն չունեն, այնպես և Հայաստանը, որի ժողովուրդը հայ և քուրդ տարրերից է բաղկացած: Հիմնապես թուրքական լուծը այստեղ պահելը անպատեհություն է այս տեսակետից:

2. Հայաստանի սահմանների և փախստական բնակչության դարձի շուրջը եղած վեճերի սպառիչ բացատրություն: Նույնիսկ վիլսոնյան սահմաններում⁶ կարող ենք տալ բնակչության այնպիսի խտություն⁷, որպիսին տեղի ունի Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում⁸: Ավելին պահանջել Հայաստանից անարդարություն է:

3. Հայ պետության անկենսունակության կասկածներն անհեթեթություն է որքան և անկենսունակ, այն ավելի գոհացուցիչ պիտի լինի, քան թուրքական ռեժիմի ստեղծած կացությունը: Խնդրին պետք է մոտենալ ոչ թե եվրոպական չափանիշով, այլ թուրքական:

4. Հարկավոր ժանդարմների (մոտ 4000-5000 հոգի) և նրանց պահպանության ծախսը իր վրա է առնում Միությունը:

5. Ֆինանսական դժվարությունները հարթելու համար Միությունը կարող է երաշխավորել պետք եղած փոխառություն պետությունների կողմից:

6. Հայ պետության պաշտոնեության կազմակերպության գործում եւս Միությունը բերում է իր նպաստը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ

Լոզանի պայմանագրից /1/ հետո Հայկական հարցը մոռացվել է: Ոչ միայն պաշտոնական շրջանները, այլև մամուլն էլ դադարել է նրա մասին խոսելուց: Կարծում են, որ լուրջությունը տվյալ դեպքում առանձնահատուկ իմաստություն է: Հավասարապես լուրջություն է պահպանում նաև Ազգերի Լիգան, այն հաստատությունը, որը կոչված է իրագործելու բարձրագույն քաղաքական արդարադատությունը:

Միակ երկիրը, որտեղ արդարության զգացումը իրեն զգացնել է տալիս՝ Ամերիկան է: Անցյալ տարի² ամերիկյան մամուլը աղմուկ բարձրացրեց կառավարության կողմից թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցչի ընդունելության կապակցությամբ: Հասարակական կարծիքը վրդովված էր, որ կառավարությունը հնարավոր էր համարել, թեև կիսապաշտոնական, թույլատրել երկիր մուտք գործելու Թուրքիայի ներկայացուցչին, այն բանից հետո, երբ սենատը մերժել էր Լոզանի պայմանագիրը³ և անհրաժեշտ էր գտել անջատ համաձայնություն կնքել Թուրքիայի հետ:

Այս տարի, մայիս ամսին, Հայկական հարցի վերաբերյալ մեծ ճառով սենատում հանդես եկավ սենատոր Քինգը: Ընթացիկ տարվա հուլիսի 28-ին լրացավ Լոզանի պայմանագրի ժամկետը: Քինգը ենթադրում էր, որ այն վերանայելիս հնարավոր կլինի առաջ քաշել Հայկական հարցը՝ Լոզանում թույլ տրված սխալի ուղղման նպատակով: Եվրոպական մամուլը, ինչպես եւ հարկ էր սպասել, սենատորի ելույթը լուրջամբ շրջանցեց: Մինչդեռ նրա ճառը նշանակալի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Քինգը Հայկական հարցը դիտարկում է ոչ նրա միջազգային ծավալով. նա հարցին մոտենում է բացառապես նրա նկատմամբ Ամերիկայի վերաբերմունքի տեսանկյունից⁴: Միացյալ Նահանգների կառավարությունը, հռետորի կտրուկ արտահայտությամբ, Հայկական հարցում իրեն պահել է ոչ միայն շնականորեն, այլև դավաճանաբար: Այսքան ծանր մեղադրանքը Քինգը լուսաբանում է մի շարք փաստերով:

1919թ. փետրվարին, Քենալի ելույթից շատ առաջ, դաշնակիցները պատրաստ էին լուծել Հայկական հարցը բարյացակամորեն, երբ հանկարծ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը հայտարարեց հարցի լուծմանը մասնակցություն ունենալու իր ցանկության մասին եւ խոստացավ վերջնական պատասխանը⁵ ներկայացնել նույն թվականի օգոստոսին կամ սեպտեմբերին:

Ելնելով Նահանգների նկատմամբ տածած հարգանքից, դաշնակիցները, հասկանալիորեն, հետաձգեցին հարցի քննարկումը մինչև խոստացած պատասխանի ստացումը⁶:

Այդ միջոցին Ամերիկայում բորբոքվեցին կրքերը Վերսալի պայմանագրի շուրջ: Կառավարությունը չկարողացավ խոստացած ժամկետին տալ պատասխան: Այդ պարագան տխուր անդրադարձ ունեցավ երիտասարդ Հայաստանի հանրապետության ճակատագրի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր թուլե-

ւկների եւ թուրքերի սպառնալիքի տակ: Սկսվեց Քենալի ազգայնական շարժումը: Դաշնակիցները որոշեցին Հայաստան ուղարկել զորքեր, զենք եւ զինամթերք: Այդ մասին նրանք հաղորդեցին Միացյալ Նահանգների պետական քարտուղարին 1919թ.⁷ սեպտեմբերի 5-ի նամակով: Սենատորներ Լոջը եւ Ուիլյամսը շտապեցին նույն ամսի 8-ին առաջարկ մտցնել սենատ այն մասին, որպեսզի Միացյալ Նահանգները իր վրա վերցնի այն օգնությունը հայերին, որը ծրագրել էին դաշնակիցները: Գործը հանձնվեց սենատական հանձնաժողովին, որի ղեկավարն այն ժամանակ Հարդինգն էր՝ երկրի ապագա նախագահը⁸: Հանձնաժողովը գումարվեց հոկտեմբեր ամսին եւ խոստացավ իր եզրակացությունը տալ նոյեմբերին: Բայց զեկույցը սենատ ընկավ միայն 1920 թ. մայիսի 14-ին⁹: Ուշ էր արդեն: Հայկական հանրապետությունը ընկավ խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի կրկնակի հարվածների տակ¹⁰:

Առավել եւս ամոթալի է, ինչպես պնդում է Քինգը, ամերիկյան պատվիրակության վարքագիծը Լոզանի 1923թ. խորհրդաժողովում: Դաշնակից տերությունները, նախապես համաձայնության գալով իրար հետ, խորհրդաժողովի քննարկմանը հանձնեցին թուրքահայաստանի հողերում, ռուսական Հայաստանից առանձին, որն այդ ժամանակ ընկել էր խորհրդային իշխանության տակ, ինքնուրույն Հայաստան ստեղծելու մասին հարցը: Որքան էլ տարօրինակ է, բայց փաստ է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը չպնդեց այդ նախագծի վրա: Պատվիրակության վարքագծի դրդապատճառները մինչև այժմ չեն պարզվել: Տիաճ լուրեր են պտտվում այն մասին, որ ամերիկյան պատվիրակությունը զաղտնի հարաբերությունների մեջ էր եղել Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, ընդ որում թուրքերը խոստացել էին շահագրգիռ ամերիկյան խմբերին նավթահանքերի մենաշնորհային իրավունքներ տրամադրել, պայմանով, որ պատվիրակությունը հրաժարվի Հայաստանը պաշտպանելուց:

Համենայն դեպս, ստուգապես հայտնի է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը հակառակում էր Մոսուլի նավթի նկատմամբ անգլիական հավակնություններին եւ բաժին պահանջեց ամերիկյան նավթային տրեստների համար: Հայտնի է նաև, որ թուրքերը պաշտպանում էին ամերիկյան պատվիրակության պահանջները:

Խորհրդաժողովին մասնակցած անձանց հավաստիացումները կասկած չէին թողնում այն մասին, որ Հայկական հարցը առեւտուրի առարկա էր դարձել, եւ որ ամերիկյան նավթային տրեստները, շնորհիվ պատվիրակության ջանքերի, անգլիական ընկերությունից ստացան Մոսուլի նավթի մի մասը: Այդ պարագայի վրա սենատի ուշադրությունն էր հրավիրել նույն Քինգը 1928թ. մարտի 4-ի նամակով, կցելով հանգամանալից զեկուցագիր, որի պատճենները ուղարկվել էին սենատի բոլոր անդամներին:

Անորոշ քաղաքականությունը տխուր դեր խաղաց Հայկական հարցում հետագայում եւս: 1927թ. նոյեմբերի 19-ին, հենց այն օրը, երբ Քենալի ներկայացուցիչը թողնում էր Անկարան՝ ուղեւորվելու Ամերիկա, պետական դեպարտա-

մեծուղ հարկ համարեց հանդես գալու տարօրինակ հայտարարությամբ այն մասին, որ Հայկական հանրապետությունը բաժանված է Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ, եւ որ այն այլեւս գոյություն չունի: Այստեղ եւս դեր խաղաց նավթը: Ըստ Ստանդարտ Օյլի տրամադրության տակ եղած տվյալների, Հայաստանը, հանգուցյալ պրեզիդենտ Վիլսոնի գծած սահմաններում, ունի նավթահանքեր, որոնք չեն գիջում Մոսուլի շրջանին: Ստանդարտ Օյլը եւ Գոլֆ Ռայֆայնինգը ժամանակին հայտ էին ներկայացրել այդ նավթահանքերի համար: Նրանք թվում էր, որ դրանք մշակումը ավելի դյուրին ու հասարակ է ստանալ Թուրքիայից, քան Հայաստանից: Դրա համար էլ նրանք ստիպել էին պետական քարտուղարին դիմելու հիշյալ քայլին:

Այնուհետեւ Զինգը թվարկում է հայերի ռազմական վաստակը եւ ընդգծում է այն պարագան, որ Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից հետո հայկական երկրապահ զորամասը համարձակություն եւ արիություն ունեցավ 8 ամիս շարունակ դիմակայել թուրքական զորքերին, եւ այդ այն ժամանակ, երբ Արեւելքում դիմակայության ամեն մի օրը այնքան թանկ էր արեւմտյան ռազմաճակատում:

Փոխանակ հայերին տալու այն, ինչ նրանք վաստակել էին, դաշնակիցները դավաճանեցին նրանց, իսկ ամերիկյան պատվիրակությունը Լոզանում այնպես պահեց իրեն, ինչը վայել չէ մեծ հանրապետության արժանապատվությանը: 1924թ. ապրիլի 3-ին Զինգը առաջարկեց սեփական հետաքննություն սկսել այդ գործով: Բայց դրան խանգարեց պետական քարտուղարը¹¹: 1928թ. ապրիլի 16-ին Զինգը կրկնեց իր առաջարկը: Սեփական ընդունեց այն եւ հանձնեց արտաքին գործերի հանձնաժողովի եզրակացությանը: Մեկ ամիս անց Կոստանդնուպոլսում նախկին դեսպան Տեյնս Տերարդը դիմեց հանրապետության նախագահին¹² հույս հայտնելով, որ սեփական Զինգի առաջարկը խոչընդոտների չի հանդիպի պետական քարտուղարի կողմից:

Որպես եզրափակում իր ճառի, Զինգը ցավ է հայտնում, որ կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում հակառակ է ընթացել դաշնակիցների խոստումներին եւ չի համապատասխանում միջազգային պարտավորության ընթացումներին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Հայաստանը պատմական առումով բավական ընդարձակ երկիր է, փռված այն սարահարթի վրա, որ բարձրանում է Սեւ ու Կասպից ծովերի եւ Միջագետքի տափաստանների միջեւ, Եփրատ գետի երկու ճյուղերի եւ Արաքսի ջրաբաշխներում: Չիզ դառերի ընթացքին երկիրը կարողացել էր պահել մեծավոր հարազատությամբ իր ազգային նկարագիրը՝ մինչեւ վերջին մեծ պատերազմը: Հայերն իրենց համեստ նպաստը բերին դաշնակից պետությունների դատին եւ հույս ունեին, որ իրենց երկիրը վերջապես պիտի վերակենդանանար, հաղթական պետությունների խոստումների համաձայն, ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրելու համար: Սակայն հանգամանքներն այնպես բերին, որ հայ հույսերը ի դերեւ անցան, եւ հայության, եւ հայ երկրին հասցրած ծախսերը վերքերը մնացին անբուժելի:

Մեծ պատերազմի ժամանակ թուրքական Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը բնաջինջ եղավ բռնի տարագրության մութ ճանապարհների վրա: Ռուսական կայսրության անկումով թուրք զորքերը խուժեցին ռուսական Հայաստան եւ մեծ խժոժություններ կատարեցին նաեւ այնտեղ, եւ թեւ Թուրքիան չկարողացավ անել այն, ինչ իր հողում, բայց ազդեցություն գործեց կովկասյան ազգամիջյան քաղաքականության վրա ի վնաս հայերի: Այս պարագաների շնորհիվ Հայաստանի անունը մնաց այսօր կառչած նախկին մեծ տարածության մի աննշան մասի վրա, այն, որ ներկայումս կոչվում է Խորհրդային Հայաստան եւ մտնում է Ռուսական Խորհրդային Միության մեջ:

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Շատերը կարծում են, որ Խորհրդային կոչված Հայաստանը նույնն է, ինչ նախկին, այսինքն՝ նախապատերազմյան Ռուսահայաստանը: Միջնդեռ իրականում Խորհրդային Հայաստանը նախկին Ռուսահայաստանի հազիվ կեսն է կազմում միայն: Մյուս կեսը գրավել են իր հարեւանները՝ Թուրքիան եւ սրա օժանդակությամբ՝ Ադրբեջանը եւ Վրաստանը:

Պետք է գիտենալ, որ երբ բոլշեիկները իշխանության գլուխ անցան 1917թ., անդրկովկասյան ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները եւ ադրբեջանցիք, չուզեցան ի պատակվել նրանց, մի քանի ամիս չանցած՝ 1918թ. ապրիլ 22-ին հայտարարեցին, որ Անդրկովկասը անջատվում է Ռուսաստանից եւ կազմում անկախ պետություն: Ծիշտ այդ ժամանակ, երբ ռուսական բանակը թողնելով ճակատը, քաշվում էր դեպի Ռուսաստան՝ մասնակցելու հողերի բաժանմանը, տաճիկ զորքերը սպառնում էին անցնել հարձակման: Վրացիք եւ ադրբեջանցիք, տաճիկների ճնշմամբ, գուցե եւ չկամենալով պատերազմել տաճիկների դեմ, հայտարարեցին, որ իրենք դուրս են գալիս Անդրկովկասյան դաշնակցությունից եւ կազմում ինքնուրույն Վրաստան եւ ինքնուրույն Ադրբեջան: Սրանով հայերը մնացին մեն-մենակ տաճիկ զորքերի դեմ: Երկու հարեւանները՝ վրացիք եւ ադրբեջանցիք ոչ միայն չօգնեցին հայերին, այլեւ օգտվեցին նրանց ծա-

նր դրությունից եւ տիրացան սահմանակից հողերին, որոնք աշխարհագրապես եւ ազգագրապես պատկանում էին Հայաստանի բարձրավանդակին: Վրացիք գրավեցին հայաբնակ Վխալքալաքի գավառը եւ Բորչալուի հայկական մասը, ադրբեջանցիք՝ Լեռնային Ղարաբաղը եւ Գանձակի հայաբնակ մասը: Տաճիկ զորքերը հանդիպեցին կատաղի դիմադրության: Երկու մեծ ճակատամարտեր (Սարդարապատ եւ Ղարաբիլիսա) տաճիկների առաջխաղացումը կասեցրին: Նրանք ստիպված բավականացան կորզելով այն հողերը, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսիո նոր տերերը՝ բոլշեւիկները, զիջել էին Թուրքիային՝ Կարսի ամբողջ շրջանը եւ Երեւանի նահանգից էլ՝ Երասխի փեղերը:

Պաշտակից պետությունների հաղթությամբ տաճիկները ստիպվեցին պարպել բռնագրավված հողերը, իսկ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի կողմից սահմանները մնացին անորոշ եւ վիճելի: Շուտով սկսվեց միլի ազգայնական շարժումը¹, եւ տաճիկները նորեն հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Նրանք օգտվելով դաշնակից պետությունների անտարբերությունից՝ բռնի տիրացան առաջնորդում գրավված հողերին, այսինքն՝ Կարսի շրջանը եւ Երեւանի նահանգի հողային շերտերը Երասխի երկարությամբ: Միեւնույն ժամանակ արշավեցին եւ բոլշեւիկները Բաքվից ու տիրացան Հայաստանին, խոստանալով վերականգնել Հայաստանի սահմանները, բայց չկատարեցին իրենց խոստումը եւ թողեցին տաճիկներին գրավված հողամասերը, ինչպես եւ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ վիճելի սահմանային խնդիրները չվերաքննեցին:

Անդրկովկասը հաշվվում է 195 հազար քառ. կմ: Նրանից 67 հազար քառ. կմ կազմում է Հայաստանը՝ իր բնական սահմաններով առնված. ուրեմն մոտավորապես 1/3 մասը, բայց շնորհիվ բացատրած սպարազանների, Հայաստանը ներկայումս տեր է միայն 28 հազար քառ. կմ, պակաս, քան կեսը իրեն պատկանելի երկրամասերի²: Ըստ 1925թ. բոլշեւիկյան մարդահամարի, այս տարածության վրա ապրում է մոտ 867 հազար մարդ, որից 748 հազարը՝ հայ: Վրաստանին անցած հայկական հողամասերի վրա ապրում են 110 հազար, Ադրբեջանին անցածում՝ 200 հազար: Ուրեմն, հայ հողի վրա կենտրոնացված են 1 միլիոնից ավելի հայ: Վրաստանի մյուս մասերում հաշվվում են մոտ 200 հազար հայ, իսկ Ադրբեջանում՝ 100 հազար: Այսպիսով՝ Անդրկովկասում ապրում է մոտ 1300000 հայ:

Այս պատերազմից առաջ հայերի թիվն Անդրկովկասում 1786000 էր, որով հայերը կորցրել են, եթե միայն ճշմարիտ է բոլշեւիկյան մարդահամարը, մոտ 400 հազար մարդ: Պետք է ասել, որ մյուս ազգերը եւս մվազել են թվով, ընդհանուր թիվը, որ պատերազմի նախօրեին հասնում էր 7 միլիոնի, այժմ հաշվվում է 5,5 միլիոն: Ուրեմն, 1,5 միլիոն կորած է: Վրացիները կորցրել են միայն 80 հազար մարդ, առաջ նույնչափ էին, որքան հայերը՝ 1784000, այժմ հաշվվում են 1703000: Մեծ է նաեւ ադրբեջանցիների կորուստը՝ մոտ 1 միլիոն, եթե վատահեղի են բոլշեւիկյան թվերը. թուրքերը պատերազմից առաջ 2300000 էին, այժմ՝ 1300000:

Այսպիսով, հայերին բաժին ընկավ Անդրկովկասում մի աննշան հողամաս՝ մոտ 28 հազար քառ. կմ տարածություն, եւ պակասեց 900 հազար ազգաբնակչություն: Հայերը զրկվեցին դարավոր աշխատանքի արդյունքներից: Մի ամբողջ դար Կովկասը խաղաղ կյանք վարեց ռուսական հովանու ներքո եւ մեծ առաջադիմություն ապրեց մտավոր թե նյութական տեսակետից: Երկրի կարողությունները դիզված էին երկու խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիս եւ Բաքու: Մեկը փոխարքայության մայրաքաղաքն էր, ուր կենտրոնացված էին վարչական, կրթական, դատական եւ զինվորական հաստատությունները, մյուսը՝ նավթի արդյունաբերության քաղաք էր համաշխարհային չափով: Երկուսում էլ հայերը թե՛ թվով, թե՛ նշանակությամբ առաջին տեղն էին գրավում: Երբ կայսրությունը քայքայվեց եւ Անդրկովկասը զատվեց ու հետո բաժանվեց երեք ազգային միությունների, Թիֆլիսն իր վիթխարի հարստությամբ ընկավ վրացիների ձեռքը, որպես իրենց պատմական մայրաքաղաք: Բաքուն անցավ ադրբեջանցիներին: Հայերը ստիպված տեղի տվին եւ քաշվեցին Երեւան, թողնելով այն բոլոր մտավոր եւ նյութական զանձերը, որ դիզել էր հայ բուրժուազիան: Երկու հիշյալ քաղաքները նշանավոր էին ոչ միայն կովկասյան, այլեւ համառուսական չափանիշներով եւ այդ զարգացմանը հասել էին շնորհիվ հայ բուրժուազիայի տոկուն եւ աշխատասեր ոգուն եւ ձեռներեցության:

Արդ, այս բոլորը թողնելով, հայերը քաշվեցին Երեւան՝ մի գավառական աննշան քաղաք, հազիվ 30 հազար բնակչությամբ: Մինչդեռ Թիֆլիսի բնակչությունը պատերազմի օրերին հասել էր մոտ 300 հազարի, որից 200 հազարը հայեր էին: Երեւանը միակ քաղաքն էր մնացել, մյուս հայ քաղաքները ավերել էին տաճիկները, Կարսը ավերել եւ գրավել, Ալեքսանդրապոլը կողոպտել ու քարուքանդ արել եւ Շուշին կործանել: Հայ մանուկ կառավարությունը պետք է աշխատեր նախ մայրաքաղաք ստեղծել՝ փոքրիշատե հարմարավետ շենքեր կառուցանելով պետության տարրական կարիքների համար կամ եղածը հարմարեցնել կրթական, դատական, վարչական հաստատությանց՝ շենքեր, միջնակարգ դպրոցներ, համալսարան, թատրոն, գործարաններ եւ այլն:

Հայաստանի նոր կառավարությունը³ կլանված է նման շինարարական աշխատությամբ: Տիրող կարգերի հետեւանքով, անհատական գործունեության ասպարեզ չկա, որով եւ երկրի բարգավաճումը դժվարանում է կամ շատ դանդաղ է քայլում: Երեւանի նահանգը պատերազմական բեմ էր եղել, եւ տաճիկների արշավանքի շնորհիվ երկրի տնտեսությունը բոլորովին խախտվել է ու ընկել: Ահազին աշխատանք է հարկավոր վերականգնելու ավերված եւ կողոպտված երկիրը:

Հայաստանում, ինչպես եւ Խորհրդային Ռուսիայի մյուս երկրներում, տիրում են նույն քաղաքական եւ հասարակական կարգերը, ինչ որ Ռուսիայում: Սակայն մարտական կոմունիզմը⁴, մտնելով Հայաստան, պետք է հիասթափվեր՝ տեսնելով, որ կոմունիստ մշակների համար ոչ մի հունձ չկա: Ուրիշ խոսքով, Հայաստանում բուրժուական դաս չկար եւ ընդհանրապես հարստություն չկար. ոչ գործարաններ, ոչ բանկեր, ոչ այն հոյակապ պալատամասն տները,

որ կային թիֆլիս ու Բաքու, եւ որոնց շնորհիվ հայ բուրժուազիան դեռ կայսրության ժամանակ նախանձ էր հարուցանում զանազան կառավարչական եւ հասարակական շրջանակներում: Կոդոպտելու եւ կամ համայնացնելու գույք չկար: Հագիվ մի քանի գործարաններ, որոնցից ամենամշանավորը կոնյակի եւ գինիների գործարանն էր⁵: Հայաստանում բացակայում էր նաեւ բանվոր դասակարգը, որի անունից կարելի լինէր խոսել եւ գործել, ինչպես ընդունված է կոմունիստ բոլշեւիկների մոտ:

Այս է պատճառը, որ բոլշեւիզմի առաջին շրջանում, երբ թիֆլիսի եւ Բաքվի բուրժուազիան սոսկալի հալածանքների ու կողոպուտի էր ենթարկված տեղական կոմունիստ կառավարողների կողմից, Հայաստանում կյանքը համեմատաբար հանգիստ էր: Պատճառը հայ կոմունիստների մեղմությունը չէր, այլ այն, որ, ինչպես ասացինք, կողոպուտի դասակարգ չկար, ո՛չ գնդակահարվելու չափ հարուստ մարդ է ո՛չ աքսորվելու արժանի անձ: Հայ մտավորականները եւս համեմատաբար հանգիստ վիճակի մեջ էին, որովհետեւ բուրժուական խոշոր դեմքերը թիֆլիս եւ Բաքու էին: Հայաստանում ապաստանել էր առավելապես միջին ու ստորին դասի մտավորականությունը՝ ուսուցիչներ, գրողներ, գիտնականներ, որոնք ահարկու չէին ո՛չ իրենց աշխարհայացքով եւ ո՛չ նյութական դրությամբ:

Բոլշեւիզմի երկրորդ շրջանը⁶ ահավոր եղավ եւ շարունակում է լինել նաեւ Հայաստանի համար: Բուրժուազիային տապալելուց հետո բոլշեւիկ կառավարությունը հայտնի է, որ սկսեց հետապնդել գյուղացիությանը՝ կոլեկտիվ տնտեսություն ստեղծելու ձգտումներով: Հնգամյա կոչված ծրագրի մասին է խոսքս⁷: Բռնի միջոցներով ստիպել գյուղական սեփականատերերին հրաժարվել իրենց գույքից՝ հանուն համայնական տնտեսության, հակառակ է մարդկային բնավորության: Ուստի եւ մեծամեծ արդեւորներ հասցվեց ամենուրեք գյուղացիությանը: Հայաստանը, որպես հողագործ երկիր, նույն փորձանքին ենթարկվեց, եւ նրա տնտեսությունը հիմնովին քայքայվեց: Պետք է գիտենալ, որ Հայաստանի հողային պայմաններն այլ են, քան Ռուսիայում: Գուցեւեւ հնարավոր է լայնարձակ տնտեսություններ ստեղծել ռուսական միանման տափաստաններում՝ բաժանելով դրանք մինչեւ իսկ հավասար հողաբաժինների, հավաքաբար կամ համայնակար մշակելու համար: Այդ անհնարին է Հայաստանում: Այն բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով եւ խոր-խոր ձորերով կտրտված երկիր է, ուր ամեն մի անկյուն իր հողային առանձնահատկությունն ունի եւ կլիմայական տարբերությունը: Երկրի մոտ 30 տոկոսը պիտանի չէ որեւէ մշակույթի համար՝ բաղկացած լինելով մերկ լեռներից, սեպածեւ ժայռերից, լճերից եւ շուրթից (=աղի հողեր), 10 տոկոսը անտառներ եւ մացառներ են, 40 տոկոսը՝ արոտատեղիներ են ալպյան բարձրության: Հագիվ 20 տոկոսը պիտանի է մշակույթի: Կլիմայական տեսակետից Հայաստանը ներկայացնում է երեք շրջան կամ շերտ. առաջինն ունի 500-1000 մ բարձրություն, երկրորդը՝ 1000-2000 եւ երրորդը՝ 2000-4000 (Արարատը 5,100 մ է)⁸: Առաջին շերտը բռնում է Արաքսի հովիտը. այստեղ մշակվում են բամբակ, բրինձ, խաղողի այգի եւ ուրիշ պտուղներ, բանջարա-

նոցներ: Երկրորդ շերտը հատկացված է հացահատիկներին եւ երրորդը՝ անասնապահության:

Հայաստանի տարածությունը ներկա սահմաններում 28000 քառակուսի կիլոմետր է, 20 տոկոսն անում է 5000 քառ. կմ կամ 560000 հեկտար: Սրա կեսը հատկացված է ցորենի եւ տալիս է տարին ոչ ավելի, քան 230000 տոննա հատիկ: 50000 հեկտար տրվում է բամբակի մշակույթի եւ տալիս է 28000 տոննա բամբակ, խաղողի այգիները տալիս են մոտ 53000 տոննա. պատերազմից առաջ Երեւանի նահանգը (ուրեմն՝ Նախիջեւանի եւ Սուրմալուի զավառները հաշված) տալիս էր 90000 տոննա: Արդի կառավարությունը ծրագրել է մշակույթը հասցնել՝ ցորեն մինչեւ 340000 տոննա, բամբակը՝ 28000, խաղողը՝ 76000: Ծխախոտի մշակույթը նոր է սկսված, շնորհիվ թուրքահայ գաղթականների, այն տվել է 342տ ծխախոտ, ծրագրված է հասցնել մինչեւ 1625: Բրնձի մշակումը ներկայումս չի խրախուսվում, նախքան պատերազմը տալիս էր մոտ 10000տ:

Երկրի բերքի ընդհանուր արժեքը, հաշվելով նաեւ պանրագործությունը, համարում են 71 մլն ռուբլի, ծրագրված է հասցնել 105 միլիոնի: Չմոռանանք հիշել, որ Հայաստանը հարուստ է հանքերով, որոնց մեջ վաղուց հայտնի են եւ մշակվում են Ալավերդու եւ Կապանի պղնձի հանքերը, որ արտադրում են տարեկան 5000-6000 տոննա զտված պղնձ: Սակայն Հայաստանի պղնձը, ինչպես մի քանի ուրիշ արտադրություն, գտնվում է կենտրոնական իշխանության տրամադրության տակ, այսինքն՝ Համախորհրդային զանձարանն է մտնում, որի փոխարեն Սոսկվան լրացնում է Հայաստանի տարեկան բյուջեի մասը: **Հայաստանի բյուջեն հաշվվում է ընդամենը 16 մլն ռուբլի:**

Այսպես, Հայաստանի տնտեսական դրությունը նախանձելի չէ: Ռուսական կայսրության ժամանակ Կովկասի արդյունաբերական երակը զարկում էր թիֆլիսում եւ Բաքվում: Երեւանի նահանգը, այժմյան Հայաստանը, հետամնաց անկյուններից էր, ուր չէր խրախուսվում եւ արդարանում որեւէ արդյունաբերական ձեռնարկ: Առանց տեղական արդյունաբերության, առանց գործարանային կյանքի, երկիրն անկարող էր լույս իր բերքերով բավարարել բնակչության պետքերը: Հացն անզամ բավական չէր, եւ պակասը ստացվում էր Հյուսիսային Կովկասից: Ժողովուրդը հարկադրված դուրս էր գալիս աշխատանք որոնելու մեծ կենտրոններում՝ մասնավորապես Բաքվում եւ անդրկասպյան երկրներում: Ներկայումս այդ հնարավորությունը եւս չունի ժողովուրդը եւ տառապում է աղքատության մեջ, մանավանդ որ երկրի նոր տերերը կտրել են անհատական ձեռներեցության թեւերը:

Հայ կոմունիստական կառավարությունը աշխատում է բարձրացնել տնտեսական կյանքը, բայց ցայժմ զգալի արդյունք չեն տվել նրա ջանքերը: Պատճառը, անշուշտ, ընդհանուր կացության մեջ պետք է որոնել: Բոլշեւիկ աշխարհայեցողությունը եւ պետական հասկացությունը, որքան նպաստավոր, նույնքան եւ առավել մեծ չափով արգելիչ են իսկական շինարարության: Բոլշեւիկ ղեկավարները ամեն տեղ, այնպես էլ Հայաստանում, առանձին ուշադրություն

են դարձնում ժողովրդական կրթության վրա, արթնացնելով նրա մեջ ինքնագիտակցության զգացումը գրագիտության եւ բանավոր քարոզչության միջոցներով: Այս ջանքերը, անշուշտ, արժանի կլինեին ամեն գովասանքի, եթե չկրեին նեղ կուսակցական, սոցիալիստական ոգի: Հայաստանը եւս ողողված է մարքսիստական գրականությամբ, անթիվ եւ անհամար բրոշյուրներով եւ հաստատվոր հատորներով, որ սակայն մնում են մասնավոր շրջանների հետաքրքրության նյութ եւ չեն յուրացվում ժողովրդական լայն խավերի մեջ:

Ազգային մշակույթի հաստատությունները եւս պակաս չեն Հայաստանում: Երեւանում կա այսօր համալսարան, անասնաբուժական ինստիտուտ, արվեստի եւ գիտության ինստիտուտ, կոնսերվատորիա, թատրոն եւ բազմաթիվ դպրոցներ: Համալսարանն ունի հետեւյալ յոթ ֆակուլտետները՝ տնտեսական, տեխնիկական, բժշկական, մանկավարժական(պատմա-բանասիրական), բնախոսական, բնագիտական-մաթեմատիկական, հասարակական գիտությունների⁹: Ուսանողների թիվը առաջին տարիներին հաշվվում էր մոտ 900, այժմ ավելի քիչ է: Ուշադրության արժանի է թատրոնի նոր շենքը¹⁰:

Կրթական ասպարեզում շատ ավելի առաջադիմած կլինեի Հայաստանը, եթե բուլշեւիկյան նեղ ու հատվածական հայացքը չտիրեր կրթության եւ գիտության վերաբերյալ: Շնորհիվ ազգայնության ոգու, որ զարթնել է Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում եւ խրախուսվում է կենտրոնի կողմից, ցրված հայ մտավորականությունը ստիպված եկել ապաստանել է հայրենիք, եւ այժմ երեւանը ունի կրթված եւ մասնագետ ու գիտուն անձերի մի մեծ բանակ: Երկրի մտավոր կյանքը մեծ թռիչք կատարելով շնորհիվ այս ամբարված ուժերի, եթե տիրող կարգերը արգելք չլինեին նրանց անկաշկանդ գործունեության: Հուսով եմ, որ այս հակիրճ տեսությամբ որոշ գաղափար կարելի է կազմել ներկա Խորհրդային Հայաստանի դրության մասին, առանց մանրամասնությանց մեջ մտնելու: Կուզեմ անցնել այժմ հայ գաղութներին:

2. ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Հայ գաղութները բաղկացած են գրեթե բացառապես Թուրքիայի հայերից եւ հետեւանք են ոչ թե երկրի բնական աճման, այլ թուրք թշնամի քաղաքականության: Վերջին հիսուն տարվա ընթացքում հայերը շատ եւ շատ հալածանքներ կրեցին Թուրքիայում: Եվրոպան հայի տառապանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ գիտե, քան նրա որեւէ ուրիշ հատկության: Կարիք չկա կանգ առնել այս տխուր իրողության վրա: Վերջին մեծ պատերազմը այնպիսի արհավիրք բերեց հայերին, որ մոռանալ տվեց նախկին բոլոր աղետները:

Թուրքական Հայաստանի վերանորոգումների խնդիրը, որ ծագել էր եւ միջազգային սեղանի վրա էր 1878 թվից, երկար քաշքշվելով մեծամեծ փորձանքների պատճառ դարձավ եւ, փոխանակ բարվոքելու, առավել եւս լարեց հայ-թուրքական հարաբերությունները: Վերջապես 1914 թվին եվրոպական պետությունները համաձայնության եկան, եւ խնդիրը լուծվեց: 1914 թվի փետրվարի 8-ի ծրագրով հայկական վիլայեթները բաժանվեցին երկու հատվածնե-

րի (սեկտոր), մեկը ընդգրկում է Ավագ, Տրապիզոն, Էրզրում, մյուսը՝ Խարբերդ, Դիարբեքիր, Բիթլիս եւ Վան: Մինչեւ անգամ նշանակվեցին վերահսկիչներ նորվեզացի Hoff եւ հոլանդացի Westenenk: Թվում է, թե սրանով նոր եւ խաղաղ կյանքի շրջան էր բացվում վերջապես հայերի համար Թուրքիայում՝ համերաշխ գործակցության գետնի վրա: Սակայն թուրք կառավարությունը չուզեց հաշտվել վերանորոգության ծրագրի հետ, վերահաս պատերազմը պատեհ առիթ համարեց հրաժարվել ծրագրից եւ վերջ տալ հայկական խնդրին, միանգամ ընդմիջտ բնաջինջ անելով ողջ հայ ազգաբնակչությունը: Նպատակ չունենք ծանրանալու անցյալ այս ցավազին էջերի վրա, որ տակավին թարմ են բուրդիս հիշողության մեջ: Վերհիշենք միայն այսքանը, որ ոչ միայն վերանորոգության ենթակա երկու սեկտորներից, այլեւ Թուրքիայի մյուս նահանգներից, տեղահան արեցին բռնությամբ ամբողջ հայությունը եւ վարեցին դեպի Միջագետքի անապատները: Միջագետքը շենացնելու համար չէր, այլ տարագրության ռաբ ճանապարհների վրա ժողովուրդը բնաջնջելու նպատակով: Ահա այս սոսկալի օրերին հայ ազգաբնակչության 2/3 մասը ոչնչացավ, ազատվեց միայն 1/3-ը:

Հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը Թուրքիայում հաշվվում էր մոտ 1800000՝ ըստ հայոց պատրիարքարանի ստույգ տվյալների: Թուրք կառավարությունը ավելի քիչ էր ցույց տալիս: Պատերազմի ժամանակ երեւաց, որ հայկական նահանգներում, մասնավորապես Էրզրում, Բիթլիս եւ Վան, թուրքերը բնավ այն քանակությունը չունեին, ինչ որ կառավարությունը ձգտել էր ցույց տալ:

Երբ ռուսական բանակը մտավ Թուրքիա եւ գրավեց մերձակա հողերը մինչեւ Վան, մոտ 250000 հայ ապաստանեց Ռուսահայաստանում, ռուս զորքերի նահանջի առեւ: Սրանցից գրեթե 50000-ը գոհ գնացին սովի եւ քուլերայի համաճարակին: Կ. Պոլսի հայությունը՝ թվով 150000, եւս փրկվեց, իսկ Միջագետք վտարվածներից հրաշքով կենդանի մնացին մոտ 300000-ը: Այսպիսով, 1800000 հայությունից ողջ մնաց մոտ 650000-ը:

Պատերազմից հետո խաղաղության դաշինքներ կնքելիս, դաշնակից պետությունները ուշադրության առան Հայոց հարցը: Սեւրի դաշնագրությունում առանձին հոդված նվիրեցին հայկական խնդրին, որով ընդունում էին Ռուսահայաստանը որպես անկախ հանրապետություն, որին պետք էր կցել Թուրքիայից՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի եւ Վանի վիլայեթները ամբողջապես կամ մի մասը, համաձայն Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնի որոշման, որին թողնված էր միջնորդ դատավորի դերը: Սեւրի դաշնագիրը կնքվեց 1920 թվի օգոստոսի 10-ին: Նույն տարին՝ նոյեմբերի 22-ին, Վիլսոնը կատարեց իրեն տրված հանձնարարությունը, հատկացնելով Հայաստանին հիշյալ նահանգների մի մասը՝ 90000 քառ. կմ տարածություն:

Սակայն եւ այս որոշումը մնաց անիրագործելի: Մի ամիս չանցած Վիլսոնի որոշումից, քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի հանրապետության վրա, որպեսզի ստիպի նրան հրաժարվել Սեւրի դաշնագրից: Հեշտու-

թյանը թողեց Սիրիայի եւ Միջագետքի 1/2 մլն քառ. կմ-ից ավելի տարածու-
թյուն եւ ընդդիմացավ հայերին տալ 90000 քառ. կմ: Մոսկվայի բոլշեւիկ կառա-
վարությունը եւս եկավ պաշարելու Հայաստանը: Երեւում է, որ գաղտնի համա-
ձայնություն կար երկու հարձակվող պետությանց մեջ: Այդ համաձայնության
հետեւանքն այն եղավ, որ հայկական հողերը նորեն բաժանվեցին Ռուսիայի եւ
Թուրքիայի միջեւ. նախկին Ռուսահայաստանը անցավ բոլշեւիկ Ռուսիային՝
առանց Կարսի նահանգի, Սուրմալուի եւ Նախիջեւանի գավառների, որոնց տի-
րացավ Թուրքիան՝ պահելով իրեն եւ վիլսոնյան Հայաստանը: Նախիջեւանի
գավառը, որ Երեւանի նահանգի ամենապտղաբեր մասն է, անջատվեց Հայաս-
տանից՝ կազմելով ինքնավար մարմին Ադրբեջանի հոգատարության ներքո:
Ռուս-թուրք դաշինքը կնքվեց 1921 հոկտեմբերի 13-ին: Մի շաբաթ հետո, այն է՝
հոկտեմբերի 20-ին, տեղի ունեցավ Անգորայի համաձայնությունը Ֆրանսիայի
եւ Թուրքիայի միջեւ, որով Ֆրանսիացիք թուրքերին զիջեցին նորագրավ Կիլի-
կիան: Պատերազմից հետո հայ բեկորները հավաքվել էին Կիլիկիա՝ հոռալով,
որ երկիրը կմնա Ֆրանսիայի հոգատարության տակ: Այժմ հարկադրված էին
նորեն պանդխտանալ: Մի քանի օրվա մեջ 200 հազարանոց բազմությունը
լքեց Կիլիկիան եւ ցրվեց աշխարհի ամեն կողմը, գլխավորապես հարեւան Սի-
րիա: Մի տարի չանցավ, եւ Չմյուռնիայի ահավոր աղետը պատահեց, որով հայ
բնակչության մեծագույն մասը կոտորվեց, մի անշան մասը կարողացավ փր-
կվել՝ փախչելով օտարություն: Թուրքական այս հաջողությունները նվիրագոր-
ծեցին մեծ պետությունները Լոզանի դաշնագրով, իսկ Հայոց հարցը հանձնե-
ցին Ազգերի դաշնակցության, կարծես թե ի պահեստ ցնոր տնօրինության:

Այսպես մի շարք ծախսորդ հանգամանքների բերումով հայերի քաղաքական
ազատագրումը մնաց առկախ, եւ նրանց դրությունը շատ ավելի վատթարա-
ցավ պատերազմից հետո, քան առաջ էր: Այսօր հայկական վիլայեթները դա-
տարկ են հայությունից: Ամբողջ Փոքր Ասիայում հաշվվում են միայն 50000 ցա-
նուցրիվ հայություն՝ առանց հաշվի առնելու մահմեդականացած եւ գերի ըն-
կած հայերը: 4. Պոլսում կա 88000 հայ՝ ըստ թուրքական վիճակագրության: Ու-
րեմն, ամբողջ Թուրքիայում՝ 138000 հայ, այնինչ պատերազմի նախօրյակին
հաշվվում էր 1800000, առանց համիդյան շրջանի զաղթականության, որ հաշվ-
վում էր 200000:

Հայ զաղթականությունը բռնեց այն ուղիները, որ հորդել էր նախապատե-
րագմյան շրջանի պանդխտությունը՝ համիդյան օրերից սկսած: Ամենից հյուր-
ընկալը եղավ հարեւան Սիրիան, ուր թափվեցավ Կիլիկիայի հայությունից մոտ
150000, այժմ մնում է մոտ 100000, մի մասը տեղափոխված լինելով ուրիշ եր-
կրներ: Պաղեստին՝ 4000, Իրաք՝ 80000, Եգիպտոս՝ 25000, Բալկաններ՝ 110000
(Հունաստան՝ 50000, Բուլղարիա՝ 30000 եւ Ռումինիա՝ նույնչափ), Ֆրանսիա՝
60000, Անգլիա եւ Բելգիա՝ 5000, Հյուսիսային Ամերիկա՝ 140000, Հարավային
Ամերիկա՝ 25000, ընդամենը մոտ 1,5 մլն. հաշված Թուրքիայում մնացածները՝
650000:

Եթե թողնենք Արեւմուտքը եւ առնենք միմիայն Մերձավոր Արեւելքը, ուրեմն,

Թուրքիա՝ 140000, Սիրիա՝ 100000, Իրաք եւ Պաղեստին՝ 15000, Բալկաններ՝
110000-կատանանք կլոր թվով 350000 հայ: Սրա վրա ավելացնելով նաեւ
Պարսկաստանի հայությանը, ոչ պակաս քան 70000, կատանանք 420000 հայ,
որի խոշորագույն մասը զաղթական վիճակի մեջ է:

Հին զաղթականները, որոնք հեռացել էին համիդյան շրջանում, արդեն
տուն-տեղ են դրել, եւ շատերը տեղական քաղաքացիներ գրվել: Նրանց նյու-
թական դրությունը, որ ապահով է, առաջացել են կյանքի բոլոր ասպարեզնե-
րում՝ բանվորությունից մինչեւ ազատ փեշակներ (թժշկություն, փաստաբանու-
թյուն, գրականություն եւ գիտություն): Մի ստվար մասը վաճառականներ են,
երբեմն՝ խոշոր:

Ինչ վերաբերում է նոր զաղթականության, ապա սրա վիճակը հեռու է տա-
կավին բավարար լինելուց: Մի կարեւոր մասը բաղկացած է գյուղացիությու-
նից, որ կարող է պարապել միայն երկրագործությամբ, բայց հող չունի: Այս-
պես, Սիրիայում մոտ 30000 երկրագործ ժողովուրդ կա, տակավին անհաս-
տատ վիճակի մեջ, ինչպես եւ 10000 արհեստավորներ անգործ են: Մնացածնե-
րը մի կերպ տեղավորվել են:

Մեծ երախտագիտությամբ հիշատակելու է, որ եվրոպական գրեթե բոլոր
պետությունների մեջ, ինչպես մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկայում, գտնվե-
ցին շատ անհատներ եւ հասարակական կազմակերպություններ, որոնք իրենց
մարդասիրական նպաստը բերեցին հալածական հայ ժողովրդին: Կուզեի
կանգ առնել հայկական կազմակերպությունների վրա, որ դեռ շարունակում են
իրենց նյութական եւ բարոյական խնամքը կարոտացյալ հայրենակիցներին:
Պետք է ասել, որ նոր զաղթականական հոսանքները ընթացան իրենց նա-
խորդների ուղիներով եւ կանգ առան այնտեղ, ուր արդեն հին զաղթականներ
կային: Վերջիններս, որ կենտրոնացած էին մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկա-
յում եւ համեմատաբար ավելի բարվոք դրության մեջ էին, չխնայեցին իրենց
օգնությունը: Այստեղ կային հայրենակցական միություններ ըստ քաղաքների
կամ գավառների (Այնթապի, Սվազի, Մալաթիայի, Բարձր Հայքի (=Էրզրում),
Վասպուրականի (=Վան), Եոզգաթի եւ այլն), որոնց նպատակն էր ինքնօգնու-
թյունը: Սրանք մեծ օգնություն հասցրին եւ շարունակում են հասցնել համա-
պատասխան հատվածներին: Ամերիկյան մի վիճակագրության համաձայն
օտարաբնակները ամեն տարի իրենց հայրենիքին են ուղարկում մոտ 250 մլն
դոլար: Այսպես, ամերիկաբնակ իտալացիները, որ թվով 4 մլն են, ուղարկում են
մոտ 46 մլն դոլար, ուրեմն մարդագլուխ՝ 11: Հուլյները, որ 1/2 մլն են, փոխադ-
րել են 26 մլն դոլար, այսինքն՝ մարդագլուխ 52 դոլար: Հայերի մասին առան-
ձին հաշիվ չկա, բայց տեղյակ անձիք վկայում են, որ նրանք հուլյների չափ
դրամ են փոխադրում իրենց մերձավորներին: Այս հաշվով Ամերիկայի 140 հա-
զար հայությունը պետք է մոտ 7 մլն դոլար փոխադրած լինի ի նպաստ իր հայ-
րենակիցների:

Նոր զաղթականությունը եւս կազմել է հայրենակցական միությունների մի
ամբողջ ցանց եւ կամ մտել արդեն գոյություն ունեցող կազմակերպություննե-

րը: Վերջերս այս միությունները ձեռնարկել են քաղաքներ հիմնել Խորհրդային Հայաստանում իրենց ծննդավայրերի անունով, ինչպես՝ Նոր Խարբերդ, Նոր Արարկիր, Նոր Եվդոկիա, Նոր Մլախաթա և այլն: Հայրենակցական միությունների ծրագրի մեջ է մտնում նաև պահել-պահպանել իրենց տեղական ավանդությունները, եւ սովորությունները, եւ ընդհանրապես առանձնահատկությունները:

Հայկական գաղութների նկատմամբ եւս ազգային մեծ կազմակերպությունը հանդիսանում է հայոց եկեղեցին: Բարոյական եւ հոգեւոր մեծագույն օղակն է, որ միմյանց է կապում հայության ցրիվ բեկորները եւ վառ պահում ազգային ինքնագիտակցությունը՝ հնուց ժառանգած սրբազան ավանդներով: Սիրիա եւ Պաղեստին հայոց եկեղեցին երկու հին ներկայացուցչություն ունի՝ Կիլիկիո կաթողիկոսը եւ Երուսաղեմի պատրիարքը: Առաջինը, որ նախապես նստում էր Սիսում, իր հոտի հետեւեւն այժմ փոխադրվել է Սիրիա եւ հաստատվել Անթիլիաս: Երբ Բագրատունյաց թագավորությունը ընկավ XI դարի կեսերին, նրանց մերձավոր ազգականները քաղաքական ազատության դրոշմ պարզեցին Կիլիկիայում: Կաթողիկոսությունը եւս Անի քաղաքից փոխադրվեց Կիլիկիա եւ հաստատվեց ի վերջո Սիսում: 1441թ. Ազգային մեծ ժողովը որոշեց կաթողիկոսական Աթոռը տեղափոխել Ս. Էջմիածին, որ հաստատել էր ինքը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, հայ եկեղեցու հիմնադիրը: Սիսում մնաց, եկեղեցականների մի մասի ցանկությամբ, տեղական կաթողիկոսը որպես հովիվ Կիլիկիո, որը վերջին աղետների հետեւանքով անցավ Սիրիա: Երուսաղեմում հայերն ունեն պատրիարքություն, որը հովվում է Պաղեստինի 5000 հայությունը: Երուսաղեմի վանքը հայտնի է իր հայկական ձեռագրերի ճոխ հավաքածուով: Նորերս մեռավ պատրիարք Եղիշե Դուրյան արքեպիսկոպոսը՝ նշանավոր հայ եկեղեցականը¹¹, որի քահանայության 50-ամյակը տոնեցին մեռնելուց քիչ առաջ: Այդ առթիվ կատարված մեծ նվիրատվությունները հանգուցյալը հատկացրել է հին մատենագիրների հրատարակությանը: Հոբեյանի առթիվ էր նաև, որ պ. Գ. Գյուլբենկյանը¹² հանձն առավ կառուցել Երուսաղեմում վանական մատենադարանի համար նոր շենք:

Մյուս գաղթավայրերը՝ Եգիպտոսը, Հունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Եվրոպան, Ամերիկան կազմում են առանձին եկեղեցական թեմեր՝ առաջնորդների իշխանության ներքո: Թեմերն ունեն իրենց ստորաբաժանումները՝ հանձնված հոգեւոր աստիճանավորների: Թեմակալ առաջնորդները ընտրվում են թեմական ժողովի կողմից եւ հաստատվում էջմիածնի հայրապետի եւ կամ Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից: Եկեղեցական կազմակերպությունները աշխատում են աղոթատներ, եկեղեցիներ կառուցել, կիրթ քահանաներ պատրաստել, հոգեւոր մխիթարություն տալ ժողովրդին, հորդորել պահելու ազգային ավանդույթները եւ սերը դեպի հայրենի եկեղեցին: Հետամուտ է նաև բանալու վարժարաններ, խնամել կարոտյալներին աղքատախնամ ընկերությունների միջոցով:

Աշխարհիկ հաստատություններից մեծագույնը Ընդհանուր հայոց բարեգոր-

ծական միությունն է, որի հիմնադիրն է նորերս մեռած Նուբար փաշան¹³: Միությունը հիմնված է Կահիրեում 1908թ.¹⁴, եւ վերջերս կենտրոնական վարչությունը փոխադրվել է Փարիզ: Բազմաթիվ մասնաճյուղեր ունի (մոտ 150) սփռված բոլոր հայ գաղթավայրերում՝ Կալկաթայից մինչև Կալիֆորնիա: Միության տարեկան բյուջեն հասնում է մինչև 70 հազար անգլիական ոսկու, որի մի խոշոր մասը վերաբերում է զանազան կտակների եւ պահ տրված գումարների, նվիրատվությունների նախորդ գործածության: Միությունը մեծ օգնություն է արել մասնավանդ թուրքահայ որբերին եւ դեռ շարունակում է՝ պահելով աշխատանոցներ, դարձանատներ, նպաստում է նմանապես վարժարաններին: Բարեգործականին հանձնված կտակներից ամենից խոշորը եւ կարելորդ է Մելքոնյանի կտակը¹⁵, որի եկամտով պահվում է նրա անունով Կիպրոսի Նիկոզիա քաղաքում հիմնված միջնակարգ դպրոցը: Հիշելու արժանի են նաև թոշակները հանձնված Բրյուսելի համալսարանին Նուբար փաշայի կողմից՝ նպատակ ունենալով հայ թոշակավորներ պահել տեղի բարձրագույն եւ մասնագիտական դպրոցներում: Նույն Նուբար փաշայի ծախսով կառուցվել է Ազգային մատենադարան՝ բարեգործականի հսկողության ներքո¹⁶ եւ Փարիզում հայկական հատուկ տուն 50 ուսանողի համար¹⁷: Բարեգործական միության 25-ամյա գործունեության տարեդարձի առթիվ որոշված է հավերժացնել Նուբար փաշայի հիշատակը՝ հիմնելով Հայաստանում, Երեւանից ոչ հեռու, մի նոր քաղաք՝ Նուբարաշեն անունով: Այս որոշումը արդեն իրագործվելու ուղու վրա է: Բարեգործականը այն հաստատությունն է, որի միջոցով արտասահմանի հայ ունեւոր դասը իր օժանդակությունն է բերում հայ ժողովրդին՝ կտակների եւ թեմավորների ձեւով, եւ որի շուրջը խմբված են նույնպես բուրժուական այն ուժերը, որ տակավին չեն կտրված ազգային միջավայրից, նրա հոգսերից եւ բաղձանքներից:

Հայ դեմոկրատիկ ուժերը ընդգրկված են քաղաքական գույն ունեցող կուսակցական կազմակերպությունների մեջ: Շատ են այսպիսի կազմակերպությունները, եւ դրանց մեջ առաջին տեղն է բռնում Դաշնակցություն կուսակցությունը իր մեծ ժողովրդականությանը: Այս կազմակերպությունը հազարավոր ճյուղեր ունի գաղութներում: Հայ բուլշեիկ կառավարությունը եւ հայ կոմունիստները երկրում թե գաղութներում մաքառում են բացառապես Դաշնակցության դեմ, աշխատելով փշրել այս կազմակերպությունը ամեն միջոցներով, որպես միակ լուրջ եւ կազմակերպված հակառակորդ ուժ: Գաղթականության մեջ եթե խռովություններ են տեղի ունենում, ապա տեղի են ունենում միմիայն այս հողի վրա, այնպես հայ գաղթականների կյանքը խաղաղ է: Դաշնակցության վարկը եւ հմայքը բացատրվում է իր քաղաքական դրոշակով: Կենդանի պահել հայ քաղաքական դատը եւ ամեն ջանք թափել իրագործելու միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այսինքն՝ Ռուսաստանից եւ թուրքահայաստանից այն սահմանով, որ գծել է Վիլսոնը, կազմել միաձույլ անկախ պետություն՝ համաձայն Սելրի դաշնագր: Ահա քաղաքական այս դատն է, որին նվիրված է ամբողջովին Դաշնակցություն կուսակցությունը: Հայության քաղաքական եւ ազգա-

յին գիտակցությունը արթուն պահելու լավագույն միջոցներն են կրթությունն ու մամուլը: Բոլոր կազմակերպություններն իրենց նպաստն են բերում հիմնելու դպրոցներ, մանկապարտեզներ: Հարուստ անձիք եւս օժանդակում են իրենց դրամական օգնությամբ: Հայերը հայտնի են ուսման ծարավով: Միայն Հալեպում հաշվվում է 5000-ի չափ աշակերտություն եւ մի շարք դպրոցներ: Միջնակարգ վարժարաններից նշանավոր են Մխիթարյան միաբանության ջանքերով վերջերս Փարիզի մոտ՝ Սելում բացված Սուրբատյան ջուլեջը, այլեւ հնուց գոյություն ունեցող Ռափայելյան դպրոցը Վենետիկում: Երկուսն էլ պահվում են հնդկաստանցի երկու հարուստ հայերի կտակած գումարներով՝ անցյալ դարասկզբից¹⁸: Նշանավոր են նաեւ արդեն հիշված Մելքոնյան վարժարանը՝ Նիկոզիայում, հայկական նորաբաց ճեմարանը Բեյրութում, կաթողիկոսական վարժարանը Անթիլիասում, Նուբարյան դպրոցը Ալեքսանդրիայում, Պողոս Գյուլբենկյան դպրոցը Հալեպում եւ ուրիշ ման վարժարաններ Սոֆիայում, Աթենքում, Սալոնիկում, Կահիրեում եւ այլուր: Մոռանալու չէ նաեւ boy scout-ների կազմակերպությունը այնքան կանոնավոր, որ վերջին 2 տարիներին մասնակցեցին jawboru-ին¹⁹, գումարված Անգլիայում:

Դպրոցական կրթության նպատակն է պահել ազգային ոգին եւ լեզուն: Նույն նպատակին է ծառայում հայ մամուլը, որ հարուստ է պարբերական օրգաններով: Արտասահմանյան հայությունն ունի մոտ 100 պարբերական՝ օրաթերթ, ամսաթերթ, շաբաթաթերթ կամ տարեգրքեր: Մի քանի տասնյակը պատկառելի հրատարակություններ են համազգային, համազաղութային բնավորությամբ: Մի քանիսն էլ փոքր թերթեր են, որ զոհացնում են տեղական պահանջները:

Արտասահմանի ընդարձակ այս գաղթականության ընդհանուր մոտիվը հայ քաղաքական դատն է, հայրենիք դառնալու ցավոտ հարցն է, որի շուրջը գալարվում են մտքերը եւ հույզերը: Ի բացառյալ հայ գաղթականության մի աննշան եւ ունեւոր մասի, որ շատոնց ապրելով հայրենիքից դուրս, օտար քաղաքացիություն է ընդունել եւ չի նայում ետ դեպի հայրենիք, մնացած հոծ մեծամասնությունն ապրում է միայն հայրենիք դառնալու հույսով: Ժամանակավոր է համարում իր գաղութային վիճակը եւ անհաղթելի հավատ ունի, որ իր իղձերը իրականանալու են: Եթե քաղաքական հանգամանքները դասավորվեն ի նպաստ հայ դատին, գաղթականության մեծամասնությունն անմիջապես կվերադառնա հայրենիք: Մեծ պատերազմի ժամանակ, երբ հայությունը մեծամեծ հույսեր էր տածում, հազարավոր մարդիկ լքեցին իրենց տասնյակ տարիների ընթացքում կերտած ապահով դրությունն օտարության մեջ եւ զնացին միանալու դաշնակից պետությունների բանակին որպես կամավոր զինվորներ: Հայը պերտորեն կապված է իր հողին եւ դարավոր նեղություններն ու անլուր տառապանքները տարել է համբերությամբ, միայն թե մնա իր նախնիների հիշատակների մեջ: Եւ այսօր կարոտով ու կսկիծով է նայում իր անայացած հայրենիքի վրա: Օտարների կողմից տարածված մոլորություն է, որպես թե հայերը սիրում են պանդխտանալ, քաշվել օտարություն բախտ որոնելու համար: Հայերի մշտական տրտունջը, որ ծանր է ապրել մուսուլման պետության կեղեքիչ պայ-

մաններում, այն տպավորությունն է թողել պատահական ճանապարհորդների վրա, որ հայը պատրաստ է թողնել իր հողը եւ հեռանալ ապրելու ավելի բարվոք եւ ապահով վիճակում: Իրողություն է, որ հայերը երբեք հոժարական չեն լքել իրենց հայրենի հողը: Մինչեւ անգամ հայ վաճառականները, որ հաճախում էին արեւմտյան շուկաները՝ Վենետիկ, Մարսել, Ամստերդամ XVI-XVII դարերում, մինչեւ անգամ նրանք գերադասում էին ի վերջո վերադառնալ, հանգչել իրենց հայրենի տանը: Հավաքական, զանգվածային արտագաղթը միշտ էլ բռնությամբ է եղել: Հայաստանը անդադար պատերազմների բեմ է եղել դարերի ընթացքում: Թողնեք հին դարերը, վերցնեք միայն XVII-XIX դարերը: Ամեն անգամ, երբ պատերազմ է ծագել թուրք եւ պարսիկ, եւ կամ սրանց եւ ռուս պետության մեջ, բռնի տեղահանություններ են տեղի ունեցել այս կամ այն չափով, այս կամ այն նպատակով եւ թուրքերի, եւ պարսիկների, եւ անգամ ռուսների կողմից: Վերջին տեղահանությունը մեծ պատերազմի ժամանակ պատմության մեջ եզակի օրինակ է իր սարսափներով:

Թե որքան հայը կապված է իր պատմական հողին եւ ինչ մեծ արժեք է տալիս այդ կապին, այդ արտահայտված է ուժգին կերպով մի սքանչելի պատմության մեջ, որ թող ներվի ինձ հիշել այստեղ: Պատմությունը այնքան գեղեցիկ է եւ ինքնօրինակ, որ զրափել է մինչեւ իսկ բյուզանդական մի պատմագրի, որ փոխառելով մի հայ մատենագրից²⁰, երկրորդել է իր երկուն: Խոսքս Պրոկոպիոս Կեսարացու²¹ մասին է, որ գրել է 2 դարում հույն-պարսիկ պատերազմների պատմությունը, եւ որի անգլերեն թարգմանությունը տրամադրելի է Loeb Classical Library շարքի մեջ:

Ահա թե ինչ է պատմում բյուզանդացի Պրոկոպիոսը.

«Պարսիկների եւ հայերի միջեւ պարսից Պակուր արքայի²² եւ հայոց Արշակ Արշակունու²³ ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես հայերը: Երկուսի միջեւ անվստահությունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների եւ հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջեւ: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը եւ հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին) եւ թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ զոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց եւ հրավիրեց իր մոտ: Երբ վերջինս հասավ (Պակուրի) մոտ, արքան նրան հյուրընկալեց եւ եղբոր նման հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ երդում տվեցին, որ պարսիկները եւ հայերը միմյանց բարեկամ են եւ դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը գնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զոպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբություն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հա-

վատաց եւ անմիջապէս Արշակին իր մոտ կանչեց ասելով, որ լավ կլինի բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: (Արշակն) իսկույն գնաց նրա մոտ՝ իր հետ տանելով ամենառազմունակ հայերից ոմանց, ինչպէս նաեւ Վասիկիոսին²⁴, որը նրա զորավարն էր եւ խորհրդականը՝ շատ քաջ եւ խելացի:

Պակուրը եւ Արշակին, եւ Վասիկիոսին սկսեց բացեիքաց պախարակել եւ ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երդումը եւ ուզում են շուտով ապստամբութիւն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդվելով, որ իրենք երբեք նման մտադրութիւն չեն ունեցել: Պակուրը սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոզերին՝ ինչպէս վարվել նրանց հետ: Մոզերը արդար չէին համարում դատապարտել, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը եւ բացեիքաց չէին խոստովանում, ուստի խորհուրդ տվեցին այնպէս անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Մոզերը առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը ծածկել գոմաղբով՝ կեսը պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը՝ հայոց: Արքան այդպէս էլ արեց: Այն ժամանակ մոզերը վրանի շուրջը մոզութիւններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի եւ մեղադրի Արշակին դաշինքը խախտելու եւ երդմնազանցութեան մեջ: Մոզերը եւս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցութեանը՝ որպէս զրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մոզերը, եւ հարցրեց՝ թե ինչու է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների եւ հայերի մեծ դժբախտութեան: Քանի դեռ խոսակցութիւնը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փռված, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր եւ վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցութեան ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում հայոց երկրի գոմաղբով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակը անսպասելի կերպով, չզիտեմ ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցութեան շեշտը դեպի ավելի հանդուգնը՝ սպառնալով Պակուրին եւ պարսիկներին, այլեւ հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի նման անպատվութեան համար, երբ ինքը շուտով իր անձի տերը դառնա: Համարձակութեամբ այդ ասելով նա ծեմում էր, մինչեւ որ շրջվելով հասավ պարսից երկրի գոմաղբը: Այստեղ նա նորից նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է եւ այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եւ այսպէս բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա դրանից հետո մոզերը մեղադրեցին նրան դաշինքը խախտելու եւ երդմնազանցութեան մեջ: Պակուրը Վասիկիոսին մորթագերծ արեց, մորթին լցրեց ծղոտով եւ կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում»²⁵:

Մայրենի հողի գաղտնի, խորհրդավոր ուժը հրաշալի կերպով է պատկերված այս սիրուն զրույցի մեջ: Արշակ թագավորի պես է մտածում եւ այժմ հայ պանդուխտ ժողովուրդը, որը լարում է իր բոլոր ուժերը՝ չկորցնելու իր ազգային. նկարագիրը օտար մթնոլորտի մեջ, հայրենիք վերադառնալու անշեջ հույ-

սով: Արշակ թագավորը, ինչպէս ասում է նույն զրույցը, Անհուշ բանտի մեջ վշտից իր կյանքին վերջ դրավ, չկարողանալով տանել արգելարանի կապանքները: Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնվում է մի տեսակ Անհուշ բերդի մեջ, քաղաքակիրթ աշխարհի մոռացութեան բերդի մեջ: Քրիստոնեությունը հայի մեջ հույսի եւ հավատի խորունկ արմատներ է ձգել, եւ այժմ նա քարշ է տալիս իր գոյութիւնը օտարութեան մեջ մինչեւ որ հայրենիքի դռները բացվեն: Անվհատ հույս ունի, որ նա չի մեռնի ինքնասպանութեամբ իր դժբախտութեան պատասխանատու մեծ պետութիւնների մոռացութեան բերդի մեջ:

«ԴԱՎԻՔ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՍԸ ԵՎ ԳԱՂՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Պատմական վեպը պատվավոր տեղ է բռնում Բաֆֆու գրականության մեջ: Նրա համար անցյալն իր հիշատակներով լավագույն միջոցն է սրափելու ազգային ինքնագիտակցություն, վառելու հայրենասիրության ոգին. «Քրքրի՜ր մի ազգի հնությունները, ասում է նա, եւ մի գիշերվա մեջ կգարթեն նրա թմրած հոգին»: Այս համոզումով է, որ հորեյարը¹ մեկեն ավելի գործեր է նվիրել պատմական անցյալին²:

«Դավիթ Բեկը» նրա պատմական վեպերից լավագույնը չէ արվեստի կողմից, բայց կարեւորագույնն է հրապարակախոսի խրոխտ ծայնով: Նյութը՝ մոտիկ անցյալից է, ուստի եւ ավելի հուզիչ: Դեմքերը եւս մեզ հարազատ են, խոսում են, դատում հարցեր, որ այժմեական են, տառապում են ցավերով, որ մերն են, գործում են մեր սրտով: Լեզուն՝ առօրյա, հասարակ, ոճը՝ պարզ, մերկ գրական սեթեւեթանքից, շեշտը՝ ազդու եւ անկեղծ, մտքերը՝ վեհ, քաջության, հայրենասիրության, ազատության գաղափարները՝ հասցրած պաշտամունքի բարձրության. հատկություններ են, որ գրավիչ են, ընդունակ տպավորելու, լարելու պատանի սրտերը վսեմ զգացումներով: Ահա ինչու «Դավիթ Բեկը» դեռ չէ փոշոտել եւ մնում է ընթերցանության սեղանի վրա:

Կեն դարուց³ ավելի է, որ հնչում է փողի նման ազատություն, ազատություն, որն ազդել է սերունդների վրա: «Դավիթ Բեկի» երեսը դարձած է դեպի անցյալը, բայց խոսում է ներկայի, ապագայի համար:

Տեսնենք ի՞նչ է տեսել անցյալում եւ ի՞նչ է խոսում մեզ: «Դավիթ Բեկ» վեպը հիմնված է ամբողջովին մի գրքուկի վրա, որ լույս տեսավ Ս. Էջմիածնի տպարանից 1871 թվին Արզար Գուլամիրյանի ջանքով: Գրքուկի վերնագիրն է՝ «Դավիթ Բեկ, պատմութիւն Դավիթ Բեկին եւ պատերազմացն Հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722 եւ Հայոց 1171»⁴:

Այս հրատարակության առթիվ Բաֆֆին նկատում է, որ «նրա հեղինակը մինչեւ այսօր մնում է անհայտ, ձեռքից ձեռք անցնելով հեղինակի անունը եղծվել է: Ես անտեղի եմ համարում խոսել այդ մասին, միայն կիիշեցնեմ հայկական առածը՝ «գողը գողից գողացավ, Աստված տեսավ՝ զարմացավ» («Խամսայի մելիքությունները», էջ 305-306)⁵:

Ափսոս, որ Բաֆֆին գաղտնիք է պահել իր կասկածները: Արդյոք կարծո՞ւմ էր, որ Գուլամիրյանի հրատարակությունը պատկանում է Հասան-Ջալալյանի⁶ գրչին: Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը եւս գրի է առել Դավիթ Բեկի

¹ Ընդ ինչ տպավորություն է բողել «Դավիթ Բեկը» իր անդրանիկ ընթերցողների վրա, կարելի է դատել հետևյալ օրինակից: Հիշում եմ մի գիրք (կարծես, նույն իսկ «Դավիթ Բեկ» վեպն էր), որի վրա Արարատականի այժմյան առաջնորդ Աբրահամ արքեպիսկոպոս գրել էր իր պատմականության օրերին, որք տակալին սառ էր ճեմարանում 77. «Նվիրդարտ Սելիք - Թանգյան Դավիթ Բեկ երկրորդ»:

պատմությունը 1840 թվին, երբ Տաթևի վանքի առաջնորդ էր: «Ո՞ր հայը չէ լսել, գրում է նա, Դավիթ Բեկ Սիւնեցու գովանի գործերը, որ իր ազգի ազատութեան սիրով վառուած՝ փորձեց թօթափել մեր երկիրը օտար լծից: Ես թշուառականս, որ 16 տարի առաջ կոխում էի քաջերի արհմնով ոռոգուած երկիրը եւ աչքիս առաջ էին Հալիժորի, Կապանի, Բաղաբերդի աւերակները, որպէս ցաւագին յիշատակներ մեր նախնեաց աշխարհաշէն ջանքերի եւ նրանց հանգած փառքի, սիրում էի նստել Պեխ գիւղի ալեւոր բեւեկնիների հովանու տակ եւ լսել հարիւրամեայ Ստեփաննոս աւագ քահանայի պատմածները: Ստեփաննոսը թոռն էր Պալի, Դաւթի կտրիճներէն մէկի: Դաւթի քաջագործութեանց ստոյգ պատմութիւնը գրի առի եւ դրի Ս. Էջմիածնի Մատենադարանը Յովհաննէս եպսկ. Շահխաթունեանի ձեռքով»: Կարապետ վարդապետը ցավ է յայտնում, որ իր գործը անհետ կորավ Էջմիածնում. «Ահագին զերօ մի եկուլ զայն եւ անհետ արար առ յաւիտեան» (ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, առաջաբան, էջ 7-8)⁸:

Բաֆֆու խորհրդավոր ակնարկը զուցե վերաբերում է Կարապետ վարդապետի կորած աշխատության: Եթե այս է նրա կասկածը, անհիմն է: Բաֆֆին ուշադիր չէ եղել Գուլամիրյանի հրատարակության խորագրին՝ ուր ասված է. «Ձորս ետուն գրել որք ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս եւ ականատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Սիւնեաց եւ յաւանէն Եկտաստանաց, եւ այլ ոմանց ընդ նմա, ... վարդապետի...»:

Հավանորեն ընդգծած վարդապետ բառն է, որ տեղիք է տվել մեր վիպագրի կասկածանքին: Հայտնի է, որ ծածկանուն վարդապետը Հ. Դուկաս Ստեփանեան Սեբաստացին է, Մխիթարի աշակերտը⁹: Նա է, որ գրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփաննոս Վրդանիսյան Շահումյանը, Դավիթ Բեկի գործակիցներից մեկը, այն անձը, որին Բաֆֆին խիստ հարգի տեղ է հատկացրել իր վեպի մեջ: Շահումյան ընտանիքը մելիքական ծագում չունեւ, հակառակ Բաֆֆու կարծիքին: Առեւտրական տուն էր: Ստեփաննոսի հորեղբայրները՝ Ոսկան եւ Հայրապետ հաստատված էին Վենետիկ 1650 թվականներից ի վեր: Դավիթ Բեկի շարժումից հետո Ստեփաննոսը տեղափոխվում է Վենետիկ եւ պարապում առեւտրով: Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցու երեսփոխան է եղած 1743 թվին: Ամուսնացել է Ռոզալբա անունով օրիորդի հետ, որ Պուլսի հայ ընտանիքից էր եւ ունեցել է զավակներ¹⁰, որոնցից վերջինը մեռած է 1783 թվականին: Ստեփաննոսը Վենետիկ է եկել 1734 թվից առաջ: Այս թվին նա արդեն Վենետիկ էր եւ մասնակցել է մի հանգանակության, ինչպես երևում է Ս. Խաչի դիվանի մի գրությունից: 1757 թվին սնանկացել է եւ մեռել կարոտության մեջ: Ստեփաննոս իր երկու ազգականների հետ մի խորան է կառուցել Վենետիկ Ս. Ղազարի վանքում եւ սեղանի առաջ՝ մի դամբարան իրենց տոհմի համար, ուր արձանագրության մեջ կարդացվում է նաեւ Ստեփաննոս Շահումյանի անունը, ինչպես հայտնում է Հ. Ալիշան «Միսակառնի» մեջ¹¹:

Դուկաս վարդապետը վախճանվել է 1751 թվին¹², ուրեմն պատմությունը գրված է այս թվից առաջ: Ստեփաննոսն արդեն Վենետիկ էր 1734 թվին եւ հա-

վանորեն թողել էր պատերազմի դաշտը 1730 թվին՝ Մխիթար սպարապետի սպանության տարին, որով վերջացավ շարժումը: Մեզ հասած պատմությունը թելադրված է գրված է հետևապես 1730-1751 տարեշրջանին¹³, եւ առավել սկիզբը քան վերջը: Այս տեղեկությունները պետք են, քանի որ Ստեփաննոսից է ծագում վեպի պատմական նյութը եւ սրա արժեքը որոշելու համար կարելու է ունենալ պատմողի ինքնության վկայագիրը: Շահումյանը հավատացնում է, որ Դավիթ Բեկին մոտիկ եւ սիրելի անձ էր եւ ինքն էր՝ Ստեփաննոսը, գործի նախածեռնողը: Գուլամիրյանի գրքույկը ներկայումս շատ հազվագյուտ է եւ անմատչելի լայն հասարակության¹⁴, ուստի ավելորդ չենք համարում տալ նրա ամփոփ բովանդակությունը նախքան նրա քննության անցնելը:

Շահումյանի պատմելով, 1721 թվին լեռնականները ասպատակում են Շամախի եւ Գանձակ քաղաքները եւ մեծ վնաս հասցնում ժողովրդին: Լուրը հասնում է Դափան եւ շիրոքում ազգաբնակչությունը. հայ եւ պարսիկ (իմա թուրք) կորցնում են փոխադարձ վստահություն, դադրում է երթելությունը: Ստեփան Շահումյան թողնում է հայրենի վանք գյուղը եւ անցնում Սիսական (իմա Մխիթան), մտածելով գնալ Սժխեթ՝ Վրաց իշխանաց իշխան Շահնավազի¹⁵ մոտ եւ խնդրել մի առաջնորդ Դափանի համար: Այս նպատակով նա հորինում է մի թուրք, ստորեւ շարում Դափանի 50 տանուտերների անունները եւ կնքում կեղծ կնիքներով:

Ինչո՞ւ էր պետք այս դիմումը: Ստեփան պատասխանում է, որ շարժման գլուխը եթե տեղացի մեկը լիներ, ապստամբ կնկատվեր պարսից կողմից, մինչդեռ Շահնավազ զորավար էր եւ կարող էր զորագլուխ նշանակել: Շահնավազ հանձնարարում է Սյունեցի Դավիթ Բեկին: Դավիթը գալիս է Ուչթեփե, ուր առաջին բախումն է ունենում Դարաչոռու կոչված թուրքերի հետ եւ ապա Օթուզիքի, այսինքն՝ 32 անունով թուրք ցեղի հետ:

Ուչթեփե մի սարահարթ է Գորիսից արեւմուտք, Գալիծորի վերելք, հայտնի սոսկալի փոթորիկներով: Աբրահամ Կրետացին (էջ 75)¹⁶ քրդական ցեղ է կարծում Դարաչոռուն: Բայց իսկապես ո՞չ թուրք են եւ ո՞չ քուրդ, այլ այն ինչ այժմ է կոչվում՝ թարաքյամա, այսինքն՝ թուրքմեն (Թարաքյամա արաբական հոգնակի ձեւն է թուրքմեն բառի): Դարաչոռու եւ Օթուզիքի ցեղերի ձմերոցն է Կուրի դաշտերը, որտեղից ամառը չվում են իրենց հոտերով դեպի Զանգեզուրի եւ Սիսիանի լեռները եւ հասնում մինչեւ Դարալագյազ:

Առաջին հարվածը ուրեմն Դավիթ Բեկ հասցնում է քոչվորներին: Գետեյալ տարի նույնպիսի ընդհարում է ունենում այն թարաքյամաների հետ, կամ ինչպես ճիշտ անվանված է մեր աղբյուրներում՝ թուրքմենների հետ, որոնք Բարկուշատի կողմերից բարձրանում են Դազանգյուլ եւ Գազբել լեռները անցընելու ամառը:

Այս լեռները պատում են Տաթևը հարավից եւ որպես իսկայական պատնեշ բաժանում Տաթևի շրջանը Դափանից: Ուրեմն երկրորդ հարվածը եւս ուղղված էր քոչվորների դեմ, առաջինը՝ Զանգեզուրի, երկրորդը՝ Դափանի, խաշնարած քոչվորների դեմ, որոնք մինչեւ այժմ էլ մեծ պատուհաս են հայ ժողովրդի

եւ երկրի համար, քայքայում են տնտեսությունը, վտանգում ապահովությունը որպես ավազակության եւ ավերածության ահավոր բուժարան:

Ուչթեփեից Դավիթը իջնում է Շնհեր, որ Որոտն գետի ափին է, Տաթևի դեմուղեմ:

Տաթև չէ գնում, որովհետեւ տեղի մելիքը, որ նույնպես Դավիթ էր կոչվում¹⁷, համակիր չէր Դավիթ Բեկին: Տաթևում հնուց ի վեր միայն մի ազնվական տոհմ կա, այդ հռչակավոր Օրբելյան տունն է: Մելիք Դավիթը անտարակույս Օրբելյաններից էր¹⁸: Դավիթ Բեկին համամիտ չէին նաեւ Գալիծորի մելիք Փարսադանը, Երիցվանիկի մելիք Ֆռանգյուլը, Ագուլիսի մելիք Սուսին եւ ուրիշները, որոնց անունները չեն հիշված:

Մելիք Դավիթն ընկնում է Դավիթ Բեկի ձեռքը եւ գլխատվում Շնհերում: Մելիք Փարսադանը եւս բռնվում է իր փեսա Տեր Ավետիքի հետ եւ բանտ նետվում: Ազատվում է մի դիպվածով, որ արժանի է հիշատակության ուրիշ նկատումով: Սղնախից գալիս է Գուգարացվոց պետ Գովհաննեսը 56 հազար զորքով, գալիս է պաշարում Որոտն բերդը, բայց չի կարողանում առնել, թողնում մեկնում է Շնհեր, ուր ազատում է բանտարկյալ մելիք Փարսադանին եւ Տեր Ավետիքն ու զրկում Դավթի մոտ: Ինքը մտնում է Տաթև, հափշտակում Դավիթ Բեկի գանձերը (?) եւ հեռանում:

Դժվար է հասկանալ այս անհեթեթ գրույցի ծագումը: Վրաց աղբյուրները խամսայի մելիքներին կոչում են սովորաբար Սղնախի մելիքներ: Խամսա անունը նրանց անծանոթ է: Գուգարացի՝ Ղուկաս վարդապետի ենթադրությունն է, որ ներել կարելի էր եթե Գարգարացի ասեր, համաձայն Խորենացու գործածության¹⁹: Թվում է, թե Գովհաննեսն այն Ավանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներեն, որ զենքով դիմադրեցին լեռնականներին Ջրաբերդում: Գավանական է, որ Ավանը ուղեկցած լինի Դավիթ Բեկին կամ լուրեր տարածված լինելին, թե խամսայի երկրից օգնություն պիտի գար նրան: Ստեփան Շահումյանը թեթեամիտ է գտնվել հավատալով, որ հայերը 56 հազար զորք կարող էին ունենալ այդ ժամանակները: Բաֆֆին եւս անզգուշությամբ այստեղից այն կլորիկ թիվն է հանել, թե հայերը Գանձակի մոտ 60 հազար մարդ ունեին զենքի տակ, ավելացնելով որ հրամանատարն էր Դավիթ Բեկը: Գայտնի չէ, թե ինչո՞ւ համար է գալիս Գովհաննեսը եւ ինչո՞ւ է պաշարում Որոտնը եւ ոչ մի ուրիշ ամրոց, ավելի կարելու է մոտ Դավիթ Բեկին: Զարմանալի է, որ Գովհաննեսը 56 հազարով չի զորում գրավել Որոտն, իսկ հաջորդ տարին Դավիթ Բեկը մի քանի հարյուրակով դյուրավ տիրանում է նույն բերդին:

Վստահելի տեղեկություն չէ, մանավանդ երբ պատմողն ավելացնում է, որ Նախճվանի խանը, լսելով Որոտն բերդի անկումը, արշավում է Դավիթ Բեկի դեմ մեծաքանակ զորքով: Դավիթ Բեկը որպես թե առաջանում է աներկյուղ նրա դեմ, ճակատում Նախճվան գետի ափին, բայց պարտվում է, կորցնում հազար մարդ: Իսկ հաղթող խանը դառնում է իր տեղը առանց օգտվելու իր հաջողությունից եւ կործանելու ընդմիշտ ըմբոստին: Ստեփան Շահումյանն այս կետում եւս, լավագույն դեպքում, զոհ է անհիմն լուրերի:

Կռվի դաշտը տեղափոխվում է Չավնդուր եւ Գեմուազ²⁰: Դավիթ Բեկի զինա-
կիցներից մեկը՝ Թորոսը, հարծակվում է Չավնդուրի մի թուրք իշխողի հոտի
վրա, քերփում երկու հազար ոչխար եւ սպանում հովիվներին: Չավնդուրի տե-
րը՝ ոճն Փաթալի սուլթանն, իր եղբոր՝ Աղասի խանի հետ ուզում են վրեժ առնել
եւ թեւ ձեռքի տակ ունեն 12 հազար մարդ, նախքան հարծակվելը, դիմում են
հարեւան Գեմուազի Լեվազ գյուղի տեր Սափի ղուլի թուրքին եւ առաջարկում
միասին գործելու: Սա խոհեմությամբ մերժում է: Երկու եղբայրները գնում են
Թորոսի վրա: Թորոսը Հիշկիտից²¹ 150 հոգի է առնում, ճանապարհը կտրում եւ
ջարդում 12 հազար զորքը եւ քշում: Հաջորդ օրը լեվազցի Սափի ղուլին գալիս
է 300 հոգով Չափնիս գյուղ (որ ակնհայտնի սխալ է փոխանակ երեւի Ափկիսի,
որովհետեւ Չափնիս Գեմուազում չէ այլ Ղափանում՝ Ազարակ գյուղի մոտ) եւ իր
կողմից առաջարկ է անում հարեւան Կաց գյուղի թուրք տիրոջ՝ Միրզա Սայիլին,
որ միասին ավերեն հայ Մանլեւ գյուղը: Սայիլը չի հոժարում, եւ Սափի ղուլի
պարտվում է Թորոսից: Սայիլ լսելով, որ Թորոսը ավերել է երեք թուրք գյուղ,
հարծակվում է Մանլեւի վրա, բայց Թորոսը սրան եւս փախցնում է: Այս կրկնա-
կի հաղթությունից հետո Թորոսը թողնում է Պապ գորավարին Գեմուազ եւ ին-
քը գնում Չավնդուր:

Պարտված Սափի ղուլին իր թուրքերի հետ փախչում է Օրդուար (Օրդու-
բաղ) եւ այնտեղից 500 հոգով գալիս է մի հայ գյուղի վրա եւ գերիներով դառ-
նում Օրդուար: Փոխարենը Պապը ոչնչացնում է Լեվազի թուրքերին, ավարը
ղրկում Ջվար գյուղ եւ ինքը քաշվում Վահրավարա²²: Դավիթ Բեկը այն միջո-
ցին վերջացնելով Հալիծորի բերդի շինությունը, լսում է, որ Ասլամազ ղուլի
թուրքը զորք է հավաքում իր դեմ Բուխուրուրա լեռների կողմը, ուր Ջեվու բեր-
դն է: Դավիթը սլանում է այնտեղ, կանչում Թորոսին եւ միահամուռ ուժերով,
շնորհիվ Տեր Ավետիքի քաջասրտության, զրավում են բերդը, կոտորում չորս
հազար թուրք: Բուխուրուր՝ Ստեփաննոս Օրբելյանի պատմությանը կցված հին
ցուցակի Բեխորոտ ավանի անունն է՝ Չորք գավառում, որն է բուն Կապանը: Այս
լեռը բաժանում է Կապանը (բուն Ղափանը) Մեղրիի շրջանից: Այստեղ է Օխչի
գետի ափին Ջեվու բերդը:

Անում էր հարվածել գլխավոր թշնամուն, Չավնդուրի երկու եղբայրներին՝
Փաթալի սուլթանին եւ Աղասի խանին, որոնք քաշվել էին Բարկուշատ: Դավիթ
Բեկին ընկերանում է երիցվանիկի մելիք Ֆրանգյուլը: Ճակատը տեղի է ունե-
նում եղվարդ գյուղի մոտ Բարկուշատի գավառում: Դավիթ Բեկը հաղթելու վրա
էր, երբ մելիք Ֆրանգյուլը նետեց պատրվակը եւ անցավ թշնամու կողմը: Հայե-
րը պարտվեցին, Թորոսը ընկավ պատերազմում: Նրան հաջորդում է Նուբարը:
Հաղթողները ուզում են մտնել Չավնդուր, բայց չեն հաջողում, հանդիպելով
Նուբարի եւ Պապի դիմադրությանը՝ հեռանում են իրենց տեղերը:

Այնուհետեւ Օրդուար փախած մեզ հայտնի Սափի ղուլին, հետն առնելով
օրդուարցի Ղազիօղլի Շահիսլամօղլի թուրքերին²³, մտնում է Ալանգյազ լեռ-
ների կողմից Գեմուազ՝ ուրենն Մեղրի ձորը: Ութ հազար մարդ ունեին: Պապը
ուներ միայն երկու հազար, սիրտ չի անում ճակատելու, նահանջում է: Դավիթ

Բեկը զայրացած գալիս է Դաշտուն, 2800 մարդով, հալածում թուրքերին եւ գլ-
խատում Պապին, որը չէր եկել ներկայանալու իրեն՝ Հիշկիտ գյուղի մոտ: Երբ
Դավիթը հեռանում է, նույն թուրքերը մեծ ուժերով, մոտ 12 հազար, նորեն հար-
ծակում են գործում, նույն Ալանգյազի ճանապարհով մտնում Մեղրու ձորը:
Ալանգյազը այն լեռնաշղթան է, որ բաժանում է Մեղրին հարեւան Գողթանից
կամ Օրդուարի (Օրդուբաղի) գավառից: Դավիթ Բեկը վերադառնում է 4000
մարդով, բայց կռվում է առանց հաջողության եւ հեռանում Հալիծոր: Թուրքերը
սիրտ առած ասպատակում են գյուղերը: Գալիս են ուրիշ թուրքեր մինչեւ ան-
գամ Ղարադաղից մօտ 18 հազար մարդ: Մեղրիցիք քաջապես պաշտպանվում
են, եւ ազատարար է հանդիսանում Ստեփան Շահումյանը, որը սպանված Պա-
պի հաջորդ էր նշանակված: Թուրքերը 11 հազար զոհ են տալիս, մնացածները
փախչում են:

Մի տարի անցած²⁴, երբ Երեւանի խանի եղբայրը զորքով գնում էր օգնելու
իր եղբորը, որ պաշարված էր Երեւանում օսմանցիներից, հասնում է Օրդուար
քաղաքը, ուր տեղացի մահմեդականները զանգատվում են Մեղրեցիցիների
դեմ: Խանը լսելով, որ օրդուարցիք են եղել նախահարձակ, պատժում է Սափի
ղուլի թուրքին իր ընկերներով եւ անպարտ արձակում հայերին:

Վերջին դրվագն է Խոտանան գյուղի կռիվը Փաթալի սուլթանի դեմ: Մխիթար
սպարապետը գժտված լինելով Դավիթ Բեկի հետ, չի մասնակցում կռվին, եւ
հայերը հաղթվում են: Շահումյանը գերի է ընկնում եւ փրկվում է մի բարեսիրտ
թուրքի օգնությամբ: Վիրավորվում է մելիք Փարսադանի որդին՝ Բալին եւ դժ-
վարությամբ հասնում է Հալիծոր:

Արանով վերջանում է Դավիթ Բեկի պատմության այն մասը, որը նյութ է ծա-
ռայել «Դավիթ Բեկ» վեպին: Պատմության երկրորդ մասը վերաբերում է օս-
մանցիների դեմ վարած կռիվներին, որը մեր խնդրից դուրս է: Ռաֆֆին թարգ-
մանել է զրաբարից այդ մասը եւ դրել իր վեպի վերջը, որպես հավաստի պատ-
մություն²⁵: Արա քննությունը մեր նյութին չէ վերաբերում: Շահումյանի պատ-
մածին կցված է մի ցուցակ, որ պարունակում է Դավիթ Բեկի զինակիցների
անունները եւ որը ավելորդ չենք համարում բերել ամբողջապես:

Դավիթ Բեկի զորավարներ՝ Մխիթար, Մեծ Գեորգի, Հովհաննես, Բանդուր,
Ջաքարիա իշխան, Պայինդուր իշխան, Ավթանդիլ, Փոքր Գեորգի, Ծատուր,
Ղարազեռ, Թադեոս, Եղիազար, Հարություն:

Շնիոր՝ Պայինդուր զորապետ, Պալի զորապետ, Մինաս, Ստեփաննոս եւ 550
զինվոր:

Տաթեւ՝ Ղիշի, Այտեմն²⁶, Եսայի, Տիրացու, Սիմեոն եւ 400 զինվոր:
Հալիծոր՝ մելիք Փարսադան՝ 250 զինվոր եւ Տեր Ավետիք՝ 468 զինվոր:
Չավնդուր՝ Թորոս, Պայինդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսադան, Թովմաս,
Թուրինջ, Հովհաննես եւ 2000 զինվոր:

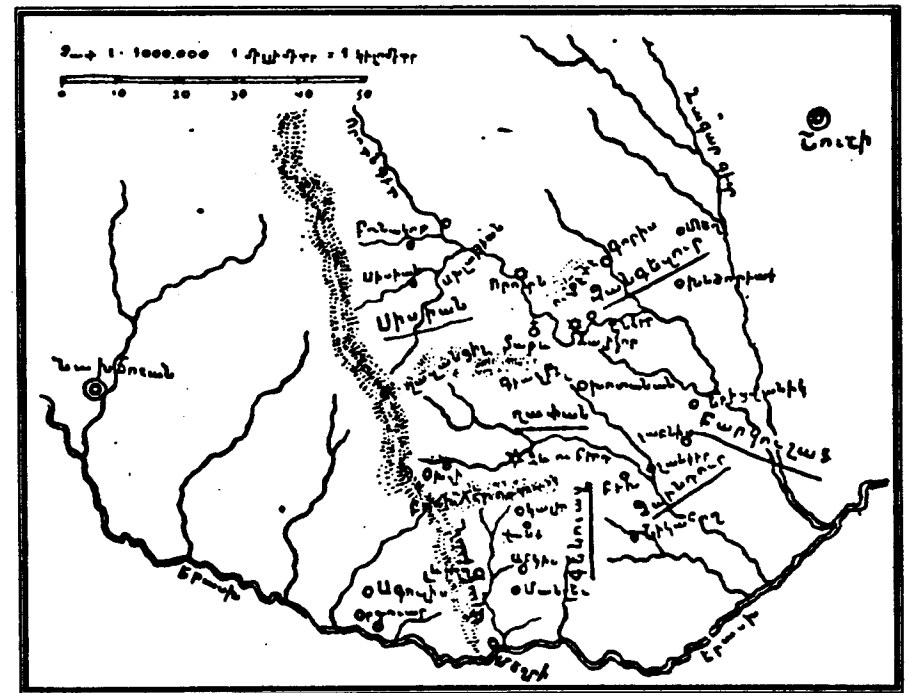
Կալեւր՝ Պապ, 700 մարդով, հաջորդը՝ Շահումյան:
Մեղրի՝ Կոստանդին, Հովհաննես, Սարին, Առաքել եւ 400 (ոչ 4000) մարդ:
Որդիք Մաղա Զուդին Տիլենչի²⁷ մականվանյալ՝ 400 մարդ:

Սիսականի գորավարը՝ 500: Մելիք Դուջու եւ 200 զինվոր:
 Ավշարեբեց, որ կոչի Գասպար, 250 մարդով:
 Պաղաբերդ՝ Ադամ գորավար, 150 մարդով:
 Կուլբերդ՝ Ղազար, 110 մարդով:
 Շիվանիծոր՝ Սարգիս գորավար, 250 մարդով:

Ստեփանի ավանդած պատմությունը բավականին խառնակ է: Ինքը՝ անվարժ պատմող, Դուկաս վարդապետը՝ վարժ գրող, միասին աշխատելով շատ բան շփոթել են, չափազանցել եւ երբեմն գայլվահանյան²⁸ զույն տվել խախտելով ընթերցողի վստահությունը:

Ստեփանը Եկղաստա գյուղից էր²⁹. գտնվում էր Կալեր եւ Վանք գյուղերի մոտ՝ Մեղրի գետի վերին հովտում: Ուրեմն Ստեփանը մեղրեցի էր, այնինչ իրեն դափանցի էր համարում: Նա լավ տեղյակ է ինչ որ անցել են իրեն հայրենի Մեղրու շրջանում, բայց բավականին ծանոթ չէ այդ շրջանից դուրս կատարված դեպքերին: Դավթի գործունեության տեղեկագրությունը պետք է գիտենալ, որպեսզի կարելի լինի չափել նրա վարած կոիվների կշիռը: Մեղրու շրջանը կամ մահալը, ինչպես ժողովուրդն է ասում, հին Արեւիքն է համանուն գետի հովտում, որի արեւելյան լեռնոտ մասը եւ երբեմն ամբողջ գավառը կոչվում է Գեւուազ: Սրան կից է Չավնդուր՝ Օխչի գետի միջին հովտում հին Կովսական գավառի մի մասը: Նույն Օխչի գետի վերին հովիտը կազմում է բուն Դափան, հին Կապան, ավելի հին՝ Չորք: Եճամասն գետակից, որ Օխչիի ճյուղն է, մինչեւ Բարկուշատ գետը հնում կոչվում էր Բաղք, իսկ այժմ այս եւս կրում է Դափան անունը եւ հայտնի է հռչակավոր պղնձահանքերով: Բարկուշատ է կոչվում Որոտն գետի ստորին հոսանքը: Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուր գավառին, այդ Գորիսի շրջանն է, Հալիծոր, Շնիեր, Խնծորեսկ գյուղերով: Անունը հին Չագեծորի թուրքական արտասանությունն է: Սիսիանը՝ Դափանից արեւմուտք, կենտրոն ունենալով այժմյան Սիսիան անունով թուրք գյուղը, Բռնակոթ, Ախլաթիան, Դարաքիլիսե, բոլորը Որոտն գետի ավազանում: Ռուսները միացրին հիշածս գավառները եւ մի վարչություն կազմեցին: Եւ որովհետեւ այս վարչական միության կենտրոնը Չագեծորի Գորիսն է, ուստի եւ Ջանգեզուր կոչեցին ամբողջ միությունը: Սակայն տեղացիները զանազանում են հին սովորությամբ եւ չեն շփոթում միմյանց հետ Ջանգեզուր, Դափան, Սիսիան, Մեղրի, Ագուլիս (տե՛ս կից քարտեզը, ուր նշանակված են գլխավոր կետերը կովի դաշտի):

Գործի նախաձեռնությունը Ստեփանը վերագրում է իրեն: Այս կետը ավելի քան կասկածելի է: Ստեփանը իրեն համծնարարում է որպես մի անձն, «որ էր սիրելի յայս Դաւթի վասն ազնուականութեան եւ քաջութեան»³⁰: Բայց մեծ դեր չունի պատերազմների մեջ եւ չէ հաշվում նշանավոր գորավարների թվում: Դավթի Բեկը գորագուլիս է նշանակում Կալեր գյուղի շրջանում, որ Ստեփանի հայրենիքն էր, ոչ թէ Ստեփանին, այլ տեղացի մի ուրիշին՝ Պապ անունով: Վերջինս ինչ-ինչ գաղտնի որոգայթների զոհ է զնում, մահվան դատապարտվելով Դավթի Բեկի կողմից, միայն այն ժամանակ հաջորդ է նշանակվում Ստեփանը: Եթե

Ստեփանը լիներ մեծ խորհուրդի հղացողը³¹, Դավթի Բեկը նրան իր մոտ կպահեր իբրեւ մերձավոր գործակից:

Ո՛վ էր Շահնավազ իշխանը եւ ի՞նչ գործ ուներ նրա մոտ Դավթի Բեկը: Շահնավազ վերանունով հայտնի են երեք թագավոր. Վախթանգ Ե. (1658-1676), իր որդին՝ Գեորգի ԺԱ (մեռած 1709 թվին), եւ Բակար, որդի Վախթանգ Զ-ի: Վախթանգ Զ ընդունեց իսլամը եւ նշանակվեց թագավոր Վրաստանի 1716 թվին, ըստ վկայության ժամանակակից պատմագիրների՝ Չխեիծեի, եւ Վախուշտի³² (Բրոսսե, Պատմութիւն Վրաց, Բ, էջ 112-114.)³³: Բայց շահը նրան կոչեց այլ ժառանգության խորասանի կողմերը եւ իշխանությունը տվեց Բակարին, որ նույնպես կրոնափոխ եղավ եւ ընդունեց շահից Շահնավազ անունը նույն 1716 թվին: Բակարը իշխեց միմիայն երկու տարի (1716-1718): Հայրը՝ Վախթանգը վերադարձավ Պարսկաստանից եւ ստանձնեց իշխանությունը 1719 թվին եւ մնաց գահի վրա մինչեւ 1724 թվիլ:

Արդ այս երեք շահնավազներից եւ ոչ մեկը կարող է լինել այն համանուն իշխանը, որին դիմած լիներ Ստեփան Շահումյանը: Դիմումը կատարված է լեզգիների արշավանքից հետո, որը տեղի ունեցավ 1721-ի օգոստոսի 15-ին եւ տևեց մինչեւ աշուն, եւ նորեն կրկնվեց 1722-ի գարնան մարտ եւ ապրիլ ամիսները, եւ այս անգամ ավերեցին նաեւ մելիքների հողերը: Նույն 1722-ին Դավթի

Բեկն արդեն գործի էր: Հետեւապես Ստեփան Շահումյանը պետք է վրաց թագավորին ներկայացած լինի 1721-ի վերջերը կամ 1722-ի սկիզբները: Այս պահին Վրաստանի թագավորն էր Վախթանգը, որով Շահումյանի հիշած Շահնավազը չի կարող լինել ո՛չ Գեորգի Շահնավազը, մեռած 1709 թվին, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Ռաֆֆին («Խամսայի մեկիբությունները», էջ 28)³⁴ եւ ո՛չ էլ Բակար Շահնավազը: Ռաֆֆին մի ուրիշ տեղ («Դավիթ Բեկ», էջ 359) հայտնում է, որ Վախթանգ թագավորը եւս կրում էր Շահնավազ տիտղոսը, որ ծրի ենթադրություն է, Շահումյանի սխալ վկայությունն արդարացնելու համար:

Հարկավ, Բակար Շահնավազը կարող էր Շահումյանին ընդունած լինել որպես իշխանագն³⁵: Սակայն ճիշտ 1722 թվին Բակարը ավելի հակամետ էր դեպի պարսիկները քան իր հայր Վախթանգը՝ իր ռուսական թեքումով: 1722 թվին ավզանները ջարդեցին պարսիկներին Գյուլնաբադի ճակատում եւ պաշարեցին Սպահանը: Շահի որդին՝ Թահմասպը³⁶ հազիվ ճողոպրեց եւ շահ հռչակեց իրեն Ատրպատականում իր հոր սպանությունից հետո: Պարսից շահը պաշարված Սպահանում դիմեց Վախթանգին եւ Բակարին, մեծ պաշտոններ առաջարկելով, որպեսզի գան օգնության ընդդեմ ավզաններին: Բակարը պատրաստ էր հարգելու շահի խնդիրը, բայց Վախթանգը արգելեց, որովհետեւ հույս ուներ, որ ռուսները շուտով պիտի գան եւ թոթափեն պարսկական լուծը: Վախթանգը գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ: Վերջին թղթով³⁷ Պետրոս Մեծը խոստացել էր լինել Շամախի 1722 թվի հոկտեմբեր ամսին: Վախթանգը հրաման էր ստացել շահից, ելնել ընդդեմ լեզգիների: 1722-ի մայիս ամսին լեզգիները առանց դիմադրության քաշվեցին, եւ Վախթանգը վերադարձավ Թիֆլիս: Սեպտեմբեր ամսին նորեն եկավ Գանձակ, որպես թե լեռնականների ասպատակությանը վերջ դնելու համար, բայց իրականում գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ եւ Պետրոս Մեծից հրահանգ էր ստացել պատրաստ լինել դիմավորելու նրան Շամախում հոկտեմբերի սկզբներին: Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսը Վախթանգի բանակում էր եւ տեղյակ նրա ծրագրերին: Ահա ինչ է պատմում Եսային Վախթանգը պատվիրում է կաթողիկոսին գնալ «յերկիրն մեր Ղարաբաղ, եւ զհայազուն զօրսն՝ որ զունարեալ կային անդ ի ձեռն մեկիքներաց, եւ չորս զխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Շրուան, Շահին եւ Սարուխան, որ եւ սոքա հարիւրապետք եւ իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մեկիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին եւ խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ եւ արիական եւ զօրեղ մանկունս եւ երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկուտասան հազար, եւ ամրացեալք յամուր վայրսն Արցախու: Եւ այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկիրս մերում...»

Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ճեպով յդեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զինուրական սպա-

սաւորութեանց եւ այսպէս բովանդակեալ զամենայն եւ իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս եւ սպառազէնս»: (Եսայի Կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 47-48):

Նույն 1722 թվին գարնանը լեռնականները մտան Մուղանի կողմից Դիզակ գավառը, կողոպուտով անցան Վարանդ, ուր մեկիք Բաղիրը ընծաներով ընդառաջեց եւ ազատ պահեց իր երկիրը ավերումից: Մինչդեռ խաչները Դիզակի վիճակն ունեցավ, իսկ Ջրաբերդում՝ ժողովուրդը քաշվեց լեռները եւ «երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային եւս եւ զբաղունս հարին ի թշնամեաց»: Ահա այս երիտասարդների կազմակերպած ընդդիմադրության մասին է Եսայիի ակնարկը, եւ նախածեռնողները, անտարակույս, նույն չորս երիտասարդներն էին՝ Ավան, Շրվան, Շահին եւ Սարուխան: Հայ տասն հազարանոց բանակը ներկայանում է Վախթանգին, որ ընդունում է մեծ սիրով եւ խրախուսական խոսքերով՝ «Այսուհետեւ զօրացիք եւ քաջ լերուք իբրեւ յորդիս զօրութեան. եւ յուստեք եւ յունեք մի՛ երկնչեցիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»³⁸:

Ավանատես Եսայի Կաթողիկոսը վկայում է, որ Վախթանգը բնական սեր ուներ դեպի հայ ազգը «եւ ոչ այնքան հաւատարմ ազգին իւրոյ Վրաց, որք միշտ մեռզաւորք եւ խորամանկք են, վասն այն կամէր զայս զօրս՝ մանաւանդ ազգս Հայոց իւրն սեփհականեցուցանել որպէս Տփիսեցիք»³⁹, այսինքն՝ որպէս Թիֆլիսի հայերը: Բացի դրանից, Վախթանգը, որովհետեւ սպասում էր Պետրոս Մեծի գալստեան, «կամէր հայ եւ վրաց զօրօք ճոխ եւ շքեղ ընդ առաջ ելանել մնա»⁴⁰: Վրաց թագավորը, իր կշիռը բարձրացնելու համար, ուզում էր ներկայանալ Կայսրին որպէս տեր երկրի քրիստոնյա տարրին, հայ եւ վրացի:

Ռաֆֆին, որ քաջածանոթ է Եսայի Կաթողիկոսի պատմությանը եւ իր ձեռքին ունեցել է մինչեւ անգամ ավելի ընդարձակ օրինակը, հնարավոր է գտնում ասել, որ Ղարաբաղի մեկիքների խնդրանքով է, որ Գեորգի Շահնավազը ուղարկեց իր ծառայության մեջ զտնվող Դավիթ Բեկին եւ թե Դավիթ Բեկը եկավ Ղարաբաղ 1722 թվին, ժողովեց 60 հազար զորք, զորապետներ նշանակեց մեկիք Ավան խանին եւ Ավան միրզային⁴¹ եւ ինքը գնաց Դավան: Չավնդուր կոչված տեղը, որ իր հայրենիքն էր: Քիչ ստորեւ հայտարարում է, որ հայերը եւ վրացիները սպասում էին Պետրոս Մեծի գալստյանը, բանակ զարկած Գանձակի մոտ եւ որ Վրաց զորքերի հրամանատարն էր Վախթանգը, իսկ հայոց զորքերի՝ Դավիթ Բեկը («Խամսայի մեկիբությունները», էջ 28-29)⁴²: Այս բոլորը հեռու են ստուգությունից: Դավիթ Բեկը Չավնդուրից չէր, եւ ո՛չ էլ Ստեփան Շահումյանը նրան բերավ Ղարաբաղ, առանց մեկիքների որեւէ մասնակցության: 60 հազար թիվը առասպել է: Տեսանք, որ հայ զորքը հաշվում էր 10 հազար մարդ եւ կազմակերպված էր Եսայի Կաթողիկոսի միջնորդությամբ եւ ո՛չ թե Դավիթ Բեկի: Ավանը ո՛չ խան էր եւ ո՛չ միրզա, այլ այն չորս կտրիճ երիտասարդներից մեկը, որ զենքով լեզգիների դեմ ելան: Ո՛րտեղից է հանել Ռաֆֆին 60 հազար թիվը, կտեսնենք ստորեւ:

Մեր նպատակն է պարզել, հասկանալը, Դավիթ Բեկի ապստամբության մեր-

ծավոր շարժառիթը: Շահումյանի տված բացատրությունը լուրջ չէ: Լեզգիների արշավը չդիպավ Սյունիքին և չէր կարող որեւէ անդրադարձ ունենալ նրա վիճակի վրա:

Դավիթ Բեկի գալուստը հետեւանք էր Գանձակի մոտ կանգնած վրացի և հայ զորքերի ակնկալությունների: Ինչպես Եսայի Կաթողիկոսն էր ուղարկված մելիքների մոտ, նույն առաքելությամբ էլ եկել էր Դավիթ Բեկը Սիւնիք՝ Վախթանգի հրահանգով: Վրաց արքան հավատում էր անվերապահորեն կայսերական խոստումներին և պատրաստություն էր տեսնում պատշաճ գործակցություն բերելու ռուսական զենքին: Նա վայելում էր հայերի կատարյալ վստահությունը: Բաֆֆին արդար չէ, երբ Դավիթ Բեկի բերանով շեշտում է հայի և վրացու մեջ բուն դրած դարավոր ատելությունը և անհնար է գտնում երկու ազգերի համերաշխ գործակցությունը, որի հետեւանքով Դավիթ Բեկը բաժանվում է Վախթանգից, առանց հայտնելու իր դիտավորությունը («Դավիթ Բեկ», էջ 363)⁴³:

Վիպագիրը գտնվում է իր ատենի հայ-վրացի հարաբերության լարված դրության ազդեցության տակ: Այդպես չէր մոտիկ անցյալում: Հայ և ռուս հարաբերության պատմության վերաբերյալ աշխատությանց մեջ բավականին չէ շեշտված և երբեմն անտես է արված այն դերը, որ կատարել են վրացիները: Սրանք մեզնից դարեր առաջ են սկսել կոխտուել ռուսական դոմերը, իսկական ջատագովներ հանդիսանալով հյուսիսի միջամտությանը⁴⁴ և մեզ էլ քաշելով իրենց հետեւից բարի հարեւանությամբ: Մեր օրերի վրաց հայրենասերները, որ երագում են անջատվել Ռուսիայից և կշտամբում են հայերիս «ռուսասիրությունը», մոռանում են, որ երեկվան իրենց հայրերն են եղել մեր ռուսասեր ուսուցիչները: Եթե այժմ էլ գտնվեին ազնվամիտ վախթանգներ, դժվար չէր լինի գտնել բարի հարեւանության համերաշխ ուղիներ:

Դավիթ Բեկի շարժումը զաղտնի թելերով կապված էր Վախթանգի քաղաքականությանը: Շահումյանը տեղյակ չէ այս թելերին: Դավիթ Բեկը եկել էր շոշափելու հողը, նախապատրաստելու տեղական ուժերը ի նպաստ և ի սպաս ռուսական հույսերի, եկել էր թվում է թե պաշտոնական ձեռով և ոչ որպես ապստամբության ղեկավար: Շահումյանը գիտե, լսել է, որ Դավիթը ապստամբ չէ, որովհետև կարգված է «գորաւոր Շահնաւագի» կողմից: Այս «գորաւոր» բառը խուլ արծազանք է այն պատմական իրողության, որ Վախթանգը նշանակվեց 1722 թվին շահի հրամանով ընդհանուր պետ Ատրպատականի, Վրաստանի և Հայաստանի: Շահումյանի տարօրինակ մեկնությունը այլ իմաստ չունի քան այն, որ վրաց թագավորը իրավունք ուներ Սյունիքի վրա և կարող էր դրկել այնտեղ հայտնապես մի պաշտոնյա որեւէ հանձնարարությամբ՝ առանց կասկածի տեղիք տալու: Այս բանը հաստատվում է մի ուրիշ վկայությամբ: Բաֆֆին հրատարակել է «Վկայագիր Ուռպելեանց» վերնագրով մի թուղթ 1835 թվակիր, բազմաթիվ ստորագրություններով, որոնց մեջ կան պատկառելի անուններ՝ Սիմեոն արքեպիսկոպոս Տաթևի, Բաղդասար մետրոպոլիտ, Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեան, մելիք Մանուչար Ուռպելյանց Տաթև-

ւացի: Դավիթ Բեկի մասին այս թղթի մեջ ասված է. «Բնակիչք Սիւնեաց ի 1722 ամին գրեցին զթուղթ աղաչանց առ Շահնաւագ իշխանն՝ առաքել գորաւոր ոք, զի իշխեսցէ ի վերայ գաւառին և յանդորրու պահեսցէ զՀայս որք ի նմին»⁴⁵: Ապստամբության մասին խոսք չկա: Թուղթը վկայում է ինչ-ինչ անձերի սերունդ Դավիթ Բեկից, երեւի, Ռուսաց կառավարությանը ներկայացնելու և այդ անձերի ազնվական ծագումը հաստատելու համար: Ուրեմն տեղն էր հիշել, որ Դավիթ Բեկը արյուն է թափել ռուսների համար կռվելով պարսիկների դեմ: Սակայն, ստորագրողները այդ չեն ասում, որովհետև նրանց գիտությանը Դավիթ Բեկը եկած էր որպես պաշտոնյա կառավարիչ: Բաղդասար մետրոպոլիտը և Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը քաջ տեղյակ էին Դավիթ Բեկի գործերին, և նրանց ստորագրությունը ուշադրության արժանի է գրեթե այս կետում*:

Վախթանգը սպասում էր ռուսներին Գանձակում աշնանը: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ Դավիթ Բեկը Գանձակից է եկել Սյունիք, գալուստը պիտի տեղի ունեցած լինի մոտավորապես նույն ժամանակները, և հավանորեն քոչվորները ենթարկվել են նրա հարձակմանը աշնանը՝ սարից իջնելիս: Երեւանը ընկավ օսմանցիների ձեռքը 1724 թվի հոկտեմբերի 1-ին⁴⁶: Երեւանի խանի եղբայրը անցած պետք է լինի Օրդուարից հետեւապես այդ միջոցները: Այսպիսով, Դավիթ Բեկի կռիվները տեսել են 1722-ի աշնանից մինչև 1724-ի աշունը, ուրեմն ուղիղ երկու տարի: Նա կռվել է երկու կարգի թշնամիների դեմ, նախ՝ քոչվոր թարաքյամայի և երկրորդ՝ Չավնդուրի և Գեմուազի շրջանում ապրող մի քանի թուրք պետերի: Սրանցից Ասլամազ Դուլին և երկու եղբայրներ՝ Փաթալի սուլթանը և Աղասին, նմանապես ցեղապետներ են, այսինքն՝ քոչվորների գլուխ: Ասլամազը զարկվում է Բուխուրութ լեռան վրա, ապաստանում է Չեվու բերդը և պարտվում: Երկու եղբայրները 12 հովիվ ունեին և անհամար հոտ: Նախահարձակը Դավթի զինակիցն է, որ թալանում է սրանց ոչխարները: Դարգ է, որ գործ ուներ խաշնարած ժողովուրդի հետ: Մեր աղբյուրը նրանց անվանում է մերթ Չավնդուրի, մերթ Բարկուշատի իշխեցողներ: Այս նշանակում է, որ նրանք Բարկուշատի դաշտերից, որ իրենց ձմերոցն էր, բարձրանում էին Չավնդուրի լեռները ամառ ժամանակ: Գալով լեվազցի Սափի դուլիին և Գաց (Կաց) գյուղի Սայիլին՝ դրանք տեղական բեկեր են, թերեւս, մեր մելիքների նման մի քանի գյուղի սեփականատեր: Ամեն պարագայի սրանք պետական պատասխանատու պաշտոնյաներ չեն: Երկիրը ենթակա էր Նախճվանի խանի իրավասության: Սրա անցողակի միջամտությունը անստույգ ենք համարում: Արդարեւ, եթե նա Դավիթ Բեկի դեմ ելած լիներ և հաղթած, բնավ չէր նահանջի կռվի դաշտից՝ առանց զապելու խռովությունը: Նրա միջամտությունը չենք տեսնում նաեւ հետագա տարիներին: Երկրի տերն էր և պատասխանատուն և պետք է, որ հետապնդեր խռովարարներին, եթե՛ նրանք իրոք պետության թշնամիներ լինեին: Հաջորդ 1724-1726 տարիները չգիտենք ի՞նչ էր Դավիթ Բեկի վիճակը: Ստեփաննոսը այս մասին լուռ է: Հավանորեն տեղյակ չէ գործին: Երեւ-

* «Ուռպելեանց Վկայագիրի» և հարակից խնդիրների մասին կխոսենք ուրիշ անգամ:

մի խանի եղբոր դատաստանը, որով պատժում է գանգատավոր թուրքերին եւ ոչ հայերին, թվում է, թե վերջ է դնում թշնամական ընդհարումներին: Դավիթ Բեկը եւս ստիպված է լինում զենքը վայր դնել եւ ահա ինչու: Նա եկել էր Վախթանգի եւ Եսայիի կողմից, պաշտոնապես թե անպաշտոն կերպով: Վերեւ բացատրեցինք մեր ենթադրություններն այս առթիվ: Եկել էր նախապատրաստելու երկիրը ռուսներին ընդառաջելու ծրագրի ոգով: 1722-ի վերջերը Վախթանգի եւ Եսայի Կաթողիկոսի հույսերը ի դերեւ ելան: Պետրոս Մեծը ձգձգում է իր խոստումը, հայտնելով, որ մինչեւ չտիրանա Կասպից ծովի եզերքին, չի կարող օգնության գալ եւ խնդրում է Վախթանգին միջնորդել պարսից շահի առաջ՝ զիջանել հիշյալ ծովեզերքը ռուսներին: Վախթանգը հուսահատ վերադառնում է Թիֆլիս, որ գրավված էր իր հակառակորդ վրաց իշխանի կողմից, որ բարեկամ էր պարսից տիրապետությանը⁴⁷: Օսմանցիների հարձակումով դրությունը բարդանում է: Ռուսները մի թեթեւ գունդ են դրկում պաշտպանելու Վախթանգին ընդդեմ օսմանցիների՝ 1723 թվին: Վախթանգը պարտվում է եւ հարկադրվում թողնել հայրենիքը եւ ապաստանել Ռուսիա: 1724 թվի օգոստոս ամսին արդեն հայրենիքից դուրս էր: Հույսերի եւ ծրագրի խորտակումը կատարյալ էր: Լուրը անտարակույս հասնում է Դավիթ Բեկին եւ սանձում նրա եռանդը: Ահա ինչու այնուհետեւ՝ 1724-1726թթ. նա անգործության է մատնված: Հավանական է, որ լրաբերը նույն Հովհաննես Գուգարացին էր (ինձ՝ Ավան Ջրաբերդցին): Ստեփան Շահումյանը տեղյակ չէ Դավիթ Բեկի գաղտնի հարաբերությանը Վախթանգի եւ Եսայի Կաթողիկոսի հետ: Այս է պատճառը, որ Հովհաննեսի գալն ու գնալը առասպելական ձեւ է ստացել նրան հասած լուրերի մեջ:

Այսպիսով, Դավիթ Բեկը ձեռնամուխ եղավ կատարելու միմիայն նախապատրաստական աշխատություն եւ առանց ապստամբական ցույցերի: Այդ աշխատությունն էր՝ տնտղել տեղական մելիքների, եկեղեցականների եւ ազդեցիկ ուժերի տրամադրությունները, այժմեն մեկուսացնել վտանգավոր կամ անվստահելի իշխաններին եւ մանավանդ մաքրել ռազմագիտական դիրքերը՝ այնտեղ բուն դրած թուրք խաշնարած ցեղերից: Այս աշխատանքը կատարվեց մի բուռն քաջերով առանց երկրի բարձր իշխանության՝ Նախճվանի խանի ուշադրությունը գրավելու, այնպիսի հմտությամբ, որ Երեւանի խանի եղբայրը մեղավոր ճանաչեց թուրք գանգատողներին, առանց խոժոռելու հայերի դեմ:

Քոչվորների հետ ընդհարվելը քաղաքական կասկած չէր կարող հարուցանել: Սովորական երեւոյթ էր հնուց ի վեր: Կար ժամանակ, երբ հայերն իրենց հոտը տանում էին ձմերելու Կուրի եւ Երասխի դաշտերում եւ փոխարենը թույլ էին տալիս տեղացիներին անցնելու ամառը Հայոց սարահարթերում: Լեռնականները ասպատակեցին 670-ական թվականներին Կուրի եւ Երասխի ավերում ճարակող հոտերը, ոչ միայն բնիկների, այլ եւ որ «յվայրարատեան գաւառացն եւ ի Սինաստանեաց աշխարհէն ի ձեռնաւճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ» (Մովսէս Կաղանկատվացի, Բ, ԻԶ)⁴⁸: Իսկ 851 թվին տեղատարափ անձրեւը «ուք հարիւր վրան խաշնարածաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կովկասայ յապուր՝ յաւուրս ամարայնոյ»՝ Սեծ իրանց գավառ, որ գտնվում էր խաչեանի

շրջանում (անդ, Գ, ԻԱ):

Ներկայումս թարաքյամա քոչվորները Կուրի ափերից բարձրանում են Արցախի եւ Սյունիքի վրայից մինչեւ Նախճվանի եւ Դարալագյազի լեռները եւ շատ հաճախ տեղի են տալիս բախումների, երբեմն արյունահեղ: Սար բարձրանալիս կոխտում են ու փչացնում կանաչ արտերը եւ իջնելիս՝ քշում տանում են խառնելով իրենց հոտերին հայ գյուղերի անասունները:*

Անցնիմք «Դավիթ Բեկ» վեպին: Թեեւ մեր նյութից դուրս է գրական քննությունը, բայց նկատելու ենք, որ վեպի շենքը համաչափ չէ եւ հորինված է, կարծես, առանց մշակված ծրագրի: Գրիչն ընթացել է ոչ մտքի ետեւեւ, այլ նրա հետ միասին եւ ստեղծել է հերոսների համար երբեմն դժվար կացություններ, որտեղից հանելու համար ստիպված է եղել շեղվել պատմության թելից, նոր օժանդակ դեմքեր հանդես բերել, անբնական տեսարաններ կերտել: Այս բոլորը խանգարել են երկի ներդաշնակությունը: Վերջին գիքը ավելի ստվար է, քան առաջին երկուսը: Հեղինակը առանձին փուլք չունի գեղարվեստականի մասին. նրա համար ավելի թանկ է երկի գաղափարախոսությունը, որ արտահայտում է ոչ միայն գործող անձերի բերանը դրած ճառերով, այլեւ նրանց հերոսական նկարագրով: Առաջին երկու գրքերը նվիրված են ամբողջովին Դավիթ Բեկին եւ Ստեփաննոս Շահումյանին:

Դավիթ Բեկը փրկվում է մահից, փախչում վրաստան եւ այնտեղ «առաջին պետական մարդ դառնում»: Եիշտ ինչպես հնում Տրդատը փախավ Հոռն եւ հռչակ ստացավ իր քաջությամբ: Ստեփանն էլ գերությունից է ազատում շնորհիվ իր քեռի Թորոսի: Պատմական քիչ բան կա այս երկարածիզ պատմության մեջ: Բացի մի քանի անուններից, մնացածը՝ դեմքեր թե տեսարաններ, երեւակայության արդյունք են: Ավելի պատմական է երրորդ գիրքը՝ Դավիթ Բեկի գործունեությունը: Հիմը կազմում է Ստեփաննոսի՝ վերելը քննած պատմությունը: Աշխարհագրական քարտեզը եւ անձերը նույնն են, բացի մի քանի թարմատար դեմքերից: Հարկավ պատմության համեստ գործիչները դարձել են վեպի մեջ հայտնի մեծություններ:

Գործողության դաշտը Սյունիքի յոթն գավառներն են, ուր տիրում են՝

Գողթան, մելիք Մուսին,
Գեւուռազ, իշխան Ստեփան Շահումյան,
Դավիան, մելիք Փարսադան,
Չաւնդուր, Թորոս իշխան,
Բարկուշատ, մելիք Ֆրանգյուլ,
Սիսիան, իշխան Բայինդուր,
Չանգեզուր, Սիսիթար սպարապետ: («Դավիթ Բեկ», էջ 371):

Այս անձերից ոչ ոք գավառատեր չէր, եւ ոչ էլ Ստեփանը, Թորոսը, Բայինդուրը իշխաններ էին:

* Ոչքեպին հայտնի է այժմ եւս հայ-քոչվոր կոչվներով, որի մասին խոսք կլինի վերեւ խոստացած հոդվածում:

Մելիք Փարսադանը «երկաթի սիրտ ունի եւ գայլի խիղճ», Ստեփանը՝ «սա- տանայի խելք եւ Ռուստեմի քաջություն», Թորոս իշխանը՝ «փղի ուժ եւ առյու- ծի սիրտ», Բայինդուրը՝ «սարսափելի հսկա է», Ներսես եպիսկոպոսը՝ «Օմարի եւ Եազիդի նման արյունարբու է, իսկ Հարուն ալ Ռաշիդի նման անողոքելի» (էջ 518, 521)⁴⁹: Այս նկարագիրները պատմական չեն եւ ոչ վիպական, այլ դյու- ցագներգական, եթե կ'ուզեք: Վիպագրի ցանկությունն է տեսնել նրանց այդպի- սի հատկություններով:

Վեպի գլխավոր գործողները վարում են զնդեր՝ զնդապետներ են: Կան եւ խմբապետներ, որոնք փոքր խումբերի գլուխ անցած շփոթություն են ձգում թշ- նամու բանակում՝ հեղակարծ հարծակույններով եւ ավազակային հափշտա- կություններով: Սրանց գործերը չեն ներկայացրած, հիշված են միայն խմբա- պետների անունները՝ Վաղարշապատցի Հարություն տանուտեր, Գանձակեցի Եղիազար աղա եւ Թադեոս Բեկ, Շուշեցի Ջաքարիա իշխան (Շուշին գոյություն չուներ այն ժամանակ), Լոռեցի Ավթանդիլ, Երեւանցի Օհաննես, Մեղրեցի մե- լիք Կոստանդին եւ այլն (էջ 308, 404, 519 եւ այլուր): Այս անունները պատմա- կան են, առնված են վերելք հիշված ցուցակից, զնդերի թիվը եւ քանակը եւս այստեղից է (էջ 422), բայց տիտղոսները եւ նրանց գործունեության վայրերը պատկանում են վիպագրին: Կռիվների դաշտը հասցրել է մինչեւ Դարալագյազ եւ Սեւանա լճի ափերը:

Թշնամի բանակի գլխավոր դեմքերը եւս պատմական են, ինչպես Փաթալի եւ Աղասի եղբայրները, Ասլամազ դուլին եւ ուրիշները: Հարկավ սրանք էլ են արժանացել ավելի բարձր աստիճանի քան ունեին: Փաթալին, հասարակ ցե- դապետ, դարձել է խան եւ բռնապետ Փայտակարանի եւ ձգտում է ձեռք ձգել ամբողջ Դափանը: Փայտակարանը՝ Դարադաղը չէ, ինչպես սխալմամբ նույնա- ցրել է Բաֆֆին: Ասլամազ դուլին նմանապես խանի դիրք ունի եւ տեր է Ջեվու բերդին:

Դավիթ Բեկի կռիվներից մեծ տեղ են բռնում վեպի մեջ Ջեվու բերդի պաշա- րունը եւ Եղվարդի ճակատը:՝ Պաշարումի երկարաշունչ մանրամասնությունն- աները վառ երեւակայության արդյունք են: Ստույգ է միայն, որ Տեր Ավետիքը վճ- ուական դեր է կատարել:

Եղվարդի կռիվը մղված էր ընդդեմ Փաթալի եւ Աղասի եղբայրների: Թորոսն ընկավ կռվում, բայց Շահումյան գերվեց ոչ այս կռվում, այլ Խոտանանի արշա- վանքին: Սրա առաջին գերությունը եւ դարձը շնորհիվ Թորոսի՝ պատմական չեն: Ստեփանը Թորոսի քեռորդին չէր:

Երկու հայ մելիքները՝ Դավիթ եւ Ֆրանգյուլ՝ հանված են խիստ թանձր գույ-

⁴⁹ Ջեվու բերդը գտնվում է Օխյի գետի վրա, հին Բաղաբերդի եւ Աշողուրի մոտ: Բաֆֆին գիտե- այս, բայց շփոթմամբ դնում է Ջեվուն Հալիձոր բերդի մոտ, որ սխալ է: Հալիձորը Ռոտն գետի ափին է Տաթևի մոտերը եւ բավականին հեռու Ջեվուց: Աշխարհագրական անձնություններ պակաս չեն վեպի մեջ: Այսպես Արքե Միսիանում չէ, այլ հին Արարան է (Օրբելյանի ցուցակում տակած է՝ Արարաջ) Չորք, այսինքն՝ Կապան գավառում: Հիշվիտ գյուղ, ուր գլխատվեց Պապ, բվում է, թե հին Շաշիկեստն է, որ ընկնում է Կովկասեան գավառում, Եփեսոսի գյուղի շրջանում: Շաշիկեստը դարձել է Եշիկեստ եւ Իշկեստ, Իշկեստ, Ափկիս՝ հին Ափկավանք, Արեւիքում:

ներով, քան իրավունք է տալիս պատմությունը: Նրանք պետք չունեին սողալու թուրք եղբայրների առաջ: Երկրի խանը նստում էր Նախճվան, որի իրավասու- թյան տակ էին հայ մելիքները եւ թուրք եղբայրները: Սրանք Դափանի տերը չէ- ին, ուրեմն եւ չէին կարող խոստանալ Դափանը զիջանել փառասեր մելիքին որեւէ զնով:

Ընդհանուր առմամբ վեպը հավատարիմ է մնացել իր պատմական վերելքն- նված աղբյուրին: Սակայն այս միայն վեպի կմախքն է: Արդյո՞ք նրա մարմինը, ամբողջությունը եւս պատմական է: Անգամ պատմությունից առած դեմքերի նկարագիրը հեռու են պատմական իրականությունից: Պատմական լինելու համար անհրաժեշտ չէ ամենեւին, որ վեպի դեմքերը եւ նյութը քաղված լինեն պատմությունից: Գործող անձինք կարող են լինել շինձու, անծանոթ պատմու- թյանը, բայց եթե նրանց նկարագիրը, նրանց ոգին, աշխարհայացքը համապա- տասխան են ընտրած պատմական միջավայրին, կլինեն պատմական:

«Դավիթ Բեկ» վեպը, չհաշված կմախքը, մյուս մասերով խորթ է Դավիթ Բեկի ժամանակակից իրականությանը: Հեղինակն իսկապես նպատակ էլ չի ու- նեցել վերակենդանացնել գեղարվեստական պատկերների եւ տիպար դեմքե- ռի միջոցով անցյալի մի էջը: Անցյալը նրան հետաքրքրել է ոչ անցյալի համար, այլ որպես մի «դասարան» քաղաքական կրթության: Եւ դասարանի մեջ ինքն է նստել եւ ինքն է խոսում, քարոզում: Հին ռազմիկներին հանել է դարավոր մեռե- լությունից, բայց նրանց մեջ դրել է իր հոգին, իր միտքը, իր լեզուն: Նրանք սուկ դիմակներ են, որոնց ետեւը կանգնած է հեղինակը եւ թելադրում է ոչ միայն նրանց ճառերը, խորհուրդները, հուզումները, այլ անգամ գործելու կերպերը: Բոլորեքյան խոսում են հեղինակի բերանով, չէ թե միայն հերոսները՝ Դավիթ Բեկ, Մխիթար, Բայինդուր, Ներսես եպիսկոպոս, Շահումյան, այլ անգամ Փա- թալի խանի հարեմի բնակիչները՝ Սյուրին եւ ներքինապետ Ահմեդը, երկուսն էլ կրոնափոխ հայեր են, բայց մնացել են մաքուր, գաղափարական հայրենասեր- ներ, ապրելով հանդերձ տասնյակ տարիներ հարեմական մթնոլորտի մեջ: «Դավիթ Բեկ» վեպը մի կենդանի հիշատակարան է հեղինակի անձնական հայացքների, հասարակական եւ քաղաքական գաղափարների եւ տրամադ- րությանց, մանավանդ նրա տեսությունները՝ բռնության դեմ պայքարելու եղա- նակների, ստրկության լուծը թոթափելու միջոցների վերաբերյալ:

Դավիթ Բեկի ծնողները մի խումբ ուրիշ հայերի հետ իրենք իրենց այրել էին խանի դատարանի առաջ, «կամենալով ինքնակամ մահով բողոքել տիրող ան- արդարության դեմ. իրանք մեռան, բայց անարդարությունը մնաց...» (էջ 157): Դավիթը փրկվել էր բարեսիրտ ներքինապետի ջանքով, խնամվել: Պատանու կյանքը հնարավոր փորձանքից զերծ պահելու համար, ներքինապետը խոր- հուրդ է տալիս գնալ Վրաստան: Նախքան հեռանալը պատանին այցելում է իր անբախտ ծնողների գերեզմանը, ողբում արտասուքով նրանց կորուստը եւ լսում է մի ծայր, թե «դառնության բաժակը լցված է» եւ ուխտում է «մինչեւ մահ կռվել անարդարության դեմ» (էջ 161): Հրաժեշտի ժամին խանի կինը, որ տե- դյակ է պատանու ընտանեկան դժբախտության, եւ նրա հովանավորը, ողջերթ

է մաղթում խրախուսական խոսքերով, որ ինքը «հավատում է Աստծո արդարադատությանը եւ հոյս ունի, որ բոլոր չարիքների հատուցում կլինի, նեղյալները կվայելեն ազատություն, իսկ նեղիչները սոսկալի դատապարտություն» (էջ 160): Ներքինապետն իր կողմից հանձնում է պատանու Սյունյաց աշխարհի մի հզոր թագավորի թուրը, որ հանել է խանի գանձարանից, մի թուր, որ միաժամանակ հայ թագավորի հզոր ձեռքում պաշտպանում էր մեր հայրենիքը. «Թող այսուհետեւ այս թուրը հիշեցնե քեզ նրա ցավալի անկումը, թող ոգեւորե քեզ նրա վերականգնման համար գործել»: Ներքինապետն ավելացնում է, որ հորդորիչ խոսքերը «իր գլխից չի ասում, այլ Աստված ինքն է հայտնել նրան մի տեսիլքի մէջ, ուստի ինքը հավատում է պատանու **Ճակատագրին**» (էջ 165):

Դավիթ Բեկը Վրաստան է: Օտար ծառայության մեջ մոռացել է իր ուխտը: Ահա հասնում են նրան երկու նամակ, մեկը կրում է Սյունյաց աշխարհի հոգեւորական եւ աշխարհիկ մեծամեծների ստորագրությունն ու կնիքը, մյուսը՝ Ստեփան Շահումյանից է: Առաջին նամակի մեջ հայրենիքի վիճակը նկարագրված է շատ տխուր եւ հուսահատ գույներով՝ կնիկներ, աղջիկներ բռնաբարվում են, վանքերն ու եկեղեցիները ապականվում, խաչերը շների վզից կախված, երեսաներին խլում վաճառում են օտար երկիրներ, մի խոսքով ստրկության լուծը, կյանքի դառնությունը այնքան սաստկացել է, որ ժողովուրդն ուխտել է «**կամ միանգամով կոտորվել եւ բնաջինջ լինել, կամ բոլորովին ազատվել մահմեդական բռնակալությունից**»: Երկիրն աղերսում է, որ Դավիթը վերադառնա եւ առաջնորդե ժողովրդին» (էջ 174):

Իսկ Ստեփան Շահումյանը հիշեցնում է իր նամակում Դավիթ Բեկին, թե միասին Հայոց պատմության դասեր են առել Տաթևի վանքում եւ գիտե, որ հնուց ի վեր հայերը նշանավոր մարդիկ են տվել, որոնք սպասարկել են իրենց հանձարը դրացի ազգերին եւ մեծ անուն վաստակել, փառքի արժանացել, սակայն նամակագիրը կզերադասեր, որ այդ մարդիկ աշխատեին հայրենի հողի վերա եւ հայրենիքի համար: Այնուհետեւ դառնալով Դավիթ Բեկին, գրում է. «Ես գիտեմ քո մեծահոգությունը, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք եւ ազգություն չկա, որոնց հայրենիքը լայնածավալ աշխարհն է, իսկ ազգությունը՝ ընդհանուր մարդկությունը, սակայն օտարներին կերակրել, երբ մեր զավակները քաղցած են, մեծ առաքինություն չէ» (էջ 179): Դավիթի օգնությունն անհրաժեշտ է համարում Շահումյանը եւ ուրիշ նկատումով՝ «Մեր ազնվական դասը փչացած է, գրում է նա, նրանց վրա հույս դնել չի կարելի: Դարերի ընթացքում, պարսից ազդեցության ներքո, ազնիվ արյունը նրանց երակներում խարդախվեցավ: Այժմ ժողովրդին պետք է փրկե ժողովրդի մարդը, նրա միջից դուրս եկած, նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը բացի քեզանից, Դավիթ» (էջ 180):

Պակաս չեն հակազդեցությունները հախուռն տեսությունների մեջ: Շահումյանի բերանով կոսմոպոլիտ է անվանում Դավթին, մի մարդու, որ պատանեկությունից ուխտել էր կռվել հայրենիքի ազատության համար: Այլեւ ապականված է համարում ազնվական դասը, մոռանալով, որ Դավիթը ազնվական էր,

բեկ էր եւ, իր իսկ կարծիքով, Տաթևի մելիքների՝ Օրբելյան հռչակավոր տոհմից էր (էջ 287): Դավթի զինակիցների մեծագույնն եւ կարեւոր մասը եւս կրում են բեկ, մելիք՝ յուզբշի, տանուտեր տիտղոսները, որոնցով վիպագիրն ինքն է մեծարել հակառակ պատմական աղբյուրի լռության:

Գուցե ժողովուրդը իրոք ավելի մաքուր է մնացել, քան իր բարձր դասակարգը: Բայց ահա ի՞նչ ահավոր վկայական է տալիս հայ ժողովրդին: Սյունեցի Բայինդուրը, ազատության այդ զինվորը, «ե՛ւ սիրում է հայերին, ե՛ւ ատում»: Ատելությունից բխած սերը չի կարողանում բացատրել. «Սիրում եմ այդ ազգը որպես մի սիրահար սիրում է մի ցած, բարոյապես ընկած, պոռնիկ կնոջ», թաթախված բարոյական ցեխի մեջ, «մի մեծ պոռնիկ, որի երեսին ամոթի եւ պատուի մի կաթիլ չի մնացել: Չորս հազար տարի նա պոռնկություն է անում, բայց տակավին չկշտացավ»: Հազարավոր տարիներ անձնատուր է եղել այդ պոռնիկը հույն, պարսիկ, հռոմայեցի, արաբ, մոնղոլ հոմանիներին, «իր մարմինը վարակված է հազարավոր հիվանդություններով, մահվան հոտ է փչում», եւ այլն (էջ 428): Պետք կա՞ ասելու, որ հայ անցյալն ու ժողովուրդը արժանի չեն այսպիսի մի անվայել եւ անիրավ համեմատության:

Դավիթ Բեկը իր զինակիցներով մտնում է Տաթև: Վարդանանց տոհմն էր: Ներսես եպիսկոպոսը հոգեհանգիստ էր կատարում Ավարայրի նահատակների հիշատակին: Սեղանի առաջ դրված էր «մի դազաղ ծածկված ոսկեհուռ դիպակներով՝ վրան մի խաչ, մի Ավետարան եւ մի քանի հատ սուր»: «Դա Վարդանի դազաղն է», - կոչում է քարոզիչ եպիսկոպոսը, «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն էր: Բողոք՝ բռնության դեմ, բողոք՝ անարդարության դեմ, բողոք՝ անազատության դեմ»: Մեր պատմության նշանավոր մարդիկ՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան չեն կարող համեմատվել Վարդանի հետ: Ինչո՞ւ: Եպիսկոպոսի կարծիքով, «այդ քաջերի հետ մնացած էր զորքը, այսինքն՝ վարձկանների մի դասակարգ, որոնց գործ էին անում աննպատակ աշխարհակալությունների մեջ», միայն իրենց փառքի համար: «Զորքն արյուն էր թափում, իսկ նրանք փառք էին վայելում: Զորքը հողեր էր տիրում, բայց նրա որդիքը քաղցած էին մնում, արդյունքը շռայլում էր զորքի տերը»: Մինչդեռ Վարդանը՝ ինքը ժողովուրդն էր. նրա հետ էր «կղերը՝ մի ձեռքում խաչ, մյուսում սուր: Նրա հետ էր շինականը, մի ձեռքում բահ, մյուսում՝ նիզակ: Նրա հետ էր ազնվականը, քաղաքացին եւ, որ ամենազխալորն է, հայ կինը»: Մի քանի օրվա մեջ Արտաշատում հավաքվում է 60 հազարից բաղկացած մի բանակ, որ կատարեց Ավարայրում «այն փառավոր հաղթությունը, որը մեր պատմության մեջ մինչեւ դարերի վերջը կ փայլի որպես մի պայծառ աստղ»: «Այժմ ես այս դազաղից դուրս կ կոչեմ Վարդանի հոգին, թող նա խոսե ձեզ», թե ի՞նչ էինք մենք առաջ եւ ի՞նչ ենք այժմ. համեմատության կետ չկա, մեր ներկան նման չէ անցյալին: Ո՞ր են այն քաջերը, որ սարսափեցնում էին պարսիկներին, հոմերին, արաբներին, թաթարներին: Մեր հայրերի անհարազատ սերունդն ենք. այն հայրերի, որ հարգանք ու պատկառանք էին ազդում օտարներին: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք այս օրին հասել: Քարոզիչը մոռանալով, որ ինքը եկեղեցական է, հայտարարում է, որ մեր խղճության

առաջին պատասխանատուն մեր եկեղեցականներն են, որ «թուլացրին ժողովրդի սիրտը, խլեցին նրա քաջությունը, մեռցրին նրա կենսական ուժերը եւ քրիստոնեության, խոնարհության՝ եւ համբերության անուով սովորեցրին նրան ստրուկ լինել»։ Եկեղեցականները չեն հասկացել, որ «մեր կրոնը անձնապաշտպանության դեմ չէ», որ «սեպհականության իրավունքը սուրբ է Աստծո համար», որ «հայրենասիրությունը, ազգասիրությունը ամեն մի անհատի սուրբ պարտավորությունն է, որ Աստված ինքը հրամայեց Իսրայելին կոտորել ոչնչացնել իր թշնամիին»։ Քարոզիչը ցավում է, որ «մեր կույր, տգետ, անկիրթ եկեղեցականները» չեն բացատրել, չեն քարոզել, թե Աստծո ընտրյալները՝ Մովսես, Յեսու, Դավիթ որքան միլիոնավոր մարդիկ են կոտորել, որքան ազգեր ոչնչացրել, մինչեւ կարողացել են իրենց ազգը հաստատել իր հայրենական երկրում»։ Շատ քչերն են ըմբռնել, որ պետք է (!) «խաչի հետ սուր», որ եկեղեցու շահերը պետք է հաշտեցնել պետության շահերի հետ։ Քչերի թվում են Ներսես, Սահակ, Գովսեփ եւ Դեւոնդ։ Քարոզիչը վերջացնում է իր խոսքը հայտնելով, որ մի նոր Վարդան է հանդես եկել, որ կամենում է հայրենիքը փրկել։ Այդ Դավիթ Բեկն է, եւ իրավիքում է ներկաներին մոտենալ եւ Վարդանի դագաղի վրա երդվել հավատարիմ մնալ նոր Վարդանին (էջ 389-401)։

Օրվա հերոսը, Դավիթ Բեկ, խոսք է առնում եւ հայտնում, որ հայրենիքը կարոտ էր այս շարժման, որի գլուխն է անցել ինքը, հավատացած լինելով, որ Չայաստանի Աստվածը կօգնե իրենց, ինչպես օգնել է մեր նախնիքներին. «Մենք պիտի կռվենք բռնության, անարդարության եւ ստրկության դեմ»։ Հավատքը, անկեղծությունը եւ անձնագոհությունը գլխավոր պայմանն են հաջողության։ Միփթար սպարապետը, թեւեւ չի հավատում բախտին, բայց հավատում է «Չայաստանի աստղին», հավատում է, որ «կա երկնքում մի արդար դատավոր, որը վերջապես կլսե թշվառի ձայնը եւ նրան ուժ ու զորություն կտա փշրելու ամբարտապան բռնակալի եղջյուրները (էջ 313)։

Մեր վիպագիրը՝ նոր եղիշե, իր հերոսը՝ նոր Վարդան, պետք է որ լինեն եւ նոր Վասակներ։ Եւ կան. մելիք Դավիթն է Տաթևացի եւ մելիք Ֆրանգյուլ Երիցվանեկցի։ Սակայն, սրանք մենակ չէին որպես շարժման հակառակորդներ։ Բազմաթիվ մելիքներից միայն մելիք Փարսադանն է հարել Դավիթ Բեկին եւ այն էլ ո՛չ անմիջապես։ Շահունյանը խորհուրդ է տալիս կոչ անել տեղական մելիքներին։ Դավիթ Բեկը գտնում է, որ «զգույշ, մտածող եւ, իրենց կարծիքով, խոհեմ պարոններն են, որ իրանց մելիքներ, տանուտերներ ու բեկեր են կոչում, եւ որոնց յուրաքանչյուրը մի-մի վիճակի տեր է, լոկ խոսքերով չի կարելի համոզել։ Նրանք դարձյալ կմնան իրենց խոհեմության մեջ, որ մի տեսակ խոհեմ անտարբերություն, խոհեմ մեռելություն է։ Նրանց պետք է ցույց տալ շոշափելի փաստ, պետք է ցույց տալ, որ փոքրաթիվ մարդիկներով եւս կարելի է մեծ գործ սկսել» (էջ 369-370)։

Գործը սկսվեց։ Բայց միայն մելիք Փարսադանն եկավ, մյուսները մնացին իրենց խոհեմության մեջ։ Նրանցից երկուսը ժառանգեցին ուրացողի եւ դավաճանի անուն։ Ի՞նչ էր նրանց դավաճանությունը մեր վիպագրի հայացքով։ Մե-

լիք Ֆրանգյուլը «բնավորությամբ բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասեր։ Իր փառասիրությանը զոհեց նա հայրենական կրոնը եւ մինչեւ անգամ իր հարազատ աղջիկը», ուզում էր ամեն գնով «պահպանել իր տոհմային ժառանգությունը»։ «Իբրեւ հայ, նա ցանկանում էր Չայաստանի բարիքը, ցանկանում էր, որ այդ երկիրը ազատ լինի, ցանկանում էր, որ նա ունենա իր հայ իշխանը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք բայց միայն ինքը» (էջ 680)։ Բայց մի՞թե հանցանք է, երբ մի բարի եւ հայրենիքին բարիք ցանկացող անձն ուզում է իշխող լինել։ Տեսե՛ք, որ ինքը մելիքը, այլ կերպ է բացատրում իր վարմունքը։ «Ես միշտ ծածկված եմ եղել մի կեղծ, խաբուսիկ կեղեւով, - մենախոսում է ուրացող մելիքը, - դրսից ներկայացել եմ որպես պաշտոնյա, որպես գործիք օտարի, իսկ ներսից պաշտպանել եմ իմ ազգիս շահերը։ Ես հայտնապես վնաս եմ տվել իմ ազգին, բայց գաղտնապես օգնել եմ նրան... Ի՞նչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշնամու ծառայության մեջ ես։ Մի պատահ պետք է ձգես նրա բերանը, որ կարողանաս ամբողջը ազատել։ Ես տվեցի Փաթալի խանին մի վանք եւ դրանով ազատեցի մեր բոլոր վանքերը։ Ես տվեցի նրա եղբորը իմ հարազատ աղջիկը եւ դրանով ազատեցի հազարավոր աղջիկներ մահմեդականի կին լինելուց։ Ես ուրացա իմ կրոնը, որ դրանով գրավեմ թշնամու մտերմությունը... եւ նրան իմ ձեռքում պահեմ» եւ ցավում է, որ չկարողացավ գլուխ բերել ինչոր նախասահմանել էր (էջ 682-683)։ Ուրեմն Ֆրանգյուլն իր կրոնը եւ աղջիկը զոհել էր ոչ թե ունայն փառասիրության, այլ երկրի բարօրության համար։

Վիպագիրը հավատարիմ չէ մնացել այս տեսակետին։ Տեղական մելիքները չեն հարել Դավիթ Բեկին, որովհետեւ չեն համակրել։ Դավաճաններ չէին, այլ «հայրենիքին բարիք ցանկացող» մարդիկ, որ իրենց գիծն ունեին։ «Քիչ ուժերով մեծ գործ կատարելու» ինքնավստահությունը հակառակ էր նրանց փորձառությանը, որ թելադրում էր «քիչ զոհողությամբ» խուսափել մեծ վտանգներից։ Վեպը անտարակույս շահած պիտի լիներ, եթե հեղինակը լրջորեն վերաբերեր հակառակորդների տեսակետին եւ տար երկու հայացքների ներհակ ուղղությունը, նրանց բախումը եւ համերաշխության միջին ճանապարհը։ Բայց նա՛ տարվել է Եղիշեի շունչով, եւ նրանից փոխ է առել դավաճանի պատրաստ մտացածին պատկերը։ Մելիք Փրանգյուլ նենգում է Եղիշեի Վասակի նման։

Թողնենք հերոսների թերի պատմագիտությունը, թյուր են մակերեսային դատողությունները հայ անցյալի մասին, անզգույշ՝ հարձակումները հայ եկեղեցու եւ եկեղեցականության վրա։ Առնենք միայն նրանց սեփական եւ շինիչ հայացքները, որոնց էությունը հետեւյալն է. «Չայերի սրտում բոլորովին չի հանգած հայրենասիրության կայծը, բավական է փչել նրա վրա եւ իսկույն կբորբոքվի։ Իսկ բոցավառել, բորբոքել հայրենասիրության սրբազան հուրը կարելի է։ Այդ կլինի գործի հաջողակ սկիզբը, իսկ վախճանը Աստծո ձեռքումն է։ Դետք է հավատալ Չայաստանի աստղին, պետք է հավատալ երկնքի արդար դատավորին, որ կլսե թշվառներիս ձայնը եւ ուժ կտա փշրելու թշնամու եղջյուրները» (էջ 313)։ Ուխտենք ազգովին ծառայելու այս գործին, ուխտենք կամ բնաջինջ լինել կամ փշրել ստրկության շղթաները։ Ո՛վ չզայ մեզ հետ դավաճան է, մեր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ

(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից

նրա երկու գործուղված անդամների Կոստանդնուպոլիս

կատարած ուղեւորության մասին)

(էջ 25)

Հայտնի են սույն հաշվետվության ռուսերեն երեք մեքենագիր օրինակներ: Սեկը պահվում է ԳԳ ՊԱՍ պատմության ինստիտուտում գտնվող Լեոյի արխիվում, մյուսը՝ Վրաստանի հանրապետության Կենտրոնական պետական պատմության արխիվում (ԱԳՄԱ Գրչինսկոյ րեսպուբլիկի, ֆ. 2с, д. 3188, л. 24-43), իսկ երրորդը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնում (տե՛ս «Կաթողիկոսական դիվան», թղթապանակ N238, վավերագիր 95, ք. 1-17): Ամբողջական միակ տպագրությունը Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատասիրությամբ լույս է տեսել 1992թ. («Պատմա-բանասիրական հանդես» N1, էջ 197-214): Ներկա թարգմանությունը եւ տպագրությունը կատարվել է «Կաթողիկոսական դիվանում» պահվող օրինակի հիման վրա: «Հաշվետվությունը» բաղկացած է 30 մեքենագիր էջից, տիտղոսաթերթի վրա կա հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի ստորագրությունը, որը ցուցում է, թե դա եղել է նրա անձնական օրինակ: Սրանով է բացատրվում նաեւ փաստաթղթի «Կաթողիկոսական դիվանում» հայտնվելու իրողությունը: «Հաշվետվության» բոլոր երեք հայտնի օրինակներն էլ անստորագիր են եւ ներկայացված են որպես «Ս. Պետերբուրգի Հայկական ակումբի երկու գործուղված անդամների Կ. Պոլիս կատարած ուղեւորության մասին հաշվետվություն»: Չնայած փաստաթղթի հեղինակային պատկանելիության անորոշությանը՝ հայագիտության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, թե Ս. Պետերբուրգի Հայկական ակումբի Կ. Պոլիս գործուղված երկու անդամներից մեկը եղել է Ն. Ադոնցը, իսկ մյուսը՝ Սիրական Տիգրանյանը: Չանց առնելով նման բոլոր պնդումները, մեքենարում կատարենք մեզ հետաքրքրող միայն ամենավերջին գործից: Ա.Ս. Շարուրյանը Գրիգոր Չոհրապին նվիրված իր գրքում գրում է. թե վերջինս 1912թ. դեկտեմբերի 14-31-ը «հանդիպում է Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամներ Նիկողայոս Ադոնցի եւ Սիրական Տիգրանյանի հետ, որոնք Պոլիս էին գործուղվել Հայկական բարենորոգումների գործերի ընթացքին ծանոթանալու համար»: Մի քանի էջ հետո հեղինակը համոզվածությամբ շեշտում է. «Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամներ Նիկողայոս Ադոնցը եւ Սիրական Տիգրանյանը Պոլսից վերադառնալուց հետո **ներկայացնում են «Հայկական հարցի շուրջ» հաշվետվությունը**» (տե՛ս Ա.Ս. Շարուրյան, Գրիգոր Չոհրապի կյանքի ու գործունեության տարեգրություն, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 388, 393. ընդգծումը մերն է-Պ. Գ.): Որպես սույն իրողությունը հիմնավորող սկզբնաղբյուր, Ա.Ս. Շարուրյանը ցուցում է «Կաթողիկոսական դիվանում» պահվող արդեն մեզ ծանոթ «Հաշվետվությունը», որը սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, անստորագիր է, հետեւաբար չի կարող ծառայել որպես հիմք նման անառարկելի համոզվածության: Անշուշտ, ուսումնասիրողները այլ հիմքեր ունեն նման պնդման համար, նկատի ունենալով ինչպես Նիկողայոս Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության որոշ մանրամասներ, այնպես էլ 1912թ. վերջերին-1913թ. սկզբներին նրա Կ. Պոլսում լինելու հանգամանքը: Նշելի է, Զ.Ս. Կիրակոսյանի հետեւյալ ցուցումը. «Այն բանից հետո, երբ

1913 թվականի հունվարին Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովը որոշեց անհապաղ բա-
րենորոգումներ պահանջել տերությունների երաշխավորությամբ, ռուսական դի-
վանագիտությունն ավելի ակտիվ կապեր հաստատեց պոլսահայ ազգային գոր-
ծիչների հետ: Պոլսի էին այցելում բազմաթիվ ռուս պետական, քաղաքական գոր-
ծիչներ: Ռուսական արտաքին գործերի մինիստրության գիտությամբ եւ համնա-
րարությամբ, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք այցելեցին պետական դու-
մայի անդամ Պապաջանովը, պատմաբան Ն. Ադոնցը եւ ուրիշներ» (Ջ.Ս. Կիրակո-
սյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը, Երեւան,
1967, էջ 84): 1912թ. վերջերի Ն. Ադոնցի Կ. Պոլսում լինելու հանգամանքը փաս-
տում է նաեւ Հայկ Պերպերյանը պատմաբանին հղված 1932թ. իր նամակներից
մեկում (տե՛ս Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոց, Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահա-
րան 1, գգրոց ք, ԵՄ-8, ք. 81) հիշեցնելով իրենց հանդիպումը Թոքատյան պան-
դոկում: «Հաշվետվությունը» Ն. Ադոնցի գրչին պատկանելու մեկ այլ համոզեցու-
ցիչ փաստ կարող է ծառայել հետեւյալը: Օսմանյան կայսրության արտաքին գոր-
ծոց նախարար Գաբրիել Լորատունկյանի հետ զրույցի ժամանակ շոշափում է
նաեւ այն հարցը, որ Պետերբուրգից գործուղված մտավորականներից մեկին ժա-
մանակին առաջարկվել է ընդունել Սանասարյան վարժարանի տեսչի թափուր
պաշտոնը: Փաստերը վկայում են, որ, իրոք, Ն. Ադոնցը ստացել է նման մի առա-
ջարկ: Այս կապակցությամբ հետաքրքրությունից զուրկ չէ բերել հետեւյալ վկա-
յությունը, որը պատկանում է իրեն՝ Ն. Ադոնցին: Փարիզի «Հարդագող» գրական
միության նախածեռնությամբ 1927 թվականի սկզբներին հիմնադրվելու էր Սա-
նասարյան ժողովրդական համալսարանը, որտեղ դասավանդելու էր հրավիրվել
նաեւ Ադոնցը (տե՛ս «Յառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1928, 3 հունվարի): Համալսա-
րանի վարչությանն ուղղված իր ուղերձում պատմաբանը նշում է, որ ժամանակին
իրեն բացառիկ հնարավորություն է ստեղծվել ընդունելու Սանասարյան վարժա-
րանի տեսուչի պաշտոնը՝ հրավիրված լինելով հոգաբարձության կողմից, սա-
կայն ինքը, հանգամանքների բերումով, ստիպված է եղել մերժել այդ պատվավոր
առաջարկը (տե՛ս Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոց, Նիկողայոս Ադոնցի
ֆոնդ, պահարան 1, գգրոց ք, թղթածրար ԵՄ-8, ք. 32, հմմտ. նաեւ Ն. Ադոնցի էլույ-
թը Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի բացման հանդիսավոր արարո-
ղության ժամանակ՝ «Յառաջ», 1928, 13 հունվարի, N 535, էջ 2-3): «Հաշվետվու-
թյան» հեղինակային պատկանելիության մասին են վկայում նաեւ դրա լեզվա-
րոճական առանձնահատկությունները, փաստաթղթում առկա հայերեն ձեռագիր
հատվածի եւ Ն. Ադոնցի ձեռագրի նույնական լինելը եւ այլն:

Կարծում ենք, բերված փաստերը բավական են որպեսզի հիմնավորվի «Հաշվետ-
վության» հեղինակային պատկանելիության հարցը եւ այն ներկայացվի հեղինա-
կակիցների՝ Նիկողայոս Ադոնցի եւ Սիրական Տիգրանյանի անուններով:

1. «Մեր խորհրդակցության»-նկատի ունեն 1912թ. նոյեմբերին Ս. Պետերբուրգի
Հայկական խմբակի հրավիրած խորհրդակցությունը, որին մասնակցել են մայ-
րաքաղաքի հայ եւ ռուս նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ,
մտավորականության ներկայացուցիչներ: Ելույթ ունեցողները ողջունել են Հայ-
կական հարցի վերաբացման ուղղությամբ գործադրվող ձեռնարկները:
2. Խոսքը Ազգային Բյուրոյի մասին է: Այն ստեղծվել էր Թիֆլիսում 1912թ. նոյեմբերի
25-ին՝ Ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների 2-
րդ համագումարում: Նպատակն էր նոր իրադրության պայմաններում արժարժել
Հայկական հարցը եւ հասնել նրա լուծմանը: Դադարել է գործելուց 1917-ին: Ազ-
գային Բյուրոյի 1912-1913թթ. գործունեության մասին տե՛ս Լ. Չորմիսյան, Համա-

պատկեր արեւմտահայոց մեկ դարու պատմության, հատ. 9 (1908-1922), Բեյրութ,
1975, էջ 157: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ազգային Բյուրոյի
համառոտ զեկուցագիրը», որը հրատարակել է Մ. Գ. Ներսիսյանը (տե՛ս «Պատմա-
բանասիրական հանդես», 1993, N 1-2, էջ 171-174):

3. Սանտոն Հարությունյան (1869-1941)-հասարակական գործիչ, Կովկասի Հայոց
բարեգործական ընկերության նախագահ, Հայոց Ազգային Բյուրոյի նախագահ,
Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, «Հայ ժողովրդական կուսակցության» հիմնա-
դիր:
4. Կոստանդին Խատիսով (1864-1913)-Ս. Պետերբուրգի համալսարանի շրջանա-
վարտ, քիմիկոս: Գ. Գ. Դաշնակցության հիմնադիրներից: «Զանգ» շաբաթաթերթի,
«Բաքվի ծայն» օրաթերթի խմբագիր, Բաքվի «Հայոց կուլտուրական միության»
հիմնադիր, Ալեքսանդր Խատիսյանի ավագ եղբայրը: Անհրակի հեղինակները թե-
րեւս շփոթել են: Ըստ երեւույթին խոսքը վերաբերում է ոչ թե Կոստանդին Խատի-
սյանին, որն այդ ժամանակ հեռացել էր ազգային ակտիվ գործունեությունից, այլ
նրա կրտսեր եղբորը՝ Ալեքսանդր Խատիսյանին (1874-1945), մանավանդ որ վեր-
ջինս Հայոց Ազգային խորհրդի փոխնախագահն էր:
5. «Մեր խորհրդակցության նախագահի»-խոսքը Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմ-
բակի նախագահ, Ս. Պետերբուրգի ռազմա-բժշկական ակադեմիայի պրոֆեսոր,
Ի. Պ. Պավլովի աշակերտ, նշանավոր մտավորական Վ. Ի. Վարդանյանի (1853-
1919) մասին է:
6. «НОВОЕ ВРЕМЯ»-օրաթերթ, լույս է տեսել Ս. Պետերբուրգում, 1868-1917 թվական-
ներին: Օրաթերթը բազմիցս անդադարծել է Հայկական հարցին:
7. Փանոս Թերլեմեզյան (1865-1941)-հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Վանի
1915թ. ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Հայաստանի ժողովրդական
նկարիչ:
8. «Բյուրանիս»-օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1912-1913թթ. «Ազա-
տամարտի» փոխարեն:
9. Հակոբ Զավրիել (1864-1920)-Ս. Պետերբուրգի զինվորական բժշկական ակադե-
միայի շրջանավարտ, Բաքվի բանվորական հիվանդանոցի բժշկակետ: Գ. Գ. Դաշ-
նակցության ականավոր գործիչ: Ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917
թվականին նշանակվել է Արեւմտյան Հայաստանի ընդհանուր կոմիսարի տեղա-
կալ:
10. Այսինքն՝ ղեկտեմբերի 29-ին:
11. Վահան Փափազյան (Կոմս, 1876-1973)-հայ ազատագրական շարժման նշանա-
վոր գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, Ազգային պատվիրակու-
թյան անդամ, Արեւմտահայոց Ազգային Բյուրոյի նախագահ:
12. «Հայտնի գրող»-նկատի ունեն գրաքննադատ, գրականության պատմաբան, նշա-
նավոր գրող Վրթանես Փափազյանին (1864-1920):
13. Ռուբեն Զարդարյան (Ասլան՝ 1874-1915)-գրող, հրատարակախոս, խմբագիր,
մանկավարժ: Գ. Գ. Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, հիմնադրել եւ մինչեւ մա-
հը խմբագրել է «Ազատամարտ» օրաթերթը:
14. Ներսես (Մաշտոց) Փափազյան (1872-1915)-Արմաշի դպրեւանքի առաջին շրջան-
ավարտներից է, Ամերիկայի Հայոց առաջնորդական տեղապահ, Թեհրանի Հայոց
հոգեւոր հովիվ: 1906 թվականին հրաժարվել է պեմից, եղել է «Հայրենիք» օրա-
թերթի (Բոստոն) խմբագիր, «Ազատամարտի» աշխատակից:
15. Անտվածատուր Խաչատրյանց (1882-1940)-Գեւորգյան ճեմարանի եւ Ստրաս-
բուրգի համալսարանի շրջանավարտ, պատմաբան, Սանասարյան վարժարանի

- տեսուել, հետագայում՝ Երեւանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր:
16. Էդուարդ Ավնունի (Խաչատուր Մալումյան՝ 1863-1915)-հայ-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան:
  17. Սիմոն Զավարյան (Անտոն 1866-1913) - հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ: Գ. Գ. Դաշնակցության հիմնադիրներից:
  18. Թուփչյանց-ինքնուրույնը չկարողացանք պարզել:
  19. Հարություն Շահիրիկյան (Նիբար, Ատոմ 1860-1915)-իրավաբան, Գ. Գ. Դաշնակցության գործիչ, Բյուրոյի անդամ:
  20. «Առաջամարտ»-օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում 4. Պոլսում 1912 թվականին «Ազատամարտի» փոխարեն, արտոնատերն էր Վարդգես Սերենկյույանը:
  21. Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունի-4. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1911-1913):
  22. Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյան (1860-1930)-բանաստեղծ, բանասեր, մանկավարժ, պատրիարք 4. Պոլսի (1909-1910) եւ Երուսաղեմի (1922-1930):
  23. Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաքյան (1873-1934)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, Արմաշի դպրեւանքի եւ Բեռլինի համալսարանի շրջանավարտ: 4. Պոլսի պատրիարքարանի քարտուղար, Եվրոպայում կաթողիկոսական պատվիրակ, Մանչեստրի, Լոնդոնի եւ Մարսելի հոգեւոր առաջնորդ:
  24. Գնել վարդապետ Գալենքեայրյան- Արմաշի դպրեւանքի առաջին շրջանավարտներից: Մուշի եւ Սեբաստիայի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ:
  25. Ստեփան Գարայան (1855-1933) - իրավաբան, հասարակական-ազգային գործիչ, Ազգային վարչության ատենապետ:
  26. Ոսկան Մարտիրոսյան - Թուրքական պետական գործիչ, Սահմուղ Շեվքեթ փաշայի վարչապետության օրոք (1913 հունվար-հունիս) փոստի եւ հեռագրատների նախարար:
  27. Աբրահամ Տեր-Հակոբյան (1856-1938)-4. Պոլսի Ռոբերտ կոլեջի, Օքսֆորդի եւ Էդինբուրգի համալսարանների շրջանավարտ, կրթական գործիչ, Ազգային երեսփոխան, Ազգային պատվիրակության խորհրդակալ:
  28. Լ. Չորմիսյանը (Անդ. էջ 164) եւ Վ. Փափազյանը («Իմ հուշերը», հատ. 2, Բեյրութ, 1952, էջ 185) տալիս են Ապահովության հանձնաժողովի փոքր-ինչ այլ կազմ է. եպիսկ. Դուրյան, Գ. վրդ. Պալաքյան, Ստ. Գարայան, Ռ. Մարտիրոսյան, Լ. Տեմիրճի-պաշյան, Գ. Պոյաճյան, Վ. Փափազյան: Իսկ Զավեն պատրիարքը (տես Զավեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս. վավերագրիներ եւ վկայություններ, Կահիրե, 1947, էջ 31) ներկայացնում է բոլորովին այլ կազմ: Ենթադրելի է, որ փոփոխված այս վերջին կազմը ստեղծվել է ավելի ուշ՝ 1913 թվականի սկզբներին:
  29. Խոսրո վերաբերում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե Տիգրանցի Սուրենյանցին (1847-1930):
  30. Նկատի ունի Ոսկան Մարտիրոսյանին (տես նաև. 26):
  31. Գրիգոր Չոհրապ (1861-1915)-գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, հեղինակ է Հայկական հարցին նվիրված «Հայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ» ֆրանսերեն ուսումնասիրության:
  32. Սիխայի Լ. Գիրս-ռուս դիվանագետ, 4. Պոլսում ռուսական դեսպան (1913-1914):
  33. «Երբ պատերազմ է գնում»-ակնարկում են Բալկանյան 1-ին պատերազմը (9 հոկտեմբերի 1912-30 մայիսի, 1913):
  34. Անդրեյ Լ. Սանդելչտան (1869-1939)-ռուս դիվանագետ, իրավաբան, Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, 4. Պոլսում ռուսական դեսպանության ավագ

- թարգման (1898-1914):
35. «Ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Հերցոգովինան»-Բեռլինի կոնգրեսը (1878) Ավստրո-Հունգարիային իրավունք տվեց գրավելու Հերցոգովինան, որը եւ տեղի ունեցավ 1908թ. հոկտեմբերի 8-ին: Գրաված այս տարածքներում Ավստրիան մտցրեց ինքնավարության (հիմնականում մշակութային) որոշ տարրեր:
  36. Նման խորհրդատուով (կոնցերտ) նախատեսված էր հրավիրել Լոնդոնում 1913թ. ընթացքում:
  37. «Եռյակ համաձայնություն» (Անտանտ)-Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք, որը ձևավորվել էր 1891-1907թթ. ընթացքում՝ ի հակակշիռ Եռյակ միության:
  38. «Եռյակ միություն»-Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի եւ Իտալիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք, որը ձևավորվել էր դեռևս 1879-1892 թվականների ընթացքում եւ ուղղված էր Անգլիայի, Ռուսաստանի եւ Ֆրանսիայի դեմ:
  39. «Հայկական պատվիրակության»-խոսքը Գեորգ Վ կաթողիկոսի կոնդակով կազմված հայկական պատվիրակության մասին է, որը զվարակրում էր Պողոս Նուբար փաշան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին մտնում նաև Գեորգ արք. Ութուջյանը, Հակոբ Արթին փաշան, Սիմաս Չերազը եւ Ա. Մոստիջյանը: Պատվիրակության գործունեության մասին (տես Բաբկեն վարդապետ, Հայկական հարցը եւ Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914):
  40. Գեորգ Վ-ը Ռուսական կառավարությանն է դիմել նախ 1912թ. հոկտեմբերի 2-ին Կովկասի փոխարքա գեներալ-ադյուտանտ կոմս Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով (այդ դիմումը տես «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», Երևան, 1991, էջ 283-284), իսկ այնուհետև 1912թ. դեկտեմբերի 24-ին անձամբ Նիկոլայ 2-րդին հղված նամակով (Անդ., էջ 299-303):
  41. Մեարոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան (Մազիստրոս)-եկեղեցական, հասարակական-ազգային գործիչ, Աստրախանի, Վրաստանի եւ Իմերեթիայի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բյուրոյի պատվավոր նախագահ, հայկական կամավորական շարժման կազմակերպիչներից, Մայր Աթոռի մատենադարանապետ: Ս. Պետերբուրգում բանակցություններ է վարել Կովկասի փոխարքա Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի, նախարարապետ Վ. Ն. Կոկովցեւի, արտաքին գործերի նախարար Սոզոմովի հետ: Ս. Պետերբուրգում Մեարոպ եպիսկոպոսի ծավալած գործունեության մասին տես Մ.Գ. Ներսիսյանի հրապարակումը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1993, N 1-2, էջ 169-170):
  42. Ույլմոն Պունկյարե (1860-1934)-Ֆրանսիական պետական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ (1912-1913, 1922-1924), հանրապետության նախագահ (1913-1920):
  43. Գափամաճյան-ինքնուրույնը չկարողացանք պարզել:
  44. «Մոտավորապես 1895թ. մայիսյան ակտի ծավալով»-բարենորոգումների նախագիծ, որ համատեղ մշակել էին 4. Պոլսում Ռուսաստանի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի դեսպանները, եւ որը ներկայացվեց սուլթանական կառավարությանը մայիսի 11-ին: Նախատեսված էր Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Ավազի, Խարբերդի եւ Դիարբեքի վիլայեթների շրջանակում բարենորոգումներ կատարել վարչական, դատական եւ ռազմական բնագավառներում:
  45. Ն.Վ. Չարիկով-ռուս դիվանագետ, 4. Պոլսում ռուսական դեսպան (1909-1912):
  46. Այդ ժամանակ 4. Պոլսում Ֆրանսիական դեսպանն էր Բոմպարը:
  47. Ավելի ծիշտ՝ Ջերարդ Լուրթեր-4. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան (1908-1913):
  48. Ջ.Գ. Ֆիցմորիս-անգլիական դիվանագետ, 1912 թվականից 4. Պոլսի Մեծ Բրիտա-

նիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար:

49. Այդ ժամանակ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը (1912-1915) բարոն Չանս Վան-գենհայմն էր (1859-1915):

50. «Աբբահայրը»-ակնարկում է Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Գովրիկյանին (1841-1931)՝ պատմաբան, մանկավարժ, խմբագիր: 1861 թվականից Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, միաբանության ընդհանուր արքահայր (1909-1931):

51. «Չայր Գալեմբեարյան»-խոսքը հայտնի հայագետ, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ (1880-ից) Գրիգորիս վարդապետ Գալեմբեարյանի (1862-1917) մասին է:

52. Տե՛ս ծան. 24:

53. Լապո Լուկաչ (Լապաուս Դուկասյան՝ 1850-1932)-Հունգարիայի պետական գործիչ, խորհրդարանի պատգամավոր (1878-1887), ֆինանսների նախարար (1895-1905), նախարարների խորհրդի նախագահ (1912-1913):

54. Ֆերդինանտ I Կորուզացի (1861-1948)-Բուլղարիայի մեծ իշխան (1887-1908), ցար (1908-1918): Վարել է շեշտված գերմանամետ քաղաքականություն:

55. Նկատի ունեն հետևյալ երկու գրքերը. նախ՝ Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Չակոբ Պապիկյանի (1860-1909) Ադանայի իրադարձությունների վերաբերյալ կազմած տեղեկագրի ֆրանսերեն հրատարակությունը (Կ. Պոլիս, 1912), որն-ավելի ուշ լույս տեսավ նաև հայերեն թարգմանությամբ [տե՛ս Գ. Պապիկյան, Ադանայի եղեռնը. տեղեկագիր Չակոբ Պապիկյանի: Ֆրանսիս ղը Պրեսանսեի առաջաբանով, Կ. Պոլիս 1919 (թարգմ.: Գ. Սարգսյան)]: Մյուսը նշանավոր Գրիգոր Չոհրապի (Marcel Léart ծածկանունով) Չայկական հարցին մվիրված լուրջ աշխատությունն էր (տե՛ս Marcel Léart, La Question Arménienne. A la lumière des documents. Paris, Augustin Challamel Éditeur, 1913, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը Բեյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթի 1972թ. նոյեմբերյան համարներում, ինչպես նաև առանձին գրքով՝ Գրիգոր Չոհրապ, Չայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ, Բեյրութ, 1973):

56. Տե՛ս «Տեղեկագիր հողային գրավմանց հանձնաժողովոյ», տե՛տր Ա-7, Կ. Պոլիս, 1910: «Տեղեկագիր» առաջին-երկրորդ պրակները մվիրված են եկեղեցական ու վանքապատկան հողերի բռնագրավումներին, երկրորդ պրակը վերաբերում է գյուղացիական հողերի բռնագրավումներին, իսկ վերջինը՝ 1890-ական թվականներից հետո արժանագրված բռնագրավումներին:

57. Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Մշո Գեղամ՝ 1866-1918)-գրող, պատմաբան, ազգային-հասարակական գործիչ, բանահավաք, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր: Նշված հողվածն առաջին անգամ լույս է տեսել «Ազատամարտ» օրաթերթում (տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, NN 489, 490, 492, 494-496), այնուհետև հրատարակվել է առանձին գրքով՝ «Չոլային հարցը հայաբնակ գավառներուն մեջ» (Կ. Պոլիս, 1911) խորագրի ներքո, տե՛ս նաև վերջին հրատարակությունը՝ Գ. Տեր-Կարապետյան (Տատրակ), Տարօնի աշխարհը, Երևան, 1995, էջ 310-355:

58. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան (1841-1918)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, պատմաբան, Կ. Պոլիսի Չայոց պատրիարք (1896-1907):

59. Տիրան Բելեկյան (1862-1915)-հրապարակագիր, լրագրող, խմբագիր, բառարանագիր: Օսմանյան կառավարության «Սապահ» պաշտոնաթերթի խմբագիր: Սահմանադրական-քամկավարական կուսակցության անդամ:

60. Գալուստ Գյուլբենկյան (1869-1955)-ազգային բարերար, նավթարդյունաբերող, «Թուրքական նավթային ընկերության» նախագահ: Հետագայում Չայկական քա-

րեզորվական ընդհանուր միության նախագահ (1930-1932):

61. Նազարեթ Տաղավարյան (1862-1915)-ազգային-հասարակական գործիչ, բնագետ, մանկավարժ, խմբագիր, Ս. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի տնօրեն: Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

62. Նկատի ունեն պատրիարքական աթոռից Ս. Օրմանյանի ստիպողական հրաժարականին (1908թ. հուլիսի 16) նախորդող ե հետևող իրադարձությունները, ընդդիմադիրների ամբաստանությունները նրա հասցեին եւ ապա արդարացումը (տե՛ս Ս. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 5379-5402):

63. Ավնարկում են Ս. Օրմանյանի քրոջ Ազապի Տեր-Լերսեսյանի (1861-1905) գավակներին՝ Պողոս, Արաքսի եւ Սիրարփի Տեր-Լերսեսյաններին:

64. Պողոս Լուբար տե՛ս Եր. Օսյան, Պողոս փաշա Լուբար (կենսագրական նոթեր), Կ. Պոլիս, 1913, էջ 45-47:

65. Այսինքն՝ «Ահա թե ինչու իմ առաջին մտածումն է եղել Չեզ խնդրել ընդգրկվելու պատվիրակության կազմում, որին ես անձամբ շատ մեծ նշանակություն եմ տալիս: Վերջում պետք է Չեզ հավաստիացնեմ, որ Չեթ թեկնածությունը ինձ առաջարկվել է էջմիածնից» (ֆրանսերեն):

66. Այդ մասին Ս. Օրմանյանը իր հուշագրությունում գրում է. «Պողոս Լուբար փաշա հայկական զավառաց բարեկարգությունը հետապնդելու համար Փարիզ գտնված ատեն զիս իրեն գործակցության հրավիրեց եւ ճանապարհածախսն ալ հղեց, սակայն զայն ալ մերժեցի եւ զումարը դարձուցի» (տե՛ս «Խոհ եւ Խոսք», Երուսաղեմ, 1929, էջ 302):

67. «Լիբանանի պես մի բան»-1913թ. հունվարի առաջին օրերին Լիբանանյան համաժողովն ընդունեց արմատական բարենորոգումների մի ամբողջ ծրագիր (ապակենտրոնացում, արաբերեն լեզվի գործածություն, զինվորական ծառայության արտոնություն եւ այլն): Բարենորոգումները պետք է երաշխավորված լինեին մեծ տերությունների կողմից: Հասկանալի է, որ հայկական իրականությունում եւս խոսքը ոչ թե լիակատար անկախացման մասին է, այլ ապակենտրոնացման: Հանգամանք, որը շեշտում է նաև ինքը՝ Պողոս Լուբարը Լոնդոնի «Թայմս» լրագրին 1912թ. մայիսի 23-ին հղված իր նամակում. «Չայկական կողմը չի հետապնդում ո՛չ բաժանում, ո՛չ անկախություն եւ ո՛չ էլ քաղաքական ինքնավարություն, այլ միայն Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումների գործադրություն» (տե՛ս «Չորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, 1 հունիսի, N119):

68. «Երբ 4-ի թվում», այսինքն Ս. Օրմանյանի, Գ. Գյուլբենկյանի, Տ. Բելեկյանի եւ Ն. Տաղավարյանի:

69. Գաբրիել Լուրատունկյան (1852-1936)-Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո եղել է առևտրի, այնուհետև հանրային շինությանց, իսկ ավելի ուշ արտաքին գործոց նախարար (1912-1913): Հետագայում նշանակվել է Ազգային պատվիրակության փոխնախագահ, ապա նախագահ:

70. Սանասարյան վարժարանը հիմնադրվել է 1881-ին Կարինում, ազգային բարերար Սկրտիչ Սանասարյանի տրամադրած գումարներով: 1912-ին վարժարանը տեղափոխվել է Սեբաստիա:

71. «Վարժարանի հիմնադիրը»-այսինքն՝ Սկրտիչ Սանասարյանը (1818-1889)-ազգային բարերար, ծեռներեց, մեծահարուստ: Նրա տրամադրած գումարներով են բացվել Վանի Մարիամյան վարժարանը, Նիժ եւ Վարդաշեն գյուղերի դպրոցները,

- նյութապես օժանդակել է Գեւորգյան ճեմարանին:
- 72. Կարապետ Էզյանց (Էզով՝ 1835-1905)-պատմաբան, բանասեր, ռուսական պետական գործիչ, պետական գաղտնի խորհրդակալ:
- 73. Պետրոս Չալաճյան-թուրքական պետական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, իթթիհատական, երիտթուրքական կառավարությունում հանրօգուտ շինությանց նախարար:
- 74. Donant-donant-տվող, ընծայող, նվիրող:
- 75. «Հայերի թվաքանակը թուրքիայում, ըստ պատրիարքարանի»-1912թ. վերջերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի հանձնարարությամբ թեմական առաջնորդները անցկացրեցին հայ ազգաբնակչության մարդահամար, որի տվյալներն Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ներկայացնում են հետեւյալ պատկերը՝ Էրզրումի վիլայեթ-215000, Վանի-185000, Բիթլիսի-185000, Խարբերտի-196000, Դիարբեքի-105000, Ավազի-165.00 հոգի՝ ընդամենը-1018000, որը կազմում է ամբողջ այդ վիլայեթների ազգաբնակչության 38,9%-ը: Հաշվի առնելով Կիլիկիայի եւ Թուրքիայի այլ տարածքների հայության թվաքանակը, ապա նույն պատրիարքարանի տվյալներով 1915 թվականի նախօրյակին կայսրությունում այն կազմել է 2200000 մարդ (ավելի մանրամասն տե՛ս Ե. Կ. Саркисян, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», գիրք V. Թուրքիա, Երեւան, 1970, էջ 357-379):
- 76. Սադրազամ-Մեծ վեզիր, նախարարապետ:
- 77. Այդ ժամանակ Թուրքիայի սուլթանն էր Մեհմեդ V Ռեշատը:
- 78. Սահմանադրական Թուրքիայում, բացի խորհրդարանից, ստեղծվեց նաեւ ժերակույտ (այան), այսինքն՝ սենատ, որի անդամները նշանակվում էին սուլթանի կողմից: Նշված իրադարձությունների ժամանակ հայերից սենատի անդամներ էին Գ. Նորատունյանը, Չ. Տիլպերը, Երամյանը, Չյուրմուզը, Ազարյանը:
- 79. Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրյան (1845-1910)-Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1910 թվականից, նախապես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1908-1909):
- 80. Բյուզանդ Բեյեյան (1859-1927)-հրապարակախոս, խմբագիր, «Բիւզանդիոն» թերթի հիմնադիր խմբագիր:
- 81. Ալեքսանդր Ի. Գուչկով (1862-1936)-ռուսական պետական գործիչ: Օկտյաբրիստների կուսակցության պարագլուխ, 3-րդ պետական դումայի նախագահ: Ժամանակավոր կառավարության առաջին կազմում ռազմա-ծովային նախարար:
- 82. Մահմեդականացված հայերի հիմնահարցի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Ամատունի «Դարերու ընթացքին թրջացած հայեր, քրտացած հայեր» (Բեյրութ, 1980) գրքում:
- 83. «Ազգային վարչության ծերունի նախագահը»-նկատի ունեն Ստեփան Գարայանին (տե՛ս ծան. 25):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

(էջ 50)

Ինքնագիրն անհայտ է:

Հոդվածն առաջին անգամ տպագրվել է պետրոգրադյան հեղինակավոր «Международная политика и мировое хозяйство» հանդեսում (1918, N3, էջ 3-17): Հոդվածի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է Գ.Ս. Ավետիսյանը, որի հետ մեր

համատեղ աշխատակցությամբ էլ այն կրկին տպագրվել է Հայաստանի ԳԱԱ «Լրաբերում» (հասարակական գիտություններ, 1993, N1, էջ 137-148): Այս հրատարակությունից էլ կատարվել է սույն թարգմանությունը:

«Հայկական հարցը եւ գերմանական ծրագրերը» հոդվածը 1918թ. ընթացքում գրված եւ այդ խնդրին նվիրված Ադոնցի չորս հոդվածներից առաջինն է եւ ամենաուշագրավը: Գրության ժամանակը մարտի առաջին կեսն է, այսինքն՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից անմիջապես հետո: Պայմանագրի կնքմանը նախորդ ամբողջ շրջանում՝ սկսած 1917թ. դեկտեմբերից և Ադոնցը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել հայկական թղթածրարի պատրաստման աշխատանքներին, որի մասին արժեքավոր վկայություն ունի «Յառաջ» եւ «Ազատամարտ» օրաթերթերի խմբագիր, Գ.Գ. Դաշնակցության Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լիպարիտ Նազարյանցը (Ռ. Լեոնյան): Նկատի ունենալով այն, որ 1917-1918 թվականների Ադոնցի գործունեության մասին տեղեկությունները կցկուրր են ու հավասարական, անհրաժեշտ ենք համարում ընդարձակորեն ներկայացնել այդ արժեքավոր վկայությունը:

«... Երբ առաջին անգամ խաղաղության պատվիրակություն է ուղարկվում Բրեստ, նկատի ունենալով, որ Հայկական հարցն էլ քննության նյութ պիտի լինի, Տերյանը, որպես հայ, առնվեցավ պատվիրակության մեջ: Նա դիմեց մեզ (այսինքն՝ դաշնակցությանը-Պ. Գ.) խնդրելով տալ իրեն նյութեր եւ ցուցումներ: Առաջին խորհրդակցությանը մասնակցեցին ինքը՝ Տերյանը, Ռոստոմը, որ Ատոկիոլմից էր վերադարձել, եւ ես: Որոշվեց, որ մենք կազմենք մի ընդարձակ տեղեկագիր Հայկական հարցի մասին: Գործը ստանձնեցինք Ռոստոմը եւ ես: Հետագայում այդ աշխատանքներին մասնակցելու հրավիրվեցին պրոֆ. Ն. Ադոնցը եւ զորավար Լեոն Տիգրանյանը, իսկ վերջին խորհրդակցությանը ներկա էր նաեւ Պետական դումայի անդամ Մ. Աճեմյանը: Տեղեկագիրը հանձնվեց Տերյանին (տե՛ս Ռ. Լեոնյան, Իմ հուշերից «Հայրենիք», տարեգիրք, Բոստոն, 1943, էջ 149-150): Որ նշված ժամանակաշրջանում ակամսավոր պատմաբանն ամբողջությամբ իրեն նվիրել էր Հայկական հարցի արծարծման ու տեսական ընդհանրացման աշխատանքներին ակներեւ է նաեւ հետեւյալ ուշագրավ փաստից: 1918-1920 թվականներին Ադոնցը զուտ հայագիտական որեւէ աշխատանք չի հրատարակել, եղած ու մեզ հայտնի բոլոր հրապարակումները վերաբերում են միայն Հայկական հարցին: Դրանք, անշուշտ, սերտ աղերս ունեն այդ շրջանում Ադոնցի ծավալած բուռն ազգային-հասարակական գործունեության հետ:

1. Ն. Ադոնցը նկատի ունի 1918թ. մարտի 3-ին մի կողմից Խորհրդային Ռուսաստանի եւ նյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Թուրքիայի միջեւ կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, որը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը վավերացրեց 1918թ. մարտի 15-ին: Բրեստ-Լիտովսկում Հայկական հարցի արծարծման, քննարկման ու արդյունքների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Գ. Ավետիսյան, Брест-Литовск: Как были отторгнуты Турция, Карс, Ардаган и Батум, Ереван, 1994.
2. Խոսքը 1878թ. փետրվարի 19-ին Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին է, ըստ որի Թուրքիան պարտավորվում էր բարենորոգումներ անցկացնել Արեւմտյան Հայաստանում, իսկ Ռուսաստանն էլ հանդես էր գալու որպես երաշխավորող:
3. Նկատի ունի 1878թ. հունիսի 1-ից հուլիսի 1-ը հրավիրված Բեռլինի վեհաժողովի կողմից ընդունված 61-րդ հոդվածը:
4. Անհարկում է սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ի կողմից 1891 թվականին ստեղծված քր-

- դական «Համիդիե» կոչվող հեծելազնորը, որոնք հիմնական դեր խաղացին 1894-1896 թվականների հայկական ջարդերն իրագործելիս:
5. Նկատի ունի 1912-1914թթ. հայկական բարենորոգումների նախապատրաստման գործում Ռուսաստանի խաղացած առաջնային ու կարևորագույն դերը:
  6. 1914թ. հունվարի 26-ին ռուս-թուրքական համաձայնագրով Արեւմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները բաժանվում էին երկու հատվածների, որոնց կառավարու-նը հետագայում հանձնվեց ընդհանուր տեսչներ Ն. ԴոժՖին ու Վեստենենկին:
  7. Նկատի ունի ռուսական բանակի 1915թ. հուլիսի 16-ի «մարտավարական նկա-տառումներով» տարօրինակ այլ նահանջներ, որոնց ընթացքում ցարական զոր-քերը թողեցին զրաված հայկական տարածքների մեծ մասը: Նախորդ կոտորած-ներից հրաշքով փրկված ու Արեւմտյան Հայաստան վերադարձած հայերը են-թարկվեցին նոր, կրկնակի ջարդերի: Ցարական բանակի անբացատրելի նա-հանջների հետևանքով, հիմնահատակ կործանվեցին ավերածություններից զերծ մնացած Վանի ու Ալաշկերտը (տե՛ս Ա.Օ. Արստյան, Кавказский фронт, 1914-1917гг., Ереван, 1971, էջ 174-202):
  8. Ն. Ադոնցն իրավացի է: Գրավելով Արեւմտյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանն այս-տեղ սկսեց վարել շեշտված հակահայկական քաղաքականություն: Չինվորական իշխանությունները մեծագույն խոչընդոտներ էին ստեղծում վերադարձած հայե-րի համար, անգամ արգելվեց նրանց մուտքը Կարին (տե՛ս Զ.Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը 1914-1916թթ., էջ 466): Ռուսական բանակի հրամանատարությունը զինաթափեց հայ կամավո-րական ջոկատներին եւ ընդհակառակը՝ սպառնալիցն ու հանդերձավորեց թուրք բեկերի ջարդարարական հեծելազնորին, իբր նրանց թուրքերի դեմ ուղղելու նպատակով: Պատերազմը դեռ շարունակվում էր, իսկ ցարական կառավարու-թյունը արդեն մշակում էր Արեւմտյան Հայաստան ռուս վերաբնակիչներ տեղա-փոխելու, հայերին այնտեղից հեռացնելու օրագրեր:
  9. Խոսքը վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովրդի 1917թ. դեկտեմ-բերի 29-ին ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակին (տույն ակտի եւ հարակից խնդիրների մասին մանրամասն տե՛ս Լ.Ա. Խորշոռյան, Առվեսու-կան Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը, Երևան, 1977):
  10. Ն. Ադոնցը նկատի ունի Ցիմերվալդյան 1-ին (1915թ. սեպտեմբերի 5-8-ը) եւ Կիւ-տայի 2-րդ (1916թ. փետրվար) միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսները, որոնք դատապարտեցին հայկական ցեղասպանությունը եւ իրենց համակրանքը արտահայտեցին հայ ժողովրդի հանդեպ (տե՛ս «Циммервальдская и Кинтал-ьская конференции. Официальные документы», Л.-М., 1924, էջ 25, 53-54):
  11. Ն. Ադոնցի բերած քաղվածքը պատկանում է Բրեստ-Լիտովկի բանակցություն-ների երրորդ փուլում գերմանական պատվիրակության ղեկավար, կայսերական դեսպանորդ եւ լիազոր-նախարար, Ֆոն Ռոզենբերգին, որը նա ասել է 1918թ. մարտի 1-ին հաշտության բանակցությունների եզրափակիչ փուլի ժամանակ արտասանած իր ելույթում (տե՛ս «Мирные переговоры в Брест-Литовске», Стенограмма, М., 1920, էջ 215):
Հանդես գալով այդ ոգով, Ռոզենբերգը, ըստ էության, կատարում էր Վիլհելմ II-ի պահանջը: 1918թ. փետրվարի 13-ին Համբուրգում կայացած կայսերական կա-ռավարության եւ Գերագույն հրամանատարության համատեղ խորհրդակցու-թյան ժամանակ կայսրն ասել էր. «Մենք պետք է օգնություն ցույց տանք էստոնա-ցիներին: Մերձբալթների աղերասնքն օգնության մասին, անշուշտ, օգնության աղերսանք է ընդդեմ ավազակների: Այդ ժամանակ մենք պետք է օգնենք նրանց,

- ինչպես օրինակ, համանմանորեն թուրքերին՝ Հայաստանում» [տե՛ս «Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Раппальского договора». Сборник документов Министерства иностранных дел СССР и Министерства иностранных дел ГДР, т.1 (1917-1918), М., 1968, էջ 326-327]:
12. Նկատի ունի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր՝ «Ռու-սաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրս բերումը Արեւելյան Անատոլիայի նահանգներից եւ վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային:
Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաեւ Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրա-վական եւ միջազգային-իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մար-զերի բնակչությանը հնարավորություն կտա դրացի պետությունների, մասնավոր թուրքերի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ [տե՛ս «Հայաստանը միջազ-գային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաս-տաթղթերում» (1828-1923), պրոֆ. Զ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 426]: Առավել ստորագուցիչ էր հենց նույն օրը ստորագրված հաշտու-թյան պայմանագրին հարակից ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագիրը (Աճը, էջ 430-433):
  13. Բերված փաստերը վերաբերում են Կարսի օկրուգին եւ ոչ թե մարզին, որն այդ ժամանակ ուներ 290.654 բնակիչ: Այստեղ առկա է նաեւ տպագրական վրիպակ՝ Կարսի օկրուգում եղել է ոչ թե 134.142, այլ 135.142 բնակիչ: Դժվար է համերաշ-խվել հետիմակի այն պնդման հետ, թե իբր 1897թ. մարդահամարը Կարսի օկրու-գի միակ վստահելի վիճակագրությունն է: Արժեքավոր ու վստահելի են նաեւ այլ վիճակագրական տվյալներ, ինչպես օրինակ՝ «Обзор Карской области, за 1912г.», «Кавказский календарь, за 1917г.», «Վիճակագրական տեղեկագիր Անդրկովկասի բնակչության մասին», Բաքու, 1919 եւ այլն:
  14. Կոմ Գ. Հերթլինգ-Գերմանիայի ռայխականցլեր (1917թ. հոկտեմբերի 25-1918թ. հոկտեմբերի 3): Երկրի կյանքում որեւէ լուրջ քաղաքական դեր չի խաղացել, ամ-բողջ իշխանությունը կենտրոնացված է եղել զինվորականների ձեռքում, որոնցից հատկապես առանձնանում էին Պ. Հիմդենբուրգը, է. Լյուդենդորֆը, իսկ Բրեստ-Լիտովկի բանակցությունների ժամանակ նաեւ է. Դոժմանը:
  15. Ա.Բ. Լորանով-Ռոստովկի (1824-1896)-ռուս պետական գործիչ, դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար (1895-1896): Այքի է ընկել իր թուր-քամետ հայացքներով ու քաղաքականությամբ:
  16. Modus vivendi (լատ.)-գործունեության կերպ:
  17. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական պետությունը (1080-1375թթ.):
  18. Ալեքսանդրետ-քաղաք պատմական Կիլիկիայում, այժմ՝ Թուրքիայում (Իսկենդե-րում):
  19. «Բաղդատի ճանապարհ»-նկատի ունի Ստամբուլ-Բաղդադ երկաթուղին, որը Բոսֆորը կապում էր Պարսից ծոցի հետ (2.600կմ): Երկաթուղու կառուցումն իրա-կանացվել է Գերմանիայի հսկողության ներքո:
  20. Ավստրո-գերմանական բանակներն Օղեսան գրավել են 1918թ. մարտի 13-ին:
  21. «Georgia and War». By Zurich Orient Publishing Company. 35 Bahnhof stasse, 1916. Սույն գիրքը լույս է տեսել նաեւ գերմաներեն եւ ֆրանսերեն, բաղկացած է 62 էջից, ունի հինգ գլուխ, չորս հավելված եւ մեկ քարտեզ՝ ապագա Վրաստանի սահմաններով:
  22. Նկատի ունի 1783թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի եւ Վրաստանի միջեւ Գեորգիե-

ւելում (Հյուսիսային Կովկաս) կնքված պայմանագիրը, որով Վրաստանի թագավոր Հերակլ 2-րդը ճանաչել է Ռուսաստանի հովանավորությունը եւ հրաժարվել ինքնուրույն քաղաքականությունից:

23. Weltpolitik (գերմ.)-Համաշխարհային քաղաքականություն:

24. Յանուս (Janus)-հին հռոմեական դիցաբանության մեջ մուտքի եւ ելքի, դռների աստված: Յանուսը պատկերվել է երկու դեմքով՝ մեկով դեպի անցյալը, մյուսով՝ ապագան: Այստեղից էլ «Երկդեմի Յանուս» դարձվածքը, որը նշանակում է կեղծավոր, քծնող:

25. Սույն տողերը պատկանում են 13-րդ դարի նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկին: Ն. Աղոնցը ռուսերեն ազատ շարադրմամբ է ներկայացրել Ֆրիկի «Գանգատ բան ի Ֆրիկ գրքոյն» բանաստեղծությունը, իրականում այն ունի հետեւյալ պատկերը.

**И, храмы божии круша,
Возносят знаменье Луны.**

Եւ վերջապես՝

**Ты нас покинул на костре,
Как траву или куст сухой!**

(սեյն «Поэзия Армении с древнейших времён до наших дней», в переводе русских поэтов. Редакция, вступительный очерк и примечания Валерия Брюсова, М., 1916. Տրվում է սույն ժողովածուի երրորդ հրատարակության համաձայն, Երևան, 1973, էջ 178-179): Իսկ հայերեն բնագիրը հետեւյալն է՝

Որքան քակեն եկեղեցի,

Քանի՞ շինեն պիղծ մրգկիթնի:

... եղէզն չեմք, կամ խոտ վայրի,

Որ խանձ արկեալ ես կըրակի.

Քան զանդաստան փըշաբերի,

Կամ մազառաց ինչ պըրակի:

(Տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կազմեցին Ս. Ակոյան եւ Ե. Թորոսյան, Երևան, 1941, էջ 233-234):

ՀԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 63)

Բնագիրն անհայտ է:

Գերմաներեն թարգմանությունը տպագրվել է Յոհաննես Լեպսիուսի «Deutschland und Armenien. 1914-1918». Soemmlung diplomatischer aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius», Potsdam, 1919 (էջ 378-379) ժողովածուում, որից էլ կատարվել է հայերեն թարգմանությունը:

Հեռագիրը սերտ աղերս ունի գերմանական կառավարությանն ուղղված խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Չիչերենի 1918թ. մարտի 31-ի (ապրիլի 13) նոտայի հետ: Հայտնի է, որ մարտի 31-ին խորհրդային կառավարությունը բողոքի մի նոտա է հղել Գերմանիային՝ Հայաստանում թուրքերի հարձակումը եւ դրան ուղեկցող հայ ազգաբնակչության թալանն ու քարոզերը կանխելու մտահոգությամբ: Այդ նոտայի բովանդակությունը լայնորեն հայտնի է եւ բազմիցս է բերվել տարբեր ժողովածուներում, օգտագործվել ուսումնասիրողների կողմից: Ակատի ունենալով խնդրի հույժ կարեւորությունը Հայկական հարցի ուսումնասիրության, ինչպես նաեւ խորհրդային կառավարու-

թյան նոտայի տեքստի հետ Ն. Աղոնցի հեռագրի աղերսակցությունը, ավելորդ չենք համարում ստորեւ ներկայացնել նոտան ամբողջությամբ. «Տաճկական բանակը շարժվում է Բաթումի, Ղարսի եւ Արդահանի վրա, քանդելով երկիրը եւ ոչնչացնելով գյուղացի բնակչությանը: Հայերի ապագա բախտի պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետեւ նրա պնդելով էր, որ ռուս զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից եւ ներկայումս էլ նրանցից է կախված կանգնեցնել տաճիկ զորքերը: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ այնպիսի քաղաքակիրթ պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որ հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Տաճկաստանի վրա, թույլ է տալիս, որ Բրեստի պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որ իր կամքին հակառակ ընկել է այս համաշխարհային կռվի մեջ, ծառայի որպես անհաշիվ դժբախտությունների աղբյուր: Այդ պատճառով խորհուրդը (այսինքն՝ խորհրդային Ռուսաստանը-Պ. Գ.) համոզված է, որ Դուք անհրաժեշտ եւ միայն Չեզանցից կախված միջոցները ձեռք կանոնեք տաճկական իշխանության վրա ազդելու, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը կանգնեցնելու համար» [տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան եւ սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 211-212: Հմմտ. «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923), պրոֆ. Ջ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 433: Լ.Ա. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը, Երևան, 1977, էջ 106-107 մեքսերումը կատարել ենք այս վերջին գրքից]: Այս նոտան է, որ հաղորդվել է ռադիոյով եւ ապա հրատարակվել մամուլում, իսկ հետագայում տեղ գտել փաստաթղթերի ժողովածուներում: Ասկայն Լ. Խուրշուդյանը պարզել է, որ վերոհիշյալ նոտան ունեցել է մեկ այլ տարբերակ եւս, որը նախապես տպագրվել է «Правда» թերթում («Правда», 1918, 16 апреля, N73) եւ ապա վերահրատարակվել 1957 թվականին «Документы внешней политики СССР» Դ.1 ժողովածուում (էջ 240-241): Նոտայի երկրորդ տարբերակն ունի հետեւյալ բովանդակությունը. «Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը. Թուրքական զորքերի եւ քրդերի հարձակումը Կովկասյան ճակատում ուղեկցվում է հայկական բնակչության զանգվածային կոտորածներով՝ խաղաղ բնակչությունը, կանայք եւ երեխաները մորթվում են հազարներով, նրանց ունեցվածքը թալանվում է եւ հրդեհվում: Այն պայմանագիրը, որը մենք հարկադրված էինք ստորագրել Բրեստում Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի օկրուգների բախտը վերստին եր իրեն՝ այդ շրջանների բնակչությանը: Այդ օկրուգներում տեղի ունեցող իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ տասնամյակներ շարունակ կենսագործված հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է եւ այժմ: Թուրքական ճակատում գերակշռությունը եղել է Ռուսաստանի կողմը, որը հարկադրված է եղել թողնել Արդահանը, Կարսը եւ Բաթումը միայն նրա համար, որ Թուրքիայի դաշնակիցը եղել է Գերմանիան: Թուրքական զորքերի գրաված շրջաններում հայկական բնակչության սարսափելի վիճակի պատասխանատվությունը ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի անմիջական օգնությամբ Թուրքիան ստացավ այդ շրջանները:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը վճռականորեն բողոքում է ինքնորոշման իրավունքի այն իրազորման դեմ, որ կատարվել է Արդահանում, Կարսում, Բաթումում եւ հավատ է հայտնում ու պնդում է, որպեսզի Գերմանիան վճռակաճորեն խառնվի Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին, նապ-

տակ ունենալով կանխել խաղաղ բնակչության հետագա ոչնչացումը եւ կոտորածը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Արդահանում» (Լ. Խուրշուդյան, Նշվ. աշխ., էջ 107-108): Առկա երեք բնագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս բոլորի աղերսակցությունը միմյանց հետ: Կարծում ենք, որ կառավարական պաշտոնական նոտայի զույգ տարբերակները, որոնք կրում են Չիչերինի եւ նրա տեղակալ Լ. Կարախանի ստորագրությունները, կազմվել են Ն. Աղոնցի ուղղակի մասնակցությամբ: Ենթադրելի է, որ նոտան ուղարկելուց առաջ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի փորձագետները, ինքը՝ անձամբ Լ. Կարախանը, դիմած լինեին նշանավոր պատմաբանի օգնությանը՝ որոշ մանրամասներ ճշգրտելու համար եւ որը արվել է: Չափազանց պարզունակ ու միախոս կարող է հնչել այն պնդումը, թե իբր Աղոնցի հեռագիրը պատրաստվել է խորհրդային նոտայի հետեւությամբ ու նմանությամբ: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ հետեւյալ փաստը: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Բուշեն հատուկ հեռագրով Աղոնցի տեքստը Կ. Պոլսի իրենց դեսպանին է ուղարկել ապրիլի 14-ին: Դա նշանակում էր, որ Մոսկվայից ռադիոհեռագիրը պետք է ստացված լիներ ավելի վաղ, թեկուզ եւ ապրիլի 13-ին, այսինքն նույն այն օրը, երբ ուղարկվել է Չիչերինի նոտան: Հետեւաբար, հայկական կողմը չէր կարող տեղյակ լինել խորհրդային նոտայի բովանդակությանը, ուստի եւ չէր կարող այն օգտագործել իր պաշտոնական գրագրություններում: Այն փաստը, որ Հայկական հարցի բարդ հանգուցակետին քաջատեղյակ Յ. Լեփսիսուսը իր կազմած ժողովածուում բերում է ոչ թե խորհրդային նոտայի տեքստը, որն, անշուշտ, նրան իայտնի էր, այլ Աղոնցի հեռագրի տեքստը, եւս խոսում է մեր ենթադրության օգտին: Լեփսիսուսին հայտնի էր նոտայի իրական-հեղինակային պատկանելիության, կամ թեկուզ եւ Աղոնցի կողմից նրա խմբագրված լինելու իրողությունը:

Հայոց Ազգային խորհրդի անունից ու հանձնարարությամբ գերմանական կառավարությանն ուղղված Ն. Աղոնցի սույն հեռագիրը, ցավոք դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Պատմաբանների ենթադրությունն այն մասին, որ պետք է գոյություն ունեցած լիներ խորհրդային նոտայի հայկական կողմի առաջարկած, խմբագրած հիմք-տարբերակը, կարծում ենք որ այժմ ապացուցված է:

1. Չափազանց ուշագրավ ցուցում է այն մասին, որ նշված ժամանակաշրջանում (1918թ. մարտ) Ն. Աղոնցը բնակվում էր ոչ թե Պետրոգրադում, այլ արդեն մայրաքաղաք հռչակված Մոսկվայում, ուր նա տեղափոխվել էր քաղաքական իրադարձություններին ի մոտ լինելու, հետեւաբար Հայկական հարցին ու հայ ժողովրդին հուզող խնդիրներին առավել օգտակար լինելու ակնկալությամբ: Կարելուր հանգամանք էր նաեւ այն, որ իշխան Սիմեոն Աբամելիք-Լազարյանի մահվանից հետո (1916թ.) Աղոնցը ընտրվել էր Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու (տե՛ս Ա. Սիմոնյան, Լազարյան ճեմարանը՝ «Հայրենիք», 1965, N2, էջ 38), հանգամանք, որը պարտադրում էր նրա մշտական բնակությունը Մոսկվայում:
2. Հայոց Ազգային խորհուրդը ստեղծվել է 1917թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսում գումարված ազգային խորհրդաժողովում (նախագահ՝ Ա. Սիմոնյան):
3. Թուրքական զորքերը Արդահանը գրավել էին դեռեւս 1918թ. մարտի 3-4 (16-17) մարտերի ժամանակ, իսկ Կարսը ապրիլի 25-ին: Թուրքական այս հարձակման ճշգրտված մանրամասները տե՛ս Փ.Ս. Назарбеков, Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917г. - июнь 1918г.) «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, N3:
4. Հովհաննես Չավրիե (Չավրյան)-ազգային-հասարակական գործիչ, պատմա-

- բան: Ավարտել է Ա. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ն. Աղոնցի անձնական բարեկամներից:
5. Տեքստի վերջում տրված է արտաքին գործերի նախարար Բուշեի ցուցումը Կ. Պոլսի իրենց դեսպանին՝ «խնդրում ենք տեղի կառավարությանը տեղեկացնել սույնի մասին եւ կանխել թուրքական կասկածելի ներխուժումը եւ այդ մատնանշել»:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԲԱՅԱՍՏԱՆԸ (էջ 64)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Տպագրվել է պետրոգրադյան «Новая жизнь» օրաթերթի 1918թ. մայիսի 24-ի համարում, ապա վերահրատարակել ենք մենք [տե՛ս Մ.Օ. Оганесян, Молоизвестная статья «Турецкая нота и турецкая Армения» Николая Адонца՝ «Լրաբեր» ՀՆՍՀ ԳԱ (հասարակակ. գիտ), 1990, N4, էջ 72-77], որից եւ կատարվել է ներկա թարգմանությունը: Հողվածը գրվել է մայիսի 17-ից անմիջապես հետո, հավանաբար՝ մայիսի 19-ից 23-ը, քանզի այն արդեն լույս է տեսել վերը նշված օրաթերթի մայիսի 24-ի համարում: Հողվածը հայ պատմագրության մեջ առաջին եւ լուրջ փորձերից մեկն է քննական վերլուծության ենթարկելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի առանձին որոշակի հոդվածների բոլոր հնարավոր բացասական հետեւանքները հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում: Հրատարակված լինելով պետրոգրադյան ընդդիմադիր օրաթերթում, որը շուտով փակվել է բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից ու մտցվել հատուկ ֆոնդ՝ սույն հողվածը, դժբախտաբար անմատչելի է մնացել ընթերցող շրջաններին:

1. Ստալինի սույն հայտարարությունը, որը կրում է «Հերթական սուտ» խորագիրը՝ տպագրված «Известия ЦИК» օրաթերթի 1918թ. մայիսի 17-ի N97-ում, անհրաժեշտորեն բերում ենք մաքրողությամբ. «Наше время»-ի N97-ում (երեկոյան թողարկում) սեփական թղթակցի բերանից հաղորդվում է Կոստանդնուպոլսից տրված գերմանական այն ռադիոգրի տեքստը, որը խոսում է այն մասին, թե «բոլշևիկները, ուժեղ օգնություն ստանալով Թուրքեստանից եւ Աստրախանից, հարձակման են անցել, ընդ որում, չնայած մուսուլմանների հերոսական դիմադրությանը, բոլշևիկները վերցրել են Բաքուն»:
- Հայտարարում են ի լուր ամենքի, որ այդ ռադիոհաղորդագիրը ընդհանուր ոչինչ չունի իրականության հետ:
- Բաքուն հենց սկզբից ճանաչել եւ մինչեւ այժմ էլ ճանաչում է Սովետների իշխանությունը եւ ոչ մի հարձակում Բաքվի վրա բոլշևիկների կողմից չի եղել եւ չէր էլ կարող լինել:
- ... Բոլշևիկների ոչ մի պայքար մուսուլմանների դեմ չի եղել եւ չէր կարող լինել» [իմմտ. նաեւ «Прасса», 1918, 19 մայիսի, N97, ինչպես նաեւ՝ Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 4 (նոյեմբեր 1917-1920), Երևան, 1948, էջ 105-106]:
2. Թեղածի-եռածի կառքի մեքենայի ծին:
3. Կողածի-քառածի կառքի կողքից լծված ծի, որն ուղղություն է տալիս կառքին:
4. «Թուրքական դիվանագետը»-այդ ժամանակ Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանն էր հալիբ Բենալ բեյը:
5. Հավանաբար մայիսի 22-ին:
6. Գ.Վ. Չիչերին (1872-1936)-խորհրդային դիվանագետ, արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար: Նա է ստորագրել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ղեկա-

- վարել խորհրդային պատվիրակությունը ռուս-հայկական բանակցություններում (1920թ.):
- Այստեղ մատնանշվող Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի 11-րդ հոդվածում ասված է. «Մահմեդական դավանանքի ռուսական քաղաքացիներն իրավունք են ստանում տարագրվել Թուրքիա լուծարելով իրենց գույքը եւ հետները վերցնելով իրենց սեփականությունը» [տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т.1 (7 ноября 1917г. - 31 декабря 1918г.), Москва, 1957, էջ 203]:
  - «Cazus belli» (լատ.)-կո՛վապատճառ:
  - Այսինքն՝ Գերմանիայի:
  - Նկատի ունի Բալկանյան պատերազմների ընթացքում եւ պատերազմից հետո թուրք գաղթականներին Արեւմտյան Հայաստանում տեղավորելու օսմանյան կառավարության քաղաքականության դեմ Ռուսաստանի բռնած չափազանց անհաշտ դիրքը, որը ստիպեց թուրքական կողմին հրաժարվել այդ քաղաքականությունից:
  - Ներսես արքեպիսկոպոս Վարժապետյան (1837-1884)-եկեղեցական գործիչ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1874-1884): Նրա քանքերով է Հայկական հարցը մտել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում:
  - Հենրի Աուստեն Լայարդ-Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը 1877-1880 թվականներին: Կարելուր դեր է խաղացել Հայկական հարցը փակուղի մտցնելու ուղղությամբ: Նրա մասին է գրել Ծերենցը, թե «սրտով ու հոգով ավելի թուրք էր, քան իրենք՝ թուրքերը» (տե՛ս «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1879, N1, էջ 207):
  - Մայրո թրոտերը 1880 թվականին երզրումի անգլիական հյուպատոսն էր:
  - Ս.Դ. Սազոնով (1860-1927)-ռուս դիվանագետ, արտաքին գործերի նախարար (1910-1916): Կարեւորագույն դեր է խաղացել Հայկական հարցի վերաբացման (1912-1914) ուղղությամբ:
  - Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովի դիրքորոշումը տվյալ հարցի վերաբերյալ հստակ երեւում է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանին ուղղված 1912թ. Մայիսի 30-ի նամակից, որից էլ Ն. Աղոնցը կատարել է սույն մեջբերումը (տե՛ս «ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912թ. Մայիսի 12-ից մինչեւ 10-ը մայիսի 1914թ.»): Թարգմանեց ռուսերենից եւ ֆրանսերենից իրավաբան Սեդրակ Ավագյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 7-8):
  - Պիղատոս Պոնտացի-հռոմեական կառավարիչ հրեական Հուդա նահանգում (26-36): Նա է Հիսուս Քրիստոսին դատապարտել խաչելության:

ԱՄՍԵԿՈՐ ԱՄՆԵՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՃԱՆ ՇՈՐՁ

(էջ 70)

Ռուսերեն ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողայոս Աղոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ/Ա-8, թ. 1-61): Հոդվածը, ինչպես ինքը՝ Աղոնցն է հավաստում, գրվել է 1918թ. Պետրոգրադում «դաշնակիցների զենքի հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ» (թերեւս հունիսի-Պ. Գ.): Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, հեղինակի կամքից անկախ, այն այդպես էլ 1918-ին չի տեսել: 1920-ին, երբ Աղոնցն արդեն առժամանակ բնակվում էր Լոնդոնում, անհրաժեշտ է համարում հոդվածը ներկայացնել անգլիացի ընթեր-

ցողներին, հաստատ համոզմամբ, թե դրա «տեսական» հետաքրքրությունը մնում է ուժի մեջ»:

Այսպես, հոդվածը թարգմանում է անգլերեն եւ երկու այլ հոդվածների հետ մեկտեղ հրատարակում առանձին գրքով (տե՛ս N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question, London, 1920, 95էջ), իսկ ռուսերեն ինքնագիրը այդպես էլ մնում է հեղինակի անձնական թողույթում: Սույն գիրքն է, որ տարիներ անց ռուսերեն թարգմանությանը եւ պրոֆ. Տ.Ս. Կիրակոսյանի առաջաբանով լույս տեսավ Երեւանում (H. Adonc, K разрешению Армянского вопроса, Ереван, 1984, 75 c.): Ականավոր պատմաբանի գիտական ժառանգության այս էջերը, որ գրեթե անձանոթ էին մնացել հայ ընթերցողներին շուտով լույս տեսան Կ.Ա. Դիլոյանի հայերեն թարգմանությամբ ու աշխատասիրությամբ (Ն. Աղոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երեւան, 1989, 116 էջ): Թարգմանիչներին եւ աշխատասիրողներին, անշուշտ, անձանոթ է մնացել հոդվածների ռուսերեն բնագրերի գոյությունը իրողությունը, որոնք, ինչպես նշեցինք, գտնվում էին Ն. Աղոնցի բեյրության թողույթում եւ հայտնաբերվել են մեր կողմից 1993-ին: Նորահայտ ռուսերեն բնագրերի եւ թարգմանությունների (անգլերեն, ռուսերեն եւ հայերեն) միջեւ առկա են կարելուր ու չափազանց եական տարբերություններ, որոնք հետեւանք են ինչպես թարգմանչական շեղումների եւ պարտադրված կորուստների, այնպես էլ հեղինակային միջամտությունների: Հեղինակային կարեւորագույն միջամտությունները է նաեւ մեզ հետաքրքրող հոդվածի խորագրի փոփոխությունը: Թարգմանությունները կրում են «Հայկական հարցի պատմական հիմքը եւ Թուրքիայի անկումը» խորագիրը (տե՛ս Կ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34), իսկ բնագրում այն այլ կերպ է՝ «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ»։ Կարծում ենք, թե հեղինակային սույն միջամտությունը եղել է ի շահ հոդվածի բովանդակության: Նման պայմաններում, բնականաբար, մենք պետք է հրաժարվեինք արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հայերեն թարգմանությունից եւ ընթերցողների ուշադրությունը ներկայացնել բնագրից կատարված հայերեն նոր թարգմանությունը:

- Անգլերեն տպագիրը (ինչպես նաեւ նրանից բխող թարգմանությունները) ռուսերեն բնագրից ունի կառուցվածքային մի շատ կարելուր շեղում: Այստեղ հենց սկզբից տրվում է հոդվածի բովանդակությունը՝ իր եական հիմնակետերով: Հասկանալի է, որ այս շեղումը հեղինակային է, ուստի բերում ենք այն ամբողջությամբ. «Ցարիզը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» հոդվածի կապակցությամբ, տպագրված «Revue politique internationale»-ում, 1917, մարտ-ապրիլ: Ընթացիկ կարծիքը Թուրքիայում Հայկական հարցի ծագման վերաբերյալ, ինչպես արտահայտել է մի շնական մեկնաբան գայլի եւ գառան առակի օրինակով: Թուրքական պետական համակարգը որպես «Նիզամ ալթընդա հայդուլ»: Բարեփոխումների փորձերը եւ նրանց ծախսողման պատճառը: Տեղաբնակ ազգությունները որպես թուրքական կայսրության մշակութային եւ աշխատանքային հիմք: Էքսկուրս կայսրության քրիստոնեական եւ մահմեդական երկրները՝ պետական գանձարանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը եւ կայսրությունը երկրպագմանց-նելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորսված հնարավորությունը» (տե՛ս Կ.Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34, հմնտ. ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 25):
- Առկա տպագիրներն այստեղ ունեն հեղինակային ընդարձակ ծանոթագրություն «Հայկական հարցի պատմական հիմքը եւ Թուրքիայի անկումը» եւ «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածների տպագրության ուշացման եւ դրանց նշանակու-

- թյան վերաբերյալ (Անդ, էջ 34-35): Բնագրում այս ծանոթագրությունը զետեղված է «Չայկական հարցը Սեյրում» հոդվածից անմիջապես հետո որպես տեքստ (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 131):
3. «Անտիկ Պեննելոպեի նման»-ակնարկում է Ողիսեսի կնոջը՝ Պեննելոպեին, որը տարիներ շարունակ մերժելով փեսացուներին՝ հավատարմությամբ սպասում էր ամուսնուն՝ Ողիսեսին:
  4. «Omnibus ligantibus» (լատ.)-բառացիորեն «բոլոր վիճող կողմերի»:
  5. «Kriegsüberraechung» (գերմ.)-բառացիորեն «անակնկալ պատերազմ»:
  6. Մ. Էդգար Գրանվիլլ, «Ցարիզմը Փոքր Ասիայում. Չայկական հարցի ծագումը»: Սույն ուսումնասիրությունը լույս է տեսել նաեւ առանձին հրատարակությամբ՝ տե՛ս E. Granville, La Tsarisme en Asie Mineure. Les origines du problème arménien, Lausanne, 1917, 59p.
  7. «Metteur en scène» (ֆր.)-բառացիորեն «անդրկուլիսյան գործիչ»:
  8. «In extenso» (լատ.)-ամբողջությամբ, լրիվ, առանց կրճատման:
  9. Nizam allinda hayduk (թուրք.)-բառացիորեն «օրենքի տակ եղած ավազակ»:
  10. «Տիրառչակ բանգիմաթներով»-1838թ. մինչև 1878թ. Օսմանյան Թուրքիայում ընդունված բարենորոգումների անվանումը: Չայտնի են հատկապես 1838թ. եւ 1856թ. բանգիմաթները:
  11. Խոսքը վերաբերում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդին (1839-1861), արտաքին գործերի նախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշային եւ Մեծ վեզիր Միդիաթ փաշային, որոնք վճռորոշ դեր են խաղացել Թուրքիայի բարենորոգչական-սահմանադրական շարժման պատմության մեջ:
  12. Ն. Արոնցի սույն տեսակետները հիմնավորվում են սուլյալ խնդրին նվիրված վերջին լավագույն ուսումնասիրություններով (մասնավորապես տե՛ս Դ.Ե. Երեմեն, Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975 մենագրությունը):
  13. Խոսքը սուլթաններ Սելիմ I Ահեդի (1512-1520) եւ Սուլեյման I Փառահեղի (1520-1566) մասին է:
  14. «Դեվչիրմե»-բառացիորեն մանկահավաք: Քրիստոնյա երեխաները վաղ հասակից ստանալով ֆանատիկ մուսուլմանական դաստիարակություն չափահաս տարիքում համալրում էին օսմանյան բանակի հրամանատարական կազմը: Դեվչիրմե հողատերերն ու զինվորականները հանդիսանում էին սուլթանիզմի հիմնական հենարանը եւ աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղ դաժանությամբ: «Դեվչիրմե»-ի մասին տե՛ս Մ. Չուլպյան, «Դեվչիրմե»-ն («Մանկահավաքը») Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական եւ հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, N2-3):
  15. Խոցաբեւ-ակնհայտ վրիպակ է, պետք է լինի Կոչիբեյ (Կուչիբեյ): Խոցը վերաբերում է 17-րդ դարի առաջին կեսի նշանավոր թուրք պատմագիր Կոչիբեյ Գյումյուլչինելիին, որը հեղինակ է «Ռիսալե» («Չեկուցագիր») երկասիրության:
  16. Ակնարկում է Օսմանյան կայսրության հիմնադիր Օսման I-ի (1299-1326) որդի Օրհանին (1326-1359):
  17. Sbu Cuinet Vital, La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de L'Asie Mineure, vol. I-IV, Paris, 1892-1895, տե՛ս նաեւ սույն գրքի ռուսերեն համառոտագրված տարբերակը՝ Витал Гине, Сирия, Ливан и Палестина, вып. 1-5, СПб., 1899-1903.
  18. Թուրքիայի հայոց պատրիարքությունը հիմնադրվել է 1461 թվականին սուլթան Սահմեդ II-ի հատուկ հրամանագրով: Առաջին պատրիարքն է եղել Չուլալիմ Եփեսուկյանը (1461-1478):

19. Աղրամեդա-քաղաք Պաղեստինում:
20. Սիմեո Ռեսմի էֆենդի (Սիմեո Ռասիմի)-XVII դարի թուրք պատմագիր, «Օսմանների պատմությունը» երկասիրության հեղինակը:
21. 1328 թվականից մինչև 1687 թվականը Թուրքիայում շրջանառության մեջ է եղել արծաթե դրամի միավոր ակչեն (այսինքն «սպիտակավուն»): 1687 թվականից շրջանառության մեջ է մտնում դուրուշը:
22. Քըլըչ, ավելի ճիշտ՝ Քըլըչ հակկը-բառացիորեն նշանակում է սուր, սրի իրավունք: Այսպես էին կոչվում զիամեթի կամ թիմարի հողատիրոջ եկամուտները: Պետական հողային ֆոնդի այն հողերը, որոնց տարեկան եկամուտը 20.000-ից մինչև 100.000 ակչե էր, կոչվում էին զիամեթներ, իսկ հողատերերը՝ զաիմներ: Տարեկան 300-ից մինչև 20.000 ակչե եկամուտ բերող հողերը կոչվում էին թիմարներ, իսկ հողատերերը՝ թիմարիներ (տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Չայաստանում», Երևան, 1964):
23. Ն. Արոնցի ենթադրությունը Դանիշմանյանների հարստության հայկական ծագման վերաբերյալ ապացուցվեցին հետագա ուսումնասիրողների կողմից (տե՛ս Ա.Տ. Երեմյան, Լիպարիտ գորավարի հաջորդները եւ Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը՝ «Տեղեկագիր» ՉՍՄԳ ԳԱ, 1947, N8):
24. Նկատի ունի «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածի քրդերին վերաբերող հատվածը (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 103-115, հմնտ. նաեւ «Քրդերի ներթափանցումը Չայաստան» հոդվածը, էջ 132-136):
25. Քուրդ Իդրիս-տե՛ս «Քրդերի ներթափանցումը Չայաստան» հոդվածի ծան. 6:
26. Ճիշտ անվանածուն է Իբրահիմ էֆենդի Սյուբեֆերիբե (Պասամաճի): Իրականում նա թուրքերեն է արաբերեն գրքեր տպագրելու արտոնություն ստացել է 1720 թվականին, սակայն թուրքերեն առաջին գիրքը տպագրել է 1729 թվականին: Թուրքիայի հայկական տպագրության եւ ընդհանրապես Թուրքիայում տպագրական գործի մասին տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912: А.Д. Желтяков, Печать в общественно-политической жизни Турции (1729-1908гг.), М., 1972.
27. Պոլսահայ առաջին տպագիր գիրքը համարվում է Արգար դպիր Թոխատեցու հրատարակած «Փոքր քերականութիւն» դասագիրքը (1567թ.):
28. Շվիթմունք է. հայտնի է, որ Չոռնում հայկական տպագրություն հիմնադրվել է դեռևս 1579 թվականին: Այդ թվականին է լույս տեսել «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Հետագա տարիներին Չոռնում գործել են հայկական այլ տպարաններ եւս (1584, 1586, 1590, 1603 թվականներին):
29. Վերջին տարիներին հայ գրքի պատմության մասնագետների ջանքերով ավելի է ճշգրտվել հայկական տպագրության ժամանակագրությունը, որը Ն. Արոնցի բերած տվյալներից ունի հետևյալ շեղումները. Միլան՝ 1621, Մարսել՝ 1672, Լիվոռնո՝ 1644, Նոր Զուղա՝ 1638, Տրիեստ՝ 1776, Ս. Պետերբուրգ՝ 1781, Նոր-Նախիջեւան՝ 1790 (տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սալպյան, Չայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988):
30. Կրիպակ է. հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը» լույս է տեսել 1794 թվականին:
31. Իրականում թուրքական առաջին թերթը «Մոնիտոր Օտոման»-ն է, որը լույս է տեսել 1831 թվականին: 1832 թվականից լույս է տեսնում «Թագվիմը վազայի» շաբաթաթերթը, որը թիվ 12-րդից սկսած ուներ հայերեն զուգահեռ հրատարակություն՝ «Լրո գիր Մեծի տերությանն օսմանյան» անվանումով:
32. Կ. Պոլսի եւ ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի առաջին պրոֆեսիոնալ թատրո-

ընդ «Արամյան թատրոն» է, որը հիմնադրվել է 1846 թվականին Դովհաննես Գասաբյանի կողմից: Թուրք թատրոնին հայերի բերած նպաստի մասին վերջին լավագույն հրատարակություններից տե՛ս Գ.Խ. Ստեփանյանի «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում ըստ թուրքական աղբյուրների» (Բեյրութ, 1987) գիրքը:

- 33. Օտոմանյան բանկը հիմնադրվել է 1856 թվականին անգլիական եւ ֆրանսիական ներդրումներով:
- 34. Նկատի ունի Տյուզյան եւ Տատյան ամիրայական ընտանիքներին: Տյուզյանները ժառանգաբար վարել են արքունի դրամահատությունը, իսկ Տատյանները՝ վառողնապետությունը:
- 35. Խոսքը սուլթան Սելիմ III-ի (1789-1807) մասին է:
- 36. Թյուրքիմացություն է. «սեւ երախտամոռության» գոհ են դարձել Տյուզյանները, որոնք 1819թ. դեկտեմբերին ձերբակալվել ու աքսորվել են, իսկ որոշ ժամանակ անց ընտանիքի բոլոր արական ներկայացուցիչները մահապատժի են ենթարկվել:
- 37. Դումարախեյեի թագավորական պալատը կառուցել է Կարապետ Պալյանը (1856), Զրադանի պալատը՝ Սարգիս Պալյանը (1863-1866), իսկ Բեյլերբեյի նոր պալատը՝ Հակոբ եւ Սարգիս Պալյանները (1864):
- 38. Նկատի ունի Գրիգոր ամիրա Պալյանին, որը Թուփհանեի (Նուսրեթի) մզկիթը կառուցել է 1823-1826 թվականներին: Պալյանների ճարտարապետական ընտանիքի մասին տե՛ս Ե. Պողոսյան, Պալյան գերդաստանը, «Հանդես ամսօրյա», 1970-1973:
- 39. Միջազգային առևտրում հայերի խաղաղացած նշանակալից դերի՝ Ն. Ադոնցի գնահատականներն իրենց հետագա հաստատումն են ստացել խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրություններում (հատկապես տե՛ս В.А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джугуфы в XVII веке, Ереван, 1969. Շ.Լ. Խաչիկյան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը եւ նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988: Վ.Գ. Փափազյան, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVIIդդ., Երևան, 1990):
- 40. Անգլերեն տպագիր ունի ընդարձակ ծանոթագրություն, որը բացակայում է բնագրում. «Աբբաս Մեծի օրոք հայ վաճառականը համարվում էր ամենաուսնակ գործակալը Ասիայի եւ Եվրոպայի միջեւ կատարվող հազվագյուտ ապրանքների եւ ոսկով նրանց արժեքի փոխադարձ փոխադրություններում: Կարճ ասած, նա իրավացիորեն կարող էր հավակնել այն տիտղոսին, որը քաղաքակիրթ երկրներում համարվում է որպես ամենապատվավոր բնութագրությունը հասարակության մեջ: Նա այն էր, ինչ էին Վենետիկի եւ Ջենովայի վաճառականները, ինչ են Անգլիայի վաճառականները, բոլոր առումներով քենթլմեն» (Ker Porter, I, 424):

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄ

(էջ 95)

Ռուսերեն ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ /Ա-8, ք. 62-114): Հոդվածը գրել է Պետրոզարտում 1918 թվականի կեսերին: Առաջին անգամ լույս է տեսել անգլերեն թարգմանությամբ 1920թ. Լոնդոնում տպագրված Հայկա-

կան հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի ժողովածուում (N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question): Հետագայում հոդվածը լույս է տեսել ռուսերեն (1984) եւ հայերեն (1989) թարգմանություններով: Ներկա թարգմանությունը կատարվել է ռուսերեն նորահայտ ինքնագրից, (թարգմանության հանգամանքների մասին տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի ծանոթագրության առաջաբանը, էջ 218-219):

- 1. Անգլերեն տպագիրը, ինչպես նաեւ նրանից բխող թարգմանությունները, այս դեպքում եւս ունի ռուսերեն բնագրից շեղվող կառուցվածքային տարբերություն (հոդվածի համառոտ հիմնակետերը), որն անհրաժեշտ ենք համարում տալ ամբողջությամբ. «Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ: Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քրդստանի եւ Արաբիայի: Հայկական հողերը եւ քրդական հավակնությունները: Արդի ժամանակների քրդասիրական քաղաքականությունը: Էքսկուրս Հայաստանը քրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝ սկսած հին ժամանակներից: Մոսսուլման սեփականատերերը եւ հայ աղանդավորները հայ ավատատերերի տիրույթներում: Հայաստանը որպես աշխատանքի եւ մշակույթի երկիր դեռեւս հայկական է» (տե՛ս Վ.Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 77, հմմտ. ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 51):
- 2. Դ. Լյոյդ Ջորջ (1863-1946)-անգլիական պետական գործիչ, վարչապետ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու օգտին: Այդ կապակցությամբ նրա զարգացրած տեսակետները տե՛ս Դ. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорях, т. 1-2, М., 1957 հուլիսագրության՝ հատկապես երկրորդ հատորի «Ծնված ժողովուրդների ազատագրումը» (էջ 5-12), «Փոքր Ասիան, Հայաստանը եւ Եվրոպայի Թուրքիան» (էջ 386-53), «Ազգային փոքրամասնությունները» (էջ 469-497) բաժինները:
- 3. Թ.Վ. Վիլսոն (1856-1924)-ԱՄՆ-ի պետական գործիչ, նախագահ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու, հայկական անկախ պետություն ստեղծելու օգտին: Վիլսոնյան այսպես կոչված 14 կետերի մասին տե՛ս С. Бекер, Вудро Вильсон. Мировая война. Веральский мир, Москва-Петроград, 1923, с. 121-192.
- 4. Cuique suum (լատ.)-յուրաքանչյուրին իրենը:
- 5. Խոսքը սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) մասին է: Սրա օրոք սկսվեցին առաջադիմական բարեփոխումները. նախապատրաստվեց բարենորոգումների առաջին հրովարտակը:
- 6. Աբդուլ Մեջիդ (1839-1851)-իրապարակել է առաջին թանգիմաթը՝ «Հաթթը Շերիֆը» (1839): Պետական կառավարման բնագավառում լայն տեղ է հատկացրել քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին:
- 7. Նկատի ունի 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հասպոման իրազդրծել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները եւ ապահովել հայերի անվտանգությունը չեղքեզներից եւ քրդերից...» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 12:
- 8. «Արմենիականների բանակաթեմ»-բառացիորեն՝ «հայկական» բանակաթեմ: Ստեղծվել է VII դարի սկզբներին Բյուզանդական կայսրության հայկական հողերի վրա: Տարածությունը եւ կարելու որությամբ կայսրության երկրորդ բանակաթեմն էր:
- 9. Ad hoc (լատ.)-բառացիորեն՝ սրա համար:

10. Այստեղից սկսվող ամբողջ հետագա շարադրանքը՝ մինչև 115-րդ էջը, հիմք է հանդիսացել «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան» հոդվածի համար (տե՛ս էջ 132-136): Այդ նկատառումով էլ ծանոթագրությունները կտրվեն այդտեղ:
11. Խոսքը Դիարբեքիի անգլիական հյուպատոս Կ. Թեյլորի մասին է: Հետաքրքրությունից գուրկ չեն նրա դիտարկումները քրդերի եւ հայ-քրդական հարաբերությունների մասին (Д. Тейлор, Путешествие по Курдистану. Перевод Н. Астафеевой, տե՛ս «Очерки Верхней Армении», сборник, Тифлис, 1873):
12. Ակնարկում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Արտիշ արքեպիսկոպոս Խրիմյանին (1869-1873), որն այդ տարիներին բազմիցս է բողոքել Անգլիայի շեշտված հակահայ քաղաքականության դեմ: Ավելի ուշ Խրիմյանը հորդորում էր հայ քաղաքական գործիչներին, որ «Անգլիայի բռնած դիրքը հայերին ոչ մի օգուտ չի տալու եւ զուր են նրանք Անգլիայի պաշտպանության վրա մեծ հույսեր դնում» (տե՛ս «Մշակ», 1878, 11 հոկտեմբերի):
13. Առկա մեծաթիվ գրքերից կառանձնացնե՛իք միայն մի քանիսը՝ П.И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900. К.Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан, Тифлис, 1904. Р.И. Термен, Отчёт о поездке в санджак Хеккиари Ванского вилайета в 1906г., Тифлис, 1910. Карцев А., Замётки о курдах, Тифлис, 1896: Իր քրդամետ եւ միեւնույն ժամանակ հակահայ շեշտված դիրքորոշմամբ հատկապես աչքի է ընկնում այս վերջին հեղինակը, իսկ մերօրյա ուսումնասիրողներից Մ.Ս. Լազարեւը («Курдский вопрос. 1891-1917», М., 1972): Հատկանշական է, որ անայլալ խեղաթյուրելով պատմական եղելությունները՝ Ա. Կարցեւը քրդերի ընդհանուր թիվը պատերազմի նախօրյակին հաշվում է 3 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 7), իսկ Մ. Լազարեւը՝ ամենաքիչը 4 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 26): Թե՛ն նշանակալոր աշխարհագրագետ Է. Ռեկյուն բերում է 1,8 միլիոն («Земля и люди», т. IX, СПб., 1887, էջ 294), իսկ իր քրդամետ հայացքներով հայտնի Պ. Ավերյանովը՝ շուրջ 2 միլիոն (П.И. Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор Азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, էջ 12):
14. Վանում Ֆրանսիայի հյուպատոս Ս. Չարզեցկին աչքի էր ընկնում հատկապես իր հակառուսական գործունեությամբ: Կաթոլիկ միսիոներների միջոցով նա գործուն հակառուսական քարոզչություն էր տանում քրդերի շրջանում: Հայտնի է, որ նրան հաջողվել է իրանական եւ թուրքական քրդերի մի քանի հակառուսական ելույթներ կազմակերպել (Մ. Լազարեւ, նշվ. աշխ., էջ 248): Իր «Քուրդ-հայկական հարց» ուսումնասիրությունում հյուպատոսը բացահայտորեն նվազեցնելով հայերի թվաքանակը՝ քրդերի թիվը հասցնում է մինչև 4 միլիոնի: Անհիմն է նրա այն պնդումը, թե իբր Օսմանյան կայսրության հայերը միշտ էլ թուրքերի տիրապետությունը գերատեսու են հարեւան ազգի (իմա՝ ռուսների-Պ. Գ.) տիրապետությունից» (S. Zarzecki, La question kurdo-arménienne, «Revue de Paris», 1914, N8, էջ 884):
15. Բացի նշված աշխատությունից, ֆրանսիացի լրագրող Լյուդովիկոս Ղը Կոնստանտնուպոլիսից հարցի վերաբերյալ հրատարակել է նաեւ մի քանի այլ ուսումնասիրություններ («La Turquie d'Asie, ses divisions, ses nationalités», Paris, 1896. «Les Arméniens du Caucase. Les origines de la situation actuelle», Paris, 1905. «La question arménienne», Paris, 1913. «Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question Syrienne» Paris, 1913, տե՛ս նաեւ վերջին աշխատության ռուսերեն թարգմանությունը՝ Людвик де-Контансон. Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914):
16. Շահ Իսմայիլ I (1502-1524)-Սեֆյան հարստության հիմնադիրը Պարսկա-

- ստանում:
17. Մոլլա Իրֆիս-տե՛ս էջ 133, ծան. N 6:
  18. «Ակ-կոյունլու թուրքմենների գլխավորի մոտ»-նկատի ունի վերջին Ակ-կոյունլու շահ Յաղուբին:
  19. Թե՛ն Սեֆյանների ընտանիքի մասին հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են 14-րդ դարի սկզբներին, սակայն նրանք թագավորական հարստություն դարձան միայն 1502 թվականին, երբ Իսմայիլ Սեֆյանը ջախջախելով Ակ-կոյունլուներին գրավեց Ատրպատականն ու Իրանը:
  20. Ակատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-1918թթ.):
  21. Բարսեղ I Մակեդոնացի (867-886)-Հայկական կայսերական տան առաջին ներկայացուցիչը Բյուզանդական գահի վրա: Մասնավորապես աչքի է ընկել պավլիկյան շարժումը ճնշելով՝ 872թ. նա գրավել է Տեվրիկը եւ կործանել այն:

ԼԱՍԱԿ ԼՈՒՂՈՒՄ «ԹԱՅՄ» ԹԵՐԹԻ ԽԱՐԱԳՐԻՆ

(էջ 116)

Ռուսերեն ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Լի-կոդայոս Արոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, գրոց ԴԱ17): Տպագրվում է առաջին անգամ: Եւ այն ֆոնդում է պահվում նաեւ սույն նամակի անգլերեն թարգմանության մեքենագիր օրինակը (տե՛ս պահարան I, գրոց Ժ/Ա8):

Նամակը գրվել է 1920թ. նոյեմբերին՝ Լոնդոնում: Սույն փաստը չափազանց կարեւոր հանգամանք է Ն. Արոնցի կենսագրության քիչ հայտնի լոնդոնյան գործունեության առանձին հարցեր լուսաբանելիս: Ակներե է, որ դեռեւս մինչև 1920թ. վերջերը պատմաբանը բնակվում էր Լոնդոնում: Հոդվածի ռուսերեն ինքնագրի եւ անգլերեն թարգմանության միաժամանակյա առկայությունը փաստում են այն իրողությունը, որ Ն. Արոնցի անգլերեն բոլոր գրությունները նախապես գրվել են հայերեն կամ ռուսերեն եւ հետո միայն թարգմանվել անգլերեն:

1. «Թայմս» («The Times»)-անգլիական անկախ օրաթերթ, որը լույս է տեսնում 1785-ից առ այսօր:
2. Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե երբեւէ «Թայմսում» տպագրվել է Արոնցի այս նամակը:
3. Ակատի ունի 1920թ. նոյեմբերյան տոնական միջոցառումները Լոնդոնում՝ ի նշանավորումն առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտի երկրորդ տարեկիցի:
4. Այսինքն՝ Գեոմանիան:
5. Ակատի ունի այն հանգամանքը, որ կարմիր բանակը, շրջանցելով Վրաստանը, նախ արշավեց դեպի Ադրբեջան (ապրիլ), իսկ այնուհետեւ, որոշ դադարից հետո՝ Հայաստան (նոյեմբեր): Արոնցը չէր կարող կռահել, որ բոլշեւիկների եզրափակիչ հարվածն ի վերջո ուղղվելու էր Վրաստանի դեմ (փետրվար, 1921թ.):
6. Ակնարկում է հայ ժողովրդի դահիճ էմվեր փաշային, որի հայտարարությունը՝ ներկայացված Արեւելքի ժողովուրդների համագումարին (Բաքու, 1920թ. սեպտեմբերի 1-7-ը), ուներ ոչ միայն հակահայկական միտում, այլեւ պատերազմի անսրող կոչ էր ընդդեմ Հայաստանի հանրապետության:
7. Հետաքրքիր է, որ կիլիկյան ողբերգական այս իրադարձությունների հիմնական հերոսներից մեկը՝ ֆրանսիական գեներալ Գուրոն 1920թ. դեկտեմբերի 9-ին հայտարարում է, որ «պետք է փոխել Սեւրի դաշնագիրը թուրքերին ընդունելի ձևով,

որովհետև թուրքերը երկար ժամանակ մեր բարեկամներն էին, իսկ այնուհետև՝ մեր քաջարի եւ լույս թշնամիները» (տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերությունները եւ Կիլիկիան 1919-1921թթ., Երևան, 1970, էջ 226):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՅՈՒՄԸ

(էջ 119)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Ռուսերեն մեքենագիր օրինակը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գգ-րոց Բ, թղթածրար Թ/Ա-8, ք. 1-21): Հոդվածը գրել է Լոնդոնում՝ 1920թ. հոկտեմբերի 20-ին: Առաջին անգամ լույս է տեսել Հայկական հարցին նվիրված Նիկողայոս Ադոնցի անգլերեն ժողովածուում (N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question): Հետագայում լույս է տեսել ռուսերեն (1984) եւ հայերեն (1989) թարգմանություններով: Ներկա հրատարակությունը կատարվում է ռուսերեն նորահայտ մեքենագիր օրինակից (թարգմանության հանգամանքների մասին տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ», հոդվածի ծանոթագրության առաջաբանը, էջ 218-219):

1. Խոսքը Մուղրոսի գինադարի մասին է, որը կնքվել է մի կողմից Օսմանյան կայսրության, իսկ մյուս կողմից Անտանտի երկրների միջև 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմնոս կղզու Մուղրոս նավահանգստում:
2. Այսինքն՝ 1918-1920 թվականները:
3. Սեւրի պայմանագրի 88-րդ հոդվածը հռչակում էր. «Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են Դաշնակից տերությունները, որպես ազատ եւ անկախ պետություն» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում. 1828-1923թթ.», էջ 676):
4. Սեւրի պայմանագրի 89-րդ հոդված. նշվում է. «Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես եւ Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջև սահմանատունը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը եւ ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես եւ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու եւ հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերիտորիաների ապառազմականացման վերաբերյալ» (Անդ.): Ի միջի այլոց թարգմանություններում վրիպմամբ 89-րդ հոդվածի փոխարեն նշված է 90-րդ հոդված (տե՛ս Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 17, ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 14):
5. Իրականում ռոք վիլայեթներից չորսը ճանաչվեցին Հայաստանինը, իսկ երեքը դուրս նետվեցին նրա տարածքից:
6. Նկատի ունի 1916թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագիրը, որի համաձայն, պատերազմի ավարտից հետո ռուսական կայսրությանն էին միանալու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթները (տե՛ս «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под ред. Е.А. Адамова, М., 1924, док. N XCII, հմմտ. նաեւ XCVII):
7. Խոսքը վերաբերում է «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածին:
8. Ն. Ադոնցի հմուտ ենթադրությունը ղզլբաշների ոչ քրդական ծագման վերաբե-

րյալ այժմ փաստվում են բազմաթիվ այլ ապացույցներով: Կարծում ենք հետաքրքրությունից զուրկ չէ նշանավոր արեւելագետ Վ.Ա. Գորդելվսկու նկատողությունը, թե «ղզլբաշները վաղուց ապրում էին այն գաղտնի հույսով, թե շուտով կհայտնվի ինչ-որ տեղ թաքնված (փակված) թագավորը եւ երկրում կհաստատի խաղաղություն եւ արդարություն» (B.A. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III. Силуэты Турции, М., 1962, էջ 83-84). Անշուշտ, այս պատմության նմանությունը ակներե է Փոքր Սիեռի վերադարձին սպասող հայերի ակնկալություններին: Մեկ այլ վկայության համաձայն, մինչեւ XX դարի սկզբները Դերսիմի ղզլբաշներն այնքան ինքնավար էին, որ թվում է, թե նրանք պետություն էին պետության մեջ: Թուրքերը Դերսիմում ոտք դնել չէին կարող, իսկ քրիստոնյաները անարգել ու անվտանգ կարող էին տեղաշարժվել ու անգամ բնակվել այստեղ: Քրդերը նրանք վերաբերվում էին հարգանքով ու սիրով (տե՛ս М. Т., Кыргыз, «Кавказ», 1900, 21 ноябрь):

9. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը:
10. Այսինքն՝ Ֆրանսիայի:
11. Օսրոյենեի (Եդեսիա) բոլոր թագավորները մ.թ.ա. II-մ.թ. II դարերում կրել են Արգարիոս անունը:
12. Տե՛ս Людвик де-Контансон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914.
13. Թարգմանություններում (Վ. Դիլոյան, էջ 27, ռուսերեն, էջ 20) տպագրական վրիպակի հետեւանքով նշված է Սեւրի պայմանագրի 80-րդ հոդվածը, փոխանակ 89-րդի:
14. Այստեղ թարգմանություններում առկա է մի ամբողջ պարբերություն, որը բացակայում է նորահայտ ռուսերեն մեքենագիր օրինակում: «Վերջին խոսքը պատկանում է մի հզոր ղեկավարության նախագահին: Նման իրավազորությունը խորհրդանշական է: Հայկական հարցը վաղուց դադարել է սոսկ Հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է: Հայերն արել են մարդկայնորեն հնարավոր ամեն բան հիմնավորվելու սեփական տանը: Պատմությունը չգիտե ոչ մի ուրիշ ժողովրդի խնդիր, որն այնքան զոհաբերություններ արած լինեք հանուն ազատության: Ստրկության եւ նվաստացման անդունդից նա բարձրացել է վեհապալան հերոսության եւ ինքնազոհության բարձունքները: Հայ ժողովուրդը դեռեւս խեղդվում է արյունից եւ անհամբեր սպասում է անկողմնապահ իրավարարի վերջնական վճռին մի ակտի մասին, որը ստորագրել են ղաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն նահատակված հայերի դիակների վրա» (Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 33, ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 24):
15. Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի 2-րդ ծանոթագրությունը) թարգմանություններում այս ամբողջ հատվածը տրված է որպես տողատակի ծանոթագրություն (Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34-35, ծան. 1):
16. Ն. Ադոնցի այս ցուցումից ակներե է, որ նա «Հայկական հարցի լուծման շուրջ» անգլերեն ժողովածուի բոլոր երեք հոդվածները նախապես պատրաստել է մամուլում տպագրելու համար: Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե այդ հոդվածները հրատարակվել են մամուլում, թե ոչ, առավել հավանական է, որ ոչ:

ՔՐԴԵՐԻ ԱՆԹՈՒԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(էջ 132)

- հրքնագիրը հայտնի չէ: Առաջին անգամ տպագրվել է Նյու-Յորքում լույս տեսնող «The New Armenia» հանդեսում (1922, vol. 14, N 1, էջ 4-6): 1990 թվականին Գ. Ասատրյանը սույն հոդվածը թարգմանել է հայերեն եւ հրատարակել «Երեկոյան Երեւան» օրաթերթում (20 մարտի, էջ 4): Մի քանի տարի անց հոդվածը վերահրատարակվել է «Իրան-Նամե» արեւելագիտական հանդեսում [1995, հուլիս, N 3 (13), էջ 6-7]: Գոյություն ունի նաեւ հոդվածի թուրքերեն ընդարձակ վերլուծականը, որը պատկանում է Գ. Ասատրյանի գրչին (տե՛ս G.S. Asatrian, Hay Siyasal Düsünca Sayfalarından. «Piya», 1990, N 13, էջ 28-35): Ներկա հրատարակությունը արտատպությունն է «Երեկոյան Երեւանի» տպագրության: Հոդվածը գրվել է 1921 թվականին՝ Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի անգլերեն ժողովածուի լույս տեսնելուց անմիջապէս հետո: Այն համառոտությունն է «Թուրքիայի անդամահատումը» ուսումնասիրության համապատասխան հատվածի (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 104-115): Թռուցիկ ծանոթությունն իսկ ցույց է տալիս, որ կատարվածը սոսկ մեխանիկական կրճատման մասին չէ, եւ որ Ն. Ադոնցը որոշ հարցեր նորովի է ներկայացրել՝ նկատի ունենալով ընթերցողների իր նոր լսարանի քաղաքական ճաշակն ու մեկնակերպը:
1. Այսպէս կոչված «Քրդական հարցի» պատմությամբ զբաղվող բազմաթիվ ուսումնասիրողների անձանք է մնացել Ն. Ադոնցի այս ծրագրային հոդվածի գոյությունն իսկ, թերեւս բացառություն է Վ.Ա. Բայրուրյանի «Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում» մենագրությունը (Երեւան, 1989): «Քրդական հարցին» նվիրված վերջին առավել կարեւորագույն աշխատություններից տե՛ս Կարո Սասունի, Քյուրդ ազգային շարժումները եւ հայ-քրդական հարաբերությունները (ժե դարեն միջեւ մեր օրերը), Բեյրութ, 1969. H.A. Халфин, Борьба за Курдистан. Курдский вопрос в международных отношениях XIX в., М., 1963. В. Никитин, Курды, М., 1964. М.С. Лазарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964. Թուլնի «Курдский вопрос». 1891-1917, М., 1972. М. А. Гисарев, Курдский вопрос в Турции. «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ» հատ. VII. Քրդագիտություն, Երեւան, 1975, էջ 43-70 եւ այլն:
  2. St'u «Путешествие по Курдистану Д. Тейлора, бывшего консула в Диарбекире». Пер. Н. Астафьева. (Материалы для географии Азиатской Турции). - «Известия Кавказского отдела императорского Российского географического общества», Тифлис, 1873, Т. II (прим. 1): Անկասկած, Դիարբեքիի հյուպատոսը չափազանցում է, քրդերը երբեք էլ աչքի չեն ընկել առանձին ռուսասիրությամբ:
  3. Պետք է նկատել, որ միակ երկիրը, որը պաշտպանեց ու ընդունեց Արեւմտյան Հայաստանը Քրդստան վերանվանելու Օսմանյան կառավարության որոշումը Մեծ Բրիտանիան էր: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրված է Մ. Ա. Լազարեւի դիտողությունը (Մ. С. Лазарев, նշվ. աշխ., էջ 385, ծան. 30):
  4. St'u Ю. С. Карцев, Заметки о курдах, Тифлис, 1896. К.Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан. - «Известия кавказского отдела императорского Российского географического общества», 1904, Т. XVII, N4. «Заметки о политическом положении в Южном Курдистане». «Известия штаба Кавказского военного округа», 1904, N1-2, с. 5-58.

5. Քրդերի ծագման, նրանց Հայաստան թափանցելու եւ հաստատվելու վերաբերյալ գոյություն ունեցող հսկայական գրականությունից մեկ կարծիքով կարելի է առանձնացնել հետևյալ առավել հատկանշականները՝ Օ.Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю курдского народа, М.-Л., 1961. Г. Б. Акопов, Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969. A.Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948. G.S.Asatrian, Notes on the Ethnic History of the Kurds and the Early Armenian-Kurdish contacts. «Acta Kurdica», 1995, vol. 2 եւ այլն:
6. Խոսքը քուրդ նշանավոր քաղաքական գործիչ, զորավար եւ զորոջ Իդրիս Հաքին Բիթլիսիի մասին է: Նախապես եղել է Ակ-կոյունլու Յադուբ բեկի (1479-1490) քարտուղարը, այնուհետեւ անցել օսմանցիների կողմը եւ ծառայել Բայազիդ II (1481-1512) եւ Սելիմ I Ահեղ (1512-1520) սուլթաններին, եղել է նրանց խորհրդականը: Վճռական դեր է խաղացել քրդական ցեղերին Հյուսիսային Միջագետքից ու Պարսկաստանից Հայաստան տեղափոխելու գործում: Հանդիսացել է Արեւմտյան Հայաստանը քրդերով բնակեցնելու գաղափարի հեղինակն ու առաջին մարմնավորողը:
7. Սերիմ Ահեղի հանձնարարությամբ 1514թ. Իդրիս Հաքինը հանդիպեց բոլոր նշանավոր քուրդ էմիրներին եւ նրա միջնորդությամբ Օսմանյան կառավարության եւ քրդական ցեղապետների միջեւ կնքվեց պայմանագիր, որի համաձայն քուրդ էմիրները պահպանում էին իրենց ազատությունն ու անկախությունը, սուլթանը ծանաչելու էր նրանց ժառանգական իշխանությունը, իսկ քրդերն էլ իրենց հերթին պետք է ռազմական օգնություն ցույց տային օսմանյան սուլթաններին՝ նրանց մղած բոլոր պատերազմների ժամանակ (տե՛ս Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, Т. I, М., 1967, էջ 50):
8. Իդրիս Հաքինը հեղինակ է օսմանյան սուլթաններին նվիրված պարսկերեն «Խաշտ Բիխիշտ» վերտառությամբ երկասիրության, իսկ որդին՝ Մավլան Աբուլ-Ֆազլ էֆենդին, որ Սուլեյման Փառահեղի օրոք եղել է Ռումելիայի դաֆթարդար (վիլայեթի գրանցման գործի վարիչ), նաեւ հայտնի բանաստեղծ էր:
9. Շարաֆեդդին (Շարաֆ-խան) Շամսեդդին Բիթլիսի (1543-1604)-քուրդ պատմագիր, ռազմական եւ պետական գործիչ: Նախապես ծառայել է Սեֆյաններին, եղել է Շիրվանի եւ Նախիջեւանի կառավարիչը, հանդիսացել է Իրանի քրդերի գերագույն առաջնորդը: 1578 թվականին դավաճանելով Խուդաբանդա շահին (1577-1587), անցել է թուրքերի կողմը: Մուրադ III սուլթանի կողմից ստացել է խանական տիտղոս, վարել է վարչական կարեւոր պաշտոններ, նշանակվել Բիթլիսի քրդական իշխանության կառավարիչ:
10. Նկատի ունի «Շարաֆ-Նամե» երկասիրությունը, որը Բիթլիսիին շարադրել է 1595-1596 թվականներին պարսկերեն լեզվով: Սույն գիրքը կարեւորագույն սկզբնաղբյուր է ոչ միայն քրդերի, այլեւ Անդրկովկասի ժողովուրդների, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի միջնադարյան պատմության:
11. St'u «Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la première fois par v. Véliaminof-Zemof. Texte persan, t. I-II, St.-Pbg., 1860-1862. St'u նաեւ Ֆ.Ք. Շարմուայի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որի մասին ակնարկում է Ն. Ադոնցը՝ «Chêref-nameh ou fastes de la nation kourde par Chêref-ou'ddine, prince de Bidlis, t. I-II, St.-Pbg., 1868-1875: Գ. Ասատրյանի թարգմանություններում Շարաֆ-Նամեի հրատարակության թվականները վրիպմամբ նշված են 1886 եւ 1887 թվականները («Իրան-Նամե», 1995, N 3, էջ 6):
12. «Առաջին խալիֆներ» են հոիջորջվում Մուհամմեդի հաջորդներ Աբու Բաքրը,

Օճարը, Օսմանը եւ Ալին:

13. Դերսիմի քրդերի եւ նրանց հայկական ծագման հարցերը առավել համակողմանիորեն արծարծված են հետեւյալ ուսումնասիրություններում՝ Անդրանիկ, Տերսիմ. Ճանապարհորդություն եւ տեղագրություն, Թիֆլիս, 1901: Լ. Լյուլեճյան, Հայ եւ քուրտ հարաբերությունները. Տերսիմի քուրտերը. «Պայքար» օրաթերթ, 1913, 14 մարտի: Լեւոն Մեսրոպ, Քուրդիստան եւ քուրդեր, Փարիզ, 1957: Գ. Հալաճյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը. «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», պրակ 5, Երևան, 1973 եւ այլն:
14. XI դարի 80-ական թվականներին Եդեսիան գտնվում էր Փիլարտոս հայ իշխանի տիրապետության ներքո, որը քաղաքի եւ գավառի կառավարիչ նշանակեց Հեթումի որդի Թորոս իշխանին: Եդեսիայի հայկական իշխանությունը կործանեցին Բալդուինի խաչակիրները: Տվյալ դեպքում և Ադոնցը նկատի ունի Թորոս իշխանին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

(էջ 137)

Բնագիրը գտնվում է Հայաստանի հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվում:

Այն հրատարակել է Պ.Մ. Մուրադյանը (տե՛ս «Ազատամարտ», շաբաթաթերթ, 1994, N16, ապրիլ, էջ 6-7), որից եւ արտատպվում է:

Հոդվածը գրվել է 1923թ. հուլիսի սկզբներին: Լոզանի պայմանագրի կնքումից առաջ: Նման եզրակացության համար հիմք է ծառայել և Ադոնցի վկայություններն իսկ, որոնց կանդիդատանը համապատասխան ծանոթագրություններում:

1. Սեւրի պայմանագրի վերանայման հարցը բարձրացրել են Ֆրանսիան եւ Իտալիան դեռևս 1921թ. Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ (21 փետրվարի-14 մարտի): Կոնֆերանսի օրակարգի հիմնական երկու հարցերից մեկը Մերձավորարևելյան հարցն էր: Ռազմաճակատներում հունական բանակների ծանր պարտությունների եւ խորհրդա-թուրքական մերձեցման ազդեցության ներքո՝ դաշնակիցները զգալի զիջումներ կատարեցին քեմալականներին եւ անգամ որոշեցին վերանայել սահմանների հարցը: Ի վերջո Սեւրի պայմանագիրը վերջնականապես չեղյալ հանդարարվեց Լոզանի կոնֆերանսում: Սհա այսպիսի սպասողական, ծանր ու անորոշ քաղաքական իրավիճակում է գրվել «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» հոդվածը:
2. Ակնարկում է ԱՄՆ-ի նախագահ Վ.Վիլսոնին, որը որպես arbitrage (իրավարար) պետք է որոշեր սահմանը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև:
3. «Հակադաշնակից թուրքերը»-նկատի ունի քեմալականներին, որոնք խիստ թշնամական, անհանդուրժողական դիրք էին գրավել Անտանտի երկրների եւ նրանց կողմից Թուրքիային պարտադրված Սեւրի պայմանագրի նկատմամբ:
4. Ակնարկում է քեմալականների կողմից 1920թ. սեպտեմբերին Հայաստանի հանրապետության դեմ սանձազերծած պատերազմը, որի հետեւանքով մինչեւ նոյեմբերի կեսերը Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը ռազմակալված էր թուրքերի կողմերից:
5. Թուրքերը Ալեքսանդրապոլը գրավել են նոյեմբերի 7-ին:
6. Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան սարսափելի աղետ էր հայ ժողովրդի համար, ոչ լրիվ տվյալների համաձայն թուրքերը կոտորեցին շուրջ 200 հա-

զար մարդ եւ ոչնչացրեցին 140 գյուղ:

7. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
8. «Թուրքերի նոր home-ը» (անգլ.)-բառացիորեն տուն, ներկա դեպքում՝ մայրաքաղաք, նկատի ունի Անգարա քաղաքը, որը մայրաքաղաք է հռչակվել 1923թ. հոկտեմբերի 13-ին:
9. Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ որոշ տարբերություններ կան նաեւ Լ. Ադոնցի բերած թվական տվյալների միջև: Այսպես օրինակ, համեմատելի են «Հայկական հարցը Սեւրում» հոդվածում բերված նմանատիպ տվյալները (էջ 128-130) եւ վերոբերված տվյալները: Ակնբերեւ է, որ Լ. Ադոնցը նախորդ հոդվածը գրելուց հետո ճշգրտումներ է կատարել իր նյութերում:
10. Օսմանյան կառավարության դեմոգրաֆիկական քաղաքականության մասին տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյանի ուսումնասիրությունը («Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении» - «Մերձավոր եւ միջին Արևելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հատ. V, Թուրքիա, էջ 357-379):
11. Անշուշտ, ավելի ճիշտ կլիներ դրանց անվանել քոչվորներ:
12. Այսինքն՝ 1918-1921 թվականներին: Այս իրողությունը վկայում է, որ հոդվածը գրվել է 1921թ. հետո:
13. «Սհա արդեն 14 տարի է անընդհատ պատերազմական դրության մեջ լինելով»-նկատի ունի այն, որ 1909թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո մինչեւ 1923թ. հոկտեմբերը՝ մինչեւ Հունաստանի հետ զինադադարի կնքումը, այսինքն՝ 14 տարի շուրամակ Թուրքիան անընդհատ գտնվել է պատերազմական ընդհատումների մեջ: Սա եւս մեկ այլ լրացուցիչ փաստ է, որ հոդվածը գրվել է 1923 թվականին:
14. Նկատի ունի 1828-1829թթ. եւ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից, ինչպես նաեւ 1894-1896թթ. համիդյան քարոզերից հետո ռուսական կայսրություն տեղափոխված արեւմտահայերին:
15. Ակնարկում է Հուստինիանոս I-ի վարչական ռեֆորմը, որի համաձայն Տրապիզոնի ժովափը մտցվեց Առաջին Հայքի կազմի մեջ:
16. «Հայ ժողովուրդը... ութերորդ տարին է, որ դեգերում է օտարության մեջ»-այսինքն՝ 1915-1923 թվականներին:
17. Այս վերջին հատվածները սերտ աղերս ունեն «Հողային զիջումներ» հոդվածի հետ: Նույնն են նաեւ հեղինակի տազնապաններն ու մտահոգությունները հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի հեռանկարի խորհրդածություններում:

ՀՊԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻՆ

(էջ 144)

- Ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բնյուրթի, գրական պահոցի Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 6): Գրված է 1921 թվականի փետրվարին՝ Լոնդոնի կոնֆերանսի նախօրյակին: Առաջին անգամ տպագրել է նեք մենք (տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի հոդվածը Հայկական հարցի մասին, «Նպատակ», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի գիտահասարակական պարբերաթերթ, 1993, N8, հունիս): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:
1. Խոսքը վերաբերում է 1921թ. փետրվարի 21-ից մարտի 14-ը Լոնդոնում հրավիրված կոնֆերանսին, որտեղ վերանայվելու էր Սեւրի պայմանագիրը:

2. Նկատի ունի ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարարական որոշումը՝ Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանների անցկացման եւ Հայկական պետությանը դեպի ծով հարմար ելք տալու վերաբերյալ: Տե՛ս նաեւ 236 էջ, ծան. 6.
3. Ակնարկում է քեմալականներին, որոնք վճռականորեն հանդես էին գալիս ոչ միայն Սեւրի պայմանագրի եւ վիլսոնյան իրավարարական որոշման դեմ, այլեւ առաջարկում-պնդում էին Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի եւ Սուրմալուի գավառներն անջատել Հայաստանից:
4. Պատերազմի նախօրյակի հայերի թիվը Վանի վիլայեթում 185.000 էր, իսկ Բիթլիսի վիլայեթում 180.000, թուրքերի թիվը համապատասխանաբար 47.000 եւ 40.000 (տե՛ս Է.Կ. Саркисян, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, էջ 378):
5. Պատերազմի նախօրյակին էրզրումի վիլայեթի հայերի թիվը կազմում էր 215.000 մարդ, իսկ թուրքերի թիվը՝ 240.000 (Աճռ.):
6. Այժմ Զարչուղ-չայ, պատմական Ծանախաձոր գետն է:
7. Խոսքը Բաղր-դաղ (պատմական Պախր) լեռների մասին է:
8. Խոսքը վերաբերում է Հայկական Տավրոսի արեւելյան լեռնաճյուղին:
9. Նկատի ունի համայնավար Ռուսաստանը:
10. Այսինքն՝ Անտանտի պետություններին (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա եւ այլն):

ԱՅՑ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

(էջ 146)

Ինքնագիրը հայտնի է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրի 1928 թվականի հունիսի համարում [N8(68), էջ 68-76]: Այնուհետեւ վերահրատարակվել է 1965 թվականին Բեյրութի «Սիկուռք» շաբաթաթերթում (N է, 27, 14 հուլիսի, էջ 1-5, N է, 28, 21 հուլիսի, էջ 4,8): Հատվածաբար տպագրել ենք մենք «Երեւանի համալսարան» շաբաթաթերթում (N17, 28 ապրիլի 1990, էջ 3):

Հոդվածը գրվել է 1928 թվականին Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրության հատուկ պատվերով: Սակայն, ինչպես ցուցում է խմբագրության ծանոթագրությունը «Հոդվածը, որ գրված է ԱՊԻԼԻ թվին համար, չհասավ ժամանակին» (էջ 68): Այս պատճառով է, որ հոդվածը լույս է տեսել ամսագրի հունիսի համարում, որտեղից եւ արտատպվում է այժմ:

1. «Անցած միայն մի աղոտ ճրագ»-նկատի ունի Խորհրդային Հայաստանի պետականության գոյությունը:
2. «Լքյալ գույքերը»-Հայկական ցեղասպանության պատմության մակերեսորեն լուսաբանված էջերից է լքյալ գույքերի հարցը: Այնուհանդերձ ուշադրության են արժանի Գ. Ղազարյանի «Հայոց լքյալ գույքերու եւ կալվածներու թալանը թուրքերու կողմէ» (տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1964, 6-7 հոկտեմբերի), Ե.Գ. ճոնազյանի «Հայոց լքյալ գույքերը» (տե՛ս «Ջանասեր», ամսագիր, Բեյրութ, 1968, N 11-12) հոդվածները եւ Լեւոն Վարդանի «Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքյալ գույքերը» մենագրությունը (Բեյրութ, 1970):
3. «Շինարարության վկայարանը»-նկատի ունի ազգային-ռոմանտիկական այն պատիր հայեցակետը, որի համաձայն դրախտը տեղադրված է եղել Հայաստանում: Այդ տեսակետից հետաքրքրությունից գուրկ չէ Դ. Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության հետեւյալ տողերը՝

**Մեր տերն ի երկնուց ծայրեն երբ իջավ
Երկրիս հիման քարն յԱյրարատ դրավ...
Հոն չափեց սահման յուր նախաստեղծին
Չեմիրատն ու զԵրասիս բաժակ դրավ դրախտին.**

**... Ի Հայոց հողեն կազմեցավ Ադամ
Չօղն Հայոց եվայն շընչեց քաղցրահամ:**

- (տե՛ս Դ. Ալիշան, Երկեր, Երեւան, 1981, էջ 17):
4. Սույն տողերը վերցված են Մ. Պեշկեպաշյանի «Ծերն Վանայ» բանաստեղծությունից (տե՛ս Մ. Պեշկեպաշյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երեւան, 1987, էջ 84-85):
  5. «Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին»-նկատի ունի 1804-1813, 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմները:
  6. Սույն տեղերը վերցված են Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկասիրությունից (տե՛ս Եղիշե, Երեւան, 1957, էջ 180):
  7. Կարլովիցի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1699թ. հունվարի 26-ին մի կողմից Օսմանյան Թուրքիայի, մյուս կողմից Ավստրիայի, Վենետիկի հանրապետության եւ Լեհաստանի միջեւ: Պայմանագրի նշանակությունը այն, որ արձանագրեց ոչ միայն Թուրքիայի պարտությունը, այլեւ նահանջը Եվրոպայից: Կարլովիցի հաշտության եւ նրա հետեւանքների մասին լավագույն ուսումնասիրությունը պատկանում է Գ. Նորադունցյանին (տե՛ս G. Noradounghian, Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman, t. 1, Paris, 1900):
  8. Տվյալ դեպքում նկատի ունի քեմալականներին, որոնք ինչպես հայտնի է, նախապես հանդես էին գալիս պոստկոմունիստական, բոլշեիկյան կեղծ լոզունգներով: Հանգամանք, որը համայնավար Ռուսաստանին ստիպեց ինքնախաբեությանը մերժեցնել քեմալական Թուրքիային եւ նրան վաճառել հայ ժողովրդի ազգային շահերը:
  9. Պարթեւաց Արշակունիների պետությունը Սասանյանները տապալել են 226 թվականին:
  10. Չրվանականությունը-գրադաշտական կրոնի տարբերակը: Ըստ առասպելաբանության, Չրվանից են ծնվել Ահուրամազդան եւ Աիրիմանը:
  11. Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 206:
  12. Չրադեյր (Չարատուչթրա՛ մ.թ.ա. մոտ 630-553)-գրադաշտական կրոնի հիմնադիր, նախապես գործել է քարոզել է Պարսկաստանի արեւելյան նահանգներում: Ըստ կրոնական առասպելաբանության՝ Սեճ Սարգսիտ:
  13. Տիգրանի եկեղեցին չափազանց կարեւոր դեր էր խաղում երկրի ներքաղաքական կյանքում: Հանգամանք, որը հարուցում էր Սասունյանների խոր մտահոգությունն ու անհանդուրժողականությունը: Սրանով պետք է բացատրել Հազկերտ II-ից սկսված բուռն հալածանքները Պարսկաստանի եւ ընդհանրապես բովանդակ տերության քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ: Հետաքրքիր է նշել, որ Ն. Արդնցի բեյության անձնական թողնում են գտնվում, ի շարս այլ նյութերում «Զրիստոնյաների հալածանքները Սասանյան Պարսկաստանում V-VI դարերում» (ռուսերեն, 16 էջ) եւ «Ասոր-իրանական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (ռուսերեն, 20 էջ) անավարտ ուսումնասիրությունները (տե՛ս Ն. Արդնցի ֆոնդ, ԵՄ-8 եւ ԺԱ-8):
  14. «Խոսրովների արքունիքը»-այսինքն՝ Սասանյանների արքունիքը, որտեղ հայտնի են հետեւյալ չորս Խոսրովները՝ Խոսրով I Անուշիրվան (531-579), Խոսրով II

- Ավարվեզ (591-628), Խոսրով III (629-632), Ֆառուհզադ Խոսրով IV (631-632՝ երկրի ծայրամասերում):
- 15. Արաբական առաջին արշավանքները դեպի Պարսկաստան սկսվել են 635 թվականին: 637թ. Կադիսիայի ճակատամարտում հաղթելով պարսիկներին՝ արաբները գրավեցին Տիգրսը, իսկ 641 թվականին Նեհավանդի ճակատամարտից հետո նրանք նվաճեցին ըսկանդիակ Իրանը:
- 16. Նկատի ունի Բյուզանդական կայսրության անկումը (1453թ.): Թեև հայ ավանդական պատմագիտական միտքը Արեւմտյան կայսրություն ասելու փոխարեն օգտագործում էր «Կողմանք Յունաց» արտահայտությունը:
- 17. Ակնարկում է XVI-XVIII դարերում հայ ազատագրական մտքի դեզերումները Արեւմտյան Եվրոպայում եւ Ռուսաստանում:
- 18. «Սմբակը երկվարաց մաշեցին զբլուրս եւ զլեռինս մեր»- խոսքերը պատկանում են XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռուխեցուն:
- 19. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1996, էջ 360: Թվում է, թե Ն. Աղոնցը հենց Դրասխանակերտցուն հետևելով է, որ նրան անվանում է ալեւոր: «Յառաջաբանում» պատմագիրը ցուցում է, թե ինքը «ցաւագին ծերութեան» առջեւ է կանգնած» (ԱՆդ., էջ 8):
- 20. Բառացիորեն՝ լծասարքի օղակաձեւ մասը, որ անց են կացնում լծկանի վիզը (տե՛ս Է.Բ. Աղայան, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, հատ. Ա, Երեւան, 1976, էջ 86):
- 21. Նկատի ունի Հակոբ Մծբնա հայրապետին (մոտ 270-347): Ասորի այս եկեղեցականը Հայաստանում զբաղվել է քրիստոնեական քարոզչությամբ, փորձել է բարձրանալ Արարատ լեռը: Հայոց եկեղեցին սրբացրել է նրան եւ դեկտեմբերի 12-18-ը զուգարհիպոդ շաբաթ օրը տոնում է նրա հիշատակը:
- 22. «Դրսեցի հայեր» ասելով Ն. Աղոնցը նկատի ունի ընդհանրապես ռուսահայերին եւ մասնավորապես գաղութահայերին՝ ի հակադրություն արեւմտահայերի:
- 23. Ն. Աղոնցի այս պնդումը տարակուսելի է, քանզի ազատագրական կոչը ոչ միայն «դրսեցի» էր, այլև «ներսեցի», հենց ինքն է նկատել, որ կոչի հեղինակներն էին նաեւ ներսեցիներ Գ. Արվանձտյանցը, Մ. Խրիմյանը եւ շատուշատ ուրիշներ:
- 24. Ակնարկում է Ս.Դ. Հնչակյան եւ Գ.Գ. Դաշնակցություն կուսակցությունների գործունեությունը Արեւմտյան Հայաստանում: «Դրոշակը» Գ.Գ. Դաշնակցության կենտրոնական օրգանն էր, իսկ «Հնչակը»՝ Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության:
- 25. Նկատի ունի Շահամիր Շահամիրյանի զլխավորած հայ ազատագրական խմբակի գործունեությունը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում եւ այդ խմբակի գաղափարախոս Մովսես Բաղդամյանի հրապարակախոսական-հեղափոխական տրակտատը՝ «Նոր տեսարան որ կոչի յորդորակ» (Մադրաս, 1772, տե՛ս նաեւ երկրորդ հրատարակությունը՝ քարգմանեց եւ ծանոթագրեց Պ.Ա. Խաչատրյանը, Երեւան, 1991):
- 26. Սիմեոն Ա Երեւանցի (1710-1780)-Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1763 թվականից), պատմագիր, մանկավարժ: Սիմեոն կաթողիկոսի սույն նամակն առ Շ. Շահամիրյանին տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», Գիրք Ը, մասն երկրորդ («Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը»), հրատարակեց Գյուլտ Աղանյանը, Թիֆլիս, 1908, էջ 576:
- 27. «Երկու հայ վարդապետներ»-նկատի ունի Սկրտիչ Խրիմյանին (1820-1907) եւ Գարեգին Արվանձտյանցին (1840-1892): Ե՛ւ Մ. Խրիմյանը ե՛ւ Գ. Արվանձտյանցը ծավալել են բուռն հայրենասիրական-ազատագրական գործունեություն: Լինելով Վարազա եւ Մուշի Ա. Կարապետ վանքերի վանահայր, Տարոնի եւ Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ, հրատարակելով «Արծիվ Վասպուրականի» եւ «Ար-

- ծիվի Տարոնի» թերթերը, աջակցելով «Սեւ Խաչ» (Վան) եւ «Պաշտպան հայրենեաց» (Կարին) ազատագրական գաղտնի խմբակների ստեղծմանն ու գործունեությանը՝ Մ. Խրիմյանը դառնում է արեւմտահայ ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներից, շարժման ղեկավարը: Գ. Արվանձտյանցը եղել է Մ. Խրիմյանի աշակերտն ու գաղափարակիցը, մասնակցել է Վանում գործող «Միություն ի փրկություն» եւ «Սեւ Խաչ» կազմակերպությունների հեղափոխական գործունեությանը:
- 28. «Երկրագործությունը որպէս ուղի ճանապարհ» հրապարակախոսական ակնարկը առաջին անգամ տպագրվել է 1862թ. Փարիզում Սիմոն Մանիկյան կեղծանունով, այնուհետեւ տպագրվել է Մ. Նալբանդյանի երկերի երկհատորյակի 2-րդ հատորում (Ս. Պետերբուրգ, 1906), տե՛ս նաեւ վերջին հրատարակությունը (Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 4, Երեւան, 1983, էջ 34-99):
- 29. Բայց նրա երազները գետի այն կողմն էին,-նկատի ունի Եփրատից արեւելք՝ Մեծ Հայք:
- 30. Գ. Արվանձտյանցը Միսակ Թիմուրյանի հրատարակած աշխատությունից կատարել է ընդարձակ քաղվածներ, որից եւ մեջբերումներ է կատարել Ն. Աղոնցը (տե՛ս Գ. Արվանձտյանց, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամփորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 262-263, տե՛ս նաեւ Գարեգին Արվանձտյանց, Երկեր, հատ. 2, Երեւան, 1982, էջ 286):
- 31. Գ. Արվանձտյանց, Թորոս աղբար, էջ 266-267:
- 32. Իրականում գյուղը գնել է ոչ թե Ս. Թիմուրյանը, այլ Գ. Արվանձտյանցը: 1865թ. Ալեքի «Նահապետական ընկերության» տրամադրած 100 ոսկի գումարով նա գնել է Սշո դաշտի անմարդաբնակ Շքավիհան գյուղը եւ հիմնադրել Նոր Հայ գյուղը (ԱՆդ., էջ 268-269: Գմտ. նաեւ Է.Ա. Կոստանյան, Գարեգին Արվանձտյանց, Երեւան, 1979, էջ 170):
- 33. Գ. Արվանձտյանց, Թորոս աղբար, էջ 270:
- 34. Գ. Արվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 54, հմմտ. Գ. Արվանձտյանց, Երկեր, հատ. 2, էջ 330-331:

ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

(էջ 157)

Ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Նիկողայոս Աղոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 6): Թեև գրության թվականը նշված չէ, սակայն ակներեւ է, որ այն գրվել է 20-ական թվականների կեսերին, ըստ երեւույթին Լուսինի կոնֆերանսից անմիջապես հետո: Առաջին անգամ տպագրել ծնք մեծը (տե՛ս Պ.Գ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Աղոնցի նորահայտ տպագրել ծնք մեծը (տե՛ս Պ.Գ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Աղոնցի համալսարանի», 1993, N1, էջ 126-132): Արատավում է այս հրատարակությունից:

1. Հայ վաճառականության գիտական պատմությունն այսօր էլ կարող է ամբողջական ու լուրջ հետազոտության, թերեւս կարելի է մատնանշել Լեոյի, Ա.Գ. Հովհաննիսյանի, Լ.Ա. Խաչիկյանի, Գ.Գ. Փափազյանի, Վ.Ա. Բայբուրդյանի, Գ.Գ. Միրզոյանի, Ը.Լ. Կաչիկյանի, Վ.Գ. Փափազյանի եւ այլոց առանձին ուսումնասիրությունները:
2. Սույն արտահայտությունը վկայում է, որ հոդվածը գրվել է 20-ական թվականների

կեսերին:

- Պաղեստինի տարածքում հրեական պետության ստեղծման գործում վճռական դեր են խաղացել ոչ միայն հրեական կապիտալն ու սիոնիզմի գաղափարախոսությունը, այլև մեծ տերությունները՝ հատկապես Անգլիան, իսկ հետագայում նաև ԱՄՆ-ը:
- Ակնարկում է Ազգերի լիգայի ղեկավար մարմնին՝ Լիգայի Գերագույն խորհրդին:
- Մինչև 1920թ. Իրաքի տարածքը պաշտոնապես անվանվում էր Միջագետք, հուեւաբար հեղինակն այստեղ նկատի ունի Իրաքը:
- «Վիլսոնյան սահմանները»-նկատի ունի ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի որոշմամբ նախատեսվող հայկական պետության սահմանները: Հայաստանի «Վիլսոնյան սահմանների» եւ ընդհանրապես սահմանների հիմնահարցը շատ է զբաղեցրել Ն. Արդնցին եւ պատահական չէ, որ նա բազմիցս է անդրադարձել այդ խնդրին: Մասնավորապես տես «Հողային զիջումներ Թուրքիային» (էջ 144-145), «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» (էջ 137-143), «Թուրքիայի անդամահատումը» (էջ 95-115), «Հայկական հարցը Սելրում» (էջ 119-131) եւ այլ հոդվածներ:
- Ն. Արդնցի հաշվարկների համաձայն, տարագիր, հայության վերադարձից հետո Արեւմտյան Հայաստանում մեկ քառակուսի կլիմայի վրա կարելի էր ապահովել բնակչության միջին խտություն, այսինքն՝ 17 մարդ (տես սույն ժողովածուն, էջ 129):
- Ըստ թուրքական վիճակագրական տվյալների, 1920-ական թվականներին Անատոլիայի ներքին վիճակներում բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա կազմում էր 10-15 մարդ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ

(էջ 162)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Ռուսերեն մեքենագիր օրինակը գտնվում է Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոցի Նիկողայոս Արդնցի ֆոնդում (տես՝ Պահարան I, գգրոց Բ, թղթածրար Դ Ա-8):

Հոդվածը գրվել է 1928 թվականի օգոստոսի 30-ին, հինգշաբթի օրը, ինչպես ակնհայտ է հոդվածի վերջում Ն. Արդնցի ձեռքով կատարված գրառումից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

- Լոզանի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1923թ. հուլիսի 24-ին, Թուրքիան վավերացրել է այն 1923թ. օգոստոսի 23-ին: Լոզանի պայմանագիրը ոչ միայն չեղյալ հայտարարեց Սելրի պայմանագիրը, այլև մերժեց հայերի պահանջները եւ գերեզմանեց Հայկական հարցը (մանրամասն տես՝ «Армянский вопрос на Лозанской конференции. Извлечения из протоколов», Тифлис, 1926):
- Այսինքն՝ 1927 թվականին:
- Ամերիկյան սենատը Լոզանի պայմանագիրը մերժել է 1927 թվականի հունվարի 18-ին:
- Ն. Արդնցի այս մատնանշումը հաստատվում է հետեւյալ փաստով. դեռեւս 1927թ. հունվարին մամուլի ներկայացուցիչներին տված իր հայտարարության մեջ սենատոր Գ.Չ. Քինգը մատնանշել էր, թե «Որոշապես անարդար եւ անտրամաբանական պիտի ըլլար Մ. Նահանգներուն համար ընդունիլ ու հարգել Քեմալի պահանջներն ու խոստումները, այնքան ատեն որ ան կշարունակվեր իր հակակշռին

եւ գերիշխանության տակ պահել Ուիլսոնյան Հայաստանը (այժմ՝ «ոչ ոքի հողը»), երբ անդին միլիոնավոր հայ գաղթականներ եւ աքսորյալներ վերածված են անհայրենիք ժողովրդի մը» («Հայաստանը եւ ամերիկյան Քոնկրեսը», Բեյրութ, 1978, էջ 114):

- 1919թ. փետրվարի 26-ին Հայաստանի մանդատի հարցի առիթով հրավիրվեց ամերիկյան կառավարության հատուկ նիստ, որի ժամանակ նախագահ Վիլսոնը պաշտոնապես հայտարարեց. «Եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները որեւէ մանդատ ընդունի Ազգերի լիգայից, ապա առաջին հերթին նա պետք է ընդունի Հայաստանի մանդատը» (տես՝ Բ.Մ. Шпилкова, Империалистическая политика США в отношении Турции (1914-1920 гг.), М., 1960, էջ 66):
- Փարիզի կոնֆերանսում Տարածքային հարցերի գծով հանձնաժողովը Չորսի խորհրդին ներկայացրեց իր որոշումը, որտեղ ասված էր. «ԱՄՆ-ի նախագահը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անունից սենատի համաձայնության պայմանով ընդունում է Հայաստանի մանդատը: Նրա սահմանները կորոշվեն ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի պատվիրակությունների համաձայնությամբ» (տես՝ Վ.Ի. Շպիլկովա, Նշվ. աշխ., էջ 76):
- Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը Լանսինգն էր:
- Ուորեն Կ. Հարդինգ-սենատոր Օհայո նահանգից, հետագայում ԱՄՆ-ի նախագահ (1921-1923):
- Ավելի ճիշտ՝ մայիսի 13-ին (տես՝ «Հայաստանը եւ Ամերիկյան կոնգրեսը», էջ 109):
- Ի վերջո, Ամերիկյան սենատը 1920թ. հունիսի 1-ին մերժեց նախագահ Վիլսոնի առաջարկը եւ հրաժարվեց Հայաստանի մանդատից (Հայաստանի մանդատի մասին լավագույն ուսումնասիրություններից տես Լ.Յ. Gidney, Mandate for Armenia, Kent Ohio, 1967):
- Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը Կելլոգն էր:
- Խոսքը ԱՄՆ-ի նախագահ Կ. Կուլիջի (1923-1929) մասին է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐԹՈՉՁԱՆՆԵՐԸ

(էջ 165)

Ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Նիկողայոս Արդնցի ֆոնդում (պահարան I, գգրոց Ա, թղթածրար Ա-8, ք. 1-19): Առաջին անգամ տպագրել ենք մենք (տես՝ «Գարուն», 1994, N1, էջ 68-75): Հոդվածը գրվել է 1930թ. կեսերին, հավանաբար հուլիսին: Խոսելով Հայկական ընդհանուր բարեգործական միության մասին՝ Ն. Արդնցը ակնարկում է, թե Պողոս Նուբար փաշան «նորերս է մահացել», իսկ դա, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել 1930թ. հունիսի 26-ին:

Ն. Արդնցի նույն արխիվում են գտնվում նաև սույն հոդվածի անգլերեն զույգ՝ միմյանցից քիչ տարբերվող մեքենագիր օրինակները (տես՝ պահարան I, գգրոց Բ, թղթածրար 2, ք. 1-14, նաև՝ պահարան I, գգրոց Բ, թղթածրար 6, ք. 1-12): Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ 2-րդ թղթածրարում գտնվող անգլերեն թարգմանությունը եւ հայերեն ինքնագիրը նույնական են: 6-րդ թղթածրարի տարբերակը քիչ համառոտված է «Հայկական գաղութները» բաժնում: Ինչպես ակնհայտ է, այս դեպքում եւս գործ ունենք Ն.Արդնցի աշխատանքային ոճի, արդեն ծանոթ գործելակերպի հետ: Նախապես նա իր բոլոր հոդվածները գրում է հայերեն կամ ռուսերեն (տվյալ դեպքում հայերեն), որից էլ կատարում է այդ հոդվածի կամ ֆրանսերեն եւ կամ էլ անգլերեն թարգմանությունը (տվյալ դեպքում անգլերեն):

- րեն): Անգլերեն մեքենագիր օրինակները պատրաստվել են տպագրության մասնուլում հրատարակելու համար, դա ակնհայտ է դառնում հողվածին ծանոթանալուց հետո: Ցավոք, չկարողացանք պարզել այն հրատարակվել է, թե ոչ:
1. Նկատի ունի բուրգական բուրժուազիայի ազգայնական շարժումը Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ (1919-1921թ.թ.):
  2. Խորհրդային Հայաստանի տարածքն իրականում ոչ թե 28.000, այլ 28,9 հազար քառակուսի կմ է:
  3. Նկատի ունի Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը:
  4. «Մարտական կոմունիզմը»- ակնարկում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որն Հայաստանում իրականացվել է 1920 թ. վերջերին 1921 թ. սկզբներին:
  5. Խոսքը գինու-կոնյակի «Արարատ» տրեստի մասին է, որը հիմնվել է 1922-ին:
  6. Նկատի ունի 20-ական թվականների վերջերից սկսվող արդյունաբերության ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման բուլժեհիլյան քաղաքականությունը:
  7. Խոսքը ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանի (1928-1932) մասին է:
  8. Իրականում Մեծ Արարատի բարձրությունը 5165 մետր է:
  9. 1926-1930 թվականների ընթացքում համալսարանն ունեցել է հինգ ֆակուլտետներ՝ իրավատնտեսագիտական, գյուղատնտեսական, տեխնիկական, բժշկական և մանկավարժական՝ իր երեք բաժիններով (կենսաբանական, ֆիզիկամաթեմատիկական և պատմագրական):
  10. Խոսքը Երեւանի օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի մասին է, որի վերջնական կառուցումն ավարտվել է 1933 թվականին:
  11. Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյան (1860-1930) - եկեղեցական գործիչ, հայագետ, բանաստեղծ, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք (1921-1930): Տե՛ս նաեւ ? էջի ծանոթ. 8-րդը: Եղիշե պատրիարքը մահացել է ապրիլի 27-ին, այս փաստը եւս ապացուցում է, որի հողվածը գրվել է 1930 թ. ընթացքում:
  12. Տե՛ս 208 էջի ծան. 60-րդը:
  13. Պողոս Նուբար փաշան մահացել է 1930 թ. հունիսի 26-ին, ակնհայտ է, որ հողվածը գրվել է այս դեպքից քիչ անց:
  14. Վրիպակ է, իրականում ՀԲԸՄ ստեղծվել է 1906 թվականին:
  15. Խոսքը Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրների նշանավոր կտակի մասին է, որով սփյուռքում և Մայր հայրենիքում հիմնադրվել են դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, հրատարակչություն և այլն:
  16. Խոսքը Փարիզի Նուբարյան Մատենադարանի մասին է, որ գործում է առ այսօր:
  17. Խոսքը Փարիզի Մարի Նուբար ուսանողական տան մասին է:
  18. «Երկու հարուստ հայերի»- ակնարկում է Սամուել Մուրադին և Էդուարդ Ռավայելի Ղահրամանյանին, որոնց տրամադրած գումարներով են հիմնադրվել նշված դպրոցները:
  19. Jawbors (անգլերեն) - բոյ սկաուտների տարեկան մարզախաղեր:
  20. Ուսումնասիրողների մեծամասնությունը կարծում է, թե խոսքը Փավստոս Բուզանդի մասին է, ինքը՝ Ն.Արդնցը ենթադրում է, թե ակնարկը վերաբերում է Մար Աբաս Կատինային:
  21. Պրոկոպիոս Կեսարացի (մոտ 500-563) -բուզանդական պատմագիր: Նրա երկասիրությունները արժեքավոր տվյալներ են պարունակում հայոց պատմության վերաբերյալ:

22. Իրականում Պարսից թագավորն էր Շապուհ II Երկարակյացը (310-379):
23. Արշակ Արշակունի - Հայոց Արշակ II թագավորն է (350-368):
24. Խոսքը Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:
25. Sten Loeb մատենաշարի հետեւյալ հրատարակությունը՝ Procopius, with an English translation by H.B Dewing, in seven volumes, Cambridge-London, 1954, book I, 5. Հմնտ. նաեւ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1987, ԻԿ, ԾԴ:

**«ՂԱՎԻԹ ԲԵԿ» ԳԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆ
ԵՎ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
(էջ 180)**

Ինքնագիրն անհայտ է:
Տպագրվել է «Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). Կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ» ժողովածուում (Փարիզ, 1937, էջ 122-148) որտեղից էլ արտատպվում է՝ անհրաժեշտ կետադրական ու ուղղագրական շտկումներով:
1935 թվականին լրանում էր վիպասան Րաֆֆու ծննդյան 100-ամյակը: Ափյուռքահայ տարբեր գաղթավայրերում ստեղծվում են հանձնաժողովներ հորեյանը պատշաճ դիմադրելու և կազմակերպելու համար: «Համազգային» ընկերության Փարիզի կենտրոնական վարչությունը որոշում է գրական այդ նշանակալից հորեյանի առիթով 1937թ. հոկտեմբերի 31-ին կազմակերպել մեծաշուք հանդես և հրատարակել հատուկ ժողովածու: Ա. Չոպանյանի գլխավորած կենտրոնական հորեյանական հանձնաժողովը դիմում է Բրյուսելում բնակվող պրոֆ. Ն. Արդնցին խնդրելով ոչ միայն անդամակցել հանձնաժողովին, այլև պատրաստվող ժողովածուի համար գրելու հատուկ հողված: Չնայած բազմազգադավածությանը, Արդնցը համաձայնվում է: Թեման հոգեհարազատ էր, իսկ իրադարձությունների միջավայրը՝ հայրենի եզերքն էր: Անշուշտ, կարելու էր հանգամանք էր նաեւ ընտանեկան-ծագումնաբանական ավանդույթն ու անսրող հետաքրքրությունը հայ ազատագրական շարժումների և Հայկական հարցի նկատմամբ: Պատմաբանը վաղուց հետամուտ էր դավիթեյան հերոսական իրադարձություններին նվիրելու հատուկ ուսումնասիրություններ, վեր հանելու հայության գոյապայքարի առանձին մանրամասները: Նույն այդ ժամանակ էր, որ «Հայրենիք» ամսագրում տպագրվում է նրա «Ղավիթ Բեկ» և Տեր Ավետիքի սերունդը՝ հողվածը (տե՛ս «Հայրենիք», 1937, 15-րդ տարի, N 2, էջ 66-72): Պատմաբանի Բեյրության անձնական թողոցում ձեռագիր անավարտ մեկ այլ ուսումնասիրության առկայությունը՝ «Ղավիթ Բեկն ըստ Ստեփանոս Շահումյանի» (տե՛ս Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոց, պաշտարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 4) եւս փաստում է նշված իրողությունը: Հատկանշական է, որ Արդնցը որպես «Րաֆֆի» ժողովածուի խմբագրական մասնախմբի անդամ պարտավորվում է խմբագրել նաեւ ամբողջ ժողովածուն, որով էլ բացատրվում է նաեւ դրա անվիճելի ու անմախընթաց հաջողությունը:

1. Նկատի ունի Րաֆֆուն, որի ծննդյան 100-ամյակը լրացել էր, ճիշտ է, 1935-ին, սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներից դրոշված որոշվել էր հորեյանական հանդիսությունները կազմակերպել 1937-ին:
2. Հայոց պատմական անցյալին են նվիրված Րաֆֆու «Պարույր Հայկազն», «Սամվել», «Ղավիթ Բեկ», «Խենթ», «Կայծեր» և այլ երկասիրություններ:
3. «Ղավիթ Բեկ» վեպը առաջին անգամ լույս է տեսել 1880-1882թթ. ընթացքում

«Մշակ» լրագրում:

4. Երկասիրության խորագիրը տրված է փոքր-ինչ եղծված, ճիշտն է՝ «Դաւիթ Բեգ. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բեգին, եւ պատերազմացան Դայոցն խափանու որք եղեն ընդ դէմ թուրքաց ի մերուն ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եւ Դայոց 1171»:
5. Ն. Արոնցը մեջբերումները կատարում է «Խամսայի մելիքությունների» վիեննական (1906թ.) հրատարակությունից: Մենք հղելու ենք երեսնայան վերջին հրատարակությունը (Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, Երևան, 1987, էջ 616):
6. Նկատի ունի Գանձասարի կաթողիկոս (1701-1728), հայ ազատագրական շարժման ակնազարկ գործիչ ու մատենագիր Եսայի Դասան-Ջալալյանին, որն, ինչպես հայտնի է, որբն աղերս չունի «Ընտիր պատմութեան» հեղինակի հետ:
7. Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (1866-1948)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, բանասեր: Ավարտել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը (1900): Հետագայում եղել է Ատրպատականի Դայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1912-1948): Ն. Մելիք-Թանգյանը Արոնցի հայրենակիցն էր, հատկանշական է, որ նրանք միաժամանակ են սովորել Գեորգյան ճեմարանում եւ Ս. Պետերբուրգի համալսարանում:
8. Տես «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վ. Շահնազարեանց, հատ. Ա-Բ, Փարիզ, 1859:
9. Դուկաս Սեբաստացու եւ ընդհանրապես «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բեգին» երկասիրության բնագրի, հեղինակի եւ հարակից պարագաների մասին ընդարձակորեն տես Ե. Փեչիկյան, «Դաւիթ Բեկ»-ի պատմության աղբյուրները եւ միտքալուծումը («Բազմավեպ», 1938, N 6-9, էջ 172-187): Ս. Օրբելյան Դավիթ Բեկի ծագումնաբանության հարցի մասին («Բանբեր Դայաստանի արխիվներին», 1971, N 1, էջ 173-184): Ս. Արամյան, Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթանցւոց» («Բազմավեպ», 1972, N 2-3, էջ 232-259, 1977, N 1-2, էջ 298-324): Մուսի՝ «Դավիթ Բեկի պատմության հեղինակ հ. Դուկաս Սեբաստացի Ստեփանյան (1709-1752), տես «Դաւիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթանցւոց», Վենետիկ, 1978, էջ 183-193: Ս. Ճեմճեմյան, Գ. Դուկաս Սեբաստացի (1709-1752) հեղինակ Դավիթ Բեկի պատմության («Բազմավեպ», 1972, N 4, էջ 491-501): Ա. Գ. Արքահամյան, Դավիթ Բեկի պատմության նախազադախար բնագիրը («Բանբեր Դայաստանի արխիվներին», 1972, N 3, էջ 85-114): Լ. Խաչերյան, Գ. Խաչատրյան, Դավիթ Բեկի «Ընտիր պատմության» նախազադախար օրինակի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, N 1, էջ 201-220): Լ. Գ. Բաբայան, Դրվագներ Դայաստանի 14-18-րդ դարերի պատմագրության, Երևան, 1984, էջ 228-237 եւ այլն:
10. Ըստ Դ. Ալիշանի, Ստեփանոս Շահումյանը եւ Ռոզալբա Մարիամ-Վարվառեն ունեցել են որդի՝ Դովհաննես-Անտոն (ծն. 1748թ.) եւ դուստր՝ Մարթա (ծն. 1749թ.), տես «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 301:
11. Գիշյալ արձանագրությունը վերաբերում է 1737 թվականին. այն ունի հետեւյալ բովանդակությունը՝

Դաւիթանցիք Շահումեանց տան Պարոն Ջաքարն որ է Դաւթեան, Պարոն Ստեփան Վրդանեսեան, Պարոն Նահապետ Պողոսեան, ետուն չինեալ զայս սուրբ Սեդան եւ ընդմին զայս դամբարան,

Ի յիշատակ եւ ի կայան Բնաւից որք են ճիւղք նոյնոյ տան Յամի տեառն 1737 յուլիսի 30:

- (տես Դ. Ալիշան, Անդ., էջ 302): Գնմտ. Գ. Թորոսյան, Վարք Մխիթարա Արքահոգ, Վենետիկ, 1901, էջ 365:
- Կարմրագույն մարմարից պատրաստված սույն տապանաքարի հետագա ճակատագրի մասին հետաքրքիր մանրամասն է հաղորդում Գ. Ա. Արամյանը՝ որ 1975թ. հրդեհից հետո այն զետեղվել է Ս. Ղազարի եկեղեցու գավաթի որմնեղջյու մեկի վրա (տես «Պատմութիւն Դաւիթանցւոց», 116-րդ էջի ծանոթագրությունը):
12. Ակնհայտ թյուրիմացություն է: Ն. Արոնցը այս թվականը բերում է հետեւելով Դ. Ալիշանին, որը Դուկաս Սեբաստացու մահվան թվականը համարում է 1751 թվականի հոկտեմբերի 23-ը (տես Դ. Ալիշան, Անդ., էջ 301): Սակայն ավելի վաղ Մկրտիչ Ավգերյանը Ս. Ղազարի Մեծ ժամանակագրության մեջ (հատ. Ա, էջ 88) ճշտել էր, որ Դուկաս Սեբաստացին մահացել է 1752 սեպտեմբերի սկզբներին՝ Տիգրանակերտից ոչ հեռու գտնվող Առինձ գյուղի մոտ:
  13. Այս թվականը եւս վրիպակ է: Ս. Արամյանի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ Դուկաս Սեբաստացին Շահումյանի եւ մյուս ականատեսների պատմությունները վերջնականապես խմբագրել է 1736-1737 թվականներին (տես «Պատմութիւն Դաւիթանցւոց», էջ 186):
  14. Սույն բնագիրը, Ա. Գյուլամիրյանցի հրատարակությունից հետո ունեցել է եւս չորս այլ տպագրություններ՝ ա) Դաւիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթանցւոց», աշխատասիրեց Գ. Սամուել վրդ. Արամյանց, Վենետիկ, 1978: բ) Դուկաս Սեբաստացի, Դավիթ Բեկի պատմությունը, աշխարհաբար վերապատմեց Արշակ Մադոյանը, Երևան, 1988: գ) Դաւիթ Բեկ, Ընտիր պատմություն: Գրառություն: Գրառություն: Բնական բնագիրը եւ աշխարհաբար թարգմանությունը Լ. Գ. Խաչերյանի, Լուս Ամճեղու, 1988: դ) Դուկաս Սեբաստացի, Դաւիթ Բեկ կամ պատմութիւն Դաւիթանցւոց: Բնագիրը Գ. Ա. Արամյանի, արեւելյահայ թարգմանությունը եւ առաջաբանը Արշակ Մադոյանի, Երևան, 1992:
  15. Ինչպես վաղուց նկատել են ուսումնասիրողները, «շահնախազը» ոչ թե անձնանուն է, այլ տիտղոս, որ տրվում է պարսից շահի կողմից վրաց թագավորին եւ քառացի թարգմանությունը նշանակում էր՝ «ընդհանուր զորահրամանատար» (տես նաեւ ստորեւ՝ ծան. 35):
  16. Արքահամ Կրետացու մոտ այսպես է. «վասն ահի օսմանցոց եւ զառաջօրուոց քրթորոյն...» (տես Արքահամ Կրետացի, Պատմութիւն. Բնական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն Ն. Կ. Ղողանյանի, Երևան, 1973, էջ 150):
  17. Թվում է Ն. Արոնցը կանխամտածված չի շեշտում, որ խոսքն արդեն հավատափոխ, ուրացող ու անվանափոխված մելիք Բաղդիի մասին է եւ ոչ թե մելիք Դավիթի (տես Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 151):
  18. Հրքանառության մեջ գտնվող տեսակետներից մեկի համաձայն (Րաֆֆի, Ս. Մելիք-Ստեփանյանց, Ե. Լալայան, Ա. Գ. Արքահամյան, Ս. Օրբելյան եւ ուրիշներ) Դավիթ Բեկը տոհմակից էր Օրբելյաններին, որից հետեւում է, թե Դավիթ Բեկն ու ուրացյալ Մելիք Բաղդիը սերում էին նույն ընտանիքից:
  19. Տես «Մովսիսի Խորենացուց Պատմութիւն Դայոց», աշխատասիրությամբ Ս. Արքայանի եւ Ս. Գարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, էջ 113:

20. Ավելի ծիշտ է Կենաուզ-տոնն Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 122-126, 133-134, 152, 154, 156-160):
21. Ավելի ծիշտ է Իշկեստ (Իշկերտ):
22. Ավելի ծիշտ է Վայրիվայր (տոնն Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 124, 156, 157):
23. Ա. Գյուլամիրյանցի մոտ այլվերպ է՝ «Եւ յետ քանի աւուրց Սափիրուլին՝ Ղազար որդին Օրորովարեցի, եւ որդին Շահիսլամին» (Ա. Գյուլամիրյանց, էջ 26, հմմտ. նաեւ Ս. Արամյան, էջ 126): Ուրեմն, Սափի Ղուլին օրորուարցի Ղազար որդին էր եւ ոչ թե մեկ ուրիշը, ինչպես ներկայացնում է Ն. Արոնցը:
24. «Մի տարի անցած», այսինքն՝ 1725-ին: Իրականում, սակայն, օսմանցիները Երեւանը պաշարել են մեկ տարի առաջ՝ 1724-ին:
25. Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, տոնն Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 7, Երեւան, 1985, էջ 515-520:
26. Ավելի ծիշտ է Այտին (տոնն Ս. Արամյան, էջ 143):
27. Բնագրում «Որդիքն Մաղաջուղին եւ Տիլենչի մականուններուն» (տոնն Ս. Արամյան, էջ 144), այսինքն՝ «Մաղաջուղի եւ Տիլենչի հորջորջվածի որդիները»:
28. «Գայլվահանյան գույն տվել»-ակնարկում է Տարոնի իշխան Գայլ Վահանի չափազանցված ու դյուրին հաղթանակները ընդդեմ պարսից՝ 7-րդ դարում (տոնն Յովհանն Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երեւան, 1941, էջ 164 եւ հետո):
29. Ավելի ծիշտ է «Եկտաստանը» (Երդաստայց):
30. Տե՛ս Ս. Արամյան, էջ 143:
31. Նկատի ունի այն, որ Ստեփանոս Շահումյանին էր պատկանում Դավիթ Բեկին Սյունիք հրավիրելու նախաձեռնությունը:
32. Խոսքը վրաց պատմիչներ Սեխմիա Չխեիծեի (XVII դարի երկրորդ կես XVIII դարի առաջին կես) եւ արքայազն Վախուշտի Բագրատիոնի մասին է: Առաջինը հեղինակ է «Թագակիրների պատմությունը», իսկ երկրորդը՝ «Վրաստանի պատմությունը» պատմական երկասիրությունների:
33. Տե՛ս M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, I-II livraison, S. Peter., 1856-1857.
34. Բաֆֆի, Խամսայի մեկիջությունները, տոնն Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, էջ 434:
35. Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տիրապետում, թե տվյալ կոնտեքստում իրոք խոսքը վերաբերում է Վախթանգ VI-ի (1716-1724) որդի արքայազն Բակարին: Որ Բակարը կոչվել է «շահնավազ» ակներես է Աղվանից Եսայի եւ Ներսես կաթողիկոսների՝ ռուսական արքունիկին հղված 1725թ. հուլիսի 25-ի գրությունից. «Ապա Վախտանկ խանին եւ կամ իւր որդի Շահնաւազ խանին հրաման լինի գործ գալ ի Շամախի» (տոնն Գ. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, էջ 423): Թեւեւ կարծիք կան նաեւ (Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք 2, Երեւան, 1973, էջ 179, «Չայ ժողովրդի պատմություն» ՉԽՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. 4, Երեւան, 1972, էջ 164 եւ այլն), որ Դավիթ Բեկին Սյունիք ուղարկողը եղել է հենց Վախթանգ VI-ը:
36. Խոսքը պարսից շահ Թահմազ II-ի (1722-1732) մասին է:
37. Ակնարկում է Պետրոս Մեծի բանազնաց իշխան Տուրկեստանովի միջոցով Վախթանգ II-ին հղված նամակը (տոնն «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века» Т. II, ч. II, Ереван, 1967, վավ. 165, էջ 7-13):
38. Եսայի Չասան-Չալալյան, Պատմութիւն Խամսայի Աղուանից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 49:
39. Անդ., էջ 49-50:

40. Անդ., էջ 50:
41. «Ավան խանին եւ Ավան միրզային»-խոսքը մեկիջ Եզանի եւ Ավան հարյուրապետի մասին է:
42. Բաֆֆի, Խամսայի մեկիջությունները, էջ 435:
43. Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 245:
44. Ն. Արոնցը նկատի ունի Կախեթի թագավոր Լեվանի (1520-1574) բանակցությունները Իվան IV Ահեղի հետ, որի արդյունքը եղավ այն, որ կազակների մի զորագունդ ավելի քան վեց տարի (1564-1571) պաշտպանում էր Կախեթը պարսկական հարձակումներից: Չայտնի են նաեւ Կախեթի թագավոր Ալեքսանդր II-ի (1574-1605) Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարին 1586թ. հոկտեմբերի 9-ին հղված աղերսագիրը, կամ 1587 եւ 1604 թվականներին վրաց արքունիքի վարած բանակցությունները Ռուսաստանում (տոնն Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1946, էջ 342-343):
45. Տե՛ս Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 580: «Վկայագիր Ուռալեւանց» վավերագիրն առաջին անգամ հրատարակել է ոչ թե Բաֆֆին, այլ Աննա Բաֆֆին՝ «Դավիթ Բեկ» վեպի վիեճակական 1903թ. հրատարակության վերջում:
46. Թյուրիմացություն է՝ պաշարված Երեւանը թուրքերին անձնատուր է եղել 1724 թվականի սեպտեմբերի 26-ին (այդ մասին տոնն «Չայ ժողովրդի պատմություն» ՉԽՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. 4, էջ 157):
47. Խոսքը Կախեթի թագավոր Մամադկուլիխանի (Կոստանդին) մասին:
48. Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. քննական բնագիրը, Երեւան, 1983, էջ 190: Բնագրում փոքր ինչ այլ է՝ «գլխարատեան գաւառացն եւ ի Սիւնեստանեայց աշխարհէն հօտք եւ անդեայք ի ձեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ» (Անդ.):
49. «Օմարի եւ Եազդիի նման արյունարբու է, իսկ Չարուն ալ Ռաշիդի նման անողքելի»-տույն արտափայտության մանրամասն մեկնաբանությունը տոնն Բաֆֆի, հատ. 7, էջ 589, ծան., հմմտ. էջ 349:
50. Այսինքն՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից եւ Բեռլինի վեհաժողովից հետո:
51. Խոսքը վերաբերում է ֆիդայական-հայդուկային շարժմանը:
52. Ակնարկը վերաբերում է Առաջին ինտերնացիոնալին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- 3 .... ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻ ԿՈՂՄԻՑ
- 5 .... ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՈՆՑ - Պ. *Հովհաննիսյան*
- 25 .... ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 50 .... ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 63 .... ՀԵՈԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
- 64 .... ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԹԱԳԱՅԱՍՏԱՆԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 70 .... ԱՌԱՋԱԿՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 95 .... ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 116 .... ՆԱՄԱԿ ԼՈՆԴՈՆԻ «ԹԱՅՄՍ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 119 .... ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՒՐՈՒՄ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 132 .... ԶՐԴԵՐԻ ՆԵՐՋԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Անգլ. թարգմ. Գ. Ասատրյանը
- 137 .... ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
- 144 .... ՀՈՂԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻՆ
- 146 .... ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ
- 157 .... ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐԹԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ
- 162 .... ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 165 .... ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՐԹՕՋԱՒԱՆԵՐԸ
- 180 .... «ԴԱԿԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄԸ
ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ
- 203 .... ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Կազմեց Պ. Հովհաննիսյանը